

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתבי־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים ואחד

תשל"ז

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור סיני ז"ל (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן חיים (תשט"ו—תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו—תשל"ב)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת: מאיר מדן

העורך: שרגא אברמסון

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן:

108	מן פתאב אלחאוי ("ספר המאסף") לרב האיי גאון	שרגא אברמסון
	על קציענין) צואריא, גזיר קדל, תביר קדל, ראש	" "
191	קטיעה	
	על שני צירופים מן הפיוט הקדום ורקעם הלשוני	יצחק אבישור
180	על "הסומך הפודד" במקרא	משה אזור
205	שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא"	אילן אלדר
196	על מערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית	צבי בצר
83	צורות נדירות בלשון התנאים	משה בר-אשר
163	הסמנטיקה של השורש חלש במקרא	נחום מ' ברונזניק
3	לכירור משמע הצירוף "על ה' הגדיל"	גרשון פריין
6	לטיב ניב לשון המשנה	אברהם גולדברג
103	לזיהוי הקטנית ספיר	מרדכי פסלו
117	תיאור פונטי של תנועות	אשר לאופר
243	קולוקאטיביות הפועל בגזירה ובנטייה	רחל לנדאו
44	סדר התיאורים במשפט	מרדכי עמית
270, 216	המרפכים המחוברים	יצחק צדקה
158, 21	ערב פסחים	גד ב"ע צרפתי
	הארות אחדות לחקר התעתיק של מלים איטלקיות	דוד אשר קראון
282	באותיות עבריות	
176	להוראת אות במקרא	מאיר רוטנברג
	בחינת הנוסח המקורי של "אלמרשד אלכאפי"	הדסה שי
29	לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי	

מן העבודה במילון ההיסטורי

229	צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד ובדיבוי	ישראל בן-דוד
294	מחת פורענותן של רשעים	" "
48	רעמה ומשמעותה המקובלת	מרדכי מישור
291	זריות בתצורת הפועל	" "
144	נתפעל בינוני	אלישע קימרון

ביקורת

52	חלקו השני של מילון חדש למקרא	יהושע בלאו
298	ספר על הזוגי בלשונות השמיות	" "
61	"מבוא לדקדוק תיכרונני עברי"	רות ברמן

	במקרא ובפיוטות: "מלך מלכי המלכים", "מלך מלכים"	שרגא אברמסון
73		" "
159, 78	אגב קריאה	אילן אלדר
76	לכירור ניקודה של אסם	יהושע בלאו
303	על שחזורן של צורות נפרד	זאב בן-חיים
71	לעניין זה במשמעות "אור"	יחיאל בן-נון
77	לעניין פתיבתה של תיבת אלא	מיכאל פוקס
75	בייל לישני	מאיר רוטנברג
305	עוד על הסומך הבודד במקרא	שמעון שרביט
302	יעידת עד	

רשוננו כתבי־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

פרץ ארבעים ואחד, חוברת א — תשרי תשל"ז

התוכן:

3	לכירור משמע הצירוף "על ה' הגדיל"	גרשון ברין
6	לטיב ניב לשון המשנה	אברהם גולדברג
21	ערב פסחים	גד ב"ע צרפתי
	בחירת הנוסח המקורי של אלמרשד אלנאפי	הדסה שי
29	לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי	
	על שני צירופים מן הפיוט הקדום ורקעם	יצחק אבישור
41	הלשוני והסגנוני	
44	סדר התיאורים במשפט	מרדכי עמית
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
48	רעמה ומשמעותה המקובלת	מרדכי מישור
		ביקורת
52	חלקו השני של מילון חדש למקרא	יהושע פלאו
61	"מבוא לדקדוק תיצרוני עברי"	רות ברמן
		הערות
71	לעניין זה במשמעות "אור"	זאב בן-חיים
	במקרא ובפיוטות: "מלך מלכי המלכים",	שרגא אברמסון
73	"מלך מלכים"	
75	בייל לישני	מיכאל פוקס
76	לכירור ניקודה של אסם	אילן אלדר
77	לעניין כתיבתה של תיבת אלא	יחיאל בן-נון
78	אגב קריאה	שרגא אברמסון

פתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר גרשון ברין, רח' בלום 18, חולון
פרופ' אברהם גולדברג, רח' הרב ברלין 35, ירושלים
פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים
ד"ר יצחק אבישור, רח' פיכמן 9, ירושלים
ד"ר הדסה שי, רח' כרמון 18, ירושלים
מרדכי עמית, משואות יצחק, ד"נ לכיש צפון
מרדכי מישור, רח' שטרן 5/12, ירושלים
ד"ר רות ברמן, מושב בית חירות, דואר כפר-יתקין
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
פרופ' זאב בן-חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים
ד"ר מיכאל פוקס, רח' יוחנן בן-זכאי, 70, ירושלים
אילן אלדר, רח' הרב הרצוג 9, קרית מוצקין
ד"ר יחיאל בן-נן, רח' הרב חן 4, ירושלים
בפירושי

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

קמאבו קנו משה ז"ל

לכירור משמע הצירוף "על ה' הגדיל" (ירמיה מח, כו)

חטאי מואב הנזכרים בנבואה שבספר ירמיה פרק מח הם מטיפוסים שונים. יש בהם חטאים כלליים, כגון על גאנות מואב בארצו (מח, ב) ובאוצרותיו (מח, ז). האשמות אלה קרובות לאמור בשאר הנבואות שעל הגויים, כגון ביטחוננו של עמון בפוריות ארצו (מט, ד); שאיפת פרעה לשלוטן עולמי (מו, ח) ועוד. אבל יש שהאשמות הן מטיפוס אחר, כגון זו שלפיה האומות מואשמות בחטאים שעשו נגד ישראל (מט, א) ועוד.

בנבואת ירמיהו על מואב (יר' מח) מופיעה פעמיים ההאשמה, שמואב "על ה' הגדיל" (מח, כו, מב). מה משמעה של האשמה זו? לכאורה הטענה היא על גאווה יתרה, שנתגאה מואב כנגד ה', אולם שאלה היא, במה נתבטאה גאווה זו. שהטענה אינה סתמית, ניתן ללמוד מחזרתה פעמיים — בתחילת הנבואה ובסופה — וכן משיבוצו של טיעון זה במשפט סיבה: "כי על ה' הגדיל". משפט סיבה זה מנמק את הדרישה לעונש שנגזר על מואב "השפירוהו כי על ה' הגדיל" (יר' מח, כו). עונש ציורי זה מותאם לציור השתייה והשיכרון המצוי בנבואה (שם, יא, השווה גם בסוף פסוק כו: "וספק מואב בקיאו"). אך בעוד הלשון "השפירוהו" יכול להתפרש כמכוון לעונשים שונים, הרי הלשון "ונשמד מואב מעם (כי על ה' הגדיל)" הוא לשון חד-משמעי וכירור בחימתו. מדובר בו בהשמדתו של מואב או בביטול עצמאותו, וכיוצא באלה פירושים.

ונשאלת השאלה, מה טעם נקט הנביא ביטויים חמורים כל כך. לשון אחר: מה המשמעות המסתתרת מאחרי הביטוי "על ה' הגדיל".

מעקב אחר שורש גדל בבנין הפעיל בצירוף "גדל על ה'" מעלה, לדעתי, שיש כאן האשמה בדבר ניסיונם של בני מואב להרחיב את גבולם על חשבון ישראל. זהו גם משמע ההאשמה שנוכחה ביח' לה, י, יג "יען אמרך את שני הגוים ואת שתי הארצות לי תהיינה וירשונה... ותגדילו עלי פכים" וגו'. כאן "ותגדילו עלי" (=על ה') מתבאר על ידי הכתוב הקודם: "את שני הגוים ואת שתי הארצות לי תהיינה וירשונה" וגו' — כלומר, ש"הגדלה" על האל זהה למה שנאמר בדבר רצונם להרחיב גבולם על חשבון נחלות ישראל, שהן, למעשה, נחלות ה'.

אף בצפ' ב, ח, האשמה זו חוזרת בלשון קרוב: "שמעתי חרפת מואב וגדופי בני עמון אשר חרפו את עמי ויגדילו על גבולם.... זאת להם תחת גאונם כי חרפו ויגדילו על עם ה' צבאות".

כאן בא הצירוף הגדיל על (עם) ה' פשהוא מוסבר יפה ע"י הכתוב שלפניו "ויגדילו על גבולם". והיא ראייה לאמיתות פירושנו על משמעו של הצירוף. אמנם בכתוב זה בא הצירוף הנידון בנוסח שונה — "ויגדילו על עם ה'" — אך אין בזה שוני מהותי, באשר זהו כינויו של העם ביחס לאל, "עם ה'". נוסחה מעניינת מוצגת בתרגום השבעים, הגורס בפסוקנו "ויגדילו על ה' צבאות", ושמה בא הדבר בהשפעת המקבילות בירמיה וביחזקאל. אף בפס' ח בא נוסח שונה בתרגום השבעים, ובמקום "ויגדילו על גבולם" שבנוסח המסורה באה הנוסחה *ἐπὶ τὰ ὀριά μου*, היינו, על גבולי. אם נוסחה זו עיקר, הרי ניתן לראות בלשון ויגדילו על גבולי (= גבול ה') לשון אחר, המקביל ללשון הנידון בזה "הגדיל על ה'". נוסחת השבעים לצפ' ב (בשני הכתובים) מקיימת אפוא בצורה הדוקה יותר את לשון הצירוף הנידון. מאידך נוסח המסורה לפס' ח "ויגדילו על גבולם" עשוי להתפרש בשני פירושים: (1) גבול ישראל; (2) גבול מאב ועמון, כלומר שרצו להרחיב את גבולם שלהם ב"זכות" הנחלות הגוזלות מישראל.

גדל בהפעיל חוזר עוד בכתובים נוספים, אלא שרק בקצתם ניתן לשמוע משמע קרוב לנידון. כך באיכה א, ט "ראה ה' את עניי פי הגדיל אויב", המדברת היא יהודה. בכתוב זה לא נזכרה במפורש "הגדלה" על ה', אלא על עם ה'; אך על פי פנייתו של העם אל האל ועל פי ההקשר, שעניינו תפיסה שתפס הצר את כל מחמדיה של יהודה, נראה, שלפנינו קינה על כיבוש ועל הרחבת גבולות, ומכאן, שהדברים קרובים למשמע הניב שהודגם בראשית דברינו.

אף תה' לה, כו, "יבושו שמחי רעתי... המגדילים עליי", אף על פי שעניינו ביחיד ובצרותיו, קרוב לנידון. הרי נאמר בהמשך "אל יאמרו בלענוהו" (שם שם),

1. עד כמה שידעתי מגעת, לא הובחן במחקר במשמע המיוחד של הצירוף האמור. החומר המצוי בעניין הם דברי פרשנים וחוקרים בפירושיהם לכתובים הנ"ל (וכן במילונים למקרא). אף על פי כן ניתן למצוא קצת הבחנות מדויקות בדברים, אולם לא בכיוון של עמידה על ייחודו של הניב האמור. על ריכוז הכתובים הפולליים את הניב ר', J.M.P. Smith, Zephaniah, ICC, Edinburgh 1959, pp. 225-227. לדעת גגלסבאך הלשון העיקרי בא בצפניה, ומשם הועבר לנבואה שבספר ירמיהו. ר' E. Nägelebach, *Der Prophet Jeremia*, 1868 בפירושו ליר', מח, כו. גראף סבור לפרש את האשמת מאב ביר' מח, כו כטענה נגד גאנת מאב על ישראל, שסילוקו מארצם, שהאל נתנה להם, ובכך שבח והלל לאלהי מאב. ראה, K.H. Graf, *Der Prophet Jeremia*, Leipzig 1868, (בפירושו ליר' מח, כו). הנדרסן סבור, שבפס' כו-כו מכון לכיבוש נחלות ישראל על עבר הירדן המזרחי. ראה, E. Hendersen, *Jeremiah*, London 1851 (לכתוב הנידון). כנגד זה נתפרש הצירוף הנידון בפירושים אחרים במשמע של חוצפה וכד'; עיין למשל נ"ה טור סיני, "פשוטן של מקרא" ליר' מח, כו. קייל מצרף את שתי התפסות והוא מפרש, שהטענה היא של חוצפה כנגד האל ע"י סילוק הישראלים מנחלותיהם, ראה C.F. Keil and F. Delitzsch, *Biblical Commentary on the O.T.; Prophecies of Jeremiah*, vol. II; Ann Arbor 1967 (בפירושו ליר' מח, כו). [בפירושים החדשים יותר של פולץ, של ודולף, של ברייט ואחרים אין כל תפיסה שונה מן המובא בהערה זו].

כה). כלומר, המשורר קורא לעזרת האל נגד ניסיונות אויביו להתגבר עליו ולהשתלט על ביתו ונחלתו.

אני סבור, שגם תה' לח, יז, "במוט רגלי עלי הגדילו" ניתן לפרשו במשמע קרוב לנידון, וזאת אף על פי שגם כאן מדובר ביחיד ובאויביו. העניין העקרוני משותף לזה שבכתובים הראשונים, כלומר אף כאן הצירוף הוא של אויבים, המנסים להשתלט על נחלתו.

הלשון חרפה וזיקתו לניב "על ה' הגדיל" בצפ' ב, ח שנידון לעיל נאמר: "שמעתי חרפת מאב וגדופי בני עמון אשר חרפו את עמי ויגדילו על גבולם"; וכן שם שם, י: "כי חרפו ויגדילו על עם ה'". בשני הכתובים באים במעין תקבולת הלשון גדל על ה' (או על גבולם וכד') והלשון חרף כפועל ("חרפו את עמי"; "חרפו ויגדילו על עם ה'"). וכשם ("חרפת מאב"). נראה לי, שאף לשון זה שימש במשמעויות דומות — טענות על גולת נחלות וכד'. בדיקת הממצא מאשרת שימוש מיוחד זה. דרך משל, ביזאל ד יז המזכיר לשון חרפה ומדגימו: "ויאמרו חוסה ה' על עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשול בם גויים"; ור' גם פס' יט, שם, שבו האל מבטיח "ולא אתן אתכם עוד חרפה בגוים"².

למקור שימוש של הניב "על ה' הגדיל" הלשון גדל על ה' נחבאר לעיל כהאשמת האויב, שהוא רוצה לכבוש את נחלות ישראל, ובכך לעטות עליהם חרפה. השאלה היא, כיצד נוצר צירוף זה. אני סבור, שהדברים פרוכים בחפיסה של קדושת הארץ ושל הקשר שבין האל והארץ. לפי השקפה מקראית מסוימת ארץ-ישראל נתפסת כנחלת ה'. השוה: "פי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבד אלהים אחרים" (שמ"א כו, יט); והארצות שמחוץ לארץ ישראל הרי הן נתפסות כ"ארמה טמאה" (עמוס ז, יז)³. השקפה זו היא, ככל הנראה, הבסיס לתפיסה, שמי שמנסה לכבוש את ארץ ישראל מגדיל (את נחלתו) על ה', ושם בכך חרפה על ישראל, שנחלתם, נחלת ה', נלקחת מהם.

2. הסבר מעין זה עשוי לעלות גם בכתובים פגון תה' עט, יב, "והשב לשכנינו שבעתיים אל חיקם חרפתם אשר חרפוך", ובסמוך נאמר "פי אכל את יעקב ואת נהוה השמו". הד ברור לכיבושה של הארץ בידי האויבים עולה ממזמור זה. כך גם איכה ב, א-ב "הביט וראה את חרפתנו", חו מתבארת מניה וביה: "נחלתנו נהפכה לזרים בתינו לנכרים". שימוש זה של חרפה עולה בכירור גם מיה' לו, טו, ועוד.

3. עיין י' קופמן, תולדות האמונה הישראלית, פרק א', ת"א, חש"ך, עמ' 606-607; וכן ש' ליונשטאם, נחלת ה', ספר דים, ירושלים תשי"ח, עמ' 120-125.

לטיב ניב לשון המשנה

"פיצד" כמלת הגבלה

בחוך ספרו הגדול "מבוא לנוסח המשנה" הקדיש הרי"ן אפשטיין ז"ל את החלק הראשון של הפרק "שינויים מצויים" (XIV) לדיון ב"שינויים בפורמולות" (עמ' 1007–1049): אף (1007), פיצד (1032), זה הפלל (1039), וכן (1043). על מלה "וכן", שהוא העיר עליה, שישנם כמה "וכן" ה"נראים כמיותרים או מוטעים", העלינו את הדיון מחדש ב"לשוננו" פרך כו (תשכ"ב), עמ' 104 ואילך, והראינו שהקושי בהבנת מלה זו במשניות מסוימות נובע מכך, שלא עמדו נכון על התפקיד המיוחד של "וכן", בזמן שהוא בא לקשר בין שתי הלכות עצמאיות.¹

אולם הסיבוכים שמצא הרי"ן אפשטיין במלת "וכן" מצא גם במלת "פיצד". וכך הוא פותח: "יש 'פיצד' שהוא נראה פיתר, שאינו מפרש את ההלכה הפללית שלפניו, ויש שהוא נראה פחסר, שכן ההלכה שאחריו נראית כמפרשת את ההלכה שלפניו. יש שהתלמוד מוחק או דן בו... ויש שהוא מוסיף אותו".

והנה "פיצד"² נמצא במקורות בכמה צורות. הוא יכול לבוא בראש משפט לפני דבר שנשאל ("כיצד מברכין על הפירות", ברכות ו, א; "כיצד יעשה" עירובין ג, ו), בראש משפט לאחר הנשאל ("מצות לולב כיצד", סופה ד, ד), או כהמשך של הצעת הלכה פללית ("יצאות השבת שתיים שהן ארבע בפנים ושתיים שהן ארבע בחוץ. כיצד? העני עומד בחוץ וכו', שבת א, א).³

1. הוכחנו, שבכל מקום ש"וכן" בא בין שתי הלכות עצמאיות אין לו מובן של דמיון והשנאה (והתנא יכול להשתמש בו"ו החיבור בלבד או בלשון "כיוצא בו", כשהוא רוצה להצביע על דמיון). אלא מובן של ניגוד, ויש להבינו במובן של "ואכן" (= "בכן" של התרגום), "אבל". על חידוש זה בלשון "וכן" קפץ אבא בנודיד בספרו "לשון המקרא ולשון חכמים" (תשכ"ז), עמ' 137, אלא שהוא הסביר את הדבר על יסוד השפעת המלה היוונית "הומוס" אשר "יכולה שתשתמע לדבר ולהיפוכו" ("כיוצא בזה", "אפעלפי כן") הפול לפי הגייתה, מלעיל או מלרע".

2. המופיע הרבה בנוסחאות בצורה "כאיה צד". ו"כיצד" הוא הקיצור ממנו.

3. "פיצד" אחר הלכה פללית הוא פמעט עצמאי, ובאמת הוא חלק של שכבה מאוחרת, המצורפת לשכבה יותר קדומה (ההלכה הפללית). ויש להפריד בין "פיצד" בשימוש זה לבין "פיצד" הבא באמצע משפט פלשו של חמיה על אפשרות של דבר מסוים, כגון: אמרו לו, על עצמו אינו נאמן, פיצד יאה נאמן על אחרים (דמאי, ב, ב). וכן אין לערבב את הדיון שלנו כאן בשימושה של הלשון "הא פיצד" לציון סתירה בין שתי מקראות, כגון: "בו ביום דרש ר' עקיבא, 'ומדוחם מחוץ לעיר את פאת קדמה אלפים באמה' וכו', ומקרא אחר אומר 'מקיר העיר וחוצה אלף אמה סביב'. אי אפשר לומר אלף אמה, שכבר נאמר אלפים וכו'. הא כיצד? אלף אמה מגרש ואלפים אמה תחום שבת" (סוטה ה, ג). שימוש זה של "הא פיצד" ליישוב מקראות מצוי ביותר במדרשי ההלכה. גם לציון חשבון משמש הלשון "הא פיצד", כגון: "ר' אלעזר המודעי אומר: שבעים יום אכלו את המן אחר מיתתו של משה. הא כיצד? משה מת בשבעה באדר וכו'" (מכילתא ויסע, פרשה ה, עמ' 172).

כמעט כל ההתלבטויות בשימוש של "פיצד" הן בעניין האחרון, פשהוא בא כהמשך של הלכה כללית. נשתדל להראות, שאם נעמוד על תפקידו המיוחד בשימוש זה, ועל הפירוש הנכון שצריכים לתת לו, נוכל לפתור את כל הבעיות של "פיצד". המפרשים והחוקרים ראו ב"פיצד" ציון להגדרה ולפירוש, ולכן בהכרח צריך הוא להיות צמוד להלכה הכללית שהוא בא לפרש ולהדגים. אבל לא בכל מקום אפשר להתאימו כציון להדגמה להלכה שבאה לפניו. בעיה נוספת היא, שיש מספר די ניפר של משניות, שנוסחאות אחדות גורסות בהן "פיצד" ואחרות לא, ואיך יש להחליט?

א

הפתרון שאנו מציעים כאן הוא, שאין לראות ב"פיצד" ציון להדגמה בלבד, אלא — וזה בעיקר — ציון להגבלה להלכה הכללית. למעשה, פש"פיצד" בא כהמשך להלכה כללית, אין תפקידו, כמעט בלי יוצא מן הכלל, אלא של הגבלה. דבר זה נוכיח בכמה דוגמאות מתוך העשרות שאפשר להביא. ודרך ההגבלה היא לפי כמה צורות. נביא בראשונה כמה משניות שההגבלה של ההלכה הכללית למצב מסוים, למקום מסוים וכדומה היא פשוטה ובולטת בהן מאוד.

מעשר שני ד, ד: מערימין על מעשר שני. כיצד? אומר אדם לבנו ולבתו הגדולים, לעבדו ולשפחתו העברים, הילך מעות אלו ופדה לך מעשר שני זה. אבל לא יאמר כן לבנו ולבתו הקטנים, לעבדו ולשפחתו הכנענים, מפני שידן כידו.

"כיצד" כאן מציין שההלכה הכללית "מערימין" וכו' היא מוגבלת להערכה על ידי בנו ובתו הגדולים וכו'. ואינה תופסת אצל בנו ובתו הקטנים וכו'.

ערלה ב, ב-ג: התרומה מעלה את הערלה והערלה את התרומה. כיצד? סאה תרומה שנפלה למאה ואחר כך נפלו שלושה קבין ערלה או שלושה קבין כלאי הכרם, זו היא שהתרומה מעלה את הערלה והערלה את התרומה. הערלה מעלה את הכלאים וכו' כיצד? סאה ערלה שנפלה למאחיים ואחר כך נפלה סאה ועוד ערלה וכו' זו היא שהערלה מעלה את הכלאים והכלאים את הערלה והערלה את הערלה.

יש רק צורה אחת, שהתרומה יכולה להעלות את הערלה והערלה את התרומה וכו'. גם הלשון "זו היא שהתרומה מעלה את הערלה" וכו' מצביעה על הגבלה⁴.

בבא מציעא ד, א-ב: המטלטלין קונים את המטבע, והמטבע אינו קונה את המטלטלין וכו'. כיצד? משך הימנו פירות ולא נתן לו מעות אינו יכול לחזור בו. נתן לו מעות ולא משך הימנו פירות יכול לחזור בו. אבל אמרו מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדיבורו.

ההגבלה כאן היא עצם "מי שפרע".

שם ה, א: ואיזהו תרביית? המרבה בפירות. כיצד? לקח הימנו חטיץ בדינר זהב הכור, וכן השער, עמדו חטיץ בשלושים דינרים. אמר לו תן לי חטיץ, שאני רוצה למכור ולקח בהן יין. אמר לו, הרי חטיץ עשויות עלי בשלושים דינרין, והרי לך אצלי בהן יין, ויין אין לו.

4. ראה גם מה שמביא בעל מלאכת שלמה מפירושי הראשונים למשניות אלה, ויש מהם המוצאים גם הגבלות נוספות. ועיין עוד בהשלמות הר"ח אלבק, עמ' 412.

"פיצד" פאן מגביל את ההגדרה "המרבה בפירות" למצב של "ויין אין לו". אותו השימוש ב"כיצד" כציון להגבלה אנו מוצאים בכל ספרות התנאים. נביא כמה דוגמאות מן התוספתא.

שבת פ"ח (ט) ה"ו: השוכח את התורה ועבר עבירות הרבה חייב על כל אחת ואחת. כיצד? היה ידע שיש חלב, ואמר אין זה חלב שחייבין עליו, היה ידע שיש דם, אין זה דם שחייבין עליו, חייב על כל אחת ואחת.

גם פאן מגביל "פיצד" את ההלכה הפלילית למצב ש"היה ידע שיש חלב, שיש דם"⁵.

שם פ"י (יא) ה"ט: זה הכלל כל חייבי חטאות אינן חייבין עד שתהא תחילתן וסופן שגגה. תחילתן ודון וכו' פטורין עד שתהא תחילתן וסופן שגגה וכו' כיצד? היה ידע שהיא שבת והויד במלאכה, זה הוא מיד האמור בתורה. אם היה מתעסק פטור. המפרשים התלבטו מאוד פאן וקבעו, ש"פיצד" פאן מתחיל עניין חדש, שאינו קשור למה שלפניו: "מילתא באפי נפשה היא"⁶. אולם תפקידו של "פיצד" פאן ברור, והוא להגביל את המושג של שגגה לפעולות שאין להגדיר אותן "מתעסק".

ב

צורה אחרת של הגבלה למשפט כללי שמשמש "פיצד" הוא ציון למחלוקת. עצם הדבר, שבפירושו הלכה מסוימת חולקים תנאים, כבר מגביל את ההלכה. נביא כמה דוגמאות:

נזיר פ"ד מ"ז: האיש מגלח על נזירות אביו וכו' כיצד מי שהיה אביו נזיר והפריש מעות סתומים על נזירותו ומת, ואמר הריני נזיר על מנת שאגלח על מעות אבא. אמר ר' יוסי, הרי אלו יפלו לדבה, אין זה מגלח על נזירות אביו. איזהו שמגלח על נזירות אביו, מי שהיה הוא ואביו נזירים והפריש אביו מעות סתומים לנזירותו ומת, זהו שמגלח על נזירות אביו.

על משנה זו רבו הנוסחאות והפירושים⁷. אולם מן הירושלמי נג, ג יוצא, שיש פאן מחלוקת ת"ק (ר' יהודה) ור' יוסי, ואין "פיצד" פאן בא אלא לציין, שלא בכל מצב יש הסכמת דעות, שהאיש מגלח על נזירות אביו. אולם מלשון התוספתא פ"ג ה"ח (וכן יוצא מסוגית הבבלי ל, ב), משמע, שכל משנתנו היא משנת ר' יוסי (אלא בתוספתא מפורש, שיש שסוברים ש"בין כך ובין כך אין מגלח על נזירות אביו" וחולקים על עצם ההלכה במשנה, שהאיש מגלח על נזירות אביו). ואם אין פאן מחלוקת במשנתנו, שפולה ר' יוסי, השימוש של "פיצד" עוד יותר מוצדק, שהרי "פיצד" בא להגביל את המצב ש"האיש מגלח על נזירות אביו".

קידושין ג, יג: ר' טרפון אומר יכולין ממזרים ליטהר. כיצד? ממזר שנשא שפחה, הולד עבד; שחררו, נמצא הבן בן חורין. ר' אליעזר אומר הרי זה עבד ממזר. על עצם משנתו של ר' טרפון חולק ר' אליעזר, ולכן הגבלת "פיצד".

5. ראה גם את הדין בתוספתא פפשוטה, עמ' 110.

6. ראה שם, עמ' 165.

7. ראה שם, עמ' 537-538.

בבא בתרא ה, א: מכר את הבקר לא מכר את הצמד, ר' יהודה אומר הדמים מדיעין. כיצד? אמר לו מכור לי צמד במאתים זה, הדבר ידוע שאין הצמד במאתים זה; וחכמים אומרים, אין הדמים ראייה.

"פיצד" מציין כאן, שיש חולקים על הדעה של "הדמים מדיעין". אולם אפשר לומר, שאין "פיצד" כאן אלא כהדגמה לעצם המחלוקת של ת"ק ור' יהודה, ויש הרבה משניות, ש"פיצד" באמת נראה כהדגמה של המחלוקת, כגון תרומות ד, ח-ט; חלה ב, ח; נדרים ט, ב, ג ועוד הרבה. בכל זאת, נראה לי, שגם במקומות אלה "פיצד" משמש גם כתפקיד של הגבלה, להדגיש את המחלוקת בהלכה הפלילית.⁸

ג

צורה שלישית של שימוש של "פיצד" כלשון הגבלה, כשהוא בא אחרי הלכה כללית, הוא בקשר לרשימת שורה של עניינים המשתנים לפי הזמן והמקום וכדומה. ואף שגם כאן נראה "פיצד" כלשון של הדגמה, ולכן חסר בנסיחאות המדויקות בהרבה משניות (כגון בשבת פ"ט מ"ה, ראה מה שכתבתי בפירושי, עמ' 339), בכל זאת יש בו נימה של הגבלה המצדיק את שימושו. נראה כמה דוגמאות.

כתובות ט, ז-ח: הפוגמת כתובתה לא תיפרע אלא בשבועה. עד אחד מעידה שהיא פרועה, לא תיפרע אלא בשבועה וכו', הפוגמת כתובתה כיצד? היתה כתובתה אלף זה ואמר לה התקבלת כתובתיך, והיא אומרת לא התקבלתי אלא מנה, לא תיפרע אלא בשבועה. עד אחד מעידה שהיא פרועה כיצד? היתה כתובה אלף זה ואמר לה התקבלת כתובתיך, והיא אומרת לא התקבלתי, ועד אחד מעידה שהיא פרועה, לא תיפרע אלא בשבועה. וכו'.

גיטין ג, א: כל גט שנכתב שלא לשום אשה פסול. כיצד? היה עובר בשוק ושמע קול סופרים מקרין, איש פלוני מגרש את פלונית במקום פלוני, ואמר זה שמי זה שם אשתי, פסול לגרש בו. יתר מכן, כתב לגרש בו את אשתו ונמלך, מצאו בן עירו ואמר לו, שמי כשמן ושם אשתי כשם אשתך, פסול לגרש בו. יתר מכן, היו לו שתי נשים וכו'. יתר מכן, אמר ללבלר וכו'.

ד

דיברנו עד כה על "פיצד", שבא אחר משפט כללי, אשר במקום זה הוא משמש כציין להגבלה. הנחנו, ש"פיצד" בראש משפט משמש להגדרה גרידא. אולם, למעשה, ברוב המקרים של "פיצד" בראש משפט יש למצוא גם בהם נימה של הגבלה. ושוב נראה כמה דוגמאות.

מעשר שני ה, י: כיצד היה הוידוי? בערתי הקדש מן הבית, זה מעשר שני ונטע רבעי. נתחיו ללוי, זה מעשר לוי. וגם נתחיו, זו תרומה ותרומת מעשר. לגר, ליתום ולאומנה, זה מעשר עני. הלקט והשכחה והפאה, אף על פי שאינן מעכבין את הוידוי.

"פיצד" כאן מציין את ההגבלה שאין לקט, שכחה ופאה מעכבים את הוידוי.

8. דוגמא יפה של "פיצד" המשמש את שני התפקידים של ציין למחלוקת וגם להגבלה (לא של הדגמה) של הלכה כללית למצב מסוים הוא בשבת פ"ט מ"ב. ראה מה שכתבתי בפירושי לשבת, עמ' 219.

עירובין ז, ו: כיצד משתתפין במבוי? מניח את החבית ואומר, הרי זו לכל בני המבוי, ומוכה להן על ידי בנו ובתו הגדולים וכו', אבל אינו מוכה לא על ידי בנו ובתו הקטנים וכו'.

"פיצד" פאן משמש לאותו עניין של הגבלה, שראינו בדוגמה שהבאנו למעלה ממעשר שני ד, ד.

פסחים ג, ג: כיצד מפרישין חלה בטומאה כיום טוב? ר' אליעזר אומר, לא תקרא לה שם עד שתאפה. ר' יהודה בן חתירא אומר, חטיל בצונן. אמר ר' יהושע, לא זו חמץ שמחזירים עליו בכל יראה ובכל יימצא וכו'.

"פיצד" פאן משמש פציון להגבלה של מחלוקת לא פחות מאשר בדוגמאות שראינו בשימוש של "פיצד", הבא אחר הלכה פללית.

סוטה א, ב: כיצד מקנא לה? אמר לה בפני שנים אל חדברי עם איש פלוני דברה עמו, עדיין היא מותרת לביתה ומותרת לאכול בתרומה. נכנסה עמו לבית הסתר וכו' אסורה לביתה וכו'.

"פיצד" פאן מציין להבדל שבין "דברה עמו" לבין "נכנסה עמו", והוא הגבלה של מצב.

בבא קמא ב, א: כיצד הרגל מועדת לשבר בדרך הילוכה? הבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר. היתה מבעטת או שהיו צרורות מנתזין מתחת רגליה ושברה את הכלים, משלם חצי נזק.

"פיצד" פאן (ובמשניות הסמוכות) מציין להבדלי מצב בין תשלומי נזק שלם לבין תשלומי חצי נזק, והוא שימוש מובהק של הגבלה.

מכות א, א: כיצד העדים נעשים זוממין? מעדין אנו באיש פלוני שהוא בן גרושה ובן חלוצה, אין אומרים יעשה זה בן גרושה או בן חלוצה, אלא לוקה ארבעים. מעדין אנו באיש פלוני שהוא חייב לגלות, אין אומרים יגלה זה תחתיו, אלא לוקה ארבעים. מעדין אנו באיש פלוני שגירש וכו' אומדין כמה אדם רוצה ליתן בכתובתה של זו וכו'. מעדין וכו' אומדין כמה אדם רוצה ליתן ויהיו בידו אלף זה וכו'.

פאן משמש "פיצד" בשימוש שראינו כבר ב"פיצד" אחר הלכה פללית, במקום שמקדים שורה של עניינים השונים זה מזה, אלא שבכולם אין מקיימים בהם "אשר זמם".

ה

"כיצד" ברוב שימושו אינו אפוא ציון להגדרה גרידא. אולם המפרשים והחוקרים לא ראו בו אלא ציון של הגדרה, ולכן התקשו בו בכמה מקומות. מן החוקרים שעמדו במיוחד על הקשיים ב"כיצד" היה הרי"ן אפשטיין, כמו שהזכרנו בראש מאמרנו. מעניין לראות, איך הוא משתדל לפתור את הבעיה של "פיצד".

מנחות יא, ד: כל המנחות יש בהן מעשה כלי בפנים ואין בהן מעשה כלי בחוץ. כיצד? שתי הלחם ארכן שבעה וכו' לחם הפנים ארכן עשרה וכו'.

הרי"ן אפשטיין מציין (עמ' 1035) לנוסחאות במשנה זו. והנה "פיצד" נמצא כמעט בכל הנוסחאות מטיפוס ארץ-ישראל, אבל חסר ברוב הנוסחאות מטיפוס בבל. הוא מביא את הספר הרמב"ם: "ומה שאמר כיצד, הוא שאל על סבת היות לחם הפנים נאפה בדפוסים, ואמר שסבת זה שיהא בעל שטחים משה רוחות, וכן שתי הלחם". על הספר זה הוא מעיר: "והוא דוחק". לכן מציע הוא פתרון אחר: "אבל נראה שהמשנה מקטעת וחסרה, ולכאן שייכת הברייתא שבתוס' מנחות פ"א טז

(סוטה יד, ב): כיצד סדר מנחות, היו מביא(ין) מתוך ביתו בכלי כסף ובכלי זהב, נותנה בתוך כלי שרת וכו'".

הרי"ן אפשטיין הולך פאן לשיטתו "להשלים" את המשניות מתוך התוספתא, ולהסיר על ידי כך את הקושי בנוסחאות. כך הסביר, למשל, את השימוש של "וכן" בראש השנה פ"ג מ"ז (שם עמ' 1046), וכך דרכו בכמה עניינים. לדעתנו, הנוסחאות הגורסות "כיצד" פאן צודקות, וההסבר הוא פשוט. התנא מזכיר פאן שני עניינים ומבדיל בשיעורים שבין שתי הלחם לבין לחם הפנים. "כיצד" פאן בא לציין את ההגבלה בשיעורים.

סופה ד, ד: מצות לולב כיצד (יו"ט הראשון של חג שחל להיות בשבת) [כל העם] מוליכין את לולביהן להר הבית וכו'.

לדעת הרי"ן אפשטיין (עמ' 1038), אין מקום לכאורה ל"כיצד" פאן, ואין להשוות משנה זו למשניות הבאות: "אבל ב'מצות ערבה כיצד' (מ"ד) מפרשת המשנה את כל פרטי מצות ערבה. וכן ב'ניסוך המים כיצד' (מ"ט). אבל מקומו של "כיצד", לדעתו, בכל זאת נכון פאן, משום "שרבי קיצר פאן את המשנה, מפני שמצות לולב כבר נתפרשה בפ"ג, שהיא משנת תנא שלאחר החורבן".

לשיטתנו ההכרח ב"כיצד" הוא בעצם ההגבלה ששונה התנא פאן ממה שהיה בראשונה: וכשראו בית דין שבאו לידי סכנה, התקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו. כך הוא פותר גם את הבעיה של "כיצד" שם מ"ח רישא וסיפא. בסיפא: "סוכה שבעה כיצד. גמר מלאכול לא יתיר סוכתו וכו'". והוא פותב (שם): "אף זו משנה מקוצרת ע"י רבי, מפני ש"מצות סוכה" כבר נתפרשה בפרקים הראשונים של מסכת סוכה". ובאשר לרישא "ההלל והשמחה שמונה כיצד. מלמד שחייב אדם בהלל ובשמחה ובכבוד יו"ט האחרון של חג פשאר ימות החג", הוא פותב: "אף משנה זו מקוצרת, שאין 'מלמד' וכו' תשובה ל'כיצד' הוא ההלל והשמחה בכל שמונת ימי החג, אלא שהמשנה מקוצרת ואפשר שפאן נשנו מתחילה מ"ד ומ"ה ומ"ו של חגיגה פ"א, וסיימה: מלמד וכו'".

כל זה נראה לנו דחוק מאוד. ההסבר לפי שיטתנו הוא ההגבלה שמציין "כיצד" באשר לסיפא, לעצם ההלכה בכותרת "סוכה שבעה", שהרי המשך המשנה מלמד שאין פאן "שבעה" שלמים ממש, משום "גמר מלאכול, לא יתיר סוכתו, אבל מוריד את הכלים מן המנחה ולמעלה מפני כבוד יום טוב האחרון של חג". ובאשר לרישא, אולי בא "כיצד" לציין מה שמוחד פאן, — היינו הצירוף של יום טוב האחרון של חג לעצם ימי החג בנוגע להלל ושמחה.

סוטה ז, ב-ד: ואלו נאמרין בלשון הקדש, מקרא ביכורים, וחליצה וכו'. מקרא ביכורים כיצד, ועניית ואמרת לפני ד' אלה, ולהלן הוא אומר וענו הלוים ואמרו, מה עניה וכו'. חליצה כיצד, וענתה ואמרה, ולהלן הוא אומר וכו' מה עניה האמורה להלן בלשון הקדש וכו'. ר' יהודה אומר, וענתה ואמרה ככה, עד שתאמר בלשון הזה.

גם פאן פותר הוא את הבעיה (שם) באותה הצורה פמו במשניות בסופה: "אלא שהמשנה קטועה ומקוצרת, שהשמיט רבי מכאן פירוט ה'כיצד' שבפ"ג, מפני שפבר

נחפרש בביפורים פ"ג: כיצד מפרישין הביכורים וכו', ובמ"ד השמיט את פירוש מפני שכבר נתפרש פיבמות פי"ב מ"ו: מצות חליצה [כיצד] בא הוא ויבמתו לב"ד וכו' (ושתייהן משניות קדומות)."

גם כאן נראה לנו לומר, שיש ב"כיצד" נימה של הגבלה כלפי פסוקי המקרא המובאים במשנה. ההוכחה אינה יוצאת מתוך הפסוק עצמו, אלא מפוזר לימוד גורר שיה, ויש כאן "צמצום" בהכנת הפתוב. נוסף לכך, "פיצד" מציין במ"ד למחלוקת בין ח"ק סתמי לבין ר' יהודה, וגם זה מצדיק שימוש, כמו שראינו.

יבמוד מקום אחד פותר הרי"ן אפשטיין את הפעיה של "פיצד" על ידי הקביעה שהמשנה קטועה.

נזיר ט, ב: נזיר שגילה ונודע לו שהוא טמא, אם טומאה ידועה סותר, ואם טומאת התהום אינו סותר. אם עד שלא גילה, בין כך ובין כך סותר. כיצד? ירד לטבול במערה ונמצא מת צף על פי המערה, טמא. נמצא משוקע בקרקע המערה, ירד להקר טהור, ליטהר טומאת מת טמא וכו'. במשנה זו התלבטו המפרשים מאוד, ופתרונו של הרי"ן אפשטיין (1037-1038) הוא: "המשנה קטועה אפוא ואפשר שחיסרו בה כל מה שנאמר בתוס' פסחים ונזיר"⁹. אולם לשיטתנו ההבדל בלבד בין "ירד להקר" לבין ירד "ליטהר מטומאת מת", המגביל את דין טומאת התהום אם סותר או לא, מספיק להכריח את שימוש של "פיצד" במשנה זו.

בניגוד לדרך זו של פתרון על ידי קיצור וחיסור, פותר הרי"ן אפשטיין שתי משניות בהסבר על ידי הרחבה של משנה אחרונה על לימודה של המשנה הראשונה.

אהלות ג, א (עדיות ג, א): כל המטמאין באהל שנחלקו והניסין לתוך הבית, ר' דוסא בן הרכינס מטהר וחכמי מטמאין. כיצד? הנוגע בכשני חציי זיתים מן הנבילה או נושאן, ובמת הנוגע בכחצי זית ומאהיל על כחצי זית, או נוגע בכחצי זית וכחצי זית מאהיל עליו, מאהיל על כשני חציי זיתים, מאהיל על כחצי זית וכחצי זית מאהיל עליו, רבי דוסא בן הרכינס מטהר וחכמים מטמאין. אבל הנוגע בכחצי זית דבר אחר מאהיל עליו ועל כחצי זית, או מאהיל על כחצי זית דבר אחר מאהיל עליו ועל כחצי זית טהור. אמר ר' מאיר אף בזה ר' דוסא בן הרכינס מטהר וחכמים מטמאין. הכל טמא חוץ מן המגע עם המשא, והמשא עם האהל. זה הכלל, כל שהוא משם אחד טמא, משני שמות טהור.

והנה הפותרת (השכבה הראשונה) שונה את המטמאין באהל ש"הכניסין לתוך הבית", והאדם נמצא בתוך הבית, וכמו שמעיר הרי"ן אפשטיין (עמ' 1039), "ואין כאן לא נוגע ולא מאהיל על, ולא כש"כ כאן 'נוגע דבר אחר מאהיל עליו', פדעת ר' מאיר".

הפתרון, לדעתו, ש"המחלוקת נתפרשה והורחבה ע"י תנאים מאוחרים". זאת אומרת, שיש לפנינו שני מקורות שונים, ואין המקור האחרון עולה למעשה על המקור הראשון¹⁰.

9. ראה את ההסבר השלם של הדברים בספר שם.

10. גם הר"ח אלבק בהשלמות לעדיות (עמ' 479) סובר "שמן כיצד וכו' הובא לשם ביאור

ממקור אחר, הסבור, שמחלוקת ר' דוסא וחכמים היא אף בשאר הטומאות".

כל "פיצד", לדעתי, מצביע על שכבה מאוחרת, ולא רק פאן. אבל יחס הדוק ביניהן, מפני שהשכבה המאוחרת אינה יכולה לבוא בנפרד מן השכבה הראשונה, פיון שתפקידה של שכבת "פיצד" הוא להגביל את השכבה הראשונה. ובמשנה זו ההגבלה היא ברורה — להגביל את מחלוקת ר' דוסא וחכמים. ההגבלה היא לשיטת החכמים, להגיד שמה שהם מטמאים הוא רק במצבים מסוימים. ברור, פשוטי חצאי זיתים נמצאים תחת אוהל אחד (אוהל המשכה) הם מטמאים את האדם באוהל (לימוד הפותרת), וזה פשוט, ואינו דורש הסבר. והנה "פיצד" בא ללמד שגם בצירופים אחרים מטמאים חכמים, אבל לא בכל הצירופים. והנה מה שפכתתי בפירושי באהלות (עמ' 23): "בנות התנא המאוחר שהכניס פאן את העניין של נגיעה בנבילה מתפרשת, לפי דעתי, ברצונו לשנות את הפשוט יותר בראשונה — היינו, הצירוף של נגיעה ממש (ולא אוהל נגיעה) עם נגיעה ממש. לכן מדובר פאן על נגיעה בנבילה, שהרי בנבילה אין דין טומאת אוהל כלל, ואין אפוא מקום לטעות, פי ברור ש"נגיעה" הנזכרת אצלה היא נגיעה ממש ולא אוהל נגיעה. אח"כ נזכרים במשנתנו העניינים, שיש בהם קצת חידוש מצד ההלכה, וגם פאן בסדר של הפשוט יותר תחילה: הצירוף של נגיעה ממש עם אוהל נגיעה; הצירוף של אוהל נגיעה עם אוהל נגיעה; ולבסוף, הצירוף של אוהל נגיעה עם אוהל המשכה". בכל הצירופים האלה החכמים מטמאים חוץ מן הצירוף האחרון — אוהל נגיעה עם אוהל המשכה, שבנקודה זו מודים הם לר' דוסא. זו היא ההגבלה של "פיצד". ולדעת ר' מאיר, ההגבלה היא (והכול אליבא דחכמים) בצירוף מגע עם משא.

המקום השני, שהרי"ן אפשטיין רואה הרחבה של "משנה ראשונה" על ידי תנא מאוחר, הוא שבת פ"א מ"א בהשואה לשבועות פ"א מ"א (עמ' 1039). על משנה זו כתבתי בפירושי לשבת (עמ' 7), ש"פיצד" בא להגביל את החיוב מצד אחד ואת הפטור מצד שני בהוצאה מרשות לרשות למצבים מיוחדים, וכן להוסיף שתי בבות של הגבלה אפילו לקודם, שבמצבים מסוימים אין חיוב אפילו לצד אחד, וכולם לפטור.

ו

בסוף מחקרנו פאן עלינו לעבור על אותן המשניות, שלדעת הרי"ן אפשטיין יש ספק בהן, ועוד לא הזכרנו אותן. נדון בהן לפי הסדר שמביא בספרו, ונראה, אם לפי שיטתנו נוכל לקבוע, אם יש מקום ל"כיצד" או לא.

תרומות ח, יא: ועל זו ועל זו אמר ר' יהושע לא זו היא תרומה שאני מחזה עליה מלטמאה, אלא מלאכלה. ובל טמאה כיצד? היה עובר ממקום למקום וכו'.

בכמה כתבי-יד חשובים חסר פאן "פיצד". אבל ברוב הנוסחאות וכן בנוסח המקורי של כ"ק (אף שהוגה) נמצא. הרי"ן אפשטיין (עמ' 1032) נוטה לדעה, שאין מקום ל"כיצד" פאן, אבל לשיטתנו נראה, שיש לגרוס "פיצד", שרק לדעת ר' יהושע

יש לנהוג לא לטמאה, אבל לדעת ר' אליעזר "תרד ותיטמא ואל יטמאנה בידיו".
 "פיצד" מציין את הגבלת הלכה זו לשיטת ר' יהושע בלכר¹¹.

ערלה ג, ז-ח: שהיה ר' מאיר אומר את שדרכו לימנות וכו' וחכמים אומרים אינו מקדש אלא ששה דברים בלבד וכו'. כיצד נתפצעו האגוזים וכו' יעלו באחד ומאתים.
 הרי"ן אפשטיין (שם) מציין, ש"פיצד" ליתא ברוב הנוסחאות, אבל נמצא בדפוס ראשון ואילך. הרמב"ם מפרש: "אמרם כיצד, רוצה בו על איזה דרך יהיו אלו מקדשות כל שהן". לפי שיטתנו אין לגרוס כאן "פיצד", שאין כאן הגבלה רגילה להלכה הנשנית לפני כן. משנתנו היא הלכה חדשה המלמדת, מתי הדברים הנשנים במ"ז יכולים להיבטל באחד ומאתים. גם אין כאן מחלוקת, כמו בתרומות למעלה, שהיה מצריך כאן "פיצד". ואף שאפשר לטעון, שמשנה זו מגבילה את ההלכה של מ"ז למצב שלא נתפצעו האגוזים, והיא עולה עליה, נראה, שאז היה צריך התנא לנקוט — אם כך באמת פונתו העיקרית — בסגנון של "פיצד אינו מקדש, נתפצעו וכו'".

עירובין ה, ח: אנשי עיר גדולה מהלכין את כל עיר קטנה ו(אין) אנשי עיר קטנה מהלכין את כל עיר גדולה. כיצד? מי שהיה בעיר גדולה וכו' ור"ע אומר אין לו ממקום עירובו אלא אלפים אמה.

במשנה זו רבו הנוסחאות, והרי"ן אפשטיין דן בה באריכות (עמ' 432–435) ומגיע למסקנה, שהנוסח המקורי והקדום היה: אנשי — — אנשי — — כיצד. שיטתנו ב"פיצד" כציון להגבלה מוכיחה את נכונות הנוסח "אנשי אנשי", שמה שגם אנשי עיר קטנה מהלכים את כל עיר גדולה היא רק לפי דעת ת"ק; אבל ר"ע חולק, ואינו סובר, שמי שנותן את עירובו נחשב כמי שלן בתוך העיר ששם עירובו¹².
 חגיגה ג, ה: מן המדיעית ולפנים נאמנין על כלי חרס וכו'. כיצד? הקדר שהוא מוכר הקדירות, נכנס לפנים וכו' נאמן. יצא אינו נאמן.
 "פיצד" כאן פמעט בכל הנוסחאות, ולמרות ספקותיו של הרי"ן אפשטיין (עמ' 1033), ברור שצריך להיות לפי שיטתנו, שהרי "פיצד" מציין להגבלה בנאמנות, שלפנים מן המודיעית "הוא הקדר והן הקדירות והן הלוקחים נאמן", אבל "יצא אינו נאמן".

11. במשנה שאחרי כן: "וכן הנשים שאמרו להן גרים תנו אחת ונטמאה, ואם לאו וכו' יטמאו את כולן ואל יטמאו להם נפש אחת מ ישראל". "וכן" כאן מדויק פלשון של ניגוד, שבהלכה זו אין שום מחלוקת בין ר"א ור"י. המפרשים, שתפסו "וכן" כאן בדרך המקובלת, נדחקו לפרש "דין הדומה לדינו של ר' אליעזר, אלא שכאן אף ר' יהושע מודה" (הר"ח אלבק, עמ' 204).

12. אין שום הצדקה אפוא לטענה (ראה בפירושו של הר"ח אלבק, עמ' 106, ובהשלמות, עמ' 434), שלפי הנוסח "אנשי אנשי" יש כאן כפילות מיותרת בשתי הבבות הראשונות של משנתנו. אין כאן כפילות, משום שהבבא השנייה מפרשת שלדעת ת"ק הדין כך לא רק בשובת, אלא גם בנותן עירובו, אבל לדעתו של ר"ע ההלכה שבפותרת מוגבלת לקונה שביתה בעיר הסמוכה בלבד.
 פירושו החרף והחדש של הר"ח אלבק בהשלמות שם, שתמיד עיר קטנה נחשבת כסניף לעיר גדולה, ולא להפך, מבוססת על הגרסא "ואין אנשי עיר קטנה", גרסא שלפי הסברנו אינה מקורית.

יבמות ג, ח: וכולן שהיו בהן קידושין או גירושין בספק, הרי אלו צרות חולצות ולא מתיבמות. כיצד ספק קידושין וכו' ספק גירושין? כתב בכתב יד ואין עליו עדים וכו' והו ספק גירושין.

ברוב הנוסחאות נמצא: "כיצד ספק גירושין"¹³; ובצדק, שרק ספק פזה הוא ספק אצל גירושין, למעט את הספק ששנה התנא אצל קידושין, וכמו שמוכח בפבלי ל ע"ב: "ואילו בגירושין ספק קרוב לו ספק קרוב לה לא קתני. מאי טעמא, אמר רבא זו בחזקת היתר לשוק עומדת ומספק אתה בה לאוסרה, אל תאסרנה מספק". גם הלשון במשנה עצמה "זהו ספק גירושין" מצביע על הגבלה. ובהמשך הפבלי לא ע"ב: "וזהו" דקידושין למעוטי מאי? למעוטי זמן דליכא בקידושין.

שם ה, א—ד: רבן גמליאל אומר ואין גט אחר גט, ולא מאמר אחר מאמר וכו' וחכמים אומרים יש גם אחר גט וכו'. כיצד? עשה מאמר ביבמתו ונתן לה גט וכו' ואחת שתי יבמות ליבם אחד. כיצד? עשה מאמר בזו ובזו וכו'.

הרי"ן אפשטיין (שם, 341) מביא את דברי רש"י: "כיצד לאו אפלוגתא קאי אלא מילתא באפי נפשיה היא ואיבם אחד ואיבמה אחת קאי והכי קאמר כיצד דין יבם ויבמה, והכי מפרש בגמרא".

הר"ח אלפק פותח בהשלמות פאן (עמ' 336): "פדי להביא דוגמאות למחלוקת רבן גמליאל וחכמים מובאים ממקור אחר דיני גט ומאמר, חליצה וביאה ביבמה בכלל, ומתוכם יש ללמוד, כיצד אמרו חכמים יש מאמר אחר מאמר (משנה ד), ואין אחר בעילה וחליצה כלום".

ההמשך למ"א (בשתי יבמות ליבם אחד) הוא במ"ד: כיצד עשה מאמר בזו ומאמר בזו צריכות שני גיטין וחליצה וכו' גט לזו וגט לזו צריכות הימנו חליצה. "פיצד" פאן נמצא בכל הנוסחאות, והוא פא להגביל, לפי שיטתנו, את ההשנאה שבין גט אחר גט ומאמר אחר מאמר במ"א, וללמד שדיניהם שונים: במאמר אחר מאמר יש צורך בשני גיטין וחליצה, ובגט אחר גט שתייהן צריכות הימנו חליצה. גם "פיצד" במ"ב בכל הנוסחאות. ואפשר שעיקר מקומה פאן הוא בהשפעת לשון "כיצד" במ"ד.

שם טז, ג—ד: אין מעדין אלא עד שלושה ימים ר' יהודה בן בבא אומר לא כל האדם וכו'. כיצד? נפל למים, בין שיש להם סוף בין שאין להם סוף אשתו אסורה. אמר ר' מאיר וכו'. לירמא גורס פאן "פיצד" (עמ' 1033). אבל אין מקום ל"כיצד", שאין פאן הגבלה לדברי ריב"ב בסוף מ"ג (שהוא חולק על ת"ק סתמי שם), אלא הלכה חדשה של ר' מאיר.

פתובות ח, ד: ר' שמעון אומר מקום שיפה כחו בכניסתה הורע כחו ביציאתה וכו' פירות המחוכרין לקרקע בכניסתה שלו וכו'. בנוסח מב"ב דפוס: כיצד פירות. הרי"ן אפשטיין מעיר (שם): "וליתא במב"ב,

13. ובהרבה נוסחאות חסר "כיצד" אצל ספק קידושין.

מ ורומי. וליתא בכל שאר הנוסחאות, וטעות סופרים היא". ובאמת כך, שאין כאן הגבלה, אלא הדגמה.

שם יג, יא: הכל מעלין לארץ ישראל אין הכל מוציאין, הכל מעלין לירושלים ואין הכל מוציאין, אחד (האנשים אחד) נשים ואחד עבדים. נשא אשה בארץ ישראל וגרשה בארץ ישראל וכו'.

במ"ר, כ"ל: כיצד (קג"ז: כאיזה צד) נשא אשה בא"י וכו' (עמ' 691). למרות הופעת "פיצד" בנוסחאות אלה, אין מקום ל"כיצד" כאן לפי שיטתנו, משום שההמשך אינו הגבלה להלכה שהפול מעלין ואין הפול מוציאין.

נדרים ג, א: ארבעה נדרים התיירו חכמים, נדרי זירוזין וכו' נדרי זירוזין כיצד, היה מוכר חפץ וכו'.

בכל הנוסחאות מטיפוס א"י חסר "פיצד", ואינו מופיע כמעט בכל הנוסחאות במשניות הבאות בקשר לנדרי הבאי, נדרי שגגות ונדרי אונסים (עמ' 1033). ונראה קצת, שגרסת "פיצד" תלויה בנוסח ההמשך: "ר' אליעזר בן יעקב אומר אף הרוצה להדיר את חבריו שיאכל אצלו וכו'". בירושלמי לו, ד מובא: "אית תניי תני הרוצה וכו' אית תניי תני אף הרוצה וכו'". לפי הגרסא "אף הרוצה" חולקים תנא קמא ורשב"י ו"כיצד" מציין להגבלה של מחלוקת. לפי הגרסא האחרת, אין כאן מחלוקת ואין מקום ל"כיצד".

שם ה, ג: המדר הנאה מחבירו יש לו מרחץ וכו' אין לו בהן תפיסת יד מותר. האומר לחבירו קונם לביתך שאני נכנס וכו' מת או שמכרן לאחר מותר. בכ"י לו הנוסח הוא: כיצד האומר. הרי"ן אפשטיין (שם) העיר: ויתר הוא. ברור שאין מקום ל"כיצד" כאן, שאין ההלכה השנייה קשורה כלל לראשונה.

שם יא, ט: "ונדר אלמנה וגרושה וגו' יקום עליה". כיצד? אמרה הריני נזירה לאחר שלשים יום, אע"פ שנישאת בתוך שלשים יום, אינו יכול להפך. נדרה והיא ברשות הבעל, מפר לה. כיצד? אמרה הריני נזירה לאחר שלשים, אף על פי שנתאלמנה או נתגרשה בתוך שלשים, הרי זה מופר.

"פיצד" הראשון נמצא בכל הנוסחאות. השני חסר בכל הנוסחאות מטיפוס א"י ועוד (שם). "פיצד" הראשון מוכרח, שהוא מגביל את "יקום עליה" למצב שנדרה בזמן שלא הייתה ברשות הבעל, ואפילו אם היה לה בעל בסוף שלשים יום. ולהפך, אם היה לה בעל והוא הפר לה, אין הנדר חל אם לא היה לה בעל בסוף שלשים יום. כל ההגבלות לפסוק נכנסות פהמשך של "פיצד" הראשון. "פיצד" השני מיותר, ואף שהוא נראה כהדגמה ל"נדרה ברשות הבעל מפר לה", הרי אינו מוסיף שום הגבלה, ולשיטתנו אין לגרוס אותו.

ב"ק ג, י: יש חייב על מעשה שורו ופטור על מעשה עצמו וכו' שורו שבייש פטור וכו'. בכמה נוסחאות במב"ב: כיצד שורו שבייש וכו' (עמ' 1034). אין כאן אלא הדגמות ולא הגבלות, ואין מקום ל"כיצד".

ב"מ ג, יב: החושב לשלוח יד בפקדון, בש"א חייב, ובה"א אינו חייב עד שישלח בו יד וכו'. כיצד? הטא את החבית ונטל הימנה רביעית ונשברה, אינו משלם אלא רביעית. הגביהה ונטל הימנה רביעית ונשברה, משלם דמי כולה.

כמעט בכל הנוסחאות יש כאן "כיצד", אבל חסר במב"ב דפוס וכי"מ, פנראה על פי רש"י מג ע"ב. אלה שאינם גורסים "כיצד" רואים את ההמשך כ"מילחא באנפי נפשה". הרי"ן אפשטיין דן באריכות על משנה זו (שם) וקובע, שגרסת "כיצד" תלויה במחלוקת רב ולוי אם שליחות יד צריכה חיסרון. וכן פא למסקנה שמשנתנו מוגהת מימי התנאים האחרונים, ועיקרה עם "כיצד". לדעתו, רב האומר שליחות יד צריכה חיסרון, שנה בודאי "נטל" ולא "ליטול", ולא שנה "כיצד". אולם לפי שיטתנו "כיצד" במשנתנו יש לו מקום אפילו אליבא דרב, שהרי הוא בא כציון להבדל בין מצב למצב, בין היטה את החכית שאינו משלם אלא רביעיית לבין הגביהה שמשלם דמי כולה.

ב"ב ג, ג: כל חזקה שאין עמה טענה אינה חזקה. כיצד? אמר לו, מה אתה עושה בתוך שלי, והוא אמר לו שלא אמר לי אדם מעולם אינה חזקה. כמעט בכל הנוסחאות אין כאן "כיצד" (עמ' 1035); ובצדק, שאין כאן הגבלה אלא הדגמה.

שבועות ג, ח: איזו היא שבועת שוא? נשבע לשנות את הירוע לאדם. אמר על העמוד של אכן שהוא זהב וכו'. במב"ב כ"מ: כיצד אמר (שם). אולם כל המשך משנתנו אינו אלא הדגמות של שבועת שוא בלי הגבלות, ואין מקום ל"כיצד".

שם ג, י-יא: שבועת ביטוי נוהגת וכו' שבועת שוא נוהגת וכו' מפי עצמו. אחת זו ואחת זו המושבע מפי אחרים חייב. כיצד? אמר לא אכלתי היום וכו' משיבך אני ואמר אמן, חייב. ברוב הנוסחאות אין "כיצד" (שם); ובצדק, שאין התנא שונה אלא הדגמות¹⁴. שם ו, ו: אין נשבעין אלא על דבר שבמדה ושבמשקל ושבכני. כיצד? בית מלא מסרתי לך וכו' והלא אומר איני יודע, אלא מה שהנחת אתה נוטל, פטור. זה אומר עד היזו זה אומר עד החלון, חייב.

בכל הנוסחאות חוץ ממב"ב כ"מ יש כאן "כיצד" (שם). ובהכרח כך, שהרי הוא משמש כאן כציון להבדל שבין מי שאומר איני יודע לבין מי שאומר עד החלון. שם ו, ז: המלוה את חבירו על המשכון ואבד המשכון, אמר לו סלע הלויתיך עליי ושקל היה שוה וכו'.

הרי"ן אפשטיין (שם) מעיר על גרסא בודדת "כיצד אמר לו" שאחרי פן נמחקה. אין ספק שאין מקום כאן ל"כיצד" לכל השיטות.

חולין א, ז: כל מקום שיש תקיעה אין הבדלה וכל מקום שיש הבדלה אין תקיעה. יו"ט שחל להיות בערב שבת תוקעין ולא מבדילין, במצאי שבת מבדילין ולא תוקעין. כיצד מבדילין? וכו'.

ברוב הנוסחאות: כיצד יו"ט שחל להיות ערב שבת (שם). ונראה, שיש מקום

14. בעל תפארת ישראל פותח: "נ"ל דלהכי קאמר כיצד, דלא תקשי הא לעיל אמרי' דוקא בנשבע מפי עצמו חייב. להכי מפרש דלאו בכל מושבע מאחרי' חייב, רק כענה אמן, וכדמסיק. מיהו בש"ס ל"ג כיצד". מה שמעניין כאן ביותר הוא, שבעל ת"י משתדל לפרש "כיצד" כאן, לפי הנוסחאות הגורסות אותו, דוקא במסגרת של הגבלה למה שנשנה לפני כן!

ל"כיצד" כאן, שרק בכבא זו צריך התנא לציין שההלכה מוגבלת למצב מסוים: יוס טוב שחל בערב שבת. וזה בניגוד לכל הבבות הקודמות במשנה כאן, שהתנא שונה בלי הגבלות, ואפילו בלי פירושים: כל מקום שיש מכר אין קנס, וכל מקום שיש קנס אין מכר. כל מקום שיש מיאון אין חליצה, וכל מקום שיש חליצה אין מיאון.

"פיצד" בסוף המשנה "פיצד מבדילין", הנמצא בכל הנוסחאות הוא "פיצד" של התחלת עניין, ואינו צריך להצביע על הגבלה, כמו שהסברנו למעלה. אולם במקרה כאן יכול לשמש גם לציון של הגבלה, שהוא מצביע על מחלוקת ב"כיצד מבדילין": המבדיל בין קודש לקודש, ר' דוסא אומר בין קודש החמור לקודש הקל.

פלים כה, ז-ח: כל הכלים יש להן אחורים וחור, ויש להם בית צביעה וכו' רע"א לכוסות. ר' מאיר אומר לידים הטמאות והטהורות, אמר ר' יוסי, לא אמרו אלא לידים הטהורות בלבד. כיצד? היו ידיו טהורות ואחורי הכוס טמאים, אחזו בבית צביעתו אינו חושש שמא נטמאו ידיו באחורי הכוס.

בכל הנוסחאות חוץ מבכ"מ יש "פיצד" (עמ' 1036), ונכון. כל הקטע של "כיצד" עולה רק על דברי ר' יוסי (ראה במבוא לנו"ה שם), והתנא משמש בציון זה כדי להגיד לנו, שקטע זה מוגבל לדברי ר' יוסי בלבד.

נגעים יג, ז: הטמא עומד תחת האילן והטהור עובר, טמא. הטהור עומד וכו'. בכמה נוסחאות מתחילה משנה זו ב"כיצד", אלא שאין לו מקום כאן, כמו שמעיר הרי"ן אפשטיין (שם), משום "שאינו עניין למ"ו, ואף בת"כ נגעים פי"ב יד הובא פעניין לעצמו".

טהרות ד, ז-ט: אילו ספיקות שטיהרו חכמים, ספק מים שאובים למקוה ספק טומאה צפה על פני המים, ספק משקין ליטמא טמא, ולטמא טהור וכו'. ספק משקין ליטמא טמא, כיצד? טמא שפשט את רגלו לבין משקין טהורין וכו'. ולטמא כיצד? היתה מקל בידו וכו'. בכל הנוסחאות יש כאן "פיצד" חוץ מבכ"מ (בראשון), שגם שם לפי הרי"ן אפשטיין (שם) "נראה שאינו אלא השמטה מפני הדומות". ההכרח ל"כיצד" כאן לפי שיטתנו הוא שרק בהלכה זו התנא מפרש באריכות את הספקות שמנה במ"ז¹⁵ וצריך הוא להגביל "ליטמא" למצב אחד ו"לטמא" למצב אחר.

שבת יט, ה: קטן נימול לשמונה, לחשעה וכו' הא כיצד כדרכו לשמונה וכו'. פמטע בכל הנוסחאות אין כאן "הא כיצד" או "פיצד" (שם); ובצדק, שאין כאן הגבלה, אלא פירוש. וראה בפירושי לשבת, עמ' 339.

יומא ב, ה: תמיד קרב בתשעה וכו' כיצד? עצמו בתשעה. בחג, ביד אחד צלוחית שלמים, הרי כאן עשרה. בין הערבים באחד עשר, הוא עצמו בתשעה ושנים בידים וכו'. "פיצד" חסר ברוב הנוסחאות (שם), פשם שאינו מופיע בכל הנוסחאות שם במ"ו ("איל קרב באחד עשר") ובמ"ז ("פר קרב בעשרים וארבעה"), ונכון כך, משום שאין כאן הגבלה אלא פירוש.

15. ספק מים שאובין מתפרש במקואות פ"ב מ"ג, ואין שם הכרח ב"כיצד"; ספק ידים ליטמא ולטמא מתפרש בידים פ"ב מ"ד, ושם בהכרח "פיצד".

טהרות ו, ד: כל שאתה יכול לרבות ספיקות וספק ספיקות ברה"י טמא ברה"ר טהור¹⁶. כיצד? נכנס למבוי והטומאה בחצר, ספק נכנס, ספק לא נכנס. טומאה בבית, ספק נכנס וכו' ואפילו נכנס ספק היתה שם ספק לא היתה שם וכו', ואפילו טומאה, ספק נגע ספק לא נגע, ספקו טמא. ר' אלעזר אומר ספק ביאה טהור, ספק מגע טומאה טמא. רק במיעוט נוסחאות אין כאן "פיצד" (שם). יש להצדיק "פיצד" משני טעמים. ראשית, יש כאן מחלוקת ת"ק סתמי ור"א באשר לספק ביאה. ושנית, ואולי זו הסיבה העיקרית, ריבוי האפשרויות של ספק טומאה שהתנא שונה מוגבל לרשות היחיד בלבד.

ז

עלינו גם לסקור אותן המשניות (שעדיין לא הספקנו להביא אותן) שהרי"ן אפשריין פותח עליהן (שם): "וישנן כמה "פיצד" שהן מסופקין אע"פ שאין בהן חילוף נוסחאות".

כלים יד, ז: כלי מתכות מיטמאין ומיטהרין שבזרין דברי ר' אליעזר, ר' יהושע אומר אינן מיטהרין אלא שלמין. כיצד? הוזה עליהן, נשברו בו ביום, החיך וחזר והוזה עליהן שנית בו ביום, הרי אלו טהורין דברי ר' אליעזר. ר' יהושע אומר אין הויה פחות משלישי ושביעי. המפרשים התלבטו מאוד בפירוש משנה זו ובלשון "פיצד" שבה. ראה בדברי הרי"ן אפשריין, עמ' 1037, ובהשלמות הר"ח אלבק, עמ' 522. ונראה, ש"פיצד" כאן מוצדק דוקא מפני שהוא מוסיף חידוש על ההלכה הפלגית, שאף מה שר' יהושע שונה "אינן מיטהרין אלא שלמין" אינו שונה כר' אליעזר, שמסתפק בטהרה בו ביום, אלא "אין הויה פחות משלישי ושביעי". מבחינה זו "פיצד" מכניס עוד הגבלה להלכה הפלגית "אינן מטהרין אלא שלמין", שצריכים גם הזית שלישי ושביעי¹⁷. נזיר ד, ו: האיש מדיר את בנו בנזיר ואין האשה מדירה את בנה בנזיר. כיצד? גלח או שגלחוהו קרוביו, מיחה או שמחו קרוביו, היתה לו בהמה מופרשת, החטאת תמות וכו' היו לו מעות סתומין, יפלו לנדבה, מעות מפורשין וכו'.

גם במשנה זו התלבטו המפרשים בלשון "פיצד", שהרי אין כאן הדגמה של האיש מדיר אלא להיפך, מתי אין הפן נזיר. הרמב"ם פותב: "ומה שכתב כיצד ר"ל יעשה בקרבנות שהפריש לנזירות בנו, אם לא נתקיים הנזירות, כגון שהלך הבן בעצמו וגילח ראשו וכו'". הרי"ן אפשריין (שם) מציין, שתוספות ותוספות הרא"ש אין גורסים "פיצד", וכן משמע מדברי רש"י ומן המאירי¹⁸. אולם מדברי הר"ר יהוסף

16. בנוסחאות מטיפוס א"י קטע זה שייך עוד למשנה הקודמת, ומ"ד מתחיל ב"כיצד". רגיל

מאוד, ששכבה מאוחרת מתחילה משנה חדשה אף שהיא קשורה לבבא האחרונה של הקודמת.

17. על ידי הבנה זו בלשון "פיצד" אנו מרויחים פירוש חלק למשנה, ואין אנו צריכים למחיקת

הגר"א כאן, ולא להשערות של הר"ח אלבק, שיש כאן צירוף של מקורות שונים.

18. הר"ח אלבק בהשלמות, עמ' 374, מציע את האפשרות "שתיבת פיצד באה באשגרה ממ"ז".

אשפנוזי כמו שמביאו בעל מלאכת שלמה יש לראות את הכיוון הנכון לפירוש הנכון: "כיצד גילח וכו' פי' חסורי מחסרא והכי קאמר בד"א בזמן שלא מיחה וכו' אבל אם מיחה מחוי כיצד גלח וכו'".

למעשה, אין בלשון "חסורי מחסרא" אלא ציון להגבלה להלכה שבפותרת "האיש מדיר את בנו בנוזיר". לפי שיטתנו, אין צורך בתירוץ זה של "חסורי מחסרא", שהרי כבר בלשון "כיצד" אנחנו מצפים להגבלה בהמשך. ואין מן הנמנע שה"ר יהוסף ראה כאן "כיצד" כציון להגבלה.

*

סקרנו את ההופעות השונות של "כיצד" במשנתנו, בדקנו מחדש את הפתרונים שהוצעו לתרץ את מקומו של "כיצד" במשניות שפורשו לפי התפיסה בלשון "כיצד" עד פה, עברנו מחדש על מחקרו העצום של הרי"ן אפשטיין ז"ל בנושא זה, ועל ידי הגישה החדשה שהעלינו כאן לכל עניין "כיצד" נראה לנו, שפתרנו את הבעיות, ועל ידי כך גם הצלחנו לקבוע את הנוסח הנכון במשניות שיש בהן ספק בגרסא.

ערב פסחים

לזכרו של גדעון הנמן ז"ל
חוקר דייקן וחריף של לשון חכמים,
שנפטר בחצי ימיו.

1. הצירוף שבכותרת השורות האלה נדיר הוא בספרים שלפנינו. הוא בא בראשית הפרק העשירי של מסכת פסחים במשנה שבתלמוד הבבלי (פס' צט ע"ב) ובזו שבתלמוד הירושלמי (פס' י, א — לו ע"ב): "ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך"; אולם ספרי המשניות גורסים שם "ערבי פסחים" עמדו על כך התוספות (בבלי, שם) ואמרו: "אי גרסינן ערבי ניחא, ואי גרסינן ערב, הכי קאמר: ערב ששוחטין בו פסחים, אי נמי ערב פסח ראשון ושני". בעל מלאכת שלמה (על המשנה, שם) מביא את דברי התוספות ומוסיף: "ובירושלמי משמע דגריס ערב בלי יוד. והמרדכי ז"ל כתב נראה דגרסינן ערבי, ורוצה לומר ערב פסח שבכל שנה ושנה, אי נמי נקט ערבי משום לישנא דקרא ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל בין הערבים".

אולם שלושת כתבי-היד החשובים של המשנה — קאופמן, לו ופארמה 138 — גורסים כאן "ערב פסחים", וכן הם גורסים בעוד שישה מקומות נוספים. לעומת זאת לא בא בכתבי-יד אלה הביטוי "ערב פסח" המצוי בדפוסים. הצירופים "ערב פסחים", ערבי פסחים" באים במשנה בסך הכול עשר פעמים; נאסוף אותם כאן, ונציין את גרסת כתבי-היד ואת גרסת הדפוסים זו כנגד זו; נקבל טבלה זאת:

שלושת כתבי-היד ¹		דפוסים
ערב פסחים	ערב פסח	(1) שבת כג, א
" "	" "	(2) פס' ה, א 2
" "	" "	(3) פס' ח, ח
" "	" "	(4) כר' ג, ח ²
ערבי פסחים	" "	(5) פס' ה, א 1
" "	" "	(6) פס' י, א
" "	" "	(7) עד' ה, ב
" "	ערבי פסחים	(8) פס' ד, א
" "	" "	(9) פס' ד, ה
" "	" "	(10) פס' ד, ו

1. גם במשנה עם פירוש הרמב"ם, הו"ל הרב קאפה, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט, תפוצת הצירופים "ערב פסחים" — ערבי פסחים" כבשלושת כתבי-היד.
2. בכ"י קאופמן חסר הדין שמשנה זו כתובה ב.

המעייץ כבר ראה שלא ערכתי את מראי המקומות לפי סדר המשנה, ונימוקי עמי: כפי שהטבלה ערוכה, מיד בולט לעין טיב השינוי, שקרה במעבר מפתח-היד לדפוסים: כאשר גרסת פתח-היד היא "ערבי פסחים" [משניות (8) — (10)], גרסה זו נתקיימה גם בדפוסים; אולם כאשר פתח-היד גרסו "ערב פסחים", שינו הדפוסים את הגרסה ל"ערב פסח" [משניות (1) — (4)] או ל"ערבי פסחים" [משניות (5) — (7)]. את השינוי אפשר לפרש בשלוש דרכים, והן: גרירה, גזירה לאחר, או יצירת צירוף כבול — שהם שלושה פנים של פירוש אחד.

אם נאמר, שפעלה כאן השאיפה להשוות את המספר הדקדוקי של הסומך ושל הנסמך, הרי לך גרירה. ב"ערב פסחים" יש נסמך ביחיד וסומך בריבוי: מצב זה נראה מוזר בעיניהם של המעתיקים ושל המדפיסים, והם "תיקנו" אותו על ידי הפיכת הנסמך לריבוי ("ערבי פסחים") או על ידי הפיכת הסומך ליחיד ("ערב פסח"). בדרך של גזירה לאחר נאמר, שאחרי שצורת היחיד התקנת "ערב פסחים" נתנה את צורת הריבוי "ערבי פסחים", צמחה מזאת האחרונה צורת היחיד המחודשת "ערב פסח". ולבסוף — אם הצירוף הנידון הורגש כצירוף כבול, כלומר מעין שם-עצם אחד המביע מושג אחד, אזי ביקשה האוזן לשמוע את קיומה של סיומת הריבוי או את ביטולה בסופו דוקא, כמו בכל שם-עצם, ולכן לא סבלה צורה כגון "ערב פסחים", כאשר הכונה ליחיד. מפל מקום הייתה התוצאה יצירת הצירוף "ערב פסח", ובו בזמן העלמת הצירוף המקורי "ערב פסחים".

נזכיר בדרך אגב, שבאותן הדרכים עצמן נוצר במקרים רבים "הריבוי הפפול", אותה צורת ריבוי של צירוף הסמיכות, המקנה את סיומת הריבוי גם לסומך, כאשר ההיגיון דורש שישאר ביחיד, והיא מצויה כבר במקרא [צורות נספיהם" (בר' מב, לה) = צורות נספס; "חרבות צורים" (יהו' ה, ג) = חרבות צור] ונפוצה ביותר בלשון חכמים (בתי ננסיות, בעלי בתים וכו'). תופעת הריבוי הפפול טעונה לימוד ארוך, ואין כאן מקומו³.

אשר למשמעות ולשימוש של הצורות המקוריות — מתקבל על הלב הפירוש הראשון של התוספות שהבאנו למעלה, ש"ערב פסחים" הוא "ערב ששוחטין בו פסחים", כאשר "פסח" בא כאן פשמו של הקרבן, ולא פשם החג. "ערב פסחים" הוא היחיד, והכונה למאורע חד-פעמי שחל באותו יום, ו"ערבי פסחים" הוא הריבוי, "ערב פסח שבכל שנה ושנה" כדברי בעל מלאכת שלמה שהבאנו למעלה בשם המרדכי, כלומר "הערבים ששוחטים בהם את הפסחים בכל שנה ושנה". נמצא, שדברי התוספות ודברי המרדכי משלימים אלה את אלה. לכן שנינו (פל המובאות לפי כ"י קאופמן, מובאה 4 לפי כ"י פארמה) "גר שניתגייר ערב פסחים" (3, 7), "כך

3. לפי דברי התוספות, האומרים "אי גרסינן ערבי (פסחים) ניחא", ולפי דברי המרדכי "גרסינן

ערבי (פסחים) ורוצה לומר ערב פסח שבכל שנה ושנה", נמצא, שלדעתם "ערבי פסחים" הוא ריבוי פפול במקום "ערבי פסח".

היו מופי שחין שבירושלם עושין: הולך לו ערב פסחים אצל הרופא וחזתכו עד שהוא מניח בו כסעורה" (4), ולעומתם "מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים" (8), "ביהודה עושין מלאכה בערבי פסחים" (9). אולם צורת היחיד עשויה לשמש גם תחת צורת הריבוי במשמעות פוללנית, כגון "ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך" (6), ובפרט כאשר יש לכך הכרח תחבירי, כגון "חל ערב פסחים להיות ערב שבת" (2), שהרי אי אפשר היה לכתוב "חל ערבי פסחים" או "חלו ערבי פסחים".

אותו מצב אנו מוצאים בשאר ספרי התנאים⁴. בתוספתא לפי מהדורת ליברמן אנו מוצאים בכ"י וינה חמש פעמים "ערבי פסחים" [פס' ג, יח, יט, יט (שלוש פעמים אלו "ערב פסחים" בקטעים מן הגניזה); ד, ב; כת' יא, ד ("ערב פסחים" בדפוס ראשון, "ערב הפסח" בכ"י ערפורט ועל צורה זו ראה להלן)] ופעם אחת "ערב פסחים" [פס' י, א ("ערבי פסחים" בכ"י לונדון)]; עוד נמצא "ערב פסחים" במהדורת צוקרמנדל (אה' ג, ט). בספרא (כ"י אקמאני) נא פעמיים "ערב פסחים" [חובה, פרשה א, פרק ב (מהדורת פינקלשטיין עמ' עא; אמור, פרשה א, פרק א (עמ' תט)]. בספרי במדבר (כ"י וואטיקאן 32, 2) נמצא פעם אחת "ערבי פסחים" (פסקה קמג, מהדורת הורוביץ עמ' 191) ופעם אחת "ערב הפס" כלומר "ערב הפסח" (פסקה סח — הורוביץ עמ' 63 נותן בפנים "ערב פסח", ובחילופי הגרסאות "ערב הפסח" בשם מדרש חכמים). בספרי זוטא, ילקוט שמעוני, כ"י אוקספורד (2637) נמצא שלוש פעמים "ערב פסח" (פרק ט, פסקה ב; שם, פסקה ג פעמיים), אולם במהדורת הורוביץ נמצא בהיקרות הראשונה (עמ' 257) "ערב פסחים" בחילופי הגרסאות, לפי מדרש הגדול, ובשתי ההיקריות האחרות (עמ' 258) "ערב פסחים" בפנים; בכ"י פירקוביץ מן הגניזה נמצא "ערב פסחים" [מהדורת אפשטיין עמ' 30, ובחילופי הגרסאות מביא ממובאה של ספרי זוטא שבפירוש של רבי שמשון משאנץ על סדר טהרות (אה' ב, ד) "ערב הפסח" — הורוביץ עמ' 313 "ערב פסח"]. על אלה יש להוסיף, כי הצורה "ערב פסחים" היא המצויה "תמיד אצל הגאונים וראשוני הראשונים", כפי שפבר ציין פרופ' אברמסון⁵. דיינו בחומר הזה כדי להראות, שהצירוף "ערב פסח", השגור היום בפנינו, נוצר

4. אני מודה למערכת של המילון ההיסטורי ללשון העברית, אשר אפשרה לי לעיין ב"קונקורדנציה לתקופות ג-ד", הכוללת, מלבד מקורות אחרים, משנה, תוספתא, ספרא, ספרי במדבר, ספרי דברים, ספרי זוטא, מכילתא, מכילתא דרשב"י, לפי כתבי-היד המעולים. נעזרתי בקונקורדנציה זו, אך בדרך כלל בדקתי את המובאות בספרים שלפניי.

5. ראה: רב נסים גאון, חמישה ספרים, הו"ל ש' אברמסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 51, הערה 6 (ושם מובאות נוספות לנידון שלנו); ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 270 ובעיקר עמ' 202 הערה 12. תודתי לפרופ' אברמסון, אשר הפנה את את תשומת לבי לציונים אלה, ואשר העיר לי כמה הערות לשיפור המאמר.

אגב מלאכת המעתיקים והמדפיסים בתקופה מאוחרת יחסית, עם היעלמותו של הצירוף "ערב פסחים".

2. יש עוד סימן המעיד על כך, שהביטוי "ערב פסח" אינו מקורי: השם "פסח", כשם הקרבן, עשוי לבוא מיודע או בלתי מיודע לפי ההקשר, אולם כשם של חג יבוא לעולם מיודע בלשון חכמים, כשמות יתר החגים ("העצרת", "החג", "החנוכה", "הפורים"). משום כך אם תומר בצירוף "ערב פסחים" המלה "פסחים" במלה "פסח", היא תבוא בהכרח מיודעת — ואמנם מצינו "ערב הפסח" בתוספתא, בספרי במדבר ובספרי זוטא במקומות שהופרנו למעלה.

טענה זו אמנם ניתנת להכחשה. כבר העיר חנוך ילון, כי שם שמתלווה אליו לואי נוטה לאבד את סימן היידיעה. ועל זאת אפשר להוסיף, שגם כאשר שם מצטרף לצירוף הסמיכות, נוטה הוא לנתר על סימן היידיעה; דבר זה מתבטא בשתי דרכים: האחת — ששם הבא בדרך כלל מיודע, עשוי לבוא ללא יידיעה, כאשר הוא סומך; והשנייה — שמושג המבוטא על ידי צירוף הסמיכות עשוי לבוא ללא יידיעה באותם התנאים, שמושג המבוטא על ידי שם גרוד יבוא בהם ביידיעה. להדגמת הדרך הראשונה נזכיר את השם "מילה", הבא מיודע כאשר הוא בודד, ובלתי-מיודע כאשר הוא סומך: "אילו ציצים המעכבים את המילה" (שבת יט, ו) — אבל "עושים כל צורכי מילה בשבת" (שם יט, ב — ועיין שם יח, ג). להדגמת הדרך השנייה נזכיר את המשנה "חמשה דברים חייבים בחלה: החטים והשעורים והכוסמין ושבולת שועל ושיפון" (חלה א, א) — "החטים, השעורים, הכוסמין" מיודעים; "שבולת שועל", צירוף סמיכות, ללא יידיעה; וכנראה "שיפון" ללא יידיעה מחמת גרירה — ובכ"י קאופמן נוספה למלה זו ה"א הידיעה בין השיטין".

משום כך, כשם שלעומת "הפסח" כשם החג, מיודע, אנו מוצאים תמיד "פסח קטן", "פסח ראשון", "פסח שני", ללא יידיעה, מפני שבביטויים אלו לשם "פסח" מתלווה תואר, כך לא נראה כל פסול ב"ערב פסח" בלתי-מיודע — כשם שעל יד "השבת" אנו מוצאים על פי רוב "ערב שבת" (כך לעולם במשניות שבדפוסים). אולם נראה, שהשם "פסח" הדוק במיוחד בסימן היידיעה שלו ושומר עליו גם כשהוא סומך: "בפרוס הפסח" (שק' ג, א; בכ' ט, ה; תוספתא שק' ב, א; תע' ב, ח; ב"מ ד, יח; בכ' ז, ט), "לילי הפסח" (נדר' ח, ה) — ליד "לילי פסחים" השכיח יותר — "הלכות הפסח" (תוספתא פס' י, יא; יב; מג' ג, ה, ה), ו"מוצאי הפסח" [תוספתא ב"מ ח, כז — כן גם בירושלמי שבי' ה, ה — לו ע"א (שאר ההיקריויות שבירושלמי לא בדקתי)] על יד "מוצאי פסח" (תוספתא שבי' ד, ד). מכאן שוב קצת ראייה על איחור הצירוף "ערב פסח".

6. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 59.

7. השוה: "ואחריה מרה כלענה חדה כחרב פיות" מש' ה, ד.

8. כאן אני רק רומז לבעיה זו של יידיעה הסמיכות בלשון חכמים, ומקוה לדון בה במקום אחר.

3. אולם הצירוף "ערב הפסח", על אף היותו תקין יותר מ"ערב פסח", אינו יכול לנבוע מן הרבדים העתיקים של לשון חכמים, וזאת אפשר להוכיח מסיבות שאינן לשוניות, אלא מעוגנות בקורות העתים. אנו נברר אותן בראשי פרקים. שכן ביורן השלם יאריך את דברינו אריכות יתרה. נקדים הערה: במקרא אין "ערב" אלא "הזמן שבסוף היום ובראשית הלילה", ובלשון חכמים ניתוספה משמעות שנייה, ו"ערב יום פלוני" הוא "היום הקודם ליום פלוני" — וזהו מעתק מטונימי, שפוצא בו חל גם בלשונות אחרות. מכאן ברור ש"ערב פסחים" הוא "הזמן של בין-ערביים שמקריבים בו את הפסחים", ואילו "ערב (ה)פסח" הוא "היום שלפני חג הפסח" — כל אחד משני הרכיבים משמש במשמעות שונה בכל אחד מן הצירופים. עתה יש לשים לב, כי במקרא "פסח" הוא שם הקרבן וגם שם החג החל ביום י"ד בניסן מפני שמקריבים בו אותו קרבן⁹ — ואחריו בא "חג המצות", בימים שמן ט"ו עד כ"א בניסן, כמו שכתוב: "בחדש הראשון בארבעה עשר לחדש בין הערבים פסח לה". ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג המצות לה' שבעת ימים מצות תאכלו" (וי' כג, ה-ו).¹⁰ יעקב ליכט דן במקרא זה ובמקראות האחרים הקשורים עמו ומסכם: "מפללם של הכתובים אשר נסקרו אפשר ללמוד, כי אכן היו שני המושגים, פסח וחג המצות, נבדלים תחילה, וכי נסמכו זה לזה משום שהם חלים במועדים סמוכים"¹¹. בלשון חכמים נעלם השם "חג המצות", ובא במקומו "חג הפסח" לציון שבעת הימים של אכילת המצות, וזהו המשך לאותה התקרבות של שני המושגים שדיבר עליה ליכט — ומכל מקום המסורת העתיקה המכנה בשם "פסח" את יום י"ד לא נעלמה לחלוטין, ולא אפשרה שייקרא יום זה בשם "ערב (ה)פסח", שהרי הוא הוא "הפסח"! ולכן נקרא "ערב פסחים", כלומר מועד הקרבת הפסחים.

כל עוד עמד המקדש על מכונו וישראל בעבודתם, והעם מקריבים את הפסחים במועדם בעסק גדול, אפינה הקרבה זו את יום י"ד בניסן ומילאה אותו קדושה וחגיגות, ומשום כך לא היה באפשר שייקרא יום זה בשם "היום שלפני...". אלא נקרא על שם המאורע החל בו. בחיבורים שנכתבו בסוף ימי הבית השני נמצא בבירור הפיני "פסח" ליום הקרבת הקרבן. יוסף בן מתתיהו פותב¹²: "בהגיע חג המצות, הנקרא בפי היהודים 'פסחא', אשר בו הם מרפים להקריב זבחים לאלהים, נאסף מכל הארץ המון עולי רגל לאין מספר", ועוד¹³ "והנה הגיע החג שנקרא 'פסחא', אשר בו היהודים מקריבים זבחים מתשע שעות עד אחת-עשרה שעה". פילון בספר המצות

9. ראה: ש"י זיין, המועדים בהלכה, מהדורה ז' תל-אביב תש"ך, עמ' רטו ואילך.

10. אנציקלופדיה מקראית, ערך "פסח", טור 524. ראה גם אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים

1972, כרך 13, טורים 169, 171.

11. יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, תרגום י"ג שמחוני, הוצאת מסדה 1963, ספר ב, פרק א.

פסקה ג — עמ' 126.

12. שם, ספר ו, פרק ט, פסקה ג — עמ' 370.

שלו ("על החוקים המיוחדים") דן בחג המצות בספר הראשון¹³, ובפסח בספר השני¹⁴, ושם הוא אומר: "אחר ראש חודש בא החג הרביעי, המכונה 'חג המעבר', אשר היהודים קוראים אותו בלשון אבותיהם 'פסחא'. בחג הזה הרבה רבבות קרבנות מוגשים מן הצהריים עד הערב על ידי העם פולו, זקנים פנערים, אשר הועלו באותו יום למעלת הפהונה".

רק עם חורפן הבית וביטול הקרבנות, וקרבת הפסח בכללם, התרוקן יום י"ד בניסן מתוכנו, ושוב לא הורגש אלא פיוס הבא לפני חג המצות, וכיון שחג זה נקרא בלשון המאוחרת "פסח", הוכשר היום ההוא להיקרא "ערב (ה)פסח". אולם נראה, שהפינוי הקודם, "ערב פסחים", דבק בו במשך זמן רב. הוא הפינוי, אשר שימש בלשון חכמים ובעברית של הגאונים¹⁵, ואשר נמצא בכתב-היד הקדומים של לשון חכמים, ובאלו שנמשכו בנאמנות אחריהם.

לסיכום, ניתן לומר שחלה במשמעות השם "פסח" תזוזה מטונימית בשלושה שלבים אלה:

- 1) "פסח" = י"ד בניסן (ט"ו-כא בניסן = "חג המצות").
- 2) "פסח" = י"ד-כא בניסן.
- 3) "פסח" = ט"ו-כ"א בניסן (וי"ד בניסן = "ערב פסחים", "ערב (ה)פסח").

4. מאוחר מן הצירוף "ערב פסח" הוא הצירוף "יום כיפור". המקרא והמשנה אינם מכירים אלא "יום הכיפורים". בן-יהודה (ערך "כפר") רושם אמנם את הצירופים "יום הכיפור" ו"יום כיפור" כשייכים ללשון חכמים, והוא מביא את הראשון מן הירושלמי שבועות פרק א (לב ע"ד) ואת השני מן הבבלי יומא פה ע"ב. אולם כבר ביטל יצחק אבינרי את נאמנותן של המובאות האלה¹⁶. אבן-שושן רושם "יום כפור" בציון של לשון חכמים בערך "יום", אבל בערך "כפור" הוא רושמו בציון של לשון ימי הביניים, ושם הוא מעיר: "במקורות הקדומים רק בריבוי: כיפורים", ויש לתפוס לשון אחרון זה. האריך בעניין זה יצחק אבינרי¹⁷: בין ההיקריות הראשונות של "יום כיפור" הוא מזכיר את דברי רש"י בסוף מסכת תענית (ל ע"ב, ד"ה שניתנו בו לוחות אחרונות), את דברי הרמב"ם בהלכות קידוש החדש (ג, יג), ואת הפיוט לשחרית יום כיפור "או ביום כיפור סליחה הורית" למחבר לא ידוע¹⁸. "כיפור" לבדו כשם הצום (בלי "יום") נמצא כבר בקרובות לפורים של הקלירי^{18א}.

13. ספר ראשון, 181, 8 p. 202, Loeb Classical Library, Philo, VII.

14. ספר שני, 145, 8 עמ' 394.

15. ראה לעיל הערה 5.

16. י. אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 258, ערך "כפורים".

17. שם.

18. מחזור לימים נוראים, מהדורת גולדשמידט, ירושלים תש"ל, פרק ב, עמ' 99.

18א. בקרובה "אמל ורבך", ראה סידור "עבודת ישראל" לסליגמן בער, עמ' 682; מובאה זו,

ואחרות, הביא יצחק אבינרי בספר "גנוזים מגולים", תל-אביב תשכ"ח, עמ' 179.

ייתכן שגם "תלמיד חכם", הצורה הבבלית של "תלמיד חכמים" שבטקסטים הארץ-ישראליים לפי עדותו של אבא בנדויד¹⁹, נוצר, כפי שנוצרו הצירופים שהזכרנו עד כה, ואולי יש כאן בעיקר גזירה לאחור: יחיד "תלמיד חכמים", ריבוי "תלמידי חכמים", ומכאן יחיד מחודש "תלמיד חכם".

גם "בעל חי", המצוי בלשון ימינו והמתועד החל מן המאה ה"ז²⁰, הוא פרי של גזירה לאחור: צורת היחיד התקנית היא "בעל חיים", אולם הריבוי "בעלי חיים" (שבת קכ"ב) הוליד את צורת היחיד החדשה "בעל חי", על ידי הסרת סיומת הריבוי מסוף הצירוף ולא רק מאמצעיתו, ונגדה פיונו כמובן החצים של מתקני הלשון²¹.

אם נחזור עתה ללשון המקרא, שמא גם "רב סריס" שבספר מלכים (מל"ב יח, יז) ובספר ירמיהו (יר' לט, יג) בא במקום "רב סריסים", מאחר שמצינו בדניאל (דנ' א, ג) "רב סריסיו", על דרך "שור הסריסים" (דנ' א, ז) "רב טבחים" (מל"ב כה, ח) ו"רב סגנין" (דנ' ב, מח) — אך ייתכן פי "רב סריס", כמו "רב מג", אינו אלא שאילה מן האכדית²².

מדבריו של בן-יהודה (ערך "חבל") אפשר להסיק, שהוא רואה גם את "רב החובל" שבספר יונה (א, ו) כנובע מן "רב החובלים". אם אמנם נוצר "רב החובל" בדרך שנוצרו הצירופים הדומים לו שהזכרנו כאן, שוב לא נזדקק לפירוש הרד"ק פי "חובל הוא שם כלל לחובלים" או לסברתו של קנדי, שנשמטה כאן הסיומת "ים" מן השם "חובלים" בטעות סופר²³.

וראה עד היכן הדברים מגיעים, שבכוחן של צורות חריגות אלה יש בצה"ל "רב טוראי", "רב סמל", "רב סרן", "רב אלוף", ובמשטרת ישראל "רב פקד" — ולא בכדי מתלבטים בצורות הריבוי של אותם הצירופים.

ראינו בראשית דברינו, שהצירוף "ערב פסחים" שבמקורות העתיקים השתנה במשך הדורות ל"ערב פסח" על ידי גרירת הסומך לצורת היחיד של הנסמך, או ל"ערבי פסחים", על ידי גרירת הנסמך לצורת הריבוי של הסומך. הדוגמות שהוספנו הן מן הסוג הראשון. ויש גם דוגמות מן הסוג השני. אחת מהן היא "קדש קדשים", ציון החלק של בית המקדש שלפנים מן הפרוכת, אשר נכתב לעתים "קדשי קדשים", כגון במשנה "יכוין את לבו כנגד בית קדש הקדשים" (בר' ד, ה): כ"י קאופמן גורס

19. א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א, עמ' 211, 451.

20. ראה: ר' מירקין, לל"ע כג (תשל"ב), עמ' 215, והמשיגים עליו, שם, כד (תשל"ג), עמ' 274.

21. י' פרץ, עברית כהלכה, מהדורה שנייה, תל-אביב, עמ' 58: יותר פשרנית עמדתו על י'

אבינרי, יד הלשון, עמ' 91. על הצירופים "תלמיד חכם" ו"בעל חי" כתב ביתר הרחבה נ' ברגרין ב"לשוננו לעם", מחזור ה, קונטרס ז, אייר תשי"ד, עמ' 20-22.

22. ראה מילון מקראי של בראון-דרייבר-בריגס ואנציקלופדיה מקראית ערך "סריס".

23. J. Kennedy, *An Aid to the Textual Amendment of the O.T.*, Edinburgh

כאן "[בית] קדש(י) הקדשים" (בהוספת "בית" בין השיטין ומחיקת האות י על ידי העברת קולמוס); כ"י פארמה גורס "בית קדשי הקדשים", וכן המשנה בניקוד בבלי שפירסם קאלה²⁴ ועוד כמה טקסטים, המובאים ב"משנה עם שינויי נוסחאות" בעריכת הרב ניסן זק"ש (זרעים, פרך א, ירושלים תשל"ב). דוגמות נוספות של צירוף זה הביא בן-יהודה (עמ' 5795א). ויש לשים לב, שכאן השפיע כנראה גם הצירוף השכיח "קדשי הקדשים", שם של סוג קרבנות.

דוגמה שנייה נמצאת בצירופים "שאר דברים", "שאר שנים" וכיוצא בהם, שנהפכו בפתיבה הרבנית המאוחרת ל"שאר דברים", "שאר שנים". בן-יהודה (עמ' 6816א) מביא דוגמות רק מפנקס ועד ארבע ארצות משנת שפ"ד (1624) ואילך, אך אפשר להוסיף עליהן ממחברים שונים, כגון מן הספר "משנה ברורה" לרבי ישראל מאיר הכהן (ה"חפץ חיים", 1838–1933): "וכהאי גוונא בשאר דברים פאשר מוזפרים בזה הסעיף", "וכהאי גוונא בשאר מקומות"²⁵.

24. P. Kahle, *HUCA X* (1935), pp. 185-222.

25. אורח חיים. סימן רלב ס"ק ה; סימן קלח ס"ק יג.

בחינת הנוסח המקורי של אלמרשד אלפאפי לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי

עפ"י קטעי כתב-יד מן הגניזה הקאהירית השמורים בספריית אוני' קמברידג'

העתקים מכתביו של ר' תנחום בר' יוסף הירושלמי בן המאה הי"ג נותרו פזורים בספריות בעולם. פירושיו למקרא, כתאב אלביאן, וביאוריו במילוןו אלמרשד אלפאפי (שחיבר למשנה תורה) משלימים זה את זה, ולעתים אותם הדברים כתובים בשני החיבורים האלה. בעיקר רבו העתקי המילון, שלמים ומקוטעים, והם מעידים על השימוש הרב שנעשה בו בקרב יהודי המזרח דוברי הערבית¹.

עד עתה לא נתגלה כתב-ידו של המחבר, לא בכתב-יד של פירושיו, ולא של המילון. בדיקת כתב-היד של המילון העלתה, שהם נחלקים ברובם לשני נוסחים, הנוסח "הקצר" והנוסח "הארוך". (מן הראוי להוציא מן הדיון פאן את הקיצורים שנעשו עפ"י המילון).

ביסוד חיבורי על המחצית השנייה של המילון² הונח כ"י ויימר 0652a (עפ"י תצלום מיקרופילם שבמכון לתצלומי כ"י בירושלים, מס' ס' 18622), וכמה מעלות לו: רובו של כתב-היד נשמר (תחילתו בדברים מן הערך אגד, ורק דפים מעטים חסרים בו), וכתובתו ברורה ונאה; גם קולופון יש לו בסופו, והתאריך שצוין בו הוא הקדום בתאריכים שצוינו בשאר כתב-היד של אלמרשד אלפאפי: אהולד לשטרות הפג ליצירה. המעתיק, שלמה הפהן בר ישועה הפהן ז"ל בר שלמה הפהן זצ"ל, העיד על עצמו, שהעתיקו מתוך כתב-ידו של המחבר, ואמנם חלפו רק 32 שנה משנת מותו של תנחום³.

1. במערב פרסם לראשונה קטעים מן המילון בנימין זאב באכר בספרו "ליקוטים מן ספר המספיק", שטרסבורג 1903. קטעים מהקדמתו למילון פרסם לפני כן גולדזיהר במצורף לקטעים מפירושיו של תנחום לשופטים, בספרו I. Goldziher, Studien über Tanchūm Jerūschalimi Leipzig 1870. הרב ברוך טולידאנו פרסם את מחציתו הראשונה של המילון (האותיות א-כ) בספרו אלמרשד אלפאפי (המדרין המספיק), תל-אביב תשכ"א. ערכים מהאות ח"ו נתפרסמו במאמרי בלשוננו לג בשנת תשכ"ט. בחיבורי לשם קבלת תואר דוקטור, שהוגש לסנט האוניברסיטה העברית בסיון תשל"ה, עסקתי באותיות ל-ש. על ערכים מעטים שפורסמו בדיסרטציות בפרופסור וברונה ר' שם במבוא, עמ' יג.

א1. ר' ההערה הקודמת.

2. שנת נ"א צוינה בפותרת לשיר קינה שכתב המשורר יוסף בן תנחום הירושלמי (העתקיו בדיואן של שירי יוסף בלונדון, ובאוסף פירקוביץ השני בלנינגרד, ותצלומם במכון שוקן בירושלים).

כ"י ויימר במחציתו השנייה כתוב ברובו עפ"י הנוסח "הקצר". למשל, אין בו הערכים שהה, שכן, חדר, תעה, ועל-כן התקבל על הדעת, שהמחבר כתב את המילון במו ידיו בנוסח "הקצר". לא היה הסבר, מניין הנוסח "הארך"; למשל, מניין נוסף הערך שהה ושאר הדברים שנוספו. (ועל כן השלמתי את החסר מתוך כ"י האקדמיה ללשון העברית, שהועתק מן הנוסח "הקצר").

מן הראוי להתעכב על ההבדלים שבין שני הנוסחים³:

(א) ערכים בנוסח "הארך" שאינם בנוסח "הקצר", כגון יד, יש, ואלה, למשל, לא פורסמו במהדורת טולידאנו (א — כ), שהיא העתק מכ"י מן הטיפוס "הקצר"⁴, וכגון חדר, תעה שאינם בכ"י ויימר⁵.

(ב) דברים בתוך ערכי המילון שנכללו בנוסח "הארך"⁶, ואינם פתויים בנוסח "הקצר" (כגון בערך לבן, קטן⁷, שדר, תות ועוד).

(ג) דברים הפתויים בתוך ערכי המילון שבנוסח "הקצר", ואינם פתויים בנוסח "הארך"⁸ (כגון בערך מחה).

(ד) דברים בתוך ערכי המילון, המביעים תוכן דומה בשני הטיפוסים, אלא שניסוחם שונה (כגון בערך חלק).

(ה) ראשי ערכים השונים זה מזה בשני הנוסחים (למשל דג-דגים במהדורת טולידאנו, לעומת דוג בנוסח "הארך"⁹ (ומקומם כמובן שונה); או ערכים הבאים בנוסח "הארך" במקום אחר ממקומם בנוסח "הקצר" (כגון בסס, זקק, טטל, לגן, עלל, שרש).

עלו כמה אפשרויות⁸ בדבר היוצרותם של שני הנוסחים:

- הנוסח "הקצר" נכתב בידי המחבר, והתוספות והשינויים נוספו בידי אחר.
- הנוסח "הארך" נכתב בידי המחבר, וקוצר לאחר זמן בידי אחר.
- הנוסח "הקצר" הוא המקורי, אלא שהמחבר עצמו הוסיף לו דברים לאחר מכן.
- הנוסח "הארך" הוא המקורי, והמחבר עצמו קיצר לאחר זמן.
- לפני שנים אחדות עוררו את תשומת לבי ארבעה דפים באוסף כתבי-היד של טיילור-שכטר שבאוניברסיטת קמברידג'⁹, ובהם ערכים מן אלמרשד אלפאפי, שצורת כתיבתם שונה משאר קטעי המילון שראיתי. נוסף על ציוני המחיקות מעל

3. ר' חיבורי, חלק א, עמ' קכו.

4. פתביד מן הנוסח "הקצר" הוא למשל Heb. 8° 874 שבמכון לכתבייד בירושלים.

5. במאמר המבוסס על בדיקת כתבי-היד של האות תי"ו מן המילון (לשוננו ל"ו) קבע י' דנה שהערכים האלה אינם שייכים למילון, ואין לכללם במהדורה של אלמרשד אלפאפי.

6. ר' למשל את פתביד Heb. 8° 1203 שבמכון לכתבייד בירושלים.

7. ר' להלן הערה 31.

8. ר' חיבורי, חלק א, עמ' קכח.

9. הדפים גזורים בצד שהיה מחובר לקונטרס, ולכן חסר חלק מן הכתוב בשוליים בצד ימין של עמוד א' ובצד שמאל של עמוד ב', ויש בהם 20 שורות. ר' תצלומיהם (בגודלם הטבעי).

האותיות, המצויים בדרך כלל בכתיב יידי, הועברו קוים בקולמוס על קטעים מן הפתוב בפנים הדפים, ונוספו בכתב קטן וצפוף דברים בין השורות ובגיליון, ויש שגם על אלה נמתחו קוים, ונכתבו דברים אחרים במקומם. ובדף אחד מחקו את הפתוב וכתבו על גבי המחק. בעיון נוסף הוברר, שתחילה נכתבו הדברים בפנים פפי שהם כתובים בנוסח "הקצר", ולאחר זמן תוקנו ונמחקו ושוננו, ונוספו עליהם דברים והתקבל מה שפתוב בנוסח "הארוך" (למשל הערך שהה פולו נוסף בגיליון). ואולם לא היה אפשר לקבוע בודאות מי שינה את הפתוב.

בקצין שעבר נודמן לי בתוך קטעי פילוסופיה באוסף טיילור-שכטר דף פתוב ערבית, שסגנון הפתוב בו דומה לסגנונו של תנחום, וכנראה הוא שריד מפירושו של תנחום לתהלים¹⁰. נוסף על כך צורת הפתוב באותו דף דומה לפתוב בארבעת הדפים של אלמרשד אלכאפי — יש בו מחיקות ותוספות ושינויים, פפי שתוארו לעיל. השוואה מדויקת של האותיות העלתה, שזהו אותו הפתוב, גם בפנים וגם בתוספות ובשינויים (ואף הדפים גודלם בגודל הדף הזה¹¹, ובהם 20 שורות).

בעיון נוסף בתיקונים והשינויים בארבעת דפי כתב-היד של מילוננו של תנחום והשוואתם לתיקונים והשינויים שבדף פירושו לתהלים נתברר, שנעשתה בהם עריכת הדברים מחדש, ואין זו רק העתקת דברים מתוך נוסח "ארוך" והוספתם בגיליון ובין השורות. למשל, הפתוב בדף שנתלש מקוונטרס האות ח"ת (TS Ar. 31, 161) בערך חרחר אינו שונה בתוכנו ממה שהיה כתוב, אלא הדברים נוסחו מחדש, ולא רק הועתקו מתוך נוסח אחר (הנוסח "הארוך"), ונוספו בגיליון ובין השורות. כאן ניכרת עבודת עריכה ממש, למשל, מן הפתוב בפנים הדף שמתוך האות ח"ת שנופר נמחקו דברים, ונוספו עליהם דברים שהיו חסרים לשם הספר השם חרחור. בדברים על חרחור פתוב שם בצד ב' בפנים: "חרחור שנפגם טמא"; וכך בשני הנוסחים, "הקצר" ו"הארוך".

ונוסף בין השורות ונכתב: משבעה לחרחור ומארבעה לדרבן

חרחור <ה נא

וההמשך בפנים:

עוד חרד שביה בראס אלרמח, יגרס פי עוד או

יגרס אלעוד פיה פיתכא עליה כאלעכאז ונחווה.

וכדלך סנאן אלרמח יסמא חרחור עלי אי שכל כאן".

נוסף מעל לשורה: לאן אלעוד ידכל פיה והו מגוף אלטרף

אלואחד ואלא <כר חא <ד.

10. תחילה סברו, שתנחום לא כתב פירוש לספר תהלים. אולם בשנת 1881 הודיע הרבני Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft (עמ' 154), שמצא באוסף פירקוביץ השני קטעים מפירושו של תנחום למקרא, ובהם קטע מפירושו לתהלים. הקטעים לא פורסמו, ועד עתה לא מצאנו את תצולומם.

11. הדף הזה לא נגזר, ועל כן הוא רחב במעט מארבעת הדפים; יש להניח שגם דפי המילון היו בגודלם של הדף מפירושו, לפני שנגזרו.

[illegible]

המשך הכתוב בפנים: "ואלטרף אלמגוף מנה מא"

ונוסף: אלדי

המשך הכתוב בפנים:

ידכל פיה אלעוד יסמי קוף קאלו נשבר מקופו טהור
ואלראס אלרקי אלמחדד יסמי חודו. וכדלך אלעוד אלדי
פי יד אלחראת יסוק בה אלבקר פי ראסה אלואחד
מסמאר צגיר ינסס בה אלבקר יסמי דרבן כמה תקדם.

ואלעוד הו אלמסמי מלמד.

שלשת הקטעים שנמחקו כאן במשיכת קולמוס מעליהם בכה"י, כפי שצוין לעיל בדברים המועתקים מן הכתוב בפנים, כלולים בנוסח "הקצר"¹², ולא נכללו בנוסח "הארוך". נקל לראות, שבמקום הדברים שנמחקו מתוך הנוסח "הקצר" נכתבו דברים אחרים; למשל הקטע השלישי שנמחק ("ואלעוד הו אלמסמי מלמד") במקומו נוספו לאחר כמה שורות המלים מלמד הבקר. כמו־כן יש בפנים מלה ואלטרף, שאמנם לא צוין בכה"י ציון שנמחקה, אבל היא כתובה בנוסח "הקצר" בלבד. יש להניח שנשמטה מן הנוסח "הארוך" משום שהייתה מיותרת לאחר שנוספו הדברים מעל השורה שלפני כן, שהועתקו לעיל, ובהם נזכרה המלה אלטרף. בנוסח "הארוך" כתוב אפוא: "ואלמגוף מנהמא אלדי ידכל...". כאן נוספו דברים במקום המלים שנמחקו, משום שהיו חסרים לתוכן הכתוב בהמשך; מדובר בקצה אחד משניים, בלי שנוספו לפני כן תיאור שני הקצוות, והתוספת השלימה את התיאור הזה. כל התוספות שנוספו כאן אינן כתובות בנוסח "הקצר" (למשל במהדורת טולידאנו); הן כלולות רק בנוסח "הארוך". המלה אלדי נוספה בעת עריכת הדברים משום שהייתה חסרה לאחר שס־העצם המיועד.

המשך הדברים בפנים:

ופי ראסה אלזכר חדידה כאלאזמיל

ונוסף מעל השורה: מגופה אלטרף ידכל פיה אלעוד ו...

והמשך הכתוב בפנים:

"ימסח בהא אלטין מן עלי אלמחראת"

ונוסף מעל השורה: או מדור כאלעכאז כי לא תאכל אלארץ אלעוד

וההמשך בפנים: "תסמי איצא חרחור".

ונוסף בגיליון למטה: וגמלה הדה אלחלת קטע אלעוד ואלחדידתין

אלדי¹⁴ פי טרפיה תסמי מרדע ופי אלנץ מלמד הבקר וסיבין פי חרף אללאם.

כאן, בתוספת האחרונה, באו המלים "מלמד הבקר", ועל פן נמחקו לפני כן המלים

12. ר' מהדורת טולידאנו, עמ' 166; וכן בשאר כתבי־היד שמן הנוסח "הקצר".

14. בנוסח "הארוך" כתוב אלחאתין.

"ואלעוד הו אלמסמי מלמד", כפי שנוצר לעיל. בנוסח "הארון" הועתקו דברי התוספת ושולבו בתוך הכתוב במקום הזה, אחרי "חרחור". שאר הדברים הכתובים אחרי כן בפנים הדף בכה"י אין בהם שינויים, והם כתובים בשני הנוסחים. עבודת העריכה ניפחת גם בשינויים ובתוספות שבדף מן הערך חלק (T-S NS 302.60). בצד א' של הדף, שהוא קרוע, וחלק מפל שורה חסר בו מימין, ניתן לראות את המלים שנמחקו (בקו שנמתח מעליהן), והן כתובות בנוסח "הקצר"¹⁵:

"... משחק מן אלנע ומה איש חלק¹⁶. ומנה..."

המלים האלה נשמטו מן הנוסח "הארון"; ובמקום "ומנה בוזקין מלח...". שבהמשך הדברים בנוסח "הקצר" כתוב: ומעני אכר בוזקין מלח. המלים האלה כתובות בתוספת בגיליון כתב-היד שמשמאל למעלה. ומאחר שהדף קרוע בחלקו העליון, כפי שרואים בתצלום, יש בידנו לבדוק רק את המלים הכתובות, אבל די בהן כדי להיווכח שאינן בנוסח "הקצר". ובנוסח "הארון" אמנם כתוב¹⁷:

"וחלקה טהורה מכלום. יריד בחלקה אלאלואח אלתי עלי טהר אלדפאתר אלמסמאה פנקסות אלתי לים להא חאפאת בל הי לוח בסיט פהו מחל קולהם לוח פשוט כלים פשוטים לאן הדה אלתי קאל ענהא וחלקה טהורה מכלום הו ען אלפנקס והו אלואח אלדפתר פקאל אן כאן להא חאפאת פהי תקבל טומאה לאנהא כלי קיבול ואן כאנת בסיטה פלא תקבל שי מן אצנאף אלטמאות הו קולהם טהורה מכלום...".

המלים הכתובות בהמשך בגיליון נמחקו בקוים שנמתחו עליהם, ולא הועתקו לנוסח "הארון" (ומובן שאינן כתובות בנוסח "הקצר"), משום שההסבר הלשוני על "בית קיבול" כבר נכלל בדברים שנוצרו פאן.

ועוד כתוב בפנים אותו דף, צד א':

"אם היתה באר ח<לקה. מלסא יריד בדלך...". (וכך בנוסח "הקצר"¹⁸).

לפני המלה מלסא נוספה בכה"י מעל השורה המלה מענאה, ובנוסח

"הארון" כתוב¹⁹:

אם היתה באר חלקה פמענאה איצא מלסא ירידון בדלך...". גם הדברים

שבאו לפני המשפט הזה בנוסח "הארון" מתאימים לכתוב בגיליון משמאל:

ומנה קיל אם הוחלקה פטור שהחלקות בהר יתר מן הבקעה.

ואמא קולהם אם היתה באר.

הדברים המחוקים, בקו שנמתח מעליהם, בתוך הכתוב בפנים:

15. כך בכה"י Heb. 4° 874 וכן בשאר כה"י מן הנוסח "הקצר". ר' מהר" טולידאנו, עמ' 150.

16. שתי המלים "איש חלק" נופרות בהמשך הכתוב בפנים, שלא נעשה בו שינוי, וכך כתוב בשני הנוסחים.

17. ר' למשל Heb. 8° 1203, עמ' 80. דברים אלה אינם במהדורת טולידאנו, ואף לא בשאר

כתב-היד שבנוסח "הקצר".

18. ר' מהר" טולידאנו, עמ' 150.

19. ר' Heb. 8° 1203, עמ' 80א.

... "נסר חלק או סרידה

... לוח בסיט לא חאפה לה" (שהם רק חלקן השמאלי של שתי השורות)

כתובים בנוסח "הקצר", ואינם בנוסח "הארוך". וכך פתוב בנוסח "הארוך"¹⁹:

"שבה אוהל ואנמא תכון גורה מסתטילה לא גואנב להא ולא סקף. המחליק

בצלים יקטע אוראקהא".

ובנוסח "הקצר"²⁰ כתוב:

"שבה אוהל ואנמא יכון²¹ גורה מסתטילה לא גואנב להא ולא סקף. וכדלך

אם היה נסר או סרידה שאין לה גפיים. יריד לוח בסיט לא חאפה לה. המחליק בצלים

לחים יקטע אוראקהא". כלומר, בעת העריכה נמחקו המלים: וכדלך אם היה נסר או

סרידה שאין לה גפיים יריד לוח בסיט לא חאפה לה", ונכתבו במקומן בתוספת

שהועתקה לעיל בדברים על פנקסות: לים להא חאפאת בל הי לוח בסיט.

גם הדברים שבשתי התוספות האחרות הנראות בתצלום באותו הצד בגיליון

למטה כתובים בנוסח "הארוך", ואינם בנוסח "הקצר". עוד תוספות שבדפים

האחרים, הנראות בתצלום של הערך מחה משמאל ובערך מחיה (T-S K 25,69)

בגיליון מימין, ושם למטה, הועתקו רק בנוסח "הארוך", ואינן ב"קצר". וכמוהן

התוספות שבדף מן האות שי"ן (T-S Ar. 31.139); שם הערך שהה פולו פתוב

בגיליון, וכפי שנופר אין הערך הזה פולו בנוסח "הקצר" אלא ב"ארוך" בלבד, וכן גם

התוספת שבצד ימין, שנוספה לערך שדר (כשנגזר הדף מימין נשמטה שורה, ואפשר

להשלימה עפ"י הפתוב בנוסח "הארוך").

כל הדברים הכתובים בפנים ארבעת הדפים האלה, שלא נעשו בהם שינויים,

כתובים בשני הנוסחים.

בתצלום של הדף מן האות מ"ם בצד ב', בערך מחיה, כתובות בתחילתו המלים

מחית הבר, ומה שהיה פתוב אחריהן נמחק, והרי"ש "הוארכה" עד סוף השורה,

במקום מה שהיה פתוב; שתי המלים שנמחקו, כפי הנראה, הן מחית השחין.

הכתובות בנוסח "הקצר"²².

לאחר ארבע השורות הראשונות של הערך מחיה נמחק קטע של ארבע שורות

בערך, ונכתבו במקומו פכתב צפוף המשך הדברים הכתובים בתוספת שבצד ימין

בגיליון, וההמשך נדחק בין השורות הכתובות בפנים אחרי המחק.

בנוסח "הארוך" הועתק מה שנראה בתצלום, בשינויים שנעשו בכתוב בפנים.

אבל הנוסח "הקצר" שונה מן הפתוב כאן אחרי השורה השלישית של הערך הזה, וזה

לשונו: "... או גיר דלך ואצלה מן מחה לאנה מתל בכיה ושביה אלתי הי מן בכה

20. מועתק מכ"י Heb. 4° 874, וכך בשאר כה"י שבנוסח הזה. ר' מהר" טול' עמ' 151.

21. פאן יש הבדל בין יכון לבין תכון. החלק הזה קרוע בדף T-S NS 302.60.

22. תמוה, ששתי המלים מחית המכוה, הכתובות בראשית השורה שלאחריה, אינן כתובות

בנוסח "הקצר"; הן באות ב"ארוך" אחרי המלים מחית הבר.

וְהַתְּחִלָּה שֶׁ הָיָה לְהַחֲמִיץ אֶת הַמֶּלֶךְ בְּמִלְכּוּתוֹ
 אֲנִי שֶׁלֹּא שָׁמַרְתִּי אֶת הַחֻמּוֹת שֶׁאֵין בְּמִלְכּוּתוֹ
 יְכוֹן מִלְכּוּתוֹ כִּי אֵין בְּמִלְכּוּתוֹ שֶׁ מִכִּי אֵין
 שֶׁאֵין מִלְכּוּתוֹ הַצֶּדֶק שֶׁלֹּא מִלְכּוּתוֹ שֶׁ
 הָיָה יְכוֹן אֲנִי שֶׁ מִלְכּוּתוֹ שֶׁלֹּא מִלְכּוּתוֹ
 אֲנִי שֶׁ מִלְכּוּתוֹ שֶׁלֹּא מִלְכּוּתוֹ שֶׁלֹּא מִלְכּוּתוֹ

מכתוב
מחזור השנה

מחיות ומגדולה. על אדם יבון מן חרד נמר

או שי אהמי בעטמי כן חג או חדי אי

אין שום מקום (מחוצות) - אלא בלבד

וקרית הירדן אלמנה שבצב חיה לזונה לאחיה עזרא ולמנצח

במקום אשר ימצאנו את המלך המשיח

[illegible]

הנהגתו היתה כדלהלן: הוא היה מורה על ידי חסד ורחמים, וכל
העוונות והחטאים היו נשכחים ונעלמים, והוא היה מורה על ידי חסד ורחמים

الحمد لله الذي جعل القرآن الكريم من أجل أن يهدينا إلى صراط مستقيم

وَأَمَّا الْفُلُ فَأُرْسِلَتْ بِرَحْمَةٍ مِنَّا لِيُبَيِّنَ مَا نَالِ الْغَاثِ وَالْفَاطِثِ

[illegible]

הנהגתו של הרב יצחק אייזיק ווייס

וְהָיָה כִּי יֵרָאֶה אֶת הַמַּלְאָכִים וְהָיָה כִּי יֵרָאֶה אֶת הַמַּלְאָכִים

וְהַיְיטוּ מִיָּד וּמִצָּד לְפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ

הנהגתו של המנהל

הענין לא ידוע אם שם זה מציין

מאזליה נביעה מעין חתול קרוב

גידה.

ושבה. ואנמא וצעתה הנא עלי אללפץ לאנהא לא ²³ תוגד אבדא אלא באליא וימכן אן יכון מתל מכוה מצוה ואלמים מזיד ²⁴. תמוה שהשורה הרביעית של הערך מחיה, שלא נמחקה, לא הועתקה בנוסח "הקצר". אולי יש מקום לסברה, שהמעתיק דילג על השורה הזאת מפני שהיא פותחת באותן המלים "או שי", שבהן פותחת השורה שלפניה. דברי הסיום של הערך שבפנים, בשתי השורות שלפני הערך מחל, שונים בניסוחם מן הפתוח בסיום הערך מחיה, כפי שהועתקו לעיל (הדברים שהודגשו בקו). הדברים דומים בתוכנם: "פגעלתה פי הדא אלמוצע עלי מחץ אללפט לאנהא לם תוגד אבדא אלא עלי הדא אלכניה באליא".

אין בידי הסבר לשוני זהו. אולי הוא קשור לדברים שהיו כתובים ונמחקו. בדומה לזה נמחקו מלים בסוף הערך מחה (בצד א' של אותו דף) ונכתבו אחרות במקומן; וזה הטקסט הפתוח לפנינו בכה"י בפנים (לאחר המלים "סמי מומחה לריבים"): ויגזו אן יכון מחית בשר [ומעל השורה: מחית מכוה] מן הדא אלאצל עלי אן ישתק מן [וההמשך בגיליון משמאל: תרגום ויך ומחא מכה רבה מחא סגיא לאנהם יסמו אלגרח מכה שביד מכה שבגוף דם מכה פכאנה קאל ²⁵ מכת המכוה והו מוצעה ואתרהא וקד דכרת לה אשתקאק אכר פי באב חיה ²⁶. וימכן פיה [וההמשך בפנים:] קול אכר סאדכרה בעד קליל.

בנוסח "הקצר" הערך מחה מסתיים במלים: "ומחיה ימכן אנה מן אצל מחה וידכר בעד קליל" ²⁷. הנוסח "הארוך" בערך הזה הוא: "וקד דכרת לך אשתקאק אכר פי באב חיה וימכן פיה מעני אכר <סאדכ>רה בעד קליל", בדומה לתוספת שבכתב היד (רק המלה מעני במקום המלה קול).

השוואת הנוסח "הארוך" עם הנוסח "הקצר" גם במקומות אחרים במילון מראה, שהנוסח "הארוך" נתקבל לאחר שנערך מחדש הנוסח "הקצר". למשל, הערכים כמה, פטר, פקע: בנוסח "הקצר", ערך כמה: כמהין ופטריות אלכמאה ואלפטר והי פי אלשאם כתירה משהורה וסיבין איצא פי באב פקע ופי באב פטר ²⁸. בנוסח "הארוך", כמה: כמהין ופטריות אלכמאה ואלפטר וסידכר פי באב פטר. — ההבדל בין שני הנוסחים כאן: וסיבין שונה לסידכר, ונשמטו המלים האחרות המודגשות. המלים "והי פי אלשאם כתירה משהורה" נמחקו משום שהן כתובות בערך פטר, כפי שיובא להלן.

ובערך פטר, בנוסח "הקצר": כמהין ופטריות והו אלפטר והו נוע מן אלכמאה. . . והו כתיר פי ארץ אלשאם. וכך גם בנוסח "הארוך" בערך פטר. ובערך פקע בנוסח "הקצר": וגירה קאל הו אלפטר.

23. בנוסח "הארוך"; Heb. 8° 1203, עמ' 125 כתוב: לם תוגד.

24. מעתק מכ"י Heb. 4° 874; שם כתוב בטעות: מתל בכה ושביה.

25. בנוסח "הארוך" כתוב: דם המכה פכאנהם קאלו Heb. 8° 1203, עמ' 125 (א).

26. ר' ערך חיה, מהד' טולידאנו עמ' 142.

27. מועתק מכ"י Heb. 4° 874. 28. כמה, מהד' טולידאנו, עמ' 206.

בערך פקע בנוסח "הארוך": וגירה קאל הו אלפטר. וקד דכרנאה פי באב פטר... — כאן נוספו המלים המודגשות, מפני שתנחום נהג גם במקומות אחרים לרמז לערך שבו נזכרו אותם הדברים לפני כן.

בנוסח "הארוך" נשתנה מקומם של ערכים, שלא באו בנוסח "הקצר" במקומם הראוי עפ"י סדר הא"ב; עפ"ר "הוזוז" ערכים שראשם שורש מן הפפולים: בנוסח "הקצר" נחשבו פשרשים תלת-עיצוריים, ובנוסח "הארוך" המתוקן סודרו במקומם עפ"י שני העיצורים הראשונים, כאילו היו דו-עיצוריים, כפי שכתב תנחום בהקדמתו למילון: ומלה שהיא מן הפפולים אסדרנה בתחילת אותה אות, במקום שהוא מקום האות השנייה של המלה, מפני שהאות השלישית היא האות השנייה עצמה, אלא מה שאירעה בו שכחה או רשלנות²⁹. אם כן השינוי נעשה כאן על פי פגם המחבר. ערכים רבים מן הפפולים סודרו כבר בנוסח "הקצר" במקומם הנכון, למשל אלל, אנן, אצין, אתת, בלל, בצין, ברר, ועוד רבים. ואולם אשש בא שם אחרי אשר, בסס אחרי בסלק; בנוסח "הארוך" הוקדם אשש והושם לפני אשברן, והערך בסס הושם אחרי בנט. ערכים אחרים, שאינם מן הפפולים ולא היו במקומם הנכון הועתקו והושמו במקום הראוי, כגון הערך בלס, שבנוסח "הקצר" בא אחרי בנט, אולי מתוך טעות של שיפול אותיות: אחריו בא הערך בסלק בנוסח ההוא, ובנוסח "הארוך" הושם אחרי בלן. ראש הערך דג³⁰ שבנוסח "הקצר" שונה לדוג בנוסח "הארוך", ולפיכך הושם אחרי הערך דהה. גם תוכנו נשתנה, ונוספו בו דברים על שורשו וגזרתו, שלא היו פתובים בנוסח "הקצר".

מן הדוגמאות שהובאו לעיל עולה, שאין ההבדל בין שני הנוסחים מצטמצם רק באורכם. אמנם נוספו לנוסח "הארוך" ערכים ודברים שלא היו בנוסח "הקצר" — ואלה היו דרושים למטרת המילון ותוכנו — אלא שגם הושמטו דברים מיותרים, ואחרים נערכו ונכתבו מחדש. ארבעת הדפים שנמצאו בכתבי הגניזה נכתבו תחילה בנוסח "הקצר" של אלמרשד אלפאפי, והיו הפנים הכתוב בהם. מה שלא נשתנה בהם הועתק גם לנוסח "הקצר" וגם לנוסח "הארוך". מה שנמחק פתוב רק בנוסח "הקצר", ואינו פתוב בנוסח "הארוך". מה שנוסף עליהם הועתק רק לנוסח "הארוך". מן השינויים והתיקונים שנעשו בהם ניתן ללמוד על דרך עבודת העריכה, שנעשתה בנוסח הראשון, "הקצר", עד שנתקבל הנוסח המתוקן, "הארוך". מאחר שפתב-היד שבגיליון דומה לכתב-היד שבפנים (אף שהוא קטן וצפוף יותר), יש מקום להניח שגם הפתוב בפנים וגם השינויים והתיקונים נכתבו פולם בידי המחבר עצמו³¹.

29. תרגומי מן ההקדמה שבכ"י Heb. 8° 1203. ובמקור פתוב:

וכלמה הי מן דואת אלמחלין פאני ארתבהא פי אוול דאלך אחרף חית יכון מוצע אחרף אלב מן אלכלמה, לאן אחרף אלחאלת הו אחרף אלחאני בעינה אלא מא וקע פיה נסיאן או גפלה. ור' מהד' טול, עמ' לא.

29. במהדורת טול' ראש הערך דג ודגים; ר' שם, עמ' 90.

30. וכן גם הדף שנחלש מפירושו של תנחום לתהלים. ר' לעיל עמ' 3, והע' 10.

בעניין נוסח כתב־יד ויימר כבר נזכר לעיל, שתחילה סבורה הייתי שכ"י זה הועתק מן הנוסח "הקצר", משום שבבדיקה של המחצית השנייה של המילון (שבה עסקתי בחיבורי) נוכחתי לדעת שלא היו בו הערכים שהם, שכן, תדר, תעה הפוליס בנוסח "הארוך". וגם הערך קטן שבכ"י ויימר "קצר" מן הכתוב בערך קטן שבנוסח "הארוך"³¹. ואולם בעת הבדיקה שבדקתי את כתבי היד לשם הוצאתו של אלמרשד אלפאפי לאור מתחילתו ועד סופו הוברר, שתחילה הועתק כ"י ויימר מן הנוסח "הארוך"³², מראשיתו ועד הערך סמק (הערך הזה איננו בכ"י ויימר. הוא כלול רק בנוסח "הארוך"). משם ואילך הועתק כ"י ויימר מן הנוסח "הקצר"³³. לא ידוע לי על כתב־יד אחר של אלמרשד אלפאפי, שחלקו "ארוך" וחלקו "קצר" כמו כתב־יד ויימר. על כן מתקבל על הדעת, שעדותו של מעתיק כתב־היד, שהעיד על עצמו שהעתיק את המילון מתוך כתב־ידו של המחבר מוסבת כנראה לחלקו הראשון (עד הערך סמק), לכל הפחות, ומסיבה שאינה ידועה לא היה באפשרותו לסיים את ההעתיקה מאותו כתב־יד עד סופו, והמשיך להעתיק את המילון מתוך נוסח "קצר", אולי כתב־ידו של המחבר ואולי העתקו. גם זו עדות מסייעת למהותו של הנוסח "הארוך" (לפחות עד הערך סמק), שמתחת ידו של המחבר יצא. ומכאן אין ספק, שביסוד הוצאת המילון יש להניח את הנוסח "הארוך", שהוא הנוסח שתוקן ועובד בידי ר' תנחום בר' יוסף הירושלמי עצמו. וכאמור, יש מקום להניח, שארבעת הדפים נתלשו מתוך כתב־ידו של המחבר, והם עדות להתקנת המהדורה השנייה של המילון. הערה: בין קטעי הגניזה שבאוניברסיטת קמברידג' מצאתי דף כתוב עברית בחרוזים³⁴. כתיבתו נאה ונקיה, והכתב שבו דומה לכתב שבו כתובים דפי המילון, והדף מפירושו של תנחום, שתוארו לעיל. ביקשתי לדעת אולי יש כאן קטע מכתביו של המשורר יוסף בן תנחום הירושלמי; אפשר שכתב ידו של יוסף דומה לכתב ידו של אביו. אולם עד עתה לא נתגלה כתב ידו של יוסף, ודיואן שיריו, השמור בספריית המוזיאון הבריטי (Or. 2588), וגם הדיואן שבאוסף פירקוביץ' 100', 291' בלנינגרד, ותצלומו במכון שזקן בירושלים, הם העתקי שיריו של יוסף. גם באוסף השירים שאסף חיים שיינין משירי יוסף אין כתב־יד בדומה לכתב־היד הזה. פרופסור חיים שירמן סבור שזה קטע מן מקאמת המוכיח (אלואעט)³⁵ פרי עטו של יוסף. גם חיים שיינין סבור שזה קטע של מקאמה, שחלק ממנה מצוי באוספו.

31. ר' חיבורי, חלק א', עמ' קכח: חלק ג', עמ' 109 (ההערות לערך קטן).

32. כל מה שהזכרתי לעיל שהוא כתוב בנוסח "הארוך", והוא אמור לגבי הכתוב במילון עד

הערך סמק, בדקתי והשויתי לכ"י ויימר, והוא מתאים לכתוב בנוסח "הארוך".

33. בחלק האחרון של כ"י ויימר, המועתק מן הנוסח "הקצר", יש מקומות שבהם נוספו בגיליון השלמות בכתב־יד אחר, שהועתקו מן הנוסח "הארוך". נוספו ערכים, כגון פסן, רמה, רמח, שכן; כמור־ן נוספו דברים לערך פסל, ובערך רכף נוספו דברים על מרכוף, שאינם בנוסח "הקצר".

34. מספרו Or. 1081, No. 1.

35. ר' שירים חדשים מן הגניזה, עמ' 402.

על שני צירופים מן הפיוט הקדום ורקעם הלשוני והסגנוני

א. מר עיוזים

באחד הפיוטים מ"מחזורי פיוט מתוך קדושתא ליום כיפור המיוחדת ליוסי בן יוסי", שפרסם באחרונה ע' פליישר¹, בתיאור מעשהו של הלהן הגדול ביום הכיפורים, נאמר בין השאר:

יען מלשון לפניו מכרזים / כהנים ישביעוהו במר עיוזים /
לבל [י]ש[נה] דבר מכרזים².

על הצירוף "במר עיוזים" העיר המהדיר, ע' פליישר: "במר — איני יודע טעמו. ואולי הוא מלשון למרר בבכי ועל פי יומא א, ה: הוא פורש ובוכה והם פורשים ובוכין"³ (את "עיוזים" פירש בשורות קדמות של אותו פיוט "בגבורה"). נראה לי, שהביטוי "מר עיוזים" הוא צירוף, המורכב משתי מלים נרדפות, הנהיות במשמען. ואמנם מצאתי שתי מלים אלה באות יחד בסדרה של מלים נרדפות בעלות אותו משמע. יתר על כן, שתי המלים הללו באות בזיקה לשבועה, כמו בפיוט המיוחד ליוסי בן יוסי, באחת ההשבעות הארמיות שפרסם גורדון:

אסירתון ותחיתמתון כולכון שידין ודיוין וליליתא בההוא איסורא קשיא
עזיזא ותקיפא ומרירא דאסירא ביה...⁴

היינו: נאסרתם ונחתמתם כולכם, שדים ורוחות והלילית, באיסור ההוא הקשה העז והתקיף והחזק שנאסרו בו...

כן נמצאים שני הנרדפים בהשבעה מנדעית דומה לזו שלעיל (אזיזא... ומאריזא)⁵.

יש השבעות ארמיות אחרות, שבאה בהן רק מלה אחת משתי המלים הנרדפות — פעם "עזיזא", כמו: "בשומא דחילא דאלחוטא עזיזא ותקיפתא"⁶; היינו: בשם הפוח האלוהי העז והתקיף.

1. קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ז (יז), ירושלים תשכ"ח, עמ' 1 — 80.

2. שם, עמ' 19. 3. שם, שם.

4. C. H. Gordon, Two Magic Bowls in Tehran, *Orientalia* 20 (1951), pp. 306–315.

5. E. M. Yamauchi, *Mandaic Incantation Texts*, New-Haven, 1967.

6. No. 5:5–7 (p. 164). על ערעור הגרונות במנדעית (עזיזא/אזיזא) ראה שם, שם, עמ' 75 והלאה.

6. J. A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia 1913.

No. 38:7 (p. 244)

ופעם רק "מריא": "אסרנא לכוֹן באיסורא בישא ומרירא" ⁷; היינו: אסרנו לכם באיסור רע ומר (וחזק).

לפיכך נראה לי, שאין "מר" שבפיוט המיוחס ליוסי בן יוסי, אלא נגזר משורש "מ ר ר" במשמע עז, חזק בדומה לארמית. שורש זה ידוע לנו כיום גם מהאוגריתית, וכן נמצא בערבית, ופנראה נמצא במקרא במקומות אחדים. פשדן גורדון ב"מרר" האוגריתית, הקבילו ל- *mr* הערבי ול"מרר" הארמי, במשמע 'עז', וגם העלה, שיש לפרש כך מקראות אחדים במקרא: "וימררו את חייהם" (שמות א, יז) במשמע 'ויקשו את חייהם'; וכן הקביל את הצירוף "מרי נפש" (שופטים יח, כה) לעומת "חזקים" בפסוק שלאחר מכן (שם כז) ⁸ לזה הוסיף דהוד מקראות נוספים (קהלת ז, כו; יחזקאל ג, יד) ⁹, וכך עשה גם גושן (תהלים מד, ד-ו; חבקוק א, ו) ¹⁰. בויקה לצירוף מן הפיוט הקדום הנידון כאן, יש להוסיף, שיש שני צירופים, או יותר נכון דימויים, שבהם מתחלפים שני השרשים "עוז", ו"מרר":

עזה כמות אהבה (שיה"ש ח, ו) — מר ממות את האשה (קהלת ז, ו).
לפיכך יש לפרש את הצירוף "ישביעוהו במר עיוזים": ישביעוהו בשבועה חזקה ועזה ¹¹. צירופם של שני השרשים הנרדפים, "עוז" ו"מרר" (הבאים בארמית בסדרה מקושרת, ובמקרא בחילופים בצירופים מקבילים) לצירוף של סמיכות יסודו בתופעה סגנונית, שבה זוגות נרדפים, הבאים בתקבולת או באיחוי, או בשתי הצורות כאחת, עשויים לבוא בצורת הסמיכות. תופעה סגנונית זו מצויה בשפע במקרא ובספרות העברית שאחר המקרא, ובכלל זה הפיוט הקדום ¹². יתרה מזו, באותו מחזור פיוט, שנמצא בו צירוף הסמיכות הנידון, מצויה תופעה סגנונית זו פעם פועמים ¹³.

7. ראה מונטגומרי, שם מס' 4:4 (עמ' 133), והשווה גם 3:2 (עמ' 121).

8. C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965, pp. 438–439.

9. M. Dahood, *Biblica* 39 (1958), p. 308.

10. מ' גושן-גוטשטיין, על הברכה, "לשוננו" לב (תשכ"ח), עמ' 59 — 62. וראה גם לאחרונה:

M. Dietrich-O. Loretz-J. Sanmartin, *Die Ugaritischen Verben mrr I, mrr II, und mrr III*, UF 5 (1973), pp. 119–122.

על הדוגמאות הנ"ל, נראה לי, שיש להוסיף דוגמה מן המדרש הגדול (מהד' מרגליות, בראשית עמ' שנד): "ויעקד את יצחק בנו. אמר לו: אבא כפות ידי ורגלי כראוי, שמא אבעט בך, ואחתייב מיטה, שדם הנפש מר ביותר". נראה לי, שהקוונה, שדם הנפש עז, חזק הוא, ועלול להתפרץ.

11. על השבעה זו בתוספתא ובתלמודים ובפיוטים ראה ש' ליברמן, תוספתא פשוטה ד

(מועד), עמ' 729.

12. על התופעה במקרא ראה מש"כ: Y. Avishur, Pairs of synonymous words in the construct state (and in appositional hendiadys) in Biblical Hebrew, *Semitics* 2 (1971–2), pp. 17–81. על התופעה במגילות מדבר יהודה ובמשלי בן-סירא, ראה י' אבישור, "בית-מקרא" סג (תשל"ה), עמ' 511 — 529; על התופעה בארמית היהודית ראה מש"כ ב"בית-מקרא" סה (תשל"ו) עמ' 247–262. על התופעה בפיוט הקדום ראה שם סו (תשל"ו), עמ' 412–456.

13. ראה בהערה הקודמת.

ב. גבילת יצוריו

בקרובה לימים נוראים מפיוטי ינאי נמצא הצירוף "גבילת יצוריו" בהקשר הבא:
האומן במעשה אצבעותיו / הבוחן גבילת יצוריו.¹

הגרסאות השונות לצירוף זה, הנמצאות בכתב־היד, מראות שצירוף זה לא הוכן
פהלכה. שני כתב־יד, זה שביסוד מהדורתו של זולאי, וכתב־יד אחר, גורסים פתוח
לעיל. לעומת זאת כתב־יד אחרים גרסו "גבולות" או "גדולות" במקום "גבילת",
ושד"ל הגיה "לבכות"². ברם גרסאות אלה והגהה זו בטעות יסודם, כיון שהשורש
"גבל", במשמע 'יצר, קרץ', נמצא בספרות חז"ל, ובדור האחרון נמצא גם במגילות
מדבר יהודה, ואת שכיחותו בספרות חז"ל וקיומו במגילות תיאר ח"י גרינפלד בדיון
נרחב³. יתר על כן, באחת ההערות ציין, שינאי השתמש ב"גבל" ליצירת הנלד בבטן
אמו ("גבילה אשר תיחס ותגבול / תשעה ירחים אז לסבול", פיוטי ינאי, עמ'
קלב)⁴. לכאן יש להוסיף את הצירוף הנידון ולפרש את המובאה: שהאל האומן
במעשה אצבעותיו הוא הבוחן יצירת יצוריו. אף כאן בדומה לצירוף הקודם, יש
צירוף של שני שרשים נרדפים לסמיכות. שני שרשים אלה — גבל/יצר — נמצאים
במגילות מדבר יהודה מקבילים זה לזה פעמים אחדות:

ואני יצר החמר / ומגבל המים (מגילת ההודיות א, 21).

חרוז זה חוזר באותה מגילה בהרחבת־מה:

ואני יצר החמר מה אני / מגבל במים ולמי נחשבתי (שם ג, 23 — 24).

וכן גם נמצא הצמד במגילת הסרכים:

הוא מעפר מגבלו / ולחם רמה מדורו / והוא מצור⁵ רק (ט, 21 — 22).

גם כאן יש לציין, שהצמדת שני שרשים נרדפים, ולעתים שלושה, היא תופעה

שכיחה ביותר בפיוטי ינאי⁶.

1. ראה מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תח"ץ, עמ' שלח.

2. ראה שם, שם בהערות.

3. J. C. Greenfield, The Root 'GBL' in Mishnaic Hebrew and in the Hymnic Literature

from Qamran, *RQ* 2 (1959–60), pp. 155–162.

4. ראה שם, שם עמ' 158, הערה 13.

5. על "מצור רק" במשמע 'יצר ריק', ראה שם, שם עמ' 161 — 162.

6. ראה מאמרי ב"בית־מקרא" סו (תשל"ו), עמ' 412–447.

סדר התיאורים במשפט¹

0.0 פתיחה. תחילתה של עבודה זו בתרגיל, שנכתב בסמינריון של פרופ' ע' אורנן בטכת תשל"א. תכליתו של התרגיל הייתה לברר את סדר התיאורים במשפט, ומסקנתו העיקרית הייתה, שסדר התיאורים במקרא, בלשון חז"ל ובעברית החדשה תלוי באורכם של התיאורים — כל הקצר קודם. היה גם ניסיון לקבוע כללים לגבי חריגים.

0.1 כשבוע אחרי מסירת העבודה התפרסם מאמרו של ש"י פרידמן ב"לשוננו" טבת תשל"א — "כל הקצר קודם". מסקנות עבודתי משתלבות יפה במסקנות מאמרו ומשמשות להן הרחבה.

0.2 נושא זה כמעט שאינו מוזכר בספרי התחביר העבריים. יואלי² דן אמנם בגורם האורך, אך הוא מצמצם את הדיון ליחסים שבין מושא ובין תיאור.

0.3 מטרת העבודה הזאת היא לבחון, אם אמנם חוק תחביר לפנינו, הפועל כאחד מחוקי היצירה, בלי שניסוחו נמצא בתודעתנו, או שמא אין כאן אלא עניין של סגנון, וסדר התיאורים במשפט חפשי הוא.

0.4 במאמרי זה אדון בתופעה בעברית החדשה בלבד. הממצאים מן המקרא יובאו בנספחים. הממצאים של ש"י פרידמן מאפשרים לי לנתר על הממצאים שבבלשון חז"ל.

כל החומר לקוח מן העמודים 1–2, 7–8 של גיליון "מעריב" מיום 17.1.71. השתדלתי לדון במשפטים, שיש בהם, לפחות, שני תיאורים. אחרי כל דוגמה באים שני מספרים. המספר הראשון מציין את מספר העמוד, השני את מספר הטור. לדוגמה: 9/2 פירושו: עמוד 2 טור 9.

0.5 תחילה ניסיתי לבחון, אם סוגי התיאורים משפיעים על סדרם במשפט. הממצאים הם בעלי ערך משני בלבד, ואדון בהם בקשר לתיאורים שוי האורך. אף אציין בנספחים את שכיוונתם של סידורים שונים על פי סוג התיאור.

0.6 מדידת אורך התיאור שונה במקצת במאמר זה מזו של ש"י פרידמן. מדידתי את האורך לפי מספר המלים, ורק אם מספר המלים שווה, בדקתי גם את מספר ההברות. שוא נע דינו כחצי הברה, אך החטף משמש הברה שלמה, דרפנו בדיבור. גם המלעיליים נוהגים כשאר שמות. לדוגמה: קֶלֶךְ — שתי הברות.

1. תודתי נתונה, לפרופ' ע' אורנן, שעודד אותי לכתוב את המאמר, והואיל בטובו לקרוא את העבודה ולהעיר הערותיו.

2. תחביר עברי, עמ' 90.

- 1.0 הממצאים ב"מעריב".
 - 1.1 מתוך 80 משפטים, שבהם שני תיאורים רצופים לפחות, מצאתי 63 משפטים, שבהם התיאורים ערוכים לפי אורכם, כלומר התיאור הקצר קודם לארוך. זה מגיע אפוא ל-78.75%.
 - 1.11 דוגמאות: א. "...והם הסכימו להיפגש \ שוב \ היום, \ להמשיך שיחותיהם" \ 3.3/1 תיאורים ערוכים לפי אורכם.
 - ב. "סאדת ופודגורני נוסעים \ היום \ לאלפסנדריה, \ לביקור במספנותיה" \ 3.3/1 תיאורים ערוכים לפי אורכם.
 - ג. "אמנם הרחוחות של התעשייה ירדה \ במידת מה \ בשנת 1970 \ לעומת 1969" \ 3.1/1 כנ"ל, אך ההבדל באורך על פי מספר ההברות.
 - 1.2 תיאורים שוי אורך. מה הוא סדר התיאורים, כאשר אורכם שווה? האם קיימים גורמים משניים, המשפיעים בדרגה שנייה?
 - 1.21 כאשר באים שני תיאורים שוי אורך, שבאחד מהם פסוק נטוע, זה המורכב בא אחרון.
 - 1.22 דוגמאות: א. "פלוני נעצר \ אתמול \ בחנות כל-בו בעיר מקלן במדינת וירג'יניה, \ בעוון גניבת סיגרים, ששוויים 90 סנט" \ 3.8/1 תיאורים. הראשון קצר, ואחרי שני תיאורים בני 6 מלים כל אחד. זה, שיש בו פסוק נטוע, בא בסוף.
 - ב. "עומדים הם לצאת לסיור \ בבסיס הצי המצרי באלפסנדריה, \ במספנה, שהקימה שם בריה"מ" \ 5/2. שני תיאורים בני 4 מלים, המורכב בסוף.
 - 1.23 כאשר באים שני תיאורים שוי אורך, או כמעט שוי אורך, תיאור הזמן קודם לתיאור המקום.
 - 1.24 דוגמאות: א. "פודגורני וסאדת חזרו \ בלילה \ לקהיר" \ 5/2; ב. "הסנאטור אדמונד מאסקי הגיע \ אמש \ לבון" \ 9/1.
 - 1.25 בשני תיאורים שוי אורך בא תיאור התכלית בסוף³.
 - 1.26 דוגמה: "השופט ציוה לעצרו \ ל-15 יום, \ להמשיך החקירה" \ 3/7.
-
- 2.0 הדין בחריגים.
 - 2.1 בין 80 המשפטים שנבדקו היו 10 משפטים, שבאו בהם התיאורים בניגוד לסדר אורכם. לשם נוחיות הדין נמין את עשרת המשפטים האלה ל-3 קבוצות.
 - 2.11 קבוצה א. כאשר באים שני תיאורים, אחד תיאור זמן, ואחד תיאור מקום, והפרשי האורך אינם גדולים ביותר, תיאור-הזמן הארוך עשוי לקדם לתיאור-המקום הקצר⁴.

3. ועיין להלן הנספחים 4.21.

4. ועיין לעיל 1.23.

- 2.12 דוגמאות: א. "השיחות, שקיים שר החוץ המצרי, מחמוד ריאד, \ לפני שבוע \ בפאריס \ 3/2.
- ב. "באספה גוננו הפרושים, שהופצו \ בשבועות האחרונים \ בדן" \ 1/8.
- 2.13 קבוצה ב. כאשר באים שני תיאורי זמן, בא תחילה התיאור הפולל, ואחריו התיאור המפרש או המונע טעויות.
- 2.14 דוגמאות: א. "...והוא חזר \ ביום חמישי \ בלילה" \ 3/2. הידיעה, שחזר ביום ה', מספקת מידע מלא. הוספת המלה "בלילה" אינה אלא הוספת פרט. אילו באו שני התיאורים לפי סדר אורכם, זה היה נשמע כהרהור נוסף (afterthought).
- ב. "טרקטון דרוי נרצח \ ביום שישי \ בבוקר" \ 5/8 כנ"ל.
- ג. פנחס ספיר זימן \ ליום ה' \ השבוע \ פגישה" 7/8. כאן יש בודאי הרהור נוסף, לשם מניעת טעות.
- 2.15 קבוצה ג. קבוצה זו פוללת משפטים, שאין לי הסבר עליהם.
- 2.16 דוגמאות: א. "לדברי נציג המשטרה מבוקש עוד חשוד רביעי, חייל, אשר נראה \ באותו ערב \ לאחר השוד, \ ביחד עם פלוני, \ בתוך מונית" \ 1/7. 4 תיאורים: זמן (2); זמן (2); מסיבות (3); מקום (2). לדעתי, המבנה המוצע יתקבל יותר: חייל, אשר נראה באותו ערב לאחר השוד בתוך מונית ביחד עם פלוני. ב. "...תגדיל את כושר הובלת הנפט במיכליות \ עד ל-25 טונות בשנה \ פבר בחודש אגוסט הקרוב" \ 3/8. מידה (5); זמן (4).
- ג. "ראש הליגה, הרב מאיר כהנא, ביקש ממניסטר החוץ האמריקני, ויליאם רוג'רס, לקבלו \ בווינגטון \ מחר" \ 5/8.
- 2.2 ידועה העובדה, שאפשר לשנות סדרם של משפטים על ידי הוצאת חלקי משפט לראש המשפט. אפשר, כמובן, להוציא לראש המשפט את התיאור הארוך יותר. מפאן, שסדר התיאורים במקרה כזה אינו יכול לשמש ראיה.
- 2.21 דוגמאות: א. \ "בחודש אפריל, \ השנה, \ עומדת חברת צים לקבל מיכליות ענק" 3/8.
- ב. \ "לאחר שהייה של שעתיים \ במבוא חמה \ המריא" 7/1.
- ג. \ "...ובשל ערפל \ נאלץ להגיע \ לבון \ דרך לונדון" 9/1.
- 2.22 בדומה לנ"ל קיימת גם אפשרות של שינוי הסדר, שפתוצאה ממנו חלקי משפט שונים מפרידים בין התיאורים. גם משפטים כאלה אינם יכולים לשמש ראיה.
- 2.23 דוגמאות: א. "...והודיעו, שיערכו \ ביום ד' הבא \ אספת חברים \ בשעות העבודה" \ 1/1. מושא מפריד בין שני תיאורים.
- ב. "לפי ההסכם רשאי הצבא \ אחרי גמר האסיף \ לערוך חיפושים \ בכל בתי האיזור" \ 5/2.
- 2.3 כאשר חלה חריגה מן הפלל של סדר לפי אורך, יש לבדוק, שמא אחד התיאורים אינו אלא לואי.

2.31 דוגמאות: א. "כך מסרו מקורות יהודיים במוסקבה אתמול" 6/1. לכאורה, יש כאן שני תיאורים, שלא לפי סדר האורך, ולא היא! "במוסקבה" זה לואי ל"מקורות יהודיים". אילו היה הסדר לפי האורך — כך מסרו מקורות יהודיים אתמול במוסקבה — היו כאן שני תיאורים, אך אין משמעות שני המשפטים וזה! מכאן מסקנה, שחריגה מסדר האורך מצריכה בדיקה, העשויה לשפר את הבנת המשפט.

ב. "...בשני מקרי השוד השתמשו השודדים באותה מכונית, שנגנבה מרחוב כ"ט בנובמבר בתל-אביב" 1/7. לכאורה, שני תיאורים, שלא לפי האורך, למעשה, "בתל-אביב" = לואי.

3.0 סיכום: סדר התיאורים במשפט הוא לפי האורך, כאשר התיאור הקצר קודם לארוך. יש לראות בזה חוק תחבירי, המשתלב יפה בחוקים דומים, כגון זה, שהצביע עליו ש"י פרידמן.

לעומת זאת עדיין יש לבחון באופן יסודי יותר את כללי ההפרה. דברים, שהצבעתי עליהם, יכולים לשמש כיוון, אך אין חומר הראיות מקיף דיו. גם לגבי השפעתם של גורמי משנה, כגון תיאור התכלית בסוף, יש עוד לאסוף את החומר.

4.0 נספחים.

4.1 החומר, שנבדק במקרא: בראשית, פרקים א-ל; שמות, פרקים כ"א-כ"ג; דברים, פרקים א-ה.

4.1.1 הפסוקים שהתיאורים ערוכים בהם לפי אורכם:
בראשית א, יז, כו; כז; ג, יד; ז, א, ד, ז; ט, כח; י, לב; יא, כח; יב, א, יג; יג, ג, ד; י, כב; יט, כז; כ, ה; כא, טז, לא; כב, טז, יז, יט; כג, ט; כד, ד, יא, סג; כח, ב, ה; כט, יח, כ; ל, טו; שמות כא, יא, יח, יט; כג, לא; דברים א, מ, מו; ב, א; ג, כט; ד, כו, לד; ה, ד, ה, טו.

4.1.2 שלא לפי האורך:
בראשית ה, ג; טז, ז; כה, ו; ל, טז; שמות כג, כג; דברים ב, לב.

4.1.3 מתוך 50 הפסוקים מסודרים 43 לפי אורכם, שזה 86%. לא טיפלתי בתיאורים שוי אורך.

4.2 סדר התיאורים לפי סוג התיאור במקרא:
זמן-מקום 4; אופן-מקום 2; מקום-תכלית 1; אופן-זמן 1
מקום-זמן 6; מקום-אופן 1; תכלית-מקום 1; מקום-סיבה 1
4.2.1 ב"מעריב":

מקום-זמן 3; מקום-אופן 1; אופן-זמן 1; מידה-זמן 1
זמן-מקום 11; אופן-מקום 2; זמן-אופן 1; זמן-מידה 3
מקום-אמצעי 3; מקום-מסיבות 1; מקום-תכלית 4; מקום-מידה 1; זמן-סיבה 1
1; זמן-מסיבות 1; זמן-תכלית 2; אופן-תכלית 1; מידה-השואה 1; מידת זמן-תכלית 1.

מִן הַעֲבֹדָה בַּמִּלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

כג.

מִרְדְּכִי מִישׁוֹר

“רעמה” ומשמעותה המקובלת

המלה “רעמה” יחידאית היא במקרא: “החתן לסוס גבורה, התלפיש צוארו רעמה” (איוב לט, יט). משמעותה המקובלת בלשוננו — השער שעל צואר הסוס (והאריה). למשל, אבינרי: “רעמה: לשון רעם ובעתה [...] הפירוש המקובל הוא: שער ארוך שעל הצואר” (היכל רש”י, ח”ב, עמ’ שכג), והוא מביא את “רעמה” ברשימת המלים ש”פירש”י שונה מדעת שאר המפרשים” (שם, עמ’ שע”ג). או סגל: “פירושהו לפי העניין: שער הצואר” (איוב, שם). פירסט מייחס פירוש זה לאבן עזרא: “רעמה — ש”נ מן רַעַם, ונצרך בהשאל על שער הצואר של הסוס, בהפסוק התלפיש צוארו רעמה, כאשר הבין אבן-עזרא” (אוצר לשון הקודש). ובמיוחד טור-סיני: “ואולם השבועים (שיש לקרוא בדבריהם *φωβήν* במקו’ *φωβόν*) ורוב הקדמונים והמפרשים העברים הבינו את המלה בטעות כנזר השערות שעל צואר הסוס, וכן השמוש במלה זו בלשון הדבור” (מילון בן-יהודה, ערך רעמה, הערה 1).

למרות הנאמר, לא הייתה משמעות זו מקובלת עד לפני עשרות שנים אחדות. נפתח בתמיהה על דברי טור-סיני. את הגרסה *φωβήν* בתרגום השבעים הרי הוא משחזר, שכן *φωβόν* (=אימה) הוא שכתוב שם, ולא *φωβήν* (=נזר השער שעל צואר הסוס). פירוש חז”ל על פסוק זה באיוב אין בידינו (על פי הימן, התורה הפתובה והמסורה). התרגום גורס: “תוקפא”, הפשיטתא: “זינא”, הוולאגטה: *hinnitum* (=צהלה) (כפי שטור-סיני בעצמו מעיר בהערתו שם).

אשר לפרשני ימי הביניים, תמוהים בעיקר דברי פירסט. הנה פירושו של אבן עזרא לפסוק: “רעמה. כטעם עוות מן רעמו פנים או מגזרת רעם”. המלה “עוות”, כנראה מקור מן עוה, לשון בהלה (השוה השבעים!). ראה, למשל, ישעיהו כד, א: “עוה פניה”; רש”י: “והבהיל חשוכיה עוה ל’ נעויתי משמוע [// נבהלתי מראות, שם כא, ג]”. אמנם יש אפשרות אחרת: הביטוי “רעמו פנים” (יחזקאל כז, לה), שהביא ראב”ע לראיה, עומד בתקבולת אל “שערו שער” — ושם פירש אבן עזרא “שערו שער” לשון שַׁעַר, ומכאן “רעמו פנים” לשון שער, ומכאן “רעמה” לשון שער. ולא שאין בידינו פירוש ראב”ע ליחזקאל, והדברים אינם מתיישבים על הלב. דברי פירסט חידה הם.

רס”ג מתרגם “רעב” (رعب) שעניינו אימה (שוב, השוה השבעים). ר”י אבן ג’נאח מפרש: “ומהענין הזה [רעם] אמר התלביש צוארו רעמה הכל ענין המיה

והרעשה ואיפשר שיהיה פרוש רעמה עז ועקשות כמו בצוארו ילין עז" (ספר השרשים, ערך רעם). רש"י: "רעמה. לשון רעם ובעתה כמו רעמו פנים" (שוב, לשון אימה). רד"ק: "...". התלביש צוארו רעמה ענינם כענין הרעשה" (ספר השרשים, ערך רעם). רלב"ג: "רעמה. חוץ ועוז הקול והגבהה והצהלה היוצאת ממנו". אלשיך "התלביש צוארו רעמה. שמגביה ראשו ועושה צוארו כמין קשת למעלה כמרעים את רואיו".

וכך הדברים מתגלגלים עד המאה התשע עשרה.

כל אותם הימים, שימוש המלה "רעמה" בספרות דל מאוד. בידי שלוש דוגמאות, שתיים מהן מובאות במילון בן-יהודה בשם ר"י אלהרייז: "בצוארם ילין עז ורעמה" (תחפזני), "ורעשה הארץ ולבשה רעמה" (שם), ואחת מספרות הקבלה: "מפני רעמת קולם ורעש רוממותם" (ספר היכלות, המכונה חנוך ג, סדר המחנות)¹. הפירוש המשתמע מדוגמאות אלו עולה בקנה אחד עם הנופריים לעיל. מכיון שאין "לא ראינו" ראייה, לא נוכל לומר, שעד אותם הימים לא פירש איש "רעמה" לשון שער הצואר. ואף על פי כן נוכל לומר בהדאות, שעד אז לא היה זה הפירוש המקובל, על כל פנים לא על היהודים.

המאה התשע עשרה היא שגלגלה במשמעותה של "רעמה", עד שהורשה לנו את המשמעות המופרת לנו. וכאן אפשר לעקוב, דומני, אחר השתלשלות הדברים. בשנת 1817 תרגם ש' דעטמאלד את ספר איוב לאשפנונית. וכאן אנו מוצאים — אפשר לראשונה בתולדות הפרשנות היהודית — את המלה "רעמה" במשמעות שער הצואר: "רוישענדע מעהנע" (= שער צואר רועש). את יסודו של פירוש זה דומה שיש לחפש מחוץ לפרשנות היהודית. נראה את החוליות שפירושנו מקושר בהן, ראייה רטרופקטיבית. ב-1812, חמש שנים לפני פרסום תרגומו של דעטמאלד, יצא לאור מילונו של גוניוס למקרא. וכאן הוגדרה "רעמה": "das Zittern, Schauer, h. wahrsch. für: [...] die zitternde Mähne des Rosses (= רעדה, כאן [איוב לט, יט] מסתבר כינוי לשער הצואר של הסוס). אף הוא מציין, שרוב המפרשים (מפנה אל תיאודותיון, סימכוס, וולגאטה) הבינו אחרת. הוא קושר את "רעמה" אל "רעם" הארמית (= רום). (הגדרה זו חוזרת בשינויים קלים במהדורות הבאות). פירוש זה לא גוניוס המציא אותו. כבר קדם לו לוטר: "oder [kannst du] seinen Hals zieren mit seiner Mähne?". תרגום לוטר למקרא עמד בלי ספק לנגד עיניו של גוניוס. מניין ללוטר פירוש זה — זו פרשה בפני עצמה. לא מן הנמנע, שפיין גוניוס לדעתו, כשהניח לשון מטאפורית (על יסוד "הרעשה" שבפירושים היהודיים?).

1. יעלליצנק, בית המדרש ח"ה, עמ' 184. מצאנו דוגמה זו במסגרת עבודתנו.

הגדרה דומה לשל גוניוס הגדיר פירסט את "רעמה" ב"אוצר לשון הקודש", (1840), בשם אבן עזרא, כאמור, אלא שהוא דוחה אותה מפני פירושו של רלב"ג. ב"אוצר" (Thesaurus) של גוניוס, שיצא לאור ב-1842, נוסף פרט זעיר — ייחוס הביטוי ללשון השירה: "[...] *tremor poet. pro iuba equi* ..." (=רעדה, בלשון השירה, פינוי לשער הצואר של הסוס). אגב, בהמשך הדברים הועלתה ההשערה, שמא יש לתקן את גרסת השבועים.

את ה"אוצר" של גוניוס לא הבאתי אלא כדי להצביע על זיקה בינו ובין מילונו של פ'ן-זאב. ב-1844 יצא לאור החלק האשכנזי-עברי של "ספר אוצר השרשים", במהדורתו השלישית, בעריכת לטריס, ושם למלה "מעהנע" הגדרה זו: "שער צואר הסוס; פאָעטיש, נאך אייניגען (=בלשון השירה, לדעת קצת) רעמה". מסתבר שה"קצת" הם גוניוס, דעטמאלד, ושם גם הראב"ע של פירסט. המונח "פאָעטיש" מחזיר אותנו אל ה"אוצר" של גוניוס. עוד מסתבר, שהפירוש החדש נוסף בידי לטריס, שכן המלה "מעהנע" אינה מופיעה במהדורות הקודמות של החלק האשכנזי-עברי; בחלק העברי-אשכנזי, מאז המהדורה הראשונה בתק"ח, הוגדרה "רעמה": "וויהרען) הוא צהילת הסוס פרעם, כי השם דמיון קול הבר' הנשמע (ראא"ם)". וכן כתוב במילונו של זיעפנענברגער (1846): "התלביש צוארו רעמה, הוא קול צהלת הסוס פרעם (וויהרען) והשם, דמיון קול הברת המשמע (ראָאם), וי"פ רעמה הוא השערות הארוכות אשר בצואר הסוס (והארי) (די רוישענדע מאעהן)". במלים האחרונות נשמע הד של תרגום דעטמאלד. הפירוש החדש — בשם "יש פותרים". בכל ההסתייגות הדרושה לדברים שברמזו, נאמר, שייתכן שהמלבי"ם (שפירושו למקרא נשלם ב-1876) כבר רמזו למשמעות החדשה של "רעמה": "מעלת היופי והגאות. עז"א התלביש צוארו רעמה".

מעניין, באילו דרכים הפול משתדלים לגזור את משמעות המלה "רעמה" משורש רעם. אצל פרשני ימי הביניים — לשון רעש או רעדה. גוניוס (ושם גם אלשיך) קושרים אותה אל רעם הארמית (=רום). בשנת 1859 פרסם מאנדלשטאם מילון רוסי-עברי, ובו "רעמה", במשמעות שער הצואר (בערך гриба) נגזרת מן רעם=עמר, בשיכול אותיות, צמר בארמית. לבסוף באו אחרים וניתקו את פירוש המלה מפל זיקה אטימולוגית; כגון סגל: "פירשוהו לפי העניין: שער הצואר"².

נחזור למילונים. השלב הבא היה היפוך היוצרות. שטיינברג, משפט האורים (1895): "רעמה — רעדת שער הסוס בצוארו [...], ויש פותרים אותו צהלת הסוס, אולם לא ייתכן עליה הפעל הלפ"ש". מה שאצל זיעפנענברגער עיקר מובא כאן ב"יש פותרים", ומה שהובא שם ב"יש פותרים" הרי זה כאן עיקר.

2. כיוון אחר לפירוש המלה: מין תכשיט, בערכית אל-ראמה. אהרן סולימן אליהו מני, העברית לאור הערבית במקרא, ירושלים תשי"ז, עמ' 365.

והנה כפשע בין זאת ובין סילוקו הגמור של הפירוש הישן. שולבוים, יורשו של בן-זאב, אוצר השרשים (1898): "רעמה [...] מעהנע: התלביש צוארו רעמה". ללא כל רמז לישן.

על רקע זה נכתבו המילונים החשובים בראשית המאה שלנו — בן-יהודה-שטיינברג, גרובסקי-ליין — שהיו נר לרגלי הדור שהחיה את הלשון העברית. ועל רקע זה השתמש ביאליק במלה "רעמה", למשל ב"מתי מדבר" (ב-1902). מעניין שמנדלי מוכר ספרים החמיץ ב-1862 הזדמנות להשתמש במלה זו, ב"תולדות הטבע": "על צואר ארי זכר תצמחנה [...] שערות ארוכות תלתלים [...]". תלתליו יעטרוהו כבוד והדר מכל יתר התוללים" (ח"א, 213); "שער הצואר [של הסוס] תלתלים" (שם, 357); "והקו העובר על פני כל הצואר, אשר שם יצמחו התלתלים יכונה מסרק (קאמם) (שם, שם). מסתבר, שעדיין לא הייתה המלה מקובלת בעיניו. אבל פשוט את "סוסתי" בעברית, ב-1909, כתב ולא חשש: "גוש ענן כבד [...] דואה שם בדמות סוס גדול כפיר פח, צוארו האפל לבוש רעמה פלכנת כסף" (פרק י').³

ודוק: זאת כשבא לתאר את הדמות הדמיונית והנשגבה במרום; ואילו את שער צוארה של סוסתו העלובה הוא מכנה "פאה": "ראשה צרוע והפאה שלה קלוטה ומסופכה" (פרק י"ד),⁴ או "פאות": "גרגרת צנומה, פיקה גדולה ובולטת, פאות קלוטות ומסופכות" (פרק ה').⁵ אין זאת כי אם עדיין הפיר מנדלי בייחוסה הפיוטי של המלה "רעמה".

3. כל כחתי מנדלי, תל-אביב תשי"ב, עמ' שכ"ב. בגרסה היידיט: "מיט א קלאהר וויסע גריווע אויף דעם טונקעל געפלעקטען האלז".

4. שם, עמ' שכ"ט. בגרסה היידיט: "עס הענגט איהר נאך א לאנגע קאלטענוואטע גריווע, עס יאטערט זיך איהר עפעס אויף דעם קאפ".

5. שם, עמ' שט"ו. אין מקבילה בגרסה היידיט.

יהושע בלאו

חלקו השני של מילון חדש למקרא

Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament von L. Koehler und W. Baumgartner, Dritte Auflage neu bearbeitet von W. Baumgartner, unter Mitarbeit von B. Hartmann und E.Y. Kutscher herausgegeben von B. Hartmann, Ph. Reymond und J.J. Stamm, Lieferung 2 *ṭabāh—nbṭ*, Leiden, E.J. Brill, 1974, pp. xxviii + 272 (p. 353–624).

מאורעות טראגיים פקדו את מערכת המילון החדש, וזה משתקף אף בהצצה קלה ברשימת העורכים והשואתה עם עורכי הכרך הראשון (ע') ביקורת החלק הראשון בלשוננו לג, עמ' 60 ואילך). בתחילת 1970 נפטר ר' באומגרטנר, וכפי שידוע לקוראי לשוננו, בשלהי 1971 הלך אף פרופסור י' קוטשר, עורך לשוננו, לעולמו. מן הצות הראשון לא נשאר אפוא אלא ב' הארטמן, ועל כן צורפו למערכת שני המלומדים השויצאריים י"י שטאם ופ' ריימונד. אף היקפו של הכרך השני משקף את אשר קרה. לפי המתוכנן היה צריך להגיע עד אות ע' (ע' בהקדמה, עמ' V). אולם בסוף קוצץ עד ערך גבט, מקום שתרומתו של פרופסור קוטשר ז"ל הגיע לקצה.

באשר לדרכו של המילון, במיוחד בתחום הלשון (תחום התעניינותם של כותב שורות אלו ושל רוב קוראי לשוננו), הרי היא המשך נאמן של הכרך הראשון, כפי שתוארה בביקורת הנזכרת לעיל, על יתרונותיה ומגרעותיה. אף אנו נמשיך אפוא בשיטת הביקורת, שנקטנו לגבי הכרך הראשון, ראשון ראשון ואחרון אחרון. אולם כל ביקורת, מטבע הדברים, מעירה על הטען תיקון ועוברת לרוב בשתיקה על מה שהיא מסכימה לו. נוצרת אפוא הפרת איזון בתמונה המתקבלת. ואף כי גם בהבלטת מגרעות המילון לא שאפנו להדגמה שלמה כלל, הרי צריך להיאמר מיד בפתח דברינו, כי האור מרובה מן הצל והחויב מן השלילה. על קוראי לשוננו לזכור זאת בעינים בביקורת זו.

בדין בגזרונן של מלים, תשומת לב קפדנית למעטקי ההגאים דרישת יסוד היא. כשהשואה מסוימת נראית לעורכים למרות סטייה זו או זו ממעטקי ההגאים, יש לפחות להעיר על כך (ואם בסימן קריאה בלבד). אולם לא תמיד פעלו העורכים בהתאם לכך: ערבית שור (בבנין הרביעי 'אשאר-יעץ) רחוק מ-I יסר לימד, הוכיח- גם מבחינה סמאנטית, אך עוד יותר בצורה: הוא משקף

עִי בַּנִּיגֻד לִפְיֵי הָעֵבְרִי, וְלִסְ הָעֵבְרִית מִקְבִּילָה כָּאֵן שׁ יִמְנִית עֵרְבִית, אָף כִּי זֶה מִתְאִימָה לִשׁ שְׁמַאֲלִית עֵבְרִית דּוּקָא! וְאֵין לְהִגֵּן עַל הַהִשּׁוּאָה בְּטַעֲנָה, כִּי ס' וְשׁ שְׁמַאֲלִית עֲשִׂיזוֹת לְהַתְחַלֵּף, שֶׁהֵרִי כְּתִיב יִסֵּר בִּסְ' קִבּוּעַ וְעוֹמֵד. אֲשֶׁר לִי־יִסֵּר, אֲשֶׁר הוֹרָאָתוֹ לִפִּי הַהִשְׁעָרָה חִזּוֹק, הוּא מוֹשׁוּה לֵאֲרַמִּית יְהוּדִית "אֲשֶׁר" לְהִיזֵת חֹזֶק. שׁוֹב מִפְרִיעָה הַשִּׁינ׳ הַיִּמְנִית הָאֲרַמִּית, הַמִּקְבִּילָה פִּידוּעַ לִשׁ יִמְנִית עֵבְרִית! יֵתֵר עַל כֵּן, חִלּוּפֵי א' – י' בְּנוֹסֶף לִסְטִייה מִמַּעַתֵּק הַהִגָּאִים, הוֹפְכִים הַקְבִּלָה זֶה לְרַחֲקוּקָה בִּיזְתֵּר. וְמָה כְּשֶׁרְגִלִּים לְדַבֵּר, כִּי "אֲשֶׁר" בִּפְעֻלָּה אֵינֶה בִּיסוּדוֹ אֲלֵא אֶפְעַל שֶׁל "שֶׁר־" וּמִמֶּנּוּ נִזְרֵר "אֲשֶׁר" בְּהוֹרָאָה זֶה כְּפּוֹעֵל תְּנִינִי. אֵין לְהַבִּין, כִּיצַד מִקְשֵׁרִים אֶת III כִּכְבֵּר וְאֶת כְּבָרָה עִם עֵרְבִית גִּרְבָּאֵל (ג, ג, ג), כִּאֵילוֹ גִּינ׳ יִכּוּלָה לְהַקְבִּיל סֵתִם כֶּךָ לִכ' עֵבְרִית. וְזֹאת לֵאמֹר הָעוֹבְדָה, שֶׁאִפְשָׁר עַל נִקְלָה לְמוֹר כְּבָרָה מ־II כִּכְבֵּר "לְקִשּׁוֹר, לְסוֹבֵב חֶבֶל". חוֹסֵר תְּשׁוּמָת לֵב לְמַעַתְקֵי הַגָּאִים מְדִיקִים גֵּרֵם לְקַבֵּל דְּעָה מוֹטְעִית בְּתַחֲסֵם הָעֵרְבִית הַדְּרוּמִית הָעֲתִיקָה בְּעֶרֶךְ יֵצָא. בְּעַקְבוֹת קוֹנְטִי רוֹסִינִי מְנַחִים עוֹרְכֵי הַמִּילּוֹן, כִּי לִי־צָא הָעֵבְרִית מִקְבִּילָה לֹא רַק 'wd' הָעֵרְבִית הַדְּרוּמִית, הַמִּתְאִימָה לְמַצְיָה בְּשִׁפּוֹת שְׁמִיזוֹת אַחֲרוֹת, אֲלֵא אָף 'wz', הַחֲזוּרָה מִן הַמַּצְיָה שֶׁסָּפַק, כִּי קוֹנְטִי רוֹסִינִי טַעָה. וְטָא הַמְדוּמָה נִמְצָאת רַק פֶּעַם אַחַת בְּפִיטוֹי "עַד מִטָּא בַּחֲרֵם", אֲשֶׁר קוֹנְטִי רוֹסִינִי תִרְגְּמוֹ בִּי־עַד מוֹצָא הֵימָּן; וְלֹא הִיא. הַתִּרְגֹּם הַנֶּכּוֹן הוּא "עַד שֶׁהִגִּיעַ לֵים" (מִטָּא הַפּוֹעֵל הָעֵרְבִי הַדְּרוּמִי הִידוּעַ "לְהִגִּיעַ"), כִּפִּי שֶׁתִּרְגֹּם אֶל נֶכּוֹן רוֹדּוּקָאנְאִקִּים (אַרְבַּע שָׁנִים לִפְנֵי קוֹנְטִי רוֹסִינִי!) בְּזִיכְרוֹן הַדְּבָרִים שֶׁל הָאֲקַדְמִיָּה לְמַדְעִים בִּירֵנָה, מְדוֹר פִּילוֹסוֹפִי־הִיסְטוֹרִי, כֶּרֶךְ 206, מִס' 2, עִמ' 23. אֲנִי שׁוֹרֵשׁ זֶה בָּא בְּכַתּוּבַת פִּנּוֹם בֶּק (מוֹקָא), כִּפִּי שְׁמַצִּינִים עוֹרְכֵי הַמִּילּוֹן בְּעֶרֶךְ "מוֹצָא", אֲךָ לֹא בְּעֶרֶךְ "יֵצָא". אִם אֲמַנֵּם (עֶרֶךְ וּמִלָּה) עֵרְבִית מִלָּח' וְאוֹגֵרִיתִית מִלָּחַת קְרוּבוֹת זֶה לְזֶה, יֵשׁ לְהַעִיר עַל הַהִתְאִמָּה הַסּוּטָה עֵרְבִית ח' – אוֹגֵרִיתִית ח. אֶת 1 מוֹרָה "תַּעֲר־" גִּזְרִים הָעוֹרְכִים, בְּעַקְבוֹת ווֹלְהוֹן, מְשׁוֹרֵשׁ "עֵרָה" > מַעֲרָה; אוֹלֵם הַהִנָּחָה, כִּי ע' נִעְלָמָה בְּעֵבְרִית הָעֲתִיקָה, קֶשֶׁה בִּיזְתֵּר. הוֹסֵף לִזֶּה אֶת הַקּוּשִׁי, כִּי מוֹרָה מְשַׁמֵּשׁ בְּלִשׁוֹן זָכָר (אֲמַנֵּם קוּשִׁי, הַקִּיִּים לִפִּי כָּל הַפִּירוּשִׁים, אֲלֵא אִם נִיחָ, כִּי הַצּוּרָה הַמִּקְוֵרִית הִיְתָה *מוֹרָא; אֲךָ אִם כֵּן, מְדוּעַ הַכְּתִיב הַקְּבוּעַ בִּי־ה'?). בְּעֶרֶךְ מִשְׁךְ מִן הָרָאִי הִיא לְפָחוֹת לְהַעִיר, כִּי אוֹגֵרִיתִית מִתְּךָ חוֹרָגָה מִן הַהַקְבִּלָה לְעֵרְבִית; וְהַשּׁוּה לְכָל הָעִנִּיין אֶת דְּבָרֵי רִינִי, לְשׁוֹנֵה לֶה, עִמ' 260.

הַדִּינָגִים בְּאוֹתִיזוֹת הַבּוֹדְדוֹת, הַפּוֹתָחִים אֶת הַדִּין בְּשׁוֹרֵשִׁים הַמִּתְחִילִים בְּאַחַת הָאוֹתִיזוֹת הָאֵלֶּה, עִדִּין אֵינֶם שְׁלֵמִים וְנִקִּים מְשִׁיאוֹת. עֶרֶךְ י': יוֹד נִתְפַּסֵּת כְּצוּרָה מְשֻׁנָּה שֶׁל יָד וּמִקְוֶרָה (בְּעַקְבוֹת הַרִיס) בְּפִנִּיקִית. אוֹלֵם אִם אֲמַנֵּם צוּרָה פִּנִּיקִית הִיא, אֵין לְכַוְנָתָה "צוּרָה מְשֻׁנָּה", הִיא רַק לְמִלָּה עֵבְרִית. טו לְצִין 16 אֵינֶה כֶּה נִפּוֹץ כְּמוֹ טו לְצִין 15. מִי־בִידִי (קִרָא כֶּךָ!) מִשְׁקֵף אֶת הַמַּעַתֵּק יִי־< יִי־ (הַשּׁוּה לְמַשֵּׁל אֶת דְּקוֹדֶקן הָעֵבְרִי שֶׁל בְּרִגְשְׁטֵרֶסֶר אֶד 178), וְאֵילוֹ *idabβeg*

י < i (השוה ברגשטרסר א s 7§, והשוה י < i שם t §, המצטט תופעה זו בראש המלה למשל בשם אישי > ישי ובאמצע המלה לפי קריאת בן-נפתלי). במקום *ju בשורה 14 של הערך יש לגרוס כפי הנראה *ju; אך כאמור, כל התיאור מוטעה. יִשְׁבַּח (קרא כך!) מוסבר בערכו כקיצור של יִשְׁבַּח אל-; אם כן, אין ה' בחינת תחילית שמנית. החילופין הפנים-עבריים המצוטטים אינם חילופין סתם, אלא מוגבלים למצב מסוים מאוד: פ' הפועל. לגבי חילופי י'-נ' במצב זה יש להפנות למאמרו הקלאסי של Nöld. NB (הקיצור לקוח מן המילון) עמ' 179-201. נוסף לכך, כל 'חילופי י'-ה' מבוססים על הפועל הבודד II יגה על סמך שמואל ב' ב, יג: כאשר הוגה מן המסילה. אולם אפשר (ולא יותר מזה), כי את הוגה יש לגזור מ-הגה (הֶהָגָה < הִגָּה; השוה ס' זיידל עמ' 299; על החולם במקום השורק השוה 'הודע אליו חטאתו', ויקרא ד, כג). מלבד זה בערך יצת לא הובאו כל צורות של נצת, נאמר רק, כי הצורות כמו פ-נ; כלום לזה ייקרא חילופין!! כן אין חילופי ילש - *נרש, ו-ישג אינו קיים כלל. ו' תחילית נעתקת ל-' כבר באוגריתית; מדוע אפוא מצוטטת הכנענית עם ציון 'כבר?' במקום d 32§ Böhl Spr. קרא i 32§. ערך מ': 'פֶלֶם' מוסבר כמסתיים בסיומת מ', אולם במילון עצמו אין זכר לערך 'פֶלֶם', אף כי נרמזו אליו, ובערך פל נאמר, כי פֶלֶם (כמקובל) מסתיים בכינוי. ערך נ': בחילופי י'-נ' דגנו לעיל: שוב לא צוין, כי הם מוגבלים לפ' השורש, ולא נקשר עם מה שנאמר בסוף הערך, כי הנו' (וצריך להוסיף שם כפ' הפועל!) משמשת להרחבת שורש דו-עיצורי; שוב הוזכר 'יצת' (ע' לעיל), אך משום-מה הובאו דוגמאות פחות מאשר בערך י'. בעניין חילופי נ' - ר' בעברית שוב מתגלה חוסר דיוק בציטוט, המאפיין לא אחת את המילון: מצוטט נלדקה, אולם הוא מדבר אך על חילופין אלו כאות שורשית אחרונה (ואף חוכך בדעתו, אם מותר להשוות אות שורשית אחרונה במלים דו-עיצוריות ותלת-עיצוריות), ואילו כאן מדובר על חילופין בכל מצב. יתר על כן, הדוגמאות המובאות לחילופין אלו שלא כאות שורשית אחרונה מפוקפקות ביותר. זרח (קרא: I זרח!) אינו משקף חילופין אלו בתוך העברית, אלא עם דנה הארמי; וספק גדול ביותר, אם אכן קרובים נחם - רחם (ע' למשל Nöldeke NB עמ' 86, אשר אף הצעתו אינה ודאית, כפי שנלדקה מודה בפירושו). בהמשך על חילופין מחוץ לעברית קרא II זורם במקום זרם סתם, אולם מוטב להשמיטו בכלל, שהרי לפי ברוקלמן (המצוטט בערך II זורם!) לפנינו דיסימילאציה ולא חילופין סתם. נ' משמשת אמנם מבחינה סינכרונית כתחילית שמנית במקור הנכרת ובבינוני של נפעל, אך אי-אפשר לרדן בזה בנפרד מן העבר, שהרי שתי הצורות השמניות גזורות לפי כל הסימנים ממנו. הערכים וְנָבַל, וְנוֹצָה וְנוֹיִר אינם כלולים בכרך זה, על כן איני יכול לבדוק, כיצד הנו' בהם משמשת כתחילית, אך לכאורה נראה הדבר תמוה במקצת.

אם אמנם נכון (עי' לעיל), כי הג' משמשת להרכבת שורש דו-עיצורי (כפ' הפועל), הרי ייתכן, כי גש- גשת- אינם משקפים מבחינה היסטורית את נשילת הג', אלא את השורש הדו-עיצורי הקדום.

בעיה סבוכה היא בעית ההומונימים, ועסקנו כבר לעיל בשאלה זו בדונוגו ב-IIיגה, וקשה מאוד לקבוע מסמרות בכנון זה. אולם יש מקרים, שקשה מאוד לקבל את הדרך, אשר עורכי המילון הלכו בה. זה המצב לגבי IIIידע, אשר כמזהו כ-IIIדעת מוסברים, בעקבות דהוד, מלשון יצה. זה מבוסס על הדעה המוטעה, אשר דהוד הוא נציגה המובהק, כאילו מעתק אוגריתי עשוי להופיע ללא קשיים בעברית. ותוספת העורכים דיאלקטי-ארמי? אינה ממתיקה את הגלולה, אלא אך מבליטה את אבסורדיות ההנחה. ומה, כשההוראה יהויע- אינה מתאימה להקשר! מאידך צדקו לדעתנו העורכים בהפרידם מעון לשני שמות הומונימיים, הראשון בהוראת עורה- על סמך הערבית (אגב, עדיף להשוות מעאנה- במקום מעונה-, כי תנועת הע' בראשון מתאימה לעברית, ואשר לחילופי צורת זכר ונקבה השווה את חילופי IIמעון עם מעונה), השני במשמעות מגורים-. אולם עיבוד שני הערכים מרושל ביותר. מעון הראשון מסתמך רק על תהלים צ, א, מה שאינו מונע במעון השני להביאו שוב ולהציע במקומו את התיקון מעוז-, וכן לגבי תהלים עא, ג; צא, ט. יש פומבן למחוק את שלושת המקומות מ-מעון השני ולדון בהם (בשלושתם!) במעון הראשון. ואין זה מקרה בודד, שבו לא הסיקו העורכים את המסקנות הדרושות מחידוש שקיבלו. בערך Iטרף גורסים הם בראשית מט, ט מטרף (בניין פיעל) במקום מטרף. אם אמנם זה כך (ואיני נכנס כאן לבעיה זו), הרי אין עוד לראות ב-טרף בראשית לו, לג; מד, כח בהכרח סביל של קל, שהרי יש פיעל על ידו!

בביקורת על החלק הראשון הבעתי צער על ששורשי המלים הובאו בערך מיוחד רק אם באחת השפות השמיות (ותהיה נידחת כאשר תהיה) נמצא פועל. אולם עיקרון זה (המשונה למדיי לדעתי) לא נשמר תמיד. כך יש ערך לעד- על אף היעדר פועל בהבאות המילון (אגב, האמת צריכה להיאמר, יש פועל דנומינאטיבי בערבית, אולם אין הוא מצוטט במילון). מאידך, מאחר שמן טל יש ויש פעלים גוריישם (עי' בערפו), מן הראוי היה ליחד לו שורש מיוחד. ואכן ייתכן כי זו הייתה כונת העורכים, כי בערך טל נאמר, שגור מ-Iטלל, אולם למעשה Iטלל (נחמיה ג, טו) משמש בהוראת סיכוך ואילו IIטלל המפוקפק ביותר¹ בהוראת פציעה-. צריך אפוא להוסיף עוד שורש טלל וזה מעלה את שורשי טלל לשלושה (אם IIטלל אמנם מוצדק הוא).

1. הוא מתבסס על קריאת מגילת ישעיה השלמה ג, ו, הגורס "מטלים" במקום מרטים שבנוסח המסורה. לפנינו כנראה סתם טעות סופר (אחרת י' קוטשר, הלשון

הערות פוזרות אחדות:

עמ' XXXI, טור ב: המובאה מ-סעדיה השתבשה.

ערך טבע: לא מובן לי סימן הניגוד לפני ההוראה העברית-הבינונית והארמית; והרי אותה הוראה עצמה מובאת ממגילות מדבר יהודה.

ערך טוש: הוראת טוש (המלה עצמה חסרה במילון!) בערבית ארץ-ישראלית אינה -לרחף במעוף-, אלא -לצוף למעלה-.

עמ' 362, טור ב, שורה 2: יש להעבירה לפותרת.

ערך וטרף: הפועל הערבי טָרַף מובא כאן בהוראה בלתי-מתאימה -לפצוע בעץ-; הוראה זו גזורה מן השם טָרַף -מבט, עץ-.

ערך וידע: גם לפי באור-ליאנדר וגם לפי ברגשטרסר -ידע- פִּי הוא ולא פִּו.

ערך ויום: אוגריתית יום- אינה תיעוד שלם, כי המלה נמצאת גם במילון הארבע-לשוני; שם מתועתקת המלה האוגריתית (ע'י א-פ רייני, לשוננו לו 186 ואילך) בכתיבה דו-משמעית, שאפשר לקרוא או יִם או יָם. במקרה הראשון לפנינו שם דו-עיצורי, בשני - כיוון דו-התנועה של יום. אם אמנם yām (או, כפי שהניח גינזברג, yam, ע'י רייני שם, עמ' 189, הע' 24) או יום משתקפים בכתובות השילוח ולכיש, שאלה של אינטרפרטאציה היא; אני עצמי, בניגוד לעורכים, נוטה ל-יום. על כל פנים טענתם של קרוס-פרידמן, בספר המצוטט במילון, עמ' 24, כי בערבית הדרומית מתחלפים יום וַיִּם, אינה מוכחת. A.F.L. Beeston, *A Descriptive Grammar of Epigraphic South Arabian* לונדון 1962, 24:58, על כל פנים מניח, כי הכתיב השכיח יום, בית (ליד הנדיר יותר ים, בת) אינו אלא הבדל אורתוגראפי. - הפירוש המקובל, המובא בסוף חלק הגירון, כי הריבוי ימים נוצר לפי היקש שָׁנִים, הוא דעתו של ברט, המצוטטת אצל באור-ליאנדר במקום המובא במילון, אך היא עצמה אינה מובאת במילון. בדקדוק המשווה של ברקלמן, כרך א, בעמ' 430 אכן מקבל ברקלמן את דעתו של ברט, אולם בעמ' 70, הע' 1 הוא יוצא נגדה. אך בעמ' 474, המצוטט במילון, אין ברקלמן דן אלא בארמית ימם. המובאה השלישית לאישוש ההיקש לשנים הוא נלדקה (אנב, קרא עמ' 133 ואילך במקום 134 ואילך), אולם נלדקה רואה דוקא ב-ימים את היסוד דו-העיצורי העתיק.

ערך יועץ: המקבילות מאירות העיניים, המובאות ב-BDB (לגבי הקיצור

והרקע הלשוני.... ירושלים תשי"ט, עמ' 193), על כל פנים ההשוואה עם הערבית אין לה יסוד. טַל אין פירושו 'לפצוע', אלא (טַלָּה חֲקָה) 'פגע בזכויותיו', ורק בגרמנית משמשת verletzen בשני השימושים. ואילו הוראת 'חורבה' של טלל לפי כל הסימנים תנייני הוא. ההוראה הראשונית היא כנראה 'הבולט', והשווה אֶטַל 'השקיף'.

ע' במילון), חסרות כאן. כך חסרות המקבילות למשל בערכים יַעֲנֶה, לָחֵץ, לַעֲב.

ערך יחש: הקורא לא יבין, על מה מבוססת ההשוואה בערבית, ואילו GB (לגבי הקיצור ע' במילון) מסבירה במלים אחדות.

ערך יסר: אוגריתית יסר- לא נשתמרה אלא במצב מצעי, ומן הראוי להעיר על כך.

ערך יענה: ערבית צחארא היא צורת ריבוי.

ערך יעץ: לא מובן לי סימן הקריאה ליד יעט הארמית, שהרי מתאימה היא למעטקי ההגאים המקובלים.

ערך II יער: קבלת הצעתו של גיום, כי מלה זו מקבילה לערבית אַרְי, רחוקה ודחוקה. בכלל טוב היו עושים העורכים, לו בדקו את הצעותיו בשבע עיניים.

ערך II יַעֲרָה: מחק את cj שבראש הערך, שהרי אינו פרי תיקון טקסט. ערך יַפַּח: מן הראוי להרחיב ערך זה לפי הקיום שהתוה ש-א ליושטם, לשונו 205-208; 280; כז-כח 182.

ערך יקטן: אם מקבילו של שם זה מצוי גם בפונית, נעשית ההנחה של שאילה ארמית סבירה פחות. בערבית קרא יַקט'אן ב' פתוחה.

ערך ירד: ההוראה המובאת מגעז ותגרה, מן הראוי להביאה אף מן הערבית.

ערך ירחמאל: על ניקודו השווה את ספרי על תיקונים מדומים עמ' 130 (לעמ' 28).

ערך יש: ע' משיכ Israel Oriental Studies ב (1972), עמ' 58 ואילך. ערך ישע: הקשר המוצע עם ערבית (ודרום-ערבית) וסע סביר. אולם ית'ע מתועד בשמות עצם פרטיים באוגריתית, בערבית-דרומית עתיקה ובערבית קדומה [ע' הספרות המובאת Ugarit-Forschungen ה (1973) 275], ועל כן ייתכן, שלפנינו עירוב של שני שורשים שמיים.

ערך כ, עמ' 433, טור א, 11-: משונה הניסוח, כי בפיטויים כגון כְּהָר-פלולה מלת-היחס כ-כ. לאמיתו של דבר מושמטת מלת-היחס אחרי מלת-יחס אחרת (במקרה שלנו אחרי ה-כ). והשוה להלן ערך ל.

ערך כבד: הצורה הפנענית, הבאה כגלוסה במכתבי אל-עמארנה, היא בדרך כלל הפועל; המובאה ממילונו של פון-סודן מיותרת, שהרי היא רק מפנה לקנדטוזן, המצוטט במילון שלנו.

ערך כָּהָה: לקונסטרוקציה 'החלו כהות' השווה גם בלשון חכמים 'התחיל אומר'.

ערך כל: מדוע באים מכתבי לכיש בין המואבית והארמית העתיקה?

ערך פֿלָה: במילון רק ערך אחד: כלל, שבו כלולה גם הוראת "לכסות", על כן אין לגזור את כלה מ-לפלל. הן גוניוס-בול והן המילון הסורי מציעים גיזרונות אחדים ל-פלה, כשהם מצטטים בחלקם אותה הספרות עצמה. על כן אין להבין, מדוע מגדים העורכים שני מילונים אלו (אף כי הוראת "המכוסה, המצופת" בולטת יותר אצל ברוקלמן, אך היא מובאת למשל אצל דליטש, המצוטט גם בגוניוס-בול, אם כי נדחית אח"כ).

ערך פֿכָה: על הצעה אחרת של גיזרון עי' מחקרי המרכז לחקר הפולקלור א, ירושלים תשל, עמ' כא-כג. לפי הגיזרון המוצע במילון, חייבת כרה להיות מלה שאולה.

ערך פֿשֶׁל, קל: מנהג משונה הוא לנקד את הכתיב, כאילו זו המסורת (עי' גם ערך יעד; בערך כלבו מוסיפים העורכים לפחות סימן שאלה, ואילו בערך כנת מסמנים את הכתיב בצדק בכוכב. כן מן הראוי היה להביא את הקרי בלבד, ולא את אותיות הכתיב עם ניקוד הקרי, כפי שאמנם השתרש ברוב הדפוסים). את הכתיב "יכשלו", נחום ג, ג, מנקדים העורכים בבניין קל, אף כי העתיד מנוקד תמיד בנפעל (להוציא את הכתיב הבלתי-מתאים יכשולו, משלי ד, טז). איני נכנס כאן לשאלה, באיזו מידה עתיקה צורת הקל מצורת הנפעל, כי אנו עוסקים כאן בשחזור הניקוד המסורתי ולא הטרומ-מסורתי. באותה המידה בלתי-מובן, מדוע בסוף נפעל קוראים העורכים בישעיה סג, יג במקום יכְשֶׁלו שבטקסט המסורתי יכְשֶׁל ולא יכְשֶׁל.

ערך Iל: במילון הארבע-לשוני באה מלת-יחס זו באוגריתית בצורת le-e; על הסבר אפשרי של צורה זו עי' BASOR ר (1970) 16. — בערבית ה' פתוחה לפני כינויים, וכדאי להביא צורה זו, כי כפי הנראה דוקא במצב זה נשתמרה התנועה המקורית. — עמ' 484, טור ב, סוף: רעיונו של דהיד על מציאות ל' היתרון אינו מאושש: מיכה ה, א: "צעיר להיות" ה' היא ה' "היתרה" המתחברת עם המקור הנטוי (עי' גם להלן), ומ' היחס הושמטה לפני מלת-היחס האחרת (השוה לעיל, ערך כ), ולא ל' בהוראת ייתרון; השוה למשל, H. Ewald, Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache...⁸, Göttingen 1870, עמ' 719; 825, הערה 1, המשוה בצדק את השמטת מן (בביטויים מעין בראשית מו, ג: אל תירא מרדה) לפני מקור עם ל' (הוא מדבר אמנם, בצורה פחות מדויקת על כך, כי ה' "מספיקה"), מעין בראשית יט ל "ירא לשבת". שיר השירים ג, ג "לריח" אינו ברור כלל (אגב, איני מבין, מדוע משוים פסוק ה ולא פסוק ב, הקודם ישירות), ואילו קהלת ז, יט הוראת הייתרון פשוט אינה מתאימה להקשר (החכמה נותנת לחכם יותר עוז מאשר עשרה שליטים). — עמ' 484, טור א, סוף: הניסוח כי ל' עם מקור משמשת "למילוי פעלים לא-שלמים" בלתי-מוצלח. ל' התכלית לפני מקור נטוי איבדה את הוראתה ויכולה לשמש במקום המקור

הנטי הגרוד, עד שהיא נהפכת לחלק בלתי-נפרד של המקור (ומכאן הניקוד בדגש קל באותיות בגדכפית כע' הפועל בבנין קל, מעין לְזַכֵּר). ל' עם מקור עשויה לבוא אף אחרי פעלים לא "בלתי-שלמים", עי' בראשית יט, ל, המצוטט לעיל, וכן למשל בתפקיד נושא, מעין תהלים קיח, ח טוב לחסות.

ערך לבט: על ההוראה המדויקת של המקבילה הסורית והערבית עי' במילון הסורי של ברוקלמן בערכו.

ערך לִבְנָה: מן הראוי להעיר, כי הנסמך באכדית libnat, כי רק כך מתבארת השאילה. הצורה באל-עמארנה היא labitu.

ערך I לחי: לאור לְחִי הערבית מוטב לדעתי להניח לְחִי כצורת יסוד, על אף מציאות לְחִי הערבית, lahû האכדית, שהרי מעתק חירק לפתח לפני ח' מצייה ביותר, ואילו מעתק פתח לחירק לפני י' מרוחקת אינה אלא דיאלקטית בערבית (עי' בדקדוק המשוה של ברוקלמן א 72§a).

ערך לעב: בארמית נוצרית ארץ-ישראלית פירוש המלה "מופקר". – נטען פעמים רבות, כי "עלב" התהווה בשיכול אותיות מ-לעב, עי' למשל בדקדוק לשון המשנה של מ-צ סגל, עמ' 107, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל א, עמ' 127, הע' 41, אולם מסתבר, כי יש להשוותו עם ערבית גלב (غلب); ע-ע ברוקלמן במילון הסורי; בבן-יהודה בערכו הובא בטעות עֶלֶב).

ערך לעג: ערבית לַעַג פירושו לא להכאיב סתם, אלא לשרוף, וגם להכאיב בכוונה. אף כי גם מהוראה זו אפשר להגיע אל "לעג", זה נראה רחוק, לאור סורית לעג בהוראת גגם, שלפיו צריך להניח התפתחות בכיוון אחר.

ערך לצץ: העורכים הזהירו מפני השואה עם ערבית לֵץ, כי מלה שאולה היא מן היוונית. מן הראוי היה לצטט גם ברוקלמן, דקדוק משוה א 178, או ח' רבין, Ancient West-Arabian, 201, המצטטים את הצורה הטאית לַצֵּט, שהיא פחיתת המעבר בין ληστῆς היוונית ו-לץ הערבית.

ערך II לקש: לקת' הערבית בהוראת "לקח במהירות" אינה מאוששת היטב, ע-ע Lane. בן-חיים, במקום המצוטט בערך, קושרו עם I לקש.

ערך מאזנים: ארמית יהודית מודגון ספק אם יש לראותה כצורה חיה; השוה בספרי על תיקונים מדומים, עמ' 48, הע' 9.

ערך מאס: גִּיּוֹם שם השוה בצדק ערבית מֵאֵס "מי שדוחה עצה". אולם הפועל, המובא במילון (שלא בצדק בשם גִּיּוֹם) אין משמעותו "לדחות עצה", אלא "לכעוס" (זו ההוראה, המובאת בבן-יהודה בערכו) ובפיטוי "מאס בין" מובנו "עזר מחלוקת בין". כה רגיל הפועל בהוראה השנייה, עד ששמות תואר שונים (מעין מֵמָאֵס, כגון בשירי אבן קיס אר-רקיאת, הוצאת רודקאנאקיס, עמ' 168, שיר לח, שורה 14, מקביל ל-בַּד'אב; מֵאֵאס, עי' Ru'ba, הוצ' אֶלְוֹאֲרִדֵּט, עמ' 67, שיר כד, שו' 31, מקביל ל-מָסִיא; מאוס, שם, עמ' 69, שיר כה, שו'

13) מוספרים כמציניים "מעורר מדנים". אך אפשר שהוראתם כהוראת מָאָס, כלומר "דוחה עצה, בלתי-ממושמע, פורק עול". אפשר כי הוראת "מאס בן-הייתה בעצם "עורר שלא יקבלו עצה זה מזה", כלומר "עורר מדנים בן". על כל פנים, מוטב להסתפק בהבאת שם-התואר מָאָס.

ערך מה: על אוגריתית מה/מ הווה Ugarit-Forschungen ב (1970), 31-32.

ערך I מור: אף למור הסורי ההוראה (הנוספת) לקנות תבואה. – חסרה ההקבלה הדרום-ערבית.

ערך I מֶלֶךְ: מן הראוי להזכיר, כי במילון הארבע-לשוני מאוגריתית מתועתקת המלה האוגריתית כ-malk.

ערך מנה: חסר התרגום של המקבילה הדרום-ערבית.

ערך מסה: ערבית תמאסי משמעו "התפורר". מעניין לציין, כי כך מתרגם רס-ג שמות טו כא "גמס", ובמובן דומה משתמש דוד אלפאסי במילונו, א, 250, 2. ערך מסך: הנחת פרנקל, כי מסך תוצאה של עירוב, נעשית פחות סבירה (אם-כי נשארת בהחלט אפשרית) לאור מציאות שורש זה באוגריתית.

ערך II מעון: לאור ערבית מעאן "מקום מגורים" נראות הן ערבית גין (غين), אשר הוראתה מתאימה רק ל"מרבץ נסתר", והן ערבית מעי (مَعِي), הווה עליו גיום ב (27), אשר אינה מתאימה בדיוק מבחינה צורנית, כבלתי-מאוששות. ערך מעיל: באואר-ליאנדר לא גזרו את מעיל מן עֶלָה, אלא דנים במקום המצוטט ב-מֶמְעֵל וּמְעֵלָה. הגיזרון, שהוצע בידי Palache, הוצע כבר בידי גוניוס בתזרוס.

ערך מרה: מדוע מובאת הוראה ערבית, הידועה מן הערבית הקלאסית, ממילונו של יָר לערבית המודרנית, קשה להבין.

ערך משפטים: המקבילות האוגריתית והערבית אינן מתורגמות, וחבל שכן, כי אינן מתאימות בהוראותיהן להוראה המוצעת בעברית.

את המורה ואת תלמידיו, וכן את הקורא ה"עצמאי", בהרהור חוזר בדברים, שאולי נתקבלו כמובנים מאליהם, ומכוונים למחשבה נוספת — עצמאית ויוצרת יותר. לי קרה, למשל, שאגב העיון בספר נתעוררה בי תחושה, שדברים חשובים לא הובאו כלל בחשבון בניתוח המוצע בגוף הפרק — והנה משעברתי לחלק של "שאלות לדיון", אני מוצאת, כי דבר זה אמנם לא "נשכח" סתם. לדוגמה: ההבחנה בין השימוש בביטויי סמיכות חבורה ופרודה מוזכרת רק בשאלה שבסוף הפרק הראשון (עמ' 65). אולם חבל שלא חילקו את השאלות במפורש לשני סוגים: לשאלות חרגול, אשר התשובה להן מושחתת במישרין על הנאמר בטקסט לעומת שאלות דיון, הבאות להרחיב את היריעה של הטקסט ולחרוג ממנה. יש גם לציין, שלא תמיד ברור למדיי, למה המחברים חותרים בשאלה מסוימת, ובאיזה כיוון הם מבקשים מן הקורא להתמודד עם הבעיה. לדוגמה: בנושא משפטי הזיקה נשאלת השאלה: "האם במקום המשפט 'הפרחים שקנית אתמול נבלו' ניתן לומר הפרחים נבלו שקנית אתמול?" (שאלה מס' 9, עמ' 68). מהו "ניתן לומר"? על פי מי ועל פי מה? כלום על פי הדקדוק העברי המקובל, או על פי העברית שבמקורות, או שמא על פי תחושת הקורא או על פי מידע הנקלט מדוברי עברית אחרים — או שמא על פי התיאור שהמחברים מביאים בגוף הפרק?

ב. סיכום הפללים: יש לכבד את רצונם של המחברים לנסות ולקבוע מערכת חוקים כללית ותקפה לתיאור המבנה התחבירי של העברית על פי הדגם הגנראטיבי-תיצורני. אולם מובן, שאין דבר זה ניתן, לא להלכה ולא למעשה. הרי היום הפול מודים, כי פללי הבסיס (שסיכומם בעמ' 301) וכללי הטראנספורמציה (פלומר, פללי ה"תיצרון", שסיכומם בעמ' 302-305). אלה וגם אלה טעונים בדיקה ומחשבה מחדש. פתוצאה מפך — או אולי פסיבה לכך — ידוע היום, שעדיין הדרך רחוקה לעיצוב אותה פורמאליזציה מדויקת, שנחשבה בשנות ה-50 וה-60 לעיקר עיקריה של הפלשנות התיאורטית החדשה. לשאלה מרפזית זו נחזור בהמשך. ורק נעיר כאן כי ייתכן, שמבחינה היסטורית חשוב הוא, שיפיר התלמיד הישראלי גם את הנוסח "הקלאסי" של התיאוריה הגנראטיבית. פלומר, ייתכן שגישתם הפורמאליסטית-מכאניסטית של המחברים, פבואם לנסח פללים מפורשים משני הסוגים הנזכרים כאן — ייתכן שגישה זו נחוצה לתלמיד פלומר רקע להפרת הנושא פולו. (כך למשל, להבנת Chomsky 1965 — הבסיס העיקרי לספר הנדון כאן — דרושה הפרה קודמת של Chomsky 1957 ו-1964 — ואילו את היצירות האלה יש להבין על רקע רעיונותיהם של גדולי הסטרוקטוראליזם כ- de Saussure, Bloomfield, Zelig Harris). אולם היה אפשר להזהיר את הקורא-התלמיד גם עלי לבלבלו בהעמדתו לפני אפשרויות שונות, שעדיין חסרים לו הפלים לבחור ביניהן. דרך אחת של "הזהרה" היא, להימנע מלשון פסקנית. לדוגמה: "המבנה התשתיתי פנוי על הפללים 1, 2, 3, 4, 5, שהם פללי הבסיס של התחביר" (עמ' 43). וכי לא מוטב לומר: "... פנוי על פללים דוגמת אלה המוצעים בפללים ..."? הרי הלומד

עלול לחשוב, שאלה אלה הם הפללים, ואין אחרים תחתיהם. דרך נוספת של הזהרה היא להבליט את המדוע על חשבון הפיצד — ולא להפך, כדרך שהמחברים נוהגים. הוה אומר, כדי שלא ייחפז הלומד ויחשוב, שהניסוחים המוצעים הם סופיים, מוחלטים, נכונים — ולפני שידע, פיצד מנסחים כלל טראנספורמאטיבי וכיצד מפרשים אותו (כבהסבר הראשון בעמ' 43), חשוב שידע, מה הניע את חומסקי להציע סוג מיוחד זה של אופראציות פורמאליות לאפיון תהליכים לשוניים. ולענין הזה של הנמקה ומתן מוטיבאציה מפורשת עוד נחזור בסוף דברינו.

לסיכום השאלה של ניסוחי פללים: רצוי היה, לדעתנו, למעט בכללים מניסוחים, ולהשתמש בהם לשם הדגמה בלבד — ותחת זאת להרבות בתיאור תהליכים ותופעות, שפללים משני סוגים אלה עשויים להבהיר ולפרש בצורה ברורה יותר ואדקואטית יותר (כלומר, מספקת, יעילה, על פי ההגדרות השונות של adequacy בתיאור הבלשני, כמתואר בפרק הראשון של Chomsky 1965) מאשר ניסוח מילולי, בלתי פורמאלי.

ג. ביבליוגרפיה: יש לברך את המחברים על שטרחו להביא ביבליוגרפיה מנחה לפי הנושא הנדון בכל פרק בנפרד, ושוב בסוף הספר כולו. ואמנם, בהערות המלוות פריטי ביבליוגרפיה אלה הם מזכירים גם מחקרים, החורגים מן המסגרת החומסקיאנית הקלאסית, ובכך הם מתקנים במקצת את המעוות, שצוין בסעיף הקודם. גם הביבליוגרפיה הפללית מרשימה — והיא מפורטת ומעודכנת יחסית. (אולם מצער פאן פגם טכני באופן הצגת הדברים: לעתים חסרים פרטים, כגון שמו הפרטי של המחבר, מקום הוצאתו לאור של הפרסום, ועוד — וחבל! דיוק כזה חשוב למען הקוראים ולהדרכתם הנאה). אולם לנו נראה, שהעברית קופחה פאן לעומת הלועזית. והדבר מורגש גם בגוף הספר, כשמזכירים גישות "מקובלות" (לדוגמה: בהזכיר את החלוקה הנהוגה בין "מושא ישיר" לבין "מושא עקיף", עמ' 29-30, מבלי לציין כלל, מי מלשונאי העברית דנים בנושא זה והיכן; או כשהם קובעים — בשאלה מס' 2 לפרק ד', עמ' 133, כי "יש טוענים, שסדר המלים בעברית נושא-פועל נקבע על ידי הזמן של הפועל... " ללא כל הערה מפורשת, מי טוען זאת ובאיזה הקשר). כמו כן, בנושא "המרפיב הפונולוגי בעברית" (עמ' 299) הוזכרו שני פרסומים בלבד — שניהם מפרי עטו של אחד ממחברי ספר זה — ולא הובאו ציונים למחקרים אחרים, אשר נערכו לאחרונה בתחום זה דוקא במסגרת הבלשנות הגנראטיבית (עונתנו לעבודות דוקטור, שהוגשו לאוניברסיטאות פחול"ל מידי ישראלים כגון מלאכי ברקאי ושמואל בולוצקי — שניהם באוניברסיטת אילינוי וכן של אורה שרצנלד — אוניברסיטת טקסאס, שעבודתה רשומה בביבליוגרפיה הפללית, עמ' 340). וכן היה רצוי, לדעתנו, להזכיר מלבד אלה של גלינרט ושל פרמן, המובאים אף הם בציון מיוחד בסוף הביבליוגרפיה הפללית — גם עבודות דוקטור אחרות, שהוקדשו לשאלות בתחביר של העברית מנקודת מבט טראנספורמאטיבית — דוגמת עבודתו של יצחק צדקה, האוניברסיטה העברית 1974, ועבודתה של

צפריה מליסדורף, אוניברסיטת ניו-יורק 1975 — שתייהן בתחום משלימי הפועל בעברית החדשה.

ד. מילון המונחים: פאן מוצע חומר עזר שהוא חשוב לכל המבקש לעסוק בדקדוק גנראטיבי בעברית — פלומד, פלומד, פלומד, פלומד. נראה לנו, שבסך הכול ניחנו המחברים ב"חוש לשוני" יפה — (דבר שאינו בהכרח תכונה האופיינית לכל פלשן מקצועי!) בקביעת המונחים הטכניים — ובכך תרומה חשובה לפלשנות העברית. הצגת הדברים מפחינה טכנית ברורה ומבהירה ביותר — לרבות ציון העמוד, שהופיע בו המונח לראשונה. לעתים הייתי מעדיפה, שישמרו גם על המונח המקובל, או שיראו, לפחות, במה הוא חופף את המונח ה"חדש" ובמה הוא שונה ממנו. לדוגמה: השימוש המקובל במלים "אוגר" או "לואי" או "משפט זיקה" — שאין לו זכר בטקסט; ההקבלה בין סוגי הסמיכות "החבורה", "הפרודה", ו"הכפולה" של הדקדוק המקובל לבין מושגים כגון ה"גנטיב" ו"הצירוף השמני"; ומבני "יחוד" כסוג מסוים מאוד של התופעה הפללית יותר המכונה בפיהם "מיקוד" (פוקוס). ייתכן שלא כל הטענות האלו מבוססות — אך קשה היה לבדוק את העניין, בהיעדר מרכיב חשוב ביותר — הוא המפתח (האינדקס) המיוחל! קונתי פאן לא לרשימת מונחים, אלא לרשימת הנושאים, שהם נדונים בספר — על פי העמודים שנוכרו בהם. לשוא חיפשתי מפתח, אשר יאמר לי במפורש ובמרוכז — באילו עמודים נדון הנושא של "משפטי היה", היכן מופיעים "מבני סמיכות", אם נוגעים בכלל בנושא שימושי הפארטיציפאליים של הפינוני. יש לקוות, שחסרון זה יתוקן במהדורות הבאות — כי הוא אינו עולה בקנה אחד עם כל יתר המרפיבים, שנדונו עד כאן, מרפיבים אשר פולם מכוונים להקלת מלאכת הקריאה ולייעולה. וכאן נזכיר חיסרון טכני נוסף, שאינו מתאים לעריכתו הקפדנית והנוחה בדרך כלל של הספר: אין רשימה מרוכזת של הקיצורים, המשמשים סמלים פורמאליים בטקסט. לדוגמה: בעייני בעמ' 231 שמתי לב למרפיב המכונה "מג" בעץ הגזירה שבאותו עמוד — אך רק פעבור דקות מספר נוכחתי, שהקונה היא לתוארי-פועל שהם "מגפירים" — ערך המוגדר במילון המונחים — ושלא מדובר פאן בסוג מסוים של משפט ("משפט גנוב" דרך משל!).

ה. תקציר באנגלית: חלק זה של הספר ארוך ומפורט מהתקציר המקובל. הוא מיועד, כנראה, לקורא הלא-עברי המבקש לדעת, מה הן הפעילות, שהספר דן בהן, וכיצד הוא מציע לפתרון. התקציר ברור וקריא — ולעתים עולה על הנוסח המלא בדרך שהוא מבהיר מושג מסוים. לדוגמה: תיאור המושג topicalization בעמוד xv של התקציר נראה לנו ברור וממצה יותר מן הפירוט המובא בטקסט העברי לתיאור המיקוד (עמ' 113).

2. הגישה הפללית לשפה ולניתוח של העברית
בגישתם הפללית לניתוח פלשני המחברים נצמדים בדרך כלל לדגם

"הסטאנדארדי" משנות ה-60 (פמנוסח לדוגמה ב-1965, 1968, 1971 Chomsky). הדבר בא לידי ביטוי לא רק בדרך ניסוחם את כללי הדקדוק כמוזכר לעיל, אלא גם בדרך הצגתם את קשרי הגומלין שבין מרפיכיו השונים של הדקדוק — זאת על טהרת "התחביר העצמאי", שעל פיו רואים בתחביר את המרפיכ המרפזי-היוצר, ואילו המרפיכים האחרים — הסמנטיקה והפונולוגיה — אינם אלא מרפיכים אשר "תפקידם מתן פשר בלבד" (עמ' 253). מובן, שאין המחברים מתעלמים עליל מהתפתחויות שחלו בתיאוריה בעשור האחרון, ההתפתחויות שצמחו דוקא בקרב תלמידי חומסקי וחסידיה. הפרתם את "דקדוק היחסות" של פילמור ואחרים (פמנוסח למשל ב-1968, 1969, 1971 Fillmore וכן ב-1973 Stockwell *et al*) מכאן ואת "הסמנטיקה הגנראטיבית" (על פי 1971-a, 1971-b Lakoff, 1968 McCawley ואחרים) מכאן — הפרתם זו באה לידי ביטוי הן בפריטים, הרשומים בפיפליוגרפיה והן בחלק מהניתוחים, המובאים בפרקים האחרונים של הספר — בדיון במכנים מאוחרים בפרק ו' ובצירופים תיאוריים בפרק ז', לדוגמה: בהנחת קיומו של תיאור משפט "ביצועי" (פרפורמאטיבי) במשפט כמו "ברצינות יעקב נסע", עמ' 229-231. והרי כאמור אין לא אפשרות מעשית ולא צורך עקרוני, שספר מהסוג הנדון, ספר שאינו מתיימר להיות אלא "מבוא" — שיהיה "מעודפן" ועכשוי לחלוטין.

עם זאת, חבל שהעדיפו המחברים בדרך כלל להבליט את הצורה על חשבון התוכן. הוה אומר, חבל שלא עמדו יותר על הגורם של משמעות המפעים והשפעתה על צורתם — דבר, שאף חן ודרור אינם מסוגלים להימנע ממנו לגמרי, לדוגמה: הערתם, כבר בפרק השני, כי "קיים היה יחס פרונולוגי או יחס סיבתי שקבע איזו פסוקית מבין שתי הפסוקיות האחיות באה תחילה" (עמ' 70); וכן הבחנתם בין פעלים המפעים "אמירה" לעומת "קונה" או "תחושה" (עמ' 84-86). ואפשר להבין את רתיעת המחברים מההישענות על יסודות לא-מדויקים ולא ברורים של "המשמע" בלבד — נחלת המקובל בדקדוקי העבר. אולם היום חוזרים דוקא לגורם הזה בחקר השפה — כשלעזרת הגורם הסמאנטי-תוכני ולביסוסו אפשר לגייס את כל הידע הרב, שנצטבר בתיאור התחבירי-צורני הודות לגילויי חומסקי וקודמיו הסטרוקטוראליסטים, וכן גם את מושגי הלוגיקה הסימבולית, שהשפעתם רבה בקרב אוהדי "הסמנטיקה הגנראטיבית". וכך לדוגמה מושגי העבר, כמו "מבצע הפעולה" לעומת "מקבל הפעולה", מקבלים משנה-תוקף, כשלידם ההבחנה החומסקיאנית הפורמאלית בין נושא-שטח לבין נושא-עומק (נושא-תשתית, על פי המינוח של חן ודרור) בליווי הגדרתו הסמנטית-לוגית של פילמור את מרפיכיו השמניים של המשפט ביחסם לפועל הראשי שבו.

גם חבל שהעדיפו המחברים לפסוח על גורם חשוב נוסף, התופס מקום נכבד בניתוח הפלשני היום. קונתי לגורם הפסיכולינגויסטי ולשאלת הממשות הפסיכולוגית של קביעות התיאור הבלשני. שתי דוגמאות לחסרון זה אפשר להביא מן הניתוח הפונולוגי המובא בספר. ניתוח זה מושתת על טהרת הגישה המופשטת ביותר (גישה

המוצאת את ביטוייה בעבודתם המרכזית בתחום הפונולוגיה של Chomsky & Halle 1968). כך, למשל, זאת בהתאם לטיעוני עבודת הדוקטור של אחד המחברים (Chayen 1969) קובעים, כי לעברית רק שלוש תנועות בעלות מעמד פונימי — הוה אומר. שהן אינן ניתנות לניבוי מראש (עמ' 267). יתרה מזו — את התנועות, המשמשות במערכת הפועל אפשר לנבא באמצעות מערכת כללים סדירה (עמ' 270–271). ספק, אם יש לקביעות אלה אחיזה כלשהי בדרך, שבה הדוברים תופסים את המבנה הפונולוגי, את מערכת הצלילים של שפתם-הם. כמו כן המחברים מבקשים לשלול את קיומן של הפונמות ביחידה לשונית תקפה (עמ' 279 למטה) — זאת בהתאם לפונולוגיה הגנראטיבית נוסח חומסקי והלָה, המעדיפה את הניסוח הצורני המופשט מדרישות הגישה "הנאטוראליסטית", שצמחה בשנים האחרונות. אולם לעובדה, שלפונמה מעמד פסיכולוגי ברור מבחינתו של הדובר יש ראיות משכנועות — כמוספר ב־1971 Schane וב־1973 Fromkin.

ועתה לעיקר בעיתנו: פרטי הניתוח, שמחברי הספר מציעים לתופעות נבחרות מתוך העברית. כאן נוסיף שתי הערות במאמר מוסגר. ראשית, אין לראות כל פגם בכך, שהספר אינו מקיף את כל הסוגיות הקשורות בתחפיר העברית, אלא רק חלק מהן. (דוגמאות לתופעות, שאינן זוכות לטיפול, הן תהליכי הפרונומינליזציה ודרכי גזירת מבני סמיכות.) הרי ספר מבוא לא ניתן, ואף לא רצוי, שיהיה ממצה ומקיף. וטוב עשו המחברים, שפחדו לעמוד על סוגיות אחדות, שנראו להם מרכזיות או שכבר עסקו בהן קודם לכן. אולם רצוי היה, שיאמרו במפורש, מה הניעם לבחור בנושא זה לדיון ולדלג על חברו. שהרי כבר בעצם בחירת החומר, שיוצג במסגרת זו — כבר בה יש מעין קביעה איכותית.

הערה שנייה: לעתים קשה להבחין בניתוחים המובאים, מה "חורגם" ישר ממקור אחר — על פי רוב מחקר האנגלית — ומה חובר במיוחד לאפיון העברית. ולעתים רצוי להזכיר במפורש, מה ייחודי-עברי (קרי צורני-שטחי) ומה כלל-לשוני אוניברסאלי (הוה אומר, סמנטי-לוגי באופיו). דוגמה לכך אנו מוצאים בפרק ה', המוקדש למשפטי שאלה ולמשפטי שלילה. כך, למשל, ההבחנה בין שאלות כן-לא, המכוונות לבדיקת אמיתותה או נכונותה של פרופוזיציה שלמה לבין שאלות מידע, הבאות לבקש מידע על אודות מרכיב מסוים בתוך הפרופוזיציה הנתונה — הבחנה זו יש להניח שהיא חלה על כל הלשונות בדרך זו או אחרת. ואילו את תהליך ה"קידמון", שעל פיו מקדימים את הפועל לנושא, כשלפני הנושא מובא מרכיב אחר — בין שמרכיב זה הוא מלת-שאלה כבשאלה "לאן נסע יעקב?" לעומת "לאן יעקב נסע?" (עמ' 147–148) בין שמרכיב זה אינו מלת-שאלה, כבמבנים "אמש אמר הרופא כי . . ." או "משום כך יחליטו חברי הועדה . . ." — תהליך זה הרי הוא ספציפי לעברית.

בהתחשב במסגרת התיאורטית-תיאורית, שעל פיה בחרו המחברים לערוך את

ניתוחם, נראה לנו, שבדרך כלל קביעותיהם סבירות למדי. להלן נעיר כמה הערות באשר לשלושה ניתוחים ספציפיים, הנראים לנו פטעונים תיקון.

א. ניסוח התנאים, שבהם ציין הזיקה "ש-" (או "אשר") מתחלף ב-"ה-" (עמ' 51) שטחי למדי. הפלל מנוסח פלהלן:

צירוף שמני מיודע + ש- + x \Leftarrow צירוף שמני מיודע + ה- + x .
התנאים: (1) x אינו מתחיל במלת-יחס.

(2) x מכיל פסוקית עם פועל או עם "היה" בזמן הווה.

אבל הרי התנאי הראשון הוא גם מיותר וגם לא-נכון — פי אין זו שאלה של "מלת-יחס", אלא של כל מרפיב אחר מאשר צורת פינוני (פמרומו בתנאי השני); שהרי ההגבל האמיתי פאן הוא, שהציין ה- יופיע אך ורק בצמוד לצורת פינוני. ועל פן לא נקבל:

(1) א. יהאיש הלא יודע את התשובה.

ב. ילדים התמיד מבקשים לשחק בחוץ.

ג. הספרים הבהחלט שייכים לו.

תנאי זה אפשר להבטיח את קיומו במסגרת דקדוק טראנספורמאטיבי על פי קביעת סדר תחולת הכללים — כך שהציין המשעבד, ש- או ה-, ייבחר ויתממש רק לאחר שסודרו כל יתר המרפיבים ברצף נתון על פני השטח. אולם תנאי נוסף מגביל את החלפת ש- ב-ה-, תנאי שכלל לא הוזכר פאן. השווה את הביטויים בשני הזוגות הבאים:

(2) א. התלמידים המבקשים להיבחן במועד ב'.

ב. תלמידים המבקשים להיבחן במועד ב'.

(3) א. יילד הפוכה כל הזמן.

ב. ילד הפוכה כל הזמן.

דוגמאות אלו מצביעות על כך, שהשימוש ב-ה- מוחנה לא ביצועו של שם-העצם הגרעין אלא בגורם אחר — האם הוא גנארי או לא? כשפירוש שם-העצם הגרעין הוא גנארי, הוה אומר הוא מתקן לכל אחד השייך לקבוצה בכללותה ולא לפריט או לפריטים מסוימים מחוכה, אזי אפשר לצרף אליו את משפט הזיקה הפותח ב-ה-! ועוד: שני המבעים הבאים:

(4) א. ילדים שבוכים כל הזמן.

ב. ילדים הבוכים כל הזמן.

שניהם מתקבלים באותה מידה בעברית המדוברת פיום. המניע להעדפת זה מחברו אינו דקדוקי-צורני, אלא סגנוני בלבד. שהרי בעברית של היום יעדיפו את הנוסח הייחודי פעל ה- במקום ש- בעיקר בסגנון מהוקצע ופורמאלי יותר — ואילו לשימוש הרווח יבחרו בציין ש-. אולם פאן, כבספר פולו, אין המחברים טורחים לנגוע כלל פענייני סגנון, ורמות שימוש שונות — זאת בהתאם לגישה

החומסקיאנית "המחמירה" הרואה בדקדוק (קרי תיאור ליגויסטי) מנגנון, המתאר יכולת (קומפטנציה) מופשטת אגב התעלמות מכוונת מגורמי התנהגות ורבאלית ממשית — פגון גורמי סגנון דוגמה נוספת להימנעותם של חן ודרור מפל הערה במישור זה, היא העמדת שאלות כן-לא, הפותחות במלת-השאלה "האם" כואריאנט חופשי לשאלות, המופעות בהנגנה עולה פלי כל מלת-שאלה מפורשת (עמ' 145-146); והרי השימוש ב"האם" יועדף בסגנון מהוקצע והיתור עליו — בדיבור היום-יומי הרגיל. חבל מאוד, שנמנעו המחברים מפל הערה בשאלות של רמות סגנון ותקן בשימוש הממשי בעברית, ובכך החמיצו הזדמנות לגשר בין הגישה הבלשנית-דסקריפטיבית מפאן לבין הגישה הפוריסטית-פסקרפטיבית מפאן.

ב. נעיין עתה ברכיב העזר (המקביל ל-Auxiliary באנגלית), פמוצג בעמ' 77-78. על פי ניתוח זה לכל צירוף פועלי שני מרכיבי חובה: עזר + פועל, פשהעזר מורכב משני היסודות: בניין וזמן. אך אלה הם שני יסודות שאינם כלל עולים בקנה אחד: גורם מורפולוגי-צורני (הרי הוא הבניין) וגורם תחבירי-סמנטי (הזמן). המוטיבאציה לניתוח זה היא כנראה פטולה: הבטחת צורה פונטית סופית — הוה אומר, הנימוק הוא פונולוגי, כפי שמסתבר מהעיון בכללי הפונולוגיה המוצעים בהמשך, בעמ' 269. ואמנם נכון, שלגבי העברית רצוי לייצג כל פועל באופן בלבדי כצירוף של שני היסודות "שורש + בניין", ובזאת להבטיח את המימוש הפונטי המתאים בכל מקרה. כלומר, היינו מסכימים בהחלט, שבעברית יש טעם לכלל שיקבע: פועל = שורש + בניין, — פשהאוחיות התלויות למטה מסמנות ערך בלתי מוגדר. אולם מה לזה ולזמן דקדוקי? אלא אם כן אנו חייבים להיצמד לניתוח הצורני המבריק, שהציע חומסקי בזמנו למרכיב ה-Auxiliary באנגלית! הצעתנו היא תחת זאת לקבוע, כי גורם הזמן אינו חל על הפועל, אלא על פני השטח בלבד (וזאת בניגוד פולט לגורם הבניין). במבנה העומק (הוא מבנה התשתית) יצוין ליד כל צירוף פועלי ערך נתון של גורם הזמן — ערך אשר יתממש לאחר מכן על פני השטח בתוך הפועל הראשי — אך הוא יקבע גם לגבי תוכן הצירוף הפועלי פולט — למשל אילו תיאורי זמן אפשריים בתוכו ואיזה אינם אפשריים בתוכו.

ג. דוגמה נוספת לניתוח, שאינו תואם את תפיסתנו את התחביר העברי היא הדרך, שבה המחברים מסבירים את ההבדל שבין משפט שמני, החסר כל יסוד אוגרי, לבין חברו, שבו מופיע כינוי אישי — דוגמת "הבעיה חשובה" לעומת "הבעיה היא חשובה" (עמ' 116). המחברים מייחסים להופעת הכינוי האוגרי השפעה "ממקדת" — הוה אומר, בעיניהם הוא יסוד מבליט ומטעים. ואמנם מקובל לראות בכינוי זה דוגמה של תהליך הייחוד הדקדוקי. אולם בהקשר אחר הבאנו שורה של ראיות, המראות שאין מבנים אלה תוצאה של ייחוד — לא מבחינת תוכנם הסמנטי, שהוא ניטרלי ובלתי "ממקד", ולא מבחינת צורתם ותפוצתם התחבירית (ראה Berman & Grosu 1976, וכן Berman, forthcoming, Chapter 6).

3. מהותו של ספר מבוא

לסיכום, יש לברך את המחברים על כך, שנטלו על עצמם משימה פה קשה וסבוכה כל כך — משימה אשר בסיכומו של דבר יכלו לה. בהקשר אחר עמדנו על הקושי העצום שבחיבור חומר עזר לקורא, שזה לו מפגשו הראשון עם סבכי הפלשנות הפורמאלית החדשה (Berman 1974). הבעיה המרכזית, שהסתמנה לנו שם, היא שאלת "האיזון בין בעיות — issues — לבין קביעות — substance" (עמ' 375 שם). לנו נראה, שחן ודרור העדיפו את הקביעות על פני הבעיות — ולכך סיבות טובות ומוצדקות, בייחוד פשטות בהחלטה של תורת חומסקי על השפה העברית והבאתה לקורא העברי. (ונכון, שה"קביעות" של הניתוחים, שחן ודרור מציעים בגוף כל פרק, נבלמת במידת-מה בשאלות לדין הבאות בעקבותיו.) מבחינה זו ספרם של חן ודרור מזכיר לנו ספר אחר, שזכה להצלחה בהצגתו את יסודות הדקדוק הטראנספורמאטיבי לסטודנט היודע-אנגלית. הפונה ל-Jacobs & Rosenbaum 1968 — ספר העשיר בקביעות מלוות בניתוחים חדים וכן בתרגילים מעניינים וברורים — ספר שחסרות בו לרוב הנמקות והבהרות באשר לסיבת הניתוח המוצע. ספר אחר, המבקש להביא את עיקרי תורת הדקדוק הטראנספורמאטיבי לקורא "הירוק" הוא: Grinder & Elgin 1973; יתרונו של ספר זה הוא בהסברת ההתפתחות ההיסטורית של התיאוריה ובהנמקה המפורטת לשינויים שחלו בה — הנמקה, אשר לדעתנו חסרה בספרם של חן ודרור. אולם אף הספר של Grinder & Elgin לוקה בכך, שאגב הדגשת גורם הארגומנטציה הפורמאלית-תיאורית הוא נאלץ לנתר על הטיפול בפרקים חשובים מאוד במבנה האנגלית, ואף נעלם ממנו המומנט של "רוח השפה" — אותה רות, שלדעתנו חסרה במקצת אף בספרם של חן ודרור. לסיכום חשוב מאוד, לדעתנו, שבספר מבוא יקפידו על מתן מוטיבאציות לשוניות-תוכניות (דבר שמיטיבים לעשות מחבריו של ספר מבוא נוסף, שלא מכבר הגיע לידינו: Akmajian & Heny 1975). יש לדאוג תמיד, של"מדוע" יהיה משקל השווה לפחות לגורמי ה"איך" וה"מה". אחרת עלול להתקבל הרושם המוטעה, שאין הדקדוק התיזרוני על כל גילגוליו אלא טכניקה, מערכת אופראציות אלגנטיות אך מכאניסטיות במהותן, אופראציות, המראות כיצד משפט נתון מתגלגל מחברו או אליו. תקוותנו, שמתוך העיון בספר של חן ודרור יבין הקורא, פ"ירוק" פבקי, שלשפה העברית ייחוד משלה וכן תכונות המשותפות לכל לשונות תבל, וכיצד הדקדוק התיזרוני מיטיב להאיר תכונות אלו פאלו. ולו רק במקצת מפל זאת ישיג הקורא מהספר שלפנינו — הרי יש לברך על קיומו.

פיפליוגרפיה

- Akmajian, Adrian & Frank Heny (1975) *An Introduction to the Principles of Transformational Syntax*, M.I.T. Press
 Berman, Ruth (1974) Review of "An Introduction to Transformational Grammar" by Roger Fowler. *Language* 50, 2, pp. 372-376

- (forthcoming). *Modern Hebrew Structure*, Universities Publishing Projects, Tel Aviv
- Berman, Ruth & Alexander Grosu (1976) "Aspects of the Modern Hebrew Copula" in Peter Cole, ed. *Studies in Modern Hebrew Syntax and Semantics*, North-Holland Publishing Co., Amsterdam
- Chayen, Moshe (1969) "An Investigation of the Phonology of Modern Hebrew", University of London doctoral dissertation
- Chomsky, Noam (1957). *Syntactic Structures*, Mouton, The Hague
- (1964) *Current Issues in Linguistic Theory*, Mouton, The Hague
- (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*, M.I.T. Press
- (1968) "Remarks on Nominalization" in Roderick Jacobs & Peter Rosenbaum, eds. *Readings in English Transformational Grammar*, Ginn & Coy, Waltham, Mass.
- (1971). "Deep Structure, Surface Structure, and Semantic Interpretation", in Danny D. Steinberg & Leon Jakobovitz, eds. *Semantics: An Interdisciplinary Reader*, Cambridge University Press
- Chomsky, Noam & Morris Halle (1968). *The Sound Pattern of English*, Harper & Row, New York.
- Fillmore, Charles (1968). "Toward a Modern Theory of Case" in David Reibel & Sanford Schane, eds. *Modern Studies in English*, Prentice-Hall, New Jersey
- (1969) "The Case for Case", in Emmon Bach & Robert Harms, eds. *Universals in Linguistic Theory*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- (1971). "Some Problems for Case Grammar", in Georgetown University *Monograph Series on Languages and Linguistics*, No. 24
- Fromkin, Victoria (1973) "Slips of the Tongue" *Scientific American*, Vol 229, No. 6, pp. 110-16.
- Grinder, John T. & Suzette H. Elgin (1973). *Guide to Transformational Grammar: History, Theory, Practice*. Holt, Rinehart & Winston, New York
- Jacobs, Roderick & Peter Rosenbaum (1968) *English Transformational Grammar*, Blaisdell Publishing Coy., Waltham, Mass.
- Lakoff, George (1971-a) *Deep and Surface Grammar*. M.I.T. Press
- (1971-b). "On Generative Semantics", in Danny Steinberg & Leon Jakobovitz, eds. *Semantics: An Interdisciplinary Reader*, Cambridge U.P.
- McCawley, James (1968) "The Role of Semantics in a Grammar", in Emmon Bach & Robert Harms, eds. *Universals in Linguistic Theory*, Holt, Rinehart & Winston, New York
- Schane, Sanford (1971). "The Phoneme Revisited", *Language* 47, pp. 503-21
- Stockwell, Robert P., Paul Schachter & Barbara Hall Partee (1973) *The Major Syntactic Structures of English*, Holt, Rinehart & Winston, New York

לעניין זה במשמעות "אור"

ב"לשוננו לעם" קונטרס רע"ב, עמ' טז, העיר ש' אפרמסון על השימוש במלת-הרמז זה בפיוט ובשירת ימי הביניים, לכנות בה אור היום, שמש, והסמיכו למה שנדרש במדרש תהלים על "זה סיני" (מזמור סח, ט): "אין לשון זה אלא בעירה ודליקה, כמה דאת אמר [על] די חזה למזיה (דניאל ג, יט) וכו'".
הדרך הרגילה בדרושי לשון היא ויהי מלה נדרשת שבפתוב למלה שגורה בלשון העם וידועה לשומעי הדרוש — הוה אומר למלה מצויה בארמית. קשה לומר, שהשורש אז"י, הפלול בפסוק הנ"ל בדניאל היה שגור בארמית של ארץ-ישראל. לאמיתו של הדבר, עד היום לא נמצא בארמית כלל, זולת פעמיים באותו הפתוב בדניאל, ועוד פעמים ספורות בלבד בארמית היהודים שבארץ-ישראל — מן הסתם מכוח מציאותו בספר דניאל. האסמכתא על הפתוב הנ"ל מבקשת אך להגדיל תוקפו של הפירוש, המייחס משמעות "אור" למלת-הרמז זה, אבל הפירוש פשלעצמו היה נפוץ וידוע מכבר, כפי שאנו למדים ממקור ארץ-ישראלי שאינו יהודי, והוא קדום ממדרש תהלים.

"מי האיש הלוז" (בראשית כד, סה נוסח שומרוני) מתורגם בתרגום השומרוני: "מאן גברה זעיה¹", והוא הדין "בעל החלומות הלוז בא" (שם לו, יט, נ"ש) מתורגם: "מסחן חלמיה וזהיה² אתי". תרגומי הלז בתרגום הערבי של השומרונים: אלבי (בפרק כד), שפירוש "זוהר, הדור ביופיו"; וכן אלמסתבשר (בפרק לו), שפירוש "שמח", אינם מניחים כל ספק פיזיה/וזהיה גזור מן השורש זה, הנפוץ בארמית של ארץ-ישראל³, ושתי המשמעויות האמורות משמשות בו, הן בארמית השומרונים, כפי שהראיתי ב"תרביץ" י (תרצ"ט), עמ' 354, והן בארמית הנוצרים, כמוכח ב"עברית וארמית נוסח שומרון" (להלן: עואנ"ש) פרק ג', ספר ב, 149. הקשר התולדתי שבין אור ובין שמחה ידוע בעברית גם בבכטייזים "צהבו (= זהרו, האירו) פניו של פלוני", והדברים "היו שמחים (= מאירים) כנתינתם"; ואשר לקשר שבין "אור" ל"יופי" אין הדבר צריך ראיה. כנודע, הדרוש המשוער הלו(ה) עם "יפה" נמצא גם בספרות היהודים. למשל בראשית רבה, פרשה ס: "ר' ברכיהו בשם ר' חייא אבוי, ראתו הדור, כמה דאת אמר הנה בעל החלומות הלוזה בא"; ובמדרש תהלים צ בשם אותו ר' ברכיה

1. ויש נוסחאות בחילופי אותיות הגרס: וזהה, וזהה, וזיה.

2. כבר הבין זאת שמואל כהן בחיבורו Zur Sprache, Literatur und Dogmatik der Samaritaner (1876), p. 180

(בן המאה הרביעית): "מאי הלזה, הדור כמו הלוז". וכך ניתרגם הלזה בת"י לבר' כד, סה: "מאן גברא הדור ויא"י".

נראה לי, כי האפשרות, שדרוש כזה יתקבל על לב שומעיו, נתונה ברקע הדיבור הארמי, בגזירת זה העברי, על דרך האטימולוגיה העממית, מן זה"י, שמשמעו היסודי זוהר ואור. עד מה היה הדרוש נפוץ, אנו למדים ממה שהוא דחה במסורת השומרונים את הפשט של הלז(ה), ואין ידוע עוד כ"י של התרגום השומרוני, המציע את התרגום כפשוטו. יתר על כן: עצם הזיהוי האמור דין הוא שיצא מצורת הלזה, פנוסח היהודים, ואילו השומרונים בחרו להם במקרא את הנוסח הלז, כדרך לשון חכמים, ודבר זה לא מנע מהם לקיים בתרגומיהם את הדרוש דוקא. ולהפך: במה שהובא בשם ר' ברכיה במדרש תהלים אתה רואה ניסיון להוציא את משמעות יופי מן "לוז", כאילו היה הנוסח, כפי שהוא אצל השומרונים: הלז. נפתלים הם דרכי המדרש, אבל לעולם יכול אתה ללמוד ממנו ניצוצי לשון של ממש. כללו של הדבר: המשמעות "אור", המיוחסת לזה בשירה העברית, קדומה מן השירה הרבה, וייתכן כי התרגום השומרוני הוא במקור האותנטי הראשון המעיד על כך.

לשלמות המובא ממסורת השומרונים יצוין, שפפי המסתפר ביותר בכל זאת נשתמר גם הפשט של הלז במסורתם, והוא נתון במילון "המליץ" (עזאנ"ש, כרך ב', עמ' 499) פתיבת אכית. אמנם אין לפי שעה אחות לחיבה זו בשומרונית, אבל דומה אני, שאחותה היא מלת כתי, כותי (> כיתי) בירושלמי במשמעות זה; ניסיתי לפרש כך בעזאנ"ש, כרך ה, עמ' 177, ה' 17 (בהדפסה).

במקראות ובפיוטות: מלך מלכי המלכים, מלך מלכים

מפנינו של הקב"ה בלשון חז"ל הוא מלך מלכי המלכים. ונשאל רב נסים גאון ב"מגילת סתרים" (עי' "רב נסים גאון", עמ' 281, סי' קנז), למה נתפנה הקב"ה "מלך מלכי המלכים", ולא "מלך המלכים". ותשובתו לא נמצאת לפי שעה. והבאתי בהערה שם דברי פרופ' ש' אסף, שרמזו לפסוק ביחזקאל כו, ג, שאף מלכי בשר ודם נקראו "מלך מלכים".

וכבר העירוני ב"סיני", פרך עג, עמ' קכד, על שני מקומות בפיוט, שנתפנה הקב"ה "מלך מלכים": א) בסליחה לערב ראש השנה "אדון בשפטך אנוש רמה", טור 8: חשבון ודין למלך מלכים; ; והסליחה לר' אליה בר שמעיה. ב) בסליחה ליום ד' של עשרת ימי תשובה (מנהג ליטא), בתחילתה: "מלך מלכים רם על רמים"; והיא לר' משה בר שמואל בר אבשלום. והוא פיוט שאינו רגיל.

במשך הזמן ראיתי, שפיוט זה חוזר ונראה בכמה פיוטים, כגון ר' יהודה הלוי בשיר "יעירוני רעיוני" (בראדי, חלק ג, עמ' 183):

הנה עבד עבדים / לפני מלך מלכים.

ודאי המשקל דחק לו למשורר לומר שלוש מלים פנגד שלוש מלים הקודמות, אבל אין טעם זה מספיק תמיד.

ותמצא בסדר עבודה של ר' נחמיה בן שלמה בן הימן (זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ספר חמישי, עמ' רכב):

לולא מלך מלכים גערם (במים) וצורם פבכיכים (= פבככות).

ובלשון הפיוט של ר' אברהם, סדור רב עמרם גאון, מהדורת קורנל, דף ג ע"ב

— ד ע"א:

מי לא יאדיר למלך האדיר

מי לא יברך למלך המבורך

מי לא ירומם למלך המרומם

מי לא יהדר למלך המהודר

מי לא ימליך למלך המלכים וכו'.

אפשר שכאן לא אמר "מלך מלכי המלכים" מפני קצב השיר של שתיים שתיים

תיבות.

והנה בדניאל ב, לו נאמר: "אנתה מלפא מלך מלכיא". אבל פעורא ז, יב

נאמר: "ארתחשסתא מלך מלכיא", ולא "מלפא מלך מלכיא". וכיוצא בלשון

שביחזקאל כו, ז: "נבוכדראצר... מלך מלכים".

פשוטו שלמקרא בדניאל הוא: אתה המלך, שהנך מלך המלכים. וכן מורים הטעמים, שהפסיקו בין "מלכא" ובין "מלך מלכיא", ואף המקבילות שציינתי מוכיחות כן.

וחז"ל פירשו אף כאן, שהכוונה להקב"ה, ואמרו בשבועות לה ע"ב (מסכת סופרים, מהדורת היגר, עמ' 104): "כל מלכיא האמורים בדניאל חול, חוץ מזה שהוא קדש: אנת מלכא מלך מלכיא די אלהא שמיא מלכותא חסנא ותקפא ויקרא יחב לך". ופירש רש"י: "דאילו לנבוכד נצר לא הוה קרי ליה דניאל מלך מלכיא אלא הכי קאמר אנת מלכא, נבוכד נצר, מלך מלכיא דהוא אלהא דשמיא מלכות חסנא יחב לך". לפי זה יוצא ש"מלך מלכיא" הוא פניני אף להקב"ה. ואפשר שעל פי זה כתבו הפותחים מלך מלכים בכינוי להקב"ה. אלא שאפשר, שחז"ל משכו הפול לאחד וקראו: אנת, מלכא מלך מלכיא די אלהא וכו'; ונמצא, שאין כאן יוצא מן הכלל, אלא אף כאן נתפנה הקב"ה מלך מלכי המלכים. ודברי דניאל הם פשימוש לשון חז"ל.

וברמב"ם, הלכות יסודי התורה, סוף פ"ו: "כל מלכיא האמור בדניאל חול, חוץ מזה: אנת מלכא מלך מלכיא; והרי הוא כשאר הכינויין". ועיין שם בכסף משנה². על כל פנים שגרת לשון חז"ל היא, שמלך מלכי המלכים פניני להקב"ה, ולא מלך מלכים.

מעתה בוא וראה דיוק לשונו של פייטן קדום. זולאי ז"ל פרסם ב"ירושלים", קובץ מחקרי ארץ-ישראל, ירושלים, תשי"ג, עמ' עו, פיוט, ובו נאמר:

והצאן היו רובצות תחת התאנים, והצאן והחלב מושכים, והתאנים דבש כמים מושכים, והדבש (והחלב) פתוכים, ונהרות תחת מהר נסמכים, לקיים אומר מלך המלכים, דבש וחלב תחת לשונם פתוכים, ובשלום חוזרים ולא ניזוקים, ומהם לא נפקד איש, כי כולם לחיים ערוכים, שמחים וטובי לב עם אהליהם נערכים, על כל הטובה אשר עשה מלך מלכים.

פלומר, שלמה המלך ("מלך המלכים", עיין מדרש שיר השירים בתחילתו) אמר "דבש וחלב תחת לשונך" (שה"ש ד, יא), והקב"ה ("מלך מלכי המלכים") עשה את כל הטוב.

ומכאן לפיוט "יה רבון" לר' ישראל נגארה:

אנת הוא מלכא מלך מלכיא.

הלשון הוא לשון דניאל. ומדבריו נראה, שמשך הפול לאחד, וכינה את הקב"ה בארמית, כמו שפיניהו חז"ל בעברית.

1. הפירוש קצת תמוה, והרי מצינו, שקראו למלכי בשר דם מלך מלכיא, מלך מלכים? ואף המאירי ב"בית הבחירה" פירש: "לא נאמ' מלך מלכים אלא כנגד הקב"ה". ולא ביאר, מה טעם קראו כך.

2. לפי דברי הרשב"א בחידושו לשבועות אין אדם נזהר מלמחוק "מלך" בצירוף מלך מלכי המלכים; זאת אומרת, ש"מלכי המלכים" הוא העיקר. וכן בחידושי הר"ן שם: שאם נשבע במלך מלכיא וכו'.

"בייל לישני" (מנחות סה ע"א)

במנחות סה ע"א בא ביאור פנינו של פתחיה — מרדכי (פקיד בית המקדש),
ובעקבותיו של הפיבור בא דיון בתכונות הדרושות לחבר הסנהדרין:

... פתחיה על הקנין זה מרדכי. למה נקרא שמו פתחיה? שפותח דברים דורשן וידע
בשבעים לשון. כולהו סנהדרין נמי ידעי שבעים לשון! דאמר רבי יוחנן: אין מושיבים בסנהדרין
אלא בעלי חכמה בעלי מראה בעלי קומה בעלי זקנה בעלי כשפים ויודעים שבעים לשון, שלא
תהא סנהדרין שומעת מפי התורגמן. אלא דהוה בייל לישני דריש, והיינו דכתיב במרדכי
בלשן.

בין היתר דרושה ידיעה בשפות זרות. הפיטוי "בייל לישני" מוקשה. רש"י
מפרש: "דהוה בייל לישני: בולל ומערבב הלשונות דורשן כגון עין סוכר וגגות
צריפין". פלומר, רש"י מסביר בייל פלשון "בלל" ומקשר את התכונה הזאת
למעשה שמסופר על מרדכי במנחות סד ע"ב, כשהלה הצליח להבין את איתותיו של
חַרש אחד, שציין לו את שם המקום "גגות צריפין" בהצפינו על גג ועל צריף, וכן
עשה לגבי "עין סוכר". אבל מעשה מרדכי והחרש אינו יכול להיקרא בלילת
לשונות או עירבוב לשונות. אמנם יאסטרוב במילונו מסביר בייל כצורת משנה של
"בלל" במשמעות "study thoroughly", אבל פועל כזה אינו קיים.

נראה לי, שהפיטוי בייל לישני שאול מן הבבלית *bēl lišāni*, שעניינו בַּעַל לשון,
יודע לשון (זרה). CAD כרך 9, 215, מביא שתי דוגמאות לשימוש בפיטוי זה:

- (1) (אשורבניפל אומר על שליח נכרי): "(ב)אומות של המזרח ושל המערב שנתן לי אשור
(למשול בהן), be-el EME-šu ūl ibšīma לא היה בעל לשון [פלומר, מי שידע את
לשון], לשון זרה הייתה, לא הבינו את דבריו".²
- (2) "פלוגי — כפי שידע אדוני המלך — EN li-ša-ni šū, בעל (ה) לשון הוא [= יודע
את לשון של השליח]..."³.

משמעות זאת מתאימה להקשר במנחות סה ע"א. ויש להבין את פנינו של
מרדכי — "בַּלְשָׁן" — כמשחק מלים לביטוי *bēl lišāni* "בעל לשון", ולא מעניין
"בלל לשונות". לפי הסבר זה פנינו השני של מרדכי, בַּלְשָׁן, דָּרְשׁוּ פדרש פנינו
הראשון, פְּתַחְיָה: "שפותח דברים דורשן ויודע שבעים לשון".

1. ראה עזרא ב, ב (=נחמיה ז, ז), בו מופיעים השמות מרדכי ובלשן זה ליד זה.
2. A.C. Piepkorn, *Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal*, 16, v. 11.
3. R.F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, 342:18.

לכירור ניקודה של אסם

מלת "אסם" אינה מוזכרת במקרא אלא בצורת הריבוי בכינוי הנוכח: בַּאֲסָמִיד (דבר' כח, ח). אֲסָמִיד (משלי ג, י). מילוני המקרא (גוניוס, בראון-דריבר-פריגס, קהלר-באומגרטנר, אוצר לשון המקרא) ומילוני העברית המקיפים (בן-יהודה, גור, אבן-שושן, פנעני, מדן) גורו פולם את צורת היחיד כאליו היא במשקל קָטַל, היינו אָסָם. נטיית צורה זו דינה, כמובן, בביטול הקמץ: אָסָמִי, אָסָמִיכָם וכד'. ואולם גיירה זו אין לה על מה שתסמוך; אמנם מלת 'אסם' אינה באה פלל במשנה ואין אנו יכולים להישען על כתבי-היד המעולים, כגון כ"י קאופמן וכו"י פארמה, לצורך קביעת משקלה; ואולם רשאים אנו במקרה מעין זה, אף חייבים, לעיין בטקסטים אחרים, שיש להם מסורת קדומה של ניקוד, ונבדוק, ונראש ובראשונה לפיוטים. (בפייטנות, כמו בספרות חז"ל, אין בד"כ תאימה בין הניקוד המובא בדפוסים לבין המצוי בכתה"י; מכאן ההכרח להיוקק לאלה האחרונים). נמצאו לי כמה טורי פיוט, שצורת הריבוי בנסמך נקריית בהם, ובפולם נוהגים נקדני כתבי-היד שדקתי בקיום הקמץ.

הנה המובאות ומקורותיהן (מחזורים אשכנזיים קדומים).

1. אָסָמִי אורות טל
מתוך הפיוט הנ"ל. מקורות—אקספורד הנ"ל. 51 א. ירושלים הנ"ל 97 ב. מינכן הנ"ל, 30 ב. וכן מקורות: אקספורד 1033 (משנת 1258), 47 א. קואיס 5 (מאה י"ג), 265 ב. מינכן 21 (מאה י"ג), 28 ב. ירושלים Heb. 40781 (מחזור ורמס משנת 1272), 293.
2. שפר אָסָמִי טל
מתוך הפיוט הנ"ל. מקורות: אקספורד הנ"ל, 51 א. ירושלים הנ"ל 97 ב. מינכן הנ"ל, 30 ב. וכן הוא בקטע גניזה T-S12,210 שבניקוד ארץ-ישראל: אֲסָמִי. הקטע פורסם אצל E. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970, p. 187. ארץ-ישראל, T-S, H 16.6, הפולל חלק מן הפיוט הנ"ל, הסמך ניקוד; בפתח; ראה R. Edelman, *Zur Frühgeschichte des Mahzor*, Stuttgart 1934, סימן הפתח ניסוט שם מעט מעל המי"ם.
3. בגבהי שמים אצר אָסָמִי מים.
מתוך "אף ברי אותח" שבעתה גשם לשמיני עצרת משל הפייטן הנ"ל. מקורות: אקספורד 1035 (משנת 1258), 156 א. מינכן הנ"ל, 272 א.
4. אָסָמִי שובע להשקות
מתוך "אור ישע" יוצר ליום א' של פסח, מחברו שלמה הבבלי.
מקורות: אקספורד 1033, 40 ב. נידודק 4843 (מחזור במברג משנת 1279), 229.

אחידות זו בניקוד אָסָמִי אין לה, לפי דעתי, הסבר אלא בכך, שהייתה לנקדני הפיוטים בימי-הביניים מסורת מוצקה, שמלה זו משקלה אָסָם ולא אָסָם. אף אנו אין לנו מניעה, שנמשך לאחוז בניקוד הזה.

לעניין פתיבה של חיבת אלא

ישראל ייבין מציג במאמרו (לשוננו מ', 254–258) את המצוי בכתיב-היד בעיבוד מעניין ומראה, שהפתיב החסר (אלא) נמצא בא"י תמיד, ואילו הפתיב המלא (אילא) הוא תופעה בבלית בלבד. מכאן שרגא אברמסון מסיק (שם 304), שהפתיב המלא גרס גם את הפתיבה בשתי מלים נפרדות "אי לא" ואת הערפוב בין אלא ובין אי לא (= אם לא). להבנה מלאה מן הראוי להצביע על גיזרון המלה: אֵלָא > אִם לָא (= לא). כך כבר בן-יהודה במילונו (224), הרואה גם אפשרות להגדירה כמלה עברית, לאו דוקא כשאוּלה מארמית — אולי גם הקמץ ניתן לפרשו כשריד התנועה הקדומה בעברית מלפני המעתק לחולם או כמושפע מן הארמית; ואם לא תתאשר השערה זאת, אפשר לראות את המלה גזורה מארמית אֵן לָא, כמובן. אם כך ואם כך, הדגש מוסבר; והחירק שבאל"ף הוא התנועה הראשונית, ואף בדיבור העם נהפך לסגול בהברה סגורה בלתי-מוטעמת (התופעה ידועה).

על יסוד זה ניתן להבין את הפתיב המלא כמשקף את הקריאה, הנכונה יותר, בחירק. אולם אפשר להרחיק לכת. הפתיב המלא עשוי לשקף הרפכה בבלית בעזרת המלה המקוצרת אִי (= אם). שהייתה נוהגת בבבל כנגד הא"י והקדומה יותר, אֵן. משמע, שהפותבים כך ביטאו כאן חירק מלא.

מכאן תובן יפה דרפם של הבבלים בלבד לכתוב אילא מלא ואף אי לא בנפרד, וכן יובן ה"ערפוב" הנ"ל, שאינו אלא זיהוי גראפי של שתי מלים, שהן אחת (מלה אחת בשני משמעוֹת).

אגב קריאה

- א. למאמרו של גב"ע צרפתי (עמ' 21-28):
המחבר התחיל את ציון המשתמשים בפיטוי יום פפור מרש"י, והיה לו להתחיל מן הקליר.
דרך אגב, אפשר להוסיף מפיט הקליר, שנדפס במחזור לראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, מבוא, עמ' מו: "להעלות להגריל פור ביוכל הספור לתקוע ביום כפור".
יום פפור מצינו אף בברכת המזון המפורטת לר' מאיר הכהן, במחזור ויטרי, עמ' 603: "נדבה בבניין בית עולמים כהובאה להנחות. נדרש קל וחומר במשכנות מבטחות. שבת. נדחה. וביום כפור האריחו ארחות, אורח חיים ושובע שמחות".
כלומר, בבניין הבית בימי שלמה אכלו ביום הפיפורים, והדרש של קל וחומר במועד קטן ט ע"א.
וגם פפור בלבד, במחזור ויטרי, עמ' 587, בפיט "אעניד לך תפארה והלל": "שמיני כפור ומנוח דוחה (כלומר, דוחה שבת ויום הפיפורים).
על תלמיד חכמים. אין מדויק לומר "הצורה הבבליה", ונכון לומר "הצורה שבת למוד כלי" הנדפס וכמה כתבייד; פי הגאונים פותבים תדיר תלמ' חכמים, ואף בכמה כתבייד של הבבלי כך פותבים: תלמיד (תלמ') חכמ' (חכמים).
ב. למאמרו של מ' מישור (עמ' 48-51):
ההערה של דרך השימוש של רעמה בכתבי מנדלי מו"ס ראוייה הייתה להישמע. ונדמה שיש לה פתרון.
השימוש ברעמה פעם אחת ב"סוסתי" אינו של מנדלי, אלא של אחר. פידוע, נדפס הסיפור "סוסתי" תחילה ב"השלוח", ובאותה שעה שימש ח"נ ביאליק העורך הספרותי של "השלוח", ואין כל ספק, שביאליק הוא שהכניס פעם אחת את הרעמה לתוך "סוסתי" ולא יסף. מכאן אף ה"סתירה", שב"סוסתי" עצמו מופיע פעם רעמה ופעם פאה פאות.
ז' שניאור בויכרונותיו על ביאליק, שפרסם ביידיש בשנות השלושים, בעיתון "דער מאַמענט" שיצא בווארשא מספר על הנאתו של ביאליק, כשהיה חוזר מעבודתו ושמה, שהצליח ל"הגניב" לתוך סיפורי מנדלי מלים חדשות, שהוקן ודאי לא ישבע מהן נחת. ורעמה היא בלי ספק אחת מהן.
חוקרי מנדלי ייטיבו לעשות, אם יתחקו על לשון "סוסתי" העברית מבחינה זאת. דרך אגב, בנוסח העברי של זיכרונות שניאור בספר "ח"נ ביאליק ובני דורו", עם עובד, תל-אביב, תשי"ג, עמ' 25 ואילך, כשהוא מספר על עזרתו של ביאליק למנדלי בניסוח סיפוריו לעברית, אינו מזכיר פרט זה.
- ג. לניקוד אַקְמִי (הערתו של אלדר, עמ' 76):
אף בכ"י אדלר 2672, דף 3 ע"ב, והוא קטע מהקדמה של הקליר "אף ברי", מנוקד: "בגבהי שמים אצר אַקְמִי מים".
כתב-היד הנ"ל הוא מהגניזה, ויש בו כמה שינויי נוסח, וראוי לקבעם כאן; הדף מתחיל באות כ, "פי עת לעשות ועת לדבר". והרי נוסחאותיו:

"כוון חין אעריך" (לא: להעריך), בעד עם מאריך" (לא מעריך);
 "ממטע דרבנות אבינה תכונות" (לא תבונות);
 "ושמות לָנָוֹת מַרְבֵּת בָּנוֹת (לא לכוננות מרבנות);
 "שיחים להנביב" (לא להאביב, אף על פי ש"להנביב" נמצאת אחר כך: "עדינים להנביב", וכן בכ"י זה, אלא שיש כמה ש"נ בשני טורים אלה, עיין בפירוש, שנופר בהערה 1);
 "רוות עם חביב"³;
 מנוקד: "בציגתי פני כְּנִיסָה";
 "פעל עשר³ נסה יוזכר לי לחיסה"³ (לא: יוזר לי לחוסה);
 "קולי יערב, רנתי (לא ורנתי) לפניו תקרב";
 "שבעה חג אוספים ונסוך מים חוספים"³ (לא: שבעת ימי חג; מים חוספים);
 "שועת מים מאספים" (לא מחשפים);
 מנוקד "תפוצינה צִינָוֹת" (לא צינאות);
 מנוקד: תַּמְשְׁקִינָה בְּטָחוֹת;
 אחרי אות ת' בשפכי שיחות צהרים" נוסף: ככ' ערב ובקר וצהרים וג', ונ' [=ונאמר], ונוסף בגיליון: תפלה לעני כי יעטף (תהלים קב, א), ונ' אז תקרא ויי יענה וג' (ישעיה נח, ט), ונ' אז יבקע כשחר אורוך וג' (שם שם, ח), ונ' לאדם מערכי לב וג' (משלי טז, א), ונ' יהיו לרצון אמרי פי וג' (תהלים קמה, כא), ונ' והוציא כאור צדקך (שם לו, ו), ונ' ה' שפתי תפתח ופי יגיד וג' (שם נא, יז), ונ' ברוך א ה' (ביד אחרת: למדני חֶקֶךְ (תהלים קיט, יב).
 בגיליון כתוב: "ל' אאגרה בני איש", ל' פירוש "לחן", היינו בניגון של "אאגרה בני איש", שהוא תפילת טל להקליר.
 בכה"י מתחיל: "אלהינו ואלהי אבותינו", ואחריו החלק המתחיל "אקשטה פסל".
 באות א: לחלוח (לא בלחלוח); "להזויר (לא להשמיע) גבורות מים".
 באות ג מנוקד: יוצרו; "גמר וכילל"⁵ (לא וכלל); בטור "גרה אצל" ליתא אמוץ.
 באות ד מנוקד: שְׁתוֹת (לא שְׁתוֹת); הוֹשְׁתָּה; "והעריך תופת" (לא תִּפְתָּה);
 באות ה "העביר תשע מאות ושבעים דורות" (וליתא וארבעה, ובגיליון: נ"א תשע מאות ותשעים וְאַרְבָּעָה... והכול מידי המתקנים יצא, פידוע; "עד לא שמים" (וליתא ארץ).
 באות ו: וביסס⁵; "ומד (לא ומדד) בשעלו מים"; "לבינ' חשפת מים" (לא לחשפת);
 באות ח: "חיל שרפי מעל אִיִּיתָם" (לא אִיִּיתָם). בפיוטי יניי, מהדורת זולאי, עמ' כ, שורה עד: גיווין אשר מאש נחסף, מנוקד בכ"י אחד גיווין. ועיין שם, עמ' קלו, ה: "וימיק גיווי בירייתו", ודברי קלאר, מחקרים ועיונים, עמ' 135; פאורץ (לא באורץ); "חצנים פְּרִיֵת אש" כתוב בכתב-היד: יצירת, ובגיליון תוקן: פריאת; "חוצצים תת מְחַצָּה בין אש ובין מים".
 מְחַצָּה, כך כתוב ומנוקד. ועיין מה שכתבתי בעניין מחצצה בהקדמתי למסכת בבא בתרא עם תרגום עברי, פירוש וש"נ, ירושלים-ת"א, תשי"ט. ומשקל 'מחצצה' הוא כמשקל 'מְקַדָּה', כמו שיש מנוקדים במשנת שבת כד, ה.
 באות ח נגמר הדרף.

1. וכן בפירוש לפיוט המיוחס לרש"י, שפרסם הברמן, תרביץ שנה ז, עמ' 199 (אבל הוא מפרש מלשון ערך).
2. שם: מרבנות.
3. וכן שם, עמ' 200, ע"ש.
4. השם כתוב יו"ד אחד משוכה מרגלה ולמעלה, כמו ט בכתב שלנו.
5. וכן שם, עמ' 201.

ד. ל"לשוננו", כרך מ':

עמ' 179: ארץ לשון זכר אצל ראב"ע: עוד בבראשית מט, כ.

עמ' 188: (דשא) ר' ראב"ע, קהלת י, ה.

עמ' 301, לפירוש אי = "איש": נראה שכך פירש אף ר' יצחק בן סהולה, ואמר בראש

"משל הקדמוני" (פרק ב): "אמרו הקדמונים, ופותרי הדמיונים, כי היה בארץ צען איש

משכיל בעניניו. אי חסיד אי עניו". אין ספק, שהקונה לתהילה, ולא לקינה (כמו

בברכות ו ע"ב: וכשמת אומרים לו, אי עניו אי חסיד), ורצה לומר: איש חסיד, איש עניו.

שם, לעניין אי אפשר: עיין ב"לשון המדרשים" של יצחק ווארטסקי, ירושלים תשל"א,

עמ' 131 ועמ' 133 ואילך, על משנת אבות שדנתי בה.

לשוננו

פּתב־עַת לַחֲקֵר הַלְשׁוֹן הָעִבְרִית
וְהַתְּחוּמִּים הַסְּמוּכִים לָהּ

בְּרֶךְ אֲרֵבָעִים וְאַחַד, חֹבֶרֶת ב' — טִבַּת תְּשׁל"ז

הַתּוֹכֵן:

83	צוּרוֹת נִדִּירוֹת בַּלְשׁוֹן הַתְּנָאִים	מִשֶּׁה בֶּרֶךְ-אֶשֶׁר
103	לִזְיָהוּי הַקְּטָנִית סְפִיר	מִרְדְּכִי פֶסֶלוֹ
108	מִן כְּתָאב אֱלֹחָאִי ("סֵפֶר הַמַּאסָּף") לִרְבֵּי הָאִיִּי גֵאוֹן	שְׂרָגָא אֲבֵרְמָסוֹן
117	תִּיאֹר פֹּנְטִי שֶׁל תְּנוּעוֹת	אֶשֶׁר לְאוֹפֶר
		מִן הָעֲבֹדָה בַּמִּלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי
144	נִתְפַּעַל בִּינוֹנִי	אֱלִישֶׁע קִימְרוֹן
		הָעֵרוֹת
158	עֵרֵב פִּסְחִים — תּוֹסֶפֶת	גִּב"ע צִרְפְּתִי
159	אֲגֵב קִרְיָאָה	שְׂרָגָא אֲבֵרְמָסוֹן

פתובות המחפרים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר משה בר־אשר, רחוב שערי תורה 7, ירושלים
ד"ר מרדכי כסלו, רחוב עציון גבר 2, רמת אשכול, ירושלים
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
ד"ר אשר לאופר, רחוב הרב עזיאל 70, ירושלים
ד"ר אלישע קימרון, רחוב המעפילים 7, ירושלים
פרופ' גד בן־עמי צרפתי, רחוב רמב"ן 38, ירושלים.

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִצְבּוֹ בְּנֵי מִשְׁהָ זֶל

צורות נדירות בלשון התנאים

חלק מן המאמר הזה היה נושא להרצאה במעמד הזיכרון למו"ר פרופ' י' קוטשר ז"ל בכסלו תשל"ז, במלאת חמש שנים לפטירתו.

ואלה הקיצורים המשמשים במאמר:

(א) פתבייד

- א — משנה וגמרא זרעים ומועד כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 366.
 לו — ו"ה לו, מתניא דבני מערבא ע"פ כ"י קמברידג' 1, Add 470, קמברידג' 1883.
 פא — משנה כ"י פארמה דה-רוסי 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ל.
 פס — משנה כ"י פאריס מס' 328–329 בספרייה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ג.
 פר — משנה סדר טהרות פארמה דה-רוסי 497, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"א.
 ק(כ"ק) — משנה כ"י קאופמן A50 מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשכ"ח.

(ב) ביבליוגרפיה:

- אפשטיין מבוא — י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
 הנמן הפועל — נ"ג הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, ע"פ מסורת כ"י פרמה (דה-רוסי 138), חלק א' הפועל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב.
 זק"ש — הרב נ' זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מפתבייד של המשנה וכו', פרך א (זרעים, ברכות-פלאים), ירושלים תשל"ב, כרך ב' (זרעים, שביעית-ביכורים) ירושלים תשל"ה.
 מבוא כ"י פס — מ' בראשר, משנה פתבייד פאריס, 328–329, דברי מבוא, ירושלים תשל"ג.
 מבוא כ"י פר — הנ"ל, משנה כ"י פארמה ב לסדר טהרות, דברי מבוא, ירושלים תשל"א (מצוטט ע"פ הצילום בקובץ מאמרים בל"ח הוצאת אקדמון, ירושלים תשל"ב).
 סגל דקדוק — מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ירושלים תרצ"ו.
 עואנ"ש — ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון א-ג, ירושלים תשי"ז-תשכ"ז.
 קוטשר גלילית — י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, תדפיס מחרפיץ כא-כג, ירושלים תשי"ב.

1. חוקרי לשון חכמים (ל"ח) בדור הקודם ובדורנו העמידונו על תחומים רבים המבדילים אותה הבדלה של ממש מלשון המקרא. שימת לב מיוחדת ניתנה לסוגיות של פתיב ולתקלות של פתיב שנשתקעו במקורות לשון חז"ל. חוקרי הפתיב הבלטו

הבלטה מרובה את הנטייה הגוברת למילוי הכתיב המאפיינת את כתב־היד של ספרות התנאים והאמוראים. במיוחד מושכות את הלב התופעות, שאין להן זכר או מקבילה של ממש בלשון המקרא, כגון: שיקבל¹ (כ"ק פאה ב, ו, שתי פעמים) ביו"ד אחרי ש' השימוש או שיארא (ק, עירובין א, ח, י, שתי פעמים), מיאשא (פס, פאה, ב, ו) באל"ף באמצע התיבה לציון התנועה ² ועוד כהנה רבות. גם תקלות גראפיות מן הסוג של חילופי אותיות דומות זכו לתשומת לב מרובה, כגון חילופי כ/ב, למשל חבורות (ק, ביכורים א, ב ועוד) במקום חבורות, או זי"ן ונו"ן סופית כגון האורן (ק, חלה ג, ז) במקום האורז, וידועים ביותר חילופי סמ"ך ומ"ם סופית, כמו ליסטים / ליסטים, אוצר בלום / אוצר בלום. דברים אלה ושפמונים מזדמנים למכביר במחקרים העוסקים בכתב־יד ובדפוסים של ל"ח. אלא שאף כאן ניפרת נטייה להכללה ולהפרזה. תופעות רבות, שהן ענייני הגה או תצורה ייחודיים ללשון חכמים, נתפרשו אף הן תקלות גראפיות או צורות מקראיות רגילות בכתיב מלא שבמלא. תחת ידי מצויים כמה וכמה עניינים מסוג זה, שהפירור הפלשני מלמד שהם מן הסוגיות המבדילות הבדלת מהות בין לשון המקרא ללשון חכמים, ואינן עניין טכני חיצוני בלבד של פתיב וכתב.

2. איחד דבריי לתיבה אחת ולשתי צורות דקדוקיות נדירות מלשון התנאים שנשתכחו. מדובר בתופעות, שאין להן זכר לא רק בדפוסים מאוחרים, אלא גם בכתב־יד טובים רבים נפקד מקומם, ורק במובחרים שבמקורות אתה מוצא את עקבותיהן ורישומן. אירע להן לצורות אלו מה שאירע אפילו לצורות רגילות ושגורות. העובדה, שלא תאמו את דרכי לשון המקרא, כבר היה בכוונה לסכן את קיומן בספרות חז"ל. ואם נזכור, שאף במקורות ל"ח היו נדירות, נוכל להבין, מדוע כבר בדורות ראשונים לא היו מחוורות דיין למעתיקים. אבוא עתה לפרט את הדברים:

י ס י כ ה

3. המלה סיכה מזדמנת י"ב פעמים במשנה, שמונה פעמים צורות נפרד הן, וארבע פעמים צורות הנסמך הנה. שמונה הראשונות באות לעולם, פשאות שימוש ב או ל קודמות להן. דהיינו בסיכה, לסיכה, וארבע צורות הנסמך באות בצירוף קבוע "כדי סיכת קטן" (פלים ב, ב, שתי פעמים) או "כדי סיכת אבר קטן" (עדיות ד, ו שתי פעמים).

4. פנגד בסיכה, לסיכה שבכתב־יד מאוחרים ובדפוסים אנו מוצאים במקורות טובים יו"ד בין אותיות השימוש ל או ב לבין הסמ"ך: בסיכה, לסיכה. וזה פירוט הנתונים:

1. הנקדן של ק מחק את היו"ד שאחרי השי"ן והוסיף יו"ד תלויה אחרי קו"ף: שיקבל.
2. על דבר זה עמד לפני שנים מהרי"ן אפשטיין, מבוא, עמ' 1234. ור' מבוא לכ"י פס, עמ' 12.

ליסיכה — "מניין ל י ס י כ ה שהיא כשתייה" (שבת ט, ד); פן גורסים כ"ק ולו רקטע מגניזת קהיר³.

ולסיכה — (שביעית ח, ב, כ"ק, פא ולו; ופעמיים במשנת מעשור שני א, ז, וכן ב, א בכ"ק, פא, לו ושני קטעי גניזה⁴. וכן גרס גם כ"י לידן של הירושלמי (לפי עדות מהדורת זק"ש, פרך ב, עמ' רנה, אבל חוקן ולסיכה).
ובסיכה (יומא ח, א; תעניות א, משניות ד, ה, ו, בשלושת כתבי-היד הנזכרים; במקום אחד בלבד יוצא מפלל זה כ"ק, חסרה בו משנה ה של פרק א במסכת תעניות, והיא מעשה השלמה של מעתיק מאוחר, שכתב ובסיכה).

ואף מחוץ למשנה מצינו פתיבים דומים: ביסיכה (ספרא כ"י ואטיקאן 66, מהדורת א' פינקלשטיין, עמ' תנג), וכן וביסיכה (ספרא, כה"י הנ"ל, עמ' שנה)⁵.
5. חלק מן הדוגמות שהבאתי לעיל מן המשנה מוזכרות במבוא לנוסח המשנה למהרי"ן אפשטיין (עמ' 1244), ושם הן מתפרשות לו צורות בכתב מלא לציין תנועתן של אותיות השימוש ב, ל (פתיבים הרווחים במיוחד בכ"ק), כמו: **בְּיִסְקָנִין** (ב"ב ז, ג)⁶, **בְּיָצִד** (עדות ב, ח)⁶, (**לְיָצִד** מכשירין א, א)⁷. ונראה, שפך ראה את הדברים גם פרופ' קוטשר במאמרו "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל"⁸; אמנם אין הוא אומר את הדברים במפורש, אבל מפלל יצא, שפל הפתיבים מתפרשים לו צורות שונות של שם הפעולה סיכה משורשי ע"ו.

6. דעה אחרת עולה מדבריהם של כמה מדקדקים בימי הביניים. רבי יונה אבן-ג'נאח הספרדי בדיונו בפועל **יִסָּךְ** (שמ' ל, לב) — "על בשר אדם לא יִסָּךְ" נטשה לקבוע, שלפנינו צורת עתיד קל של יסך מפ"י (היינו יִסָּךְ⁹ כמו יִישָׁן, יִינָק ודומיהם). ובאחד מכתבי-היד של ספר השרשים נוספה ההערה¹⁰: "וכבר נהגו במשנה יסיכה במקום סיכה, כפי מה שנהגו במקרא יִסָּךְ, הפך מן סוך"¹¹. מן החדשים, בן-יהודה¹²

3. זהו הקטע 1, Cambridge T.S. EI 43.

4. האחד הוא קטע מאוסף זולצברג בסמינר התיאולוגי בניו-יורק, JTS מס' 138; והשני הוא Camb. T.S. E 1, 31 (מידע זה לקוח ממהדורת זק"ש).

5. הניקודים חמשמשעים בכתבי-היד השונים מובאים להלן בסעיף 8.

6. בשלוש הדוגמות המובאות כאן נמחקה הו"ד ע"י הנקדן של כ"ק.

7. מהרי"ן אפשטיין פורך בסקירתו צורות שיש בהן יו"ד (א) כנגד חירק: **לִישְׁכִּיכָה** (סופה א, יא), **בְּיָצִדִים** (ר"ה ג, ג); (ב) כנגד סגול: **שְׁלִיפָלִים** (טהרות י, ה); (ג) כנגד שוא: **בְּיָצִד**, **לְיָצִד** כפי שצייננו. אבל אל נטעה לחשוב שתפוצתן של שלוש הקבוצות וזה. למעשה מצויות ביותר (ואף כאן בדרגת שכיחות נמוכה) רק הצורות שיש בהן יו"ד כנגד חירק.

8. ספר בראילן, קובץ העשור, עמ' 54 ואילך.

9. במקרא מנוקד יִסָּךְ (בסמ"ך קמוצה), מפני שהתיבה מוטעמת בטעם מפסיק (זקף).

10. ר' מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו, עמ' 198.

11. ומעין זה מצינו אצל רש"י בפירושו על אתר, ואצל ר' שלמה אבן-פרחון במחברת הערוך בערך יסך. וכן הביא רד"ק כדעה ראשונה בספר השרשים בערך יסך, אבל שלושתם לא נדרשו לצורות מן המשנה.

וסגל¹³ הם היחידים שהפירו בצורה יסיכה שבמתניתא דבני-מערבא, הלא היא מהדורת לו.

7. מהרי"ן אפשטיין (שם) שהזכיר את אבן-ג'נאח ואבן-פרחון¹⁴ קובע, שהם טעו בהניחם קיום שורש יסך. והנה אם נדקדק בדבר, אפשר שבשאלת יסך שבשמות ל, לב לא נוכל להגיע להכרעה חד-משמעית, שהרי צורה זו מתפרשת יפה צורת הופעל של ע"ו כמו "ויישם בארון במצרים" (בר' ג, כו), כשם שפכר קבעו כמה מן הפרשנים¹⁵, אבל באשר לפתיבים ליסיכה, ביסיכה, וליסיכה, וביסיכה אין כל ספק, שלפנינו עדות ברורה לקיום הצורה יסיכה משורש יסך. דבר זה יוצא בבירור מכמה וכמה נתונים ועל יסוד שיקול דקדוקי חד-משמעי:

(א) הנוהג לציין באם-קריאה את תנועתן של אותיות השימוש ב, ל בכ"י ק ובכתב-היד הקרובים לו אין לו קביעות אף לא באחד מן השמות שהזכיר מהרי"ן אפשטיין¹⁷, וזולתי התיבה הנדונה, ביסיכה, ליסיכה, הנה, למשל, כנגד בסימנין (פעם אחת) שצוינה לעיל מכ"ק מצינו בכ"י זה בסימנין, בסימנין (שלוש פעמים)¹⁸; וכן לירצון (פעם אחת) לעומת לרצון, ברצון (עשרים פעם)¹⁸; כיצד (פעם אחת) לעומת כיצד, ליצד (כחמישים פעם)¹⁸.

(ב) זאת ועוד אחרת, מעולם לא מצאנו בכ"ק (ובכתב-היד הדומים לו) פתיב מלא יו"ד אחרי ב, ל בצורות אחיות של התיבה סיכה, היינו בשמות פעולה של שורשי ע"ו, פגון "בין ביאה לביאה" (יבמות ו, א), "למיתה חמורה" (פריית ג, א), "למיתתו" (מכות ב, ו = כ"ק סנהדרין יג, י); כמובן, לא פללתי בבדיקתי צורות מעין בטיחה ("מיטפל עימו בטיחה", נגעים יב, ו), בלינה ("לא יפסלו בלינה", מנחות ז, ד), למיתה ("ועמדוהו [ואמדוהו] למיתה", נזיר ט, ד) ועוד. שכן צורות אלו עשויות להיות

12. ר' ערך יסיקה במילון בן-יהודה, עמ' 2704.

13. ר' סגל (דקדוק, עמ' 70, הערה 1), הרומז בקופיה לצורה זו. בימים אלה הגיע לידי היכל השרשים לי' אבינרי (תל-אביב תשל"ו), ושם מצאתי (בעמ' 253 ו-258), שאף הוא הכריע בעקבי אבן-ג'נאח ועל פי הפתיב בכתב-יד ק ולו שיש לפנינו יסיכה. מ"מ תודגש העובדה שלא מצאנו את הצורה הגרודה יסיכה, אלא צורות ביסיכה, ליסיכה באותיות השימוש; וכנגד עומדת טענתו של אפשטיין, שיש פאן פתיב מלא יו"ד לציין תנועת הבי"ת והלמ"ד (כפי שצוין לעיל בסעיף 5), ואיש מן החוקרים החדשים לא ניסה להפריכה.

14. ר' לעיל, הע' 11.

15. ר' למשל רשב"ם לבראשית על אתר. אבל אף כאן היו שראו את וישם צורה מן ישם (כך למשל ראב"ע לבראשית שם).

16. נוסח השומרונים קורא: יוסף, וקריאתם היום היא — yuwwāsāk — העשויה הן להופעל של ע"ו והן להופעל של פ"י. ור' עזאנ"ש, ה, (העומד לראות אור בקרוב) עמ' 132.

17. והדברים אמורים הן פשהו"ד מצייתת חירק והן פשהיא מצייתת שוא. ור' מש"כ לעיל בהערה

18. כל הנתונים והמספרים האלה מבוססים על הממצא בכ"ק; את מראי המקום ניתן למצוא בעזרת הקונקורדאנציה.

מידועות ותנועת הבי"ת והלמ"ד היא פתח, ואין להן צורך ביו"ד; ואמנם רובן ככולן נתפסו בידי נקדן כ"ק (ונקדנים אחרים) צורות מידועות: **בְּשִׁיחָה**, **בְּלִיחָה**, **לְמִיתָה**¹⁹. (ג) אבל עיקר ההוכחה תלוי למעשה בשיקול חד-משמעי: היו"ד בתיבות ליסיכה (שבת ט, ד, כ"ק, לו וקטע גניזה), ביסיכה (ספרא, כ"י ואטיקאן 66) עשויה בכל-זאת להתפרש אֶם-קריאה לציון תנועת השוא הנע של הלמ"ד והבי"ת כמו היו"ד של **לִיָּצוֹן**, **בְּיָצוֹן** שהזכרונם לעיל. אבל מה יהא על הפתיבים וליסיכה, וביסיכה? שהרי אם מדובר בצורות שיש בהן ו"ו החיבור לפני בי"ת (או למ"ד) השימוש, בהצטרף ו"ו החיבור לפני הבי"ת (והלמ"ד) נסגרת ההברה, ואין עוד חציצה של תנועה ביניהן לבין הסמ"ך (היינו השוא הנע הופך שוא נח כפי שהראנו מן ברור ח' ילו²⁰) ואין כל צורך ביו"ד. לשון אחר, אם לפנינו סיכה באותיות השימוש בי"ת ולמ"ד, מן הדין שנמצא —

בְּסִיכָה — *b^esikā*, אבל **וּבְסִיכָה** — *uḇsikā*

לְסִיכָה — *l^esikā*, אבל **וּלְסִיכָה** — *ulsikā*

והנה, לו באמת הייתה לפנינו הצורה סיכה, לא היינו מוצאים בקביעות במשנה, בשבעה מקומות שונים שמעידים עליהם כמה וכמה עדים נאמנים, וביסיכה / וליסיכה אלא ובסיכה / ולסיכה. ועתה משמצאנו בעקיבות צורות וביסיכה, וליסיכה, משמע שהיו"ד מקורית היא ואינה אֶם-קריאה. וברור שלפנינו צורת **יְסִיכָה** מן יסך, כמו **יָצִיאה**, **בְּיָצִיאה**, ו**בְּיָצִיאה** וזולתן²¹.

8. לעדויות הפתיב שנתפרטו לעיל מצטרפות גם עדויות הניקוד; אנו מוצאים בכ"ק ופא כמעט תמיד **וּלְסִיכָה**, ו**בְּסִיכָה**²². וכן מנוקד בשני המקומות המובאים לעיל מן הספרא, כ"י ואטיקאן 66. ומצאנו ראה לקריאה זו אפילו במקום שלא נכתבה היו"ד אחרי הלמ"ד — **לְסִיכָה** — בקטע גניזה מנוקד ניקוד בבלי²³.

19. גם צורות מעין **וּבְמִיתָה** (קידושין א, א — שתי פעמים — ב) אינן שייכות לענייננו, שהרי הבי"ת מנוקדת בשוא נח, ואין לה צורך כלל באֶם-קריאה. ור' להלן בסע' זה, סע' קטן (ג).

20. ראה קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 16-19.

21. במקום אחד מצאנו בכ"ק יו"ד אחרי למ"ד, הצריכה להיות נקודה בשוא נח (היינו כשהיא סוגרת הברה): **וּלְסִיכּוֹן** (סופה א, יא (ג)). הנקדן קרא: **וּלְסִיכּוֹן** (ומחק את היו"ד), אבל הסופר נתפס פגומה לקרא: **וּלְסִיכּוֹן** — צורה בלתי מידועת, כמו שקרא: **לְסִיכָה** באותה משנה. ונראה שהיו"ד המיותרת אחרי הלמ"ד בתיבה וליסיכּוֹן, באה מתוך אשגרה מן המלה לישיכיה המופיעה, פ ע מ י י, לפניה.

22. רק במקום אחד יש בכ"ק סתירה בין הסופר לנקדן. במשנת שבת פ"ט, מ"ד מצינו: **לְסִיכָה**; כאן פירש הנקדן את היו"ד אֶם-קריאה. והייתי מופתע ממש, לו נקדן ק היה מגלה עקיבות בפרט זה. שהרי אין לך במסורתו של זה משהו יותר עקבי מחוסר העקיבות. (ב) במקום הנ"ל (ממסכת שבת) הפתיב והניקוד של כ"י פא מכונים אף הם לצורה משרשי ע"ו — **לְסִיכָה**.

23. זהו הקטע Camb. T.S. E 1, 47, שפרסם י" יבין בספרו אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים חשל"ד, עמ' 95.

דומה אני שהנתונים והשיקולים שפירטנו מאשרים את דבריהם של אבן-ג'נאח ובן-יהודה ואחרים שטענו לקיום הצורה יסיכה.

9. מסתבר שלצידים של הפועל קף ושם הפעולה **סיכה** מגזרת ע"ו, נתקיימו גם צורות **קִסָּף**, **קִסִּיכָה** מפ"י. ודבר זה כשלעצמו אין בו כל תימה. מצטרפת כאן דוגמא נוספת לשורה של פעלים הנוטים בשתי הגזרות, כמו **קוץ/יקץ**, **עיף/יעף**, **יטב/טוב**, **ישב/שוב**²⁴. ונראה שצורות **יסך** ו**יסיכה** נדחו כבר בתקופה קדומה ממקורות לשון חכמים, שכן לא תאמו את דרכי לשון המקרא, שמשמש בה, למעשה, רק קף מע"ו. אפשר שהדבר נשתמר רק בכתב-היד המובחרים בזכות השימוש הרווח יחסית ביו"ד כאם-קריאה לתנועותיהן של האותיות ביי"ת ולמ"ד. וכשם שהפתיבים ביסיכה, ליסיכה נתפרשו לחוקרים אחרונים פתיבים מלאים לציון תנועותיהן של אותיות השימוש, כך נתפרשו הדברים למעתיקים ראשונים. ואכן כך ראינו בבידור, שהבין נקדן כיו"ק במשנת שבת [לִיסיכָה]²⁵. לא כן הדבר בצורת הנסמך **סיכת** (שבצירופים "סיכת קטן", "סיכת אבר קטן") שאין לפניו אותיות שימוש. אפשר שמלכתחילה הייתה לנו צורה ע"ד ע"ו [סיכת-], ואפשר שהייתה זו צורת פ"י [קִסִּיכָה קטן וכיו"ב] שתוקנה, מאחר שלא עלתה בקנה אחד עם דקדוק לשון המקרא²⁶. המקורות האחרים — כתב-יד מאוחרים ודפוסים — שלא הפירו עוד את השימוש באמות-קריאה לאותיות ב, ל שתנועתן היא שוא נע, אין בהם זכר לצורה **קִסִּיכָה**, לא פשהיא גרודה ולא פשיש לפניו אות שימוש.

נתקטל — בינוני של בניין נתפעל²⁷

10. דבר ידוע הוא שבל"ח משמש בניין **נְתַפְעֵל**²⁸ כנגד **הַתַּפְעֵל/הַתַּפְעֵל** של לשון המקרא. קורבת התפקידים של התפעל ונפעל הייתה, כנראה, הגורם להעברת הנו"ן בדרך ההיקש מנפעל להתפעל²⁹, (ורק בפעלים בודדים עדיין משמשת ה' הבניין המקורית (כגון השתחוה, התנדב, התפלל, התודה ועוד)³⁰). אולם בבינוני ממשיכה מתקיימת הצורה המקורית הפותחת במ"ם — מתקטל: מתפלל, מתמלא, מסתפג

24. ור' לאחרונה דיונו המפורט של ד' בן-חיים בסוגיה זו, בספרו החדש עואנ"ש, ה, עמ' 162 ואילך.

25. ר' לעיל, הע' 22.

26. תצוין העובדה שבצירופים "פדי סיכת קטן", "פדי סיכת אבר קטן" המלה קָדִי הקודמת לִקִּיכָה מסתיימת ביו"ד. לפיכך אפשר היה, לכאורה לטעון שבסימוך "פדי יסיכת" (k^ede-y'isikat) עשויה להיבלע היו"ד (של יסיכת) במבטא, ומכאן "פדי סיכת". אך מסופקני ביותר אם יש לייחס לטענה זו משקל של ממש (ור' משי"כ על סימוך אחר במבוא לכ"י פס, עמ' 16, הע' 108).

27. עיקרי דבריי בסוגיה זו השמעתי בהרצאה בקורס "לשון חכמים" במכללה לבנות בירושלים בחורף תשל"ו.

28. ר' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 15 ואילך.

29. ר' סגל דקדוק, עמ' 118.

30. העניין נידון לאחרונה ע"י הנמן, הפועל (עמ' 219–221); ור' המבוא לכ"י פס, עמ' 15–16.

וכיו"ב. תהליך ההיקש של התפעל לנפעל לא היה, אפוא, תהליך מושלם³¹. אבל כבר העיר צ' הר־זהב³² על קיומן של דוגמות ספורות שיש בהן נו"ן במקום מ"ם בבינוני, ואלו הן: נתרפין (ירושלמי ברכות א, א, דפוס ונציה דף ב סוף ע"ג), נתאחין (ירוש' פלאים א, ב, במהדורה הנ"ל דף כז תחילת ע"ב), ניתוספת (בבלי שבת קנב ע"א שתי פעמים; כן הוא בדפוסים, אבל בכ"י מינכן הגרסה היא מיתוספת)³³. כל שלוש הצורות הנ"ל מספרות האמוראים הן.

חכמים אחרים שנתקלו בצורות מעין אלה לא ייחסו להן משקל של ממש, או ביטול אותן ביטול גמור. כך נהגו מהרי"ן אפשטיין וד"ר הנמן ז"ל ואחרים³⁴. חלק מן הדוגמות נתפרשו להם שייכות לזמנים אחרים ולא לבינוני, או שראו בהן שיבושי מעתיקים שהחליפו מ—ני בגלל דמיון הגראפי³⁵.

11. בחינה בלשנית של העניין מלמדת שלפנינו צורות מקוריות שנהגו בלשון חכמים במלוא חיותה. מי שיידרש לכתב־היד הטובים של המשנה ושל מדרשי ההלכה יגלה שראשיתה של התופעה כבר בספרות התנאים, ויתברר לו, שהיא אינה מצומצמת, כפי שמשתמע מדבריהם של הר־זהב וסגל. לפני שנפרש דברינו, נפרט תחילה את הנתונים:

דוגמות א—ב — שנינו בפרק אנדריגינזוס³⁶, משנת ביפורים ד, ב: "כיצד שווה (האנדריגינזוס) לאנשים, מיטמא בלובן כאנשים וזוקק ליבום כאנשים, ומתעטף ומסתפר כאנשים, ונושא אבל לא נישא כאנשים, וחייב בכל מצוות האמורות בתורה כאנשים".

והנה באחד מקטעי הגניזה שפרסם א"י פֶּיץ³⁷ מצאנו: וניתעטף וניסתפר³⁸. ומצינו מקורות הגורסים שרק הצורה הראשונה בנו"ן: ונתעטף; כן הוא בכ"י פא, ובקטע גניזה שפרסם ייבין³⁹. ונראה שכן גרס הסופר של כ"ק, אלא שיד אחרת

31. ר' סגל במקום המרומז לעיל בהערה 29.

32. לשוננו ב, עמ' 162.

33. הדוגמות הללו מצאו את דרכן לדקדוקן של סגל (עמ' 118, הע' 2, ועמ' 140 והע' 2 שם).

34. ר' פרטי הדברים להלן, סע' 12.

35. פרק זה בחלקו הגדול הוא פרק ב (הלכ' ג—ז) בתוספתא ביפורים, שנכנס למשנה בפרק ד בכמה כתב־יד (פגז ק, פא וקטעים מן הגניזה) ובדפוס ראשון נאפולי רנ"ב (ר' מהר"ש לירבמן, תוספת ראשונים, חלק א, זרעים ומועד, ירושלים תרצ"ז, עמ' 115–116, ותוספתא פשוטה, זרעים, חלק ב, ניי־ירוק תשט"ו, עמ' 836–837. ור' ר"נ זק"ש, פרך ב, עמ' תמא—תמב).

36. גנוי משנה (... מאוסף אנטונין בספרייה הלאומית בלנינגרד ...), ירושלים תש"ל, עמ' כט. לכתב־יד זה נתפן א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב־יד ישינים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 168.

37. בשתי הצורות מנוקדת עה"פ בפתח: ניתעטף, ניסתפר (ור' להלן, סע' 14).

38. ר' ייבין, אוסף קטעי משנה (ר' לעיל, הע' 23), עמ' 145. בצילום זה מצאנו: ונתעטף ומשתפר, ואין שחר למה שמובא במהדורת רי"נ זק"ש, שכה"י גורס ונשתפר בנו"ן.

מחקה ותיקנה: ומתעטף³⁹ (הו"ו והנו"ן נגדרו — וניפרים פיוס קצותיהן התחתונים של שתי האותיות — ובמקומן נכתבו ו"ו ומ"ם זעירות)⁴⁰.

ג. בספרי במדבר (פרשת נשא, מהדורת ח"ש הורביץ, עמ' 21, שור' 16–17) מצינו: "המים נשפכים והמנחה מתפורת אבית הדשן", אבל כ"י אוקספורד (בוליאנה 151) גורס נתפורת במקום מתפורת⁴¹.

ד. במשנת גיטין (ד, ח) שנינו: "אילו דברים אמרו מפני דרכי שלום, כהן קורא ואחריו לוי ואחריו ישראל מפני דרכי שלום, מערבין בבית ישן מפני דרכי שלום, בור שהוא קרוב לאמה מתמלא ראשון מפני דרכי שלום". הסופר של כ"ק גורס כאן ניתמלא במקום מתמלא. הדבר ניכר בבירור, אלא שהנקדן שלח ידו במלאכת רעהו והסב את ניתמלא למתמלא, אבל מעשהו של הסופר הראשון עדיין ניכר היטב. ה. בספרי במדבר (פרשת נשא, פסקה מ', מהדורת ח"ש הורביץ, עמ' 51, שור' 3–4) מצינו: "כך אמרו נשיאים, יתנדבו ציבור מה שמתנדבין ומה שמחסרין הן, אנו משלימים", אבל בכ"י רומי 32 (דף 48 ע"א, עמ' 95 במהדורת מקור, ירושלים תשל"ב) הגרסה היא: "כך אמ' נשיאים, יתנדבו ציבור משנתנדבין מה שמחסרין אנו משלימין". משנתנדבין⁴² = מה שנתנדבין⁴³.

ו. "הטהור מתוך הסגר — פטור מן הפריעה ומן הפרימה מן התגלחת ומן הצפרים. מתוך החלט — חייב בכולן, זה וזה מטמאין בביאה" (נגעים ח, ה); וכן: "בית המוסגר — מטמא מתוכו; והמוחלט — מתוכו ומאחוריו, זה וזה מטמאין בביאה" (שם יג, ד). במקום מטמאין שבדפוסים מצינו בכתב-היד העתיקים צורות סביל⁴⁴: מִיטְמָאִין / מִשְׁמָאִין (כ"י פר), מיטמין (כ"י פא בשני המקומות), מיטמאין / מיטמים (כ"י לו) וכן גרס סופר כ"ק במקום השני (יג, ד); מיטמין⁴⁵; והנה במקום הראשון (ח,

39. בכ"י פא ובכ"ק הטי"ת נקודה בצירי; בקטע הגניזה הנ"ל (ר' ההערה הקודמת) הטי"ת פתוחה. ור' להלן, סע' 14.

40. דפוס ראשון נאפולי רנ"ב גורס ומתעטף ומסתפר. בכתב-היד וינה וארפורט של התוספתא מצינו נעטף ומספר (ר' מהדורת מהר"ש ליברמן, עמ' 290), ומעין זה בתוספתא סוטה ב: "האיש נעטף ומספר ואין האשה נעטפת ומספרת" (ור' להלן, סוף סע' 14).

41. פרט זה למדתי מפיו של ידידי ר' מנחם פהנא.

42. גרסה זו של כ"י רומי, הטוב שבכתב-היד של הספרי, מקומה נפקד ממהדורת הורביץ בקודמתה (נתפורת במקום מתפורת) מכ"י אוקספורד.

43. הנטייה לכתוב את המלה "מה" באות אחת בלבד כאשר היא דבוקה לתיבה התוכפת, ידועה לנו מכתב-יד של ספרות חז"ל; השווה: משכתוב = מה שכתוב, משנתנת = מה שנתנת (ר' אפשטיין מבוא, עמ' 1217).

44. ולא כאן המקום לעמוד על החילופים המרובים בין צורות מִשְׁמָא, מִשְׁמָא בתוך הדפוסים, בתוך כתב-היד ובין אלה ואלה אהדי.

45. הנקדן חיקן וקרא מִיטְמָא בפיעל, כדרכו במקומות רבים (פגזן פלים ה, ג — שתי פעמים; ז, ד, ה — שתי פעמים; בחלקם הוא מוחק את הו"ד שאחרי המ"ם, ובחלקם הוא משאירה על פנה גם כשניקד מ"ם שְׁנָאית).

ח גורס הסופר של ק — ניטמין, והמתקן (הנקדן) הוא שהסב, ואף כאן בחוסר הצלחה בולט, את הנו"ן והיו"ד למ"ם. וברור שלפנינו צורת נתפעל מקורית ניטמין (>ניתטמין). ואין לטעון, שהסופר פיון לצורה נְטָמִין בבניין נפעל, שהרי בלשון חכמים, למצער בלשון המשנה (בניגוד ללשון המקרא), צורות הסביל של טמא באות כמעט לעולם בבניין נתפעל ולא בבניין נפעל. וכך הוא תמיד בבינוני, דהיינו מְטַמֵּא, מְטַמֵּא וכו' ולא נְטָמֵא, נְטָמֵא וכו', כפי שחזר והראה בבירור מעמיק ד"ר הנמן ז"ל⁴⁶. רק במקומות ממועטים מצינו צורות עבר של בניין נפעל, רובן ככולן מתוך זיקה שקופה למקראות מצויטים או נידונים במשנה. דבריו של הנמן שנקבעו על יסוד מסורתו של כ"י פא, תואמים לחלוטין את הממצאים העולים ממסורת הסופר של ק, ורק הנקדן הוא המשנה אותה לעתים ומשווה לה פנים של מסורת מקראית⁴⁷. בכל שש צורות נתקטל שהובאו לעיל ברור לחלוטין שמדובר בבינוני ולא בצורות מזמנים אחרים; במלים נתגדבין, ניטמין מעידה על כך חתימת הריבוי — ין; במלה מתפזרת / נתפזרת הדבר ניכר מחתימת הנקבה -ת. בשלוש הדוגמות הראשונות הדבר משתמע בבירור מן ההקשר; לפנינו בכל מקום שורה של צורות בינוני: (א) מיטמא, זוקק, מתעטף/נתעטף, מסתפר/נסתפר, נושא וכו'; (ב) קורא, מערבין, מתמלא/ניתמלא.

ויש עמנו עוד 3 דוגמות — נתקטל — מספרות התנאים, שאף הן צורות בינוני

הנה:

ז. שנינו בסוטה (ט, ו): "הכהנים אומרים: 'כפר לעמך ישראל אשר פדית ה' "

46. ר' הנמן הפועל, עמ' 379–380.

47. להלן סקירה קצרה על הממצאים של נקדן ק באשר לצורת הסביל של טמא:

בעבר: כ-160 פעמים נתפעל, כגון: נְטָמֵא (פסח ז, ה), נִשְׁמָו (פלים כה, ד), כנגד 22 פעמים נתפעל, כגון: נִיטְמָא (שתי פעמים), נְטָמִיתִי (סוטה, ב, ה). בחשע מתוך 22 הצורות מתגלה זיקה ברורה לפסוק מקראי, כגון הדוגמות שהובאו כאן בסוטה ב, ה, והוא הדין באשר לשלוש נוספות (שם ה א), כולן קשורות קשר ברור לצורה נְטָמָא/נְטָמָא (במדבר ה, כז, כט); ואפשר שבאלה אין הבדל בין הסופר לנקדן.

בעתיד ובמקור: מצינו 25 פעמים נתפעל, כגון: תִּשְׁמָא (פרה ה, ג), לִישְׁמָא (חולין ט, ג), כנגד 5 פעמים נתפעל כגון: לְשָׁמָא (טהר ז, ד) — שתי פעמים), אֲשָׁמָא (סוטה ב, ה); במקום זה מופיעה הצורה ליד נִיטְמָא (שתי צורות לעיל, והקשורה כאמור, בנטמאה שבפרשת סוטה במקרא).

בבינוני: במקום שההוראה סבילה מצינו עפ"ר נתפעל (כ-80 פעמים), כגון: מְטַמֵּא (פלא ט, א), מְטַמֵּין (נגע יא, ט), ואין צריך לומר, שכן הוא כאשר הכתיב מלא יו"ד אחרי מ"ם, כגון: מִיטְמָא (שם, שם, יא), מִיטְמָוֹת (טהר א, ב). אבל ניכר כאן ההיסוס האמור לעיל: כ-40 צורות נתפעל מובקאות, ובכלל זה צורות שנכתבו ביו"ד אחרי מ"ם (מיטמא, מיטמין), מתפרשות לו פ"ל (מְטַמָּא, מְטַמֵּין). כפי שכבר הערנו לעיל בהערה 43.

עיקרו של דבר, גם הנקדן של ק מקיים, עפ"ר, מסורת זהה לזו של הסופר שהפיר למעשה רק את צורת נתפעל (נִיטְמָא, מִיטְמָא וכו'), אבל בכ"ז סטיותיו של הנקדן אינן מועטות. ואין כאן אלא עניין אחד מני רבים המלמדים על הפער הבולט בין מסורת הסופר לנקדן של ק.

ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל'. לא היו צריכים לומר 'ונכפר להם הדם' אלא רוח הקודש מבשרתו, אימתי שתעשו ככה, הדם מתכפר לכם". כ"ק גורס כאן **ניתכפר** (והנקדן שינה, כדרפו, וקורא — מתכפר), וגם כ"י מאוחר יחסית ככ"י פס גורס — נתכפר. וברי שאף כאן לפנינו צורת בינוני ולא צורת עבר⁴⁸, שכן בכל משפטי הזמן הדומים למשפט שלפנינו משמשות בסיפא — בעברית (ובארמית) — צורת בינוני או צורת עתיד וציווי ולא צורת עבר, כגון: "אימתי שאירצה, אני נותן בה דמים ונוטלה" (תוספתא ב"מ ד, ד), או "אימתי שירצו, יחזור הדבר לכמות שהיה" (מ"ש ה, ב) ועוד כהנה.

דוגמאות ח-ט — "המביא גט בארץ-ישראל אינו צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם"⁴⁹ אם יש עליו עוררין יתקיים בחותמיו, המביא גט ממדינת הים ואינו יכול לומר בפני נכתב ובפני נחתם⁴⁹ אם יש עליו עדים יתקיים בחותמיו" (גיטין א, ג). במקום יתקיים הנקריט פעמיים במהדורות הדפוסים, החל מדפוס ראשון נאפולי, מצינו בכתב-יד עתיקים צורות אחרות:

(א) כ"י לו וכ"י פס ואחרים גורסים פעמיים צורת בינוני במקום עתיד — "מתקיים בחותמיו".

(ב) בכ"י פא, במשנת הירושלמי ובקטע גניזה מאוסף אנטונין, שפרסם א"י כץ⁵⁰, מצינו בפעם הראשונה "נתקיים"⁵¹ בחותמיו", ובפעם השנייה "מ(י)תקיים בחותמיו"⁵⁰.

(ג) בכ"ק מצינו פעמיים "נתקיים"⁵¹ בחותמיו".

וברור שהקריאה נתקיים מכוונת לצורת בינוני בנו"ן ולא לצורת עבר. הבדיקה התחבירית מלמדת שבמבנה זה של משפטי תנאי משמשות צורות בינוני או עתיד נשוא של המשפט העיקרי⁵², והחילופים מתקיים / נתקיים (בינוני) / יתקיים תואמים את דרכי השימוש בלשון חכמים⁵³.

48. נקדן פס, שקרא כאן נתכפר, לא עמד על מהותה של הגרסה; ור' להלן, סע' 14.

49. בכתב-יד אנו מוצאים, עפ"ר, נחתם במקום נחתם (ר' אפשטיין, מבוא, עמ' 1255).

50. גנוי משנה (ר' לעיל, הע' 36), עמ' עז; בפעם השנייה אנו מוצאים בקטע זה: **מתקיים בחותמיו** (במ"ס תלויה; האם חוקן מנתקיים?).

51. הניקודים של פא. של קטע הגניזה ושל כ"ק נידונים להלן בסעיף 14.

52. קונתנו למבנים מעין אלה (כל החומר מובא ע"פ כ"ק): אם יש לו פרנסה ממקום אחר, מוציא לפי חשבון (חלה ג, ה); אם יש עליו בשר כראוי, מטמא במגע... (פלים א, ה); אם יש תחתיהן עפר קברות, מטמאין במשא (אהל' ב, ד); אם יש בה מלוא בוצר וסלו מיכן, תיזרע (עדות ב, ד). כלומר כאשר הנושא של הסיפא הוא הפיגוי הנרמז בנשוא שפרישא, לעולם תבוא בעתיד צורת בינוני או עתיד כנשוא של הסיפא. ולא מצאתי חריג לכלל זה!

53. הבינוני והעתיד (ובמידה רבה גם המקור) — כלומר, הצורות שאינן עבר — מקבילות (אך-לא זהות) בשימושיהן בלשון חכמים. ועוד ידובר על כך אי"ה במקום אחר.

12. ובכן מנינו פאן תשע דוגמאות בטוחות של נתפעל בבינוני⁵⁴, כולן מספרות התנאים. נבוא עתה לפרש את התופעה, אבל נסכם תחילה את דברי החוקרים. חלק קטן מן הדוגמאות שסקרתי הובאו במחקרים קודמים, אך כאמור הן נתפרשו פירוש מוזר או לא יוחס להן משקל של ממש. מהרי"ן אפשטיין (מבוא, עמ' 1255) שגילה את התיבה נתקיים במסכת גיטין בחלק מן המקורות שהוזכרו לעיל, וחש שלפנינו צורה חריגה ולא צורת עבר, הציע פתרון משלו: לדידו יש פאן נו"ן במקום יו"ד (נתקיים במקום יתקיים), פשם שמצינו בארמית. נראה שפונתו לצורות המשמשות בארמית המזרחית, נקטל במקום יקטול; אבל ברור שאין לקבל סברה זו. יש פאן קירוב רחוקים, לא מצינו פזאת לא בלשון חכמים ולא בכל מסורת אחרת של העברית בא"י ואף לא בארמית של א"י. ר"ש ליברמן מזכיר (תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 838, הע' 21) את הדוגמאות ניתעטף, ניסתפר שבקטע גניזה למסכת ביפורים; הוא סבור שיש פאן תקלה טכנית, "ונפרדה שם המ"ם לנו"ן יו"ד". גם הנמן (הפועל, עמ' 224), שדן בצורות נתעטף, נתקיים בכ"י פא, מצטרף, אמנם מתוך היסוס, לדעה שיש פאן התחלפות גראפית בין מ לבין ני.

13. אין ספק שהפתרון הזה, חילוף בין אותיות דומות, עשוי להיות יפה למקום אחד או שניים, אבל ריבויין היחסי של הדוגמאות — נתעטף, נסתפר, נתפורת, ניתמלא, נתנדבין, ניטמין, נתכפר, נתקיים (בכפליים) — והעובדה שפמה וכמה עדים נאמנים מעידים על קיומן ובכלל זה דוגמאות שיש עליהן שניים עדים ויותר שאינם תלויים זה בזה, מבטלים את האפשרות הזאת. זאת ועוד אחרת, מן הדין שתיתכן הדעת לעובדה, שלא בכל מקום נכתב יו"ד אחרי נו"ן, שהרי מצינו גם נתקטל (בלי יו"ד!) במקום מתקטל: נתעטף (בחלק מן המקורות), נתפורת, נתנדבין, נתכפר (בכ"י פס), נתקיים (בכל כתבי-היד שהוזכרו מופיעה תיבה זו ללא יו"ד אחרי הנו"ן). ובכלל, ריבוי של טעויות גראפיות במלים ובקטגוריה כל כך רגילה — מתקטל — אינו מסתבר. התופעה של המרת נו"ן ויו"ד במ"ם מזדמנת ממש רק במלים נדירות, כגון החילוף מקרצת / ניקרצת, שהוזכר ע"י מהרי"ן אפשטיין (מבוא, עמ' 1255, 1308), אבל בצורות רגילות כצורת הבינוני מתפעל, או משקל מקטל דומיהם לא מצאנו למעשה צורות בנו"ן ויו"ד תחת המ"ם. ולהפך כמעט שלא מצינו מקטל במקום ניקטל בבינוני של נפעל⁵⁵. לפיכך, אין ספק שלפנינו צורות נתקטל מקורות לבינוני, כפי

54. כנגד זה הצורה ניטמאח (נזיר ג, ו) שהביא פורת (לעיל, הע' 36), עמ' 76, בסעיף על הבינוני, בגרסת דאי — צורת עבר היא, פפי שהיטיב לראות ייבין (הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ח, עמ' 583). המביא את הצורה בניקוד מכון יותר — ניטמאח — בגרסה מסופקת. וגם ניתנמנס (מגילה ב, ב, נכתב תחילה: מתנמנס, ותוקן ע"ג השורה) שהביא הנמן (הפועל, עמ' 224) מכ"י פא, מתפרשת יפה צורת עבר כפי שההקשר מלמד: "קראה סירוגין וניתנמנס יצא", היינו "אם קראה סירוגין או נתנמנס, יצא". ואף בכ"י ק מצינו צורת עבר: נתנמנס.

55. ידועה לי רק דוגמה אחת בטוחה של תקלה כזאת בכ"י ק: "החרשת והשוטה והסומה וכל מי

שכבר חשו הר־זהב וסגל⁵⁶. לדעתו של האחרון (דקדוק, עמ' 118, הע' 2) אלו הן דוגמות להמשך התהליך שנתרחש בעבר, כשם שהתפעל הפך נתפעל מתוך היקש לנפעל, כך גם החלו עולות בבינוני צורות נתפעל בהשפעת הבינוני נפעל. אבל נראה לנו שהדבר יותר עמוק מזה. כבר לפני שנים לימדנו פרופ' ז' בן-חיים⁵⁷, שיש זיקה ברורה בתצורה בין צורות הבינוני לצורות העבר בפעלים עומדים ובבינוניים סבילים, כגון חָפַץ (בינוני) ליד חָפַץ (עבר), יָכֹל ליד יָכֹל; וכך מתבארות צורות בינוני של פעלי ע"ו שרובם המכריע פעלים עומדים הם: קָם ולא קָם (כמתחייב מן המערכת $\bar{a} \bar{o}$), בדומה לצורת העבר קָם, וכן דָן ולא דָן כמו העבר דָן⁵⁸; עד כאן באשר לפעלים עומדים, והוא הדין בבינוניים סבילים, מצינו אָפַל (שם ג, ב), יוֹלָד (שופ' יג, ח), לָקַח (מל"ב ב, י) צורות בינוני פעול של בניין קל בצלמה ובדמותה של צורת הסביל של העבר בבניין קל, קָטַל: אָפַל (נחום א, י), יוֹלָד (בר' ד, כו), לָקַח (שם ג, כג⁵⁹). וכך מתפרשות משלם צורות "נפעל"⁶⁰ במקום "מנפעל" במ"ם הבינוני כמקובל בכל הבינוניים הנגזרים וכפי שמלמד הדקדוק המשוה⁶⁰. ודבריו המאלפים של בן-חיים מבוארים הם: קורבת השימוש של הבינוני לעבר בפעלים עומדים ובפעלים סבילים (בשני הזמנים יש הבעת מצב וסטאטיות), הכשירה את ההיקש של זה לזה. ונראה שכן יש לבאר את צמיחת צורות נתקטל בלשון חכמים: הבינוני משך את הנו"ן מן העבר. ומעידה על כך גם מסורת השומרונים המקיימת צורות בינוני בנו"ן בבניין נִתְפַּעֵל/נִפְעָלוּ⁶¹. אלא שתהליך זה, שהיה תהליך מוגמר בבניין נפעל בכל מסורות העברית ובבניין נתפעל/נפעל במסורת שומרון, היה בלתי מושלם בבניין נִתְפַּעֵל במסורת היהודים.

14. צורות אלו, נתקטל על יד מתקטל בבינוני, הלכו ונשתפחו וברובן לא הובנו ע"י הנקדנים וע"י המעתיקים כבר בדורות ראשונים. מי שהמיר את הבינוני

שִׁמְרָקָה דעתה" (נידה ב, א, ויש לתקן את מה שכתבתי במבוא לכ"י פר, עמ' 183, הערה 195). הצורה מְרָקָה נשתבשה כאן מִיְרָקָה, ואין לטעון שהסופר פיון לצורה מְרָקָה, שהרי בבינוני של נתפעל (בפעל השלם) נוהגת בל"ח חתימת הנקבה -ת: מְרָקָת. מ"מ זהו חריג מקומי ולא תופעה נפוצה בכ"י זה (א) בכתבייד אחרים).

56. ר' לעיל, סע' 10.

57. שמעתי ממנו את הדברים לראשונה בחורף תשכ"ה בשיעור "הדקדוק ההיסטורי של העברית המקראית". אף הוא חזר על הדברים בהזדמנויות אחרות.

58. רק בפעלים בודדים חל המערכת של \bar{a} ל־ \bar{o} כגון: קוֹמִים (מל"ב טז, ז) בלשון המקרא, מוֹלִין (ק, פא, לו ועוד, שבת יט, ה), חוֹלוֹת בַּעֲרִים (ק, פא ועוד, תעניות ד, ח) בלשון חכמים (ר' ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 171 ואילך).

59. ההבדל בתנועת עי"ן הפועל בין העבר — פָּחַח (לָקַח, נִפְעָל ועוד), לבין הבינוני — קָמַץ (לָקַח, נִפְעָל ועוד) אינו מטשטש את הדמיון העיקרי שבין שתי התבניות.

60. השוה מְנַפֵּעַל בערבית.

61. ר' עזאנ"ש, ה, עמ' 143. ושם רמז בן-חיים לצורת נתפעל שבל"ח, אבל ציין פה־זהב וסגל

רק דוגמות מספרות האמוראים.

נתקיים בצורות מתקיים או יתקיים⁶² לא חטא לשימוש הלשון⁶³, ורק המיר את הנדיר והפלתי ידוע בתדיר ובידוע. אבל מי שניקד את עה"פ של הבינוני בפתח — נחפצל: ניתעטף, ניסתפר (כך מנוקד בקטעי הגניזה לביפורים, ר' לעיל דוגמות א–ב בסעיף 11), נתפפר (כך נוקד בכ"י פס במסכת סוטה, לעיל דוגמה ז), נתקיים (כך מנוקד בכ"ק ובאחרים במסכת גיטין, לעיל דוגמות ח–ט). מי שנהג כך חטא לדקדוק ולשימוש הלשון בשבצו צורות עבר במקום צורות בינוני⁶⁴. אולי הוא נמצא מכון למציאות הלשונית של הצורות בהיותן חיות, כשהבינוני והעבר נודחו (פלומר צורה אחת — נתפצל — לבינוני ולעבר, כמו קם לבינוני ולעבר), אבל מסתבר שניקוד זה בפתח—ניתעטף וכיו"ב — הוא פרי שיקול מוטעה: הפתיבים בנו"ן הובנו בטעות צורות עבר, ולא צורות בינוני.

ואפשר שהייתה דרך תיקון נוספת: מי שהבין את הפתיבים נתעטף, נתנדבין אל-נכון צורות בינוני, אבל לא הפיר את הצורה נתקטל לזמן זה, עשוי היה להחליף את הבינוני, היינו נפעל במקום נתפעל, ולא לשנות את הזמן. לפיכך ייתכן שהפתיבים נעטף (נעטפת) שמצאנו בכתב-יד של התוספתא⁶⁵ הם תולדת נתעטף: מי שמצא נתעטף בנו"ן, והצורה נתפרשה לו נפעל, המירה בנעטף⁶⁶.

15. ועוד הערה אחת בשולי הדברים: אם יש לדבר על תיקונים ותקלות גראפיות מן הסוג של המרת נו"ן–יו"ד במ"ם ולהיפך, יש לדבר עליהן, כאמור, בצורות נדירות ולא בצורות נפוצות⁶⁷. היינו פיוון השינוי הוא מן הנדיר לתדיר (מן ניתקטל למתקטל ולא להיפך ממתקטל לניתקטל). אפשר שכמה צורות ניתקטל שלא הובנו כהלכה הומרו במתקטל הנפוץ יותר. ופעולתו של המתקן בכ"ק, שהסב את ניתמלא, ניתכפר, ניטמין לצורות מתמלא, מתכפר, מיטמין, תוכית. מפל מקום מסורתו של הסופר כמסורתם של כתב-יד אחרים היא המשמרת את הצורה הקודמת שנהגה בל"ח בהיותה לשון חיה: נתקטל, נתקטלת, נתקטלין, נתקטלות.

פָּעוּל — בִּינוּנִי פּוֹעֵלִי שֶׁל בְּנִיין קָל

עַל הַשִּׁמּוּשׁ הַשְּׂמִנִי שֶׁל פָּעוּל

16. זה מכבר הפירו חוקרים אחדים בקיומו של משקל פָּעוּל (pā'ōl) בקמץ

62. ר' פרטי הנתונים לעיל בסעי' 11, דוגמות ח–ט.

63. ר' מש"כ לעיל בסוף סעי' 11.

64. ויושם נא אל לב, שתנועת עה"פ בבינוני הרגיל של נתפעל היא צירי פפי שמלמדים פתיבים מעין: מתכוין (פא לב"ק ה, ו) ביו"ד והניקודים של פתב-יד מהימנים (ור' הנמן הפועל, עמ' 224–226).

65. ר' לעיל, הע' 40.

66. האפשרות שהייתה כאן הידמות של התי"ו לעי"ן — נתעטף–נעטף — כמקובל בארמית של א"י, רחוקה היא ביותר. אין לנו ראית ממש להתרחשות התהליך הזה בספרות התנאים (ור' מש"כ במבואי לכ"י פר, עמ' 183 והע' 197–199; וכן הנמן הפועל, עמ' 218, סעיפים 801–802).

67. ר' לעיל, סעי' 13.

מתקיים, בלשון המקרא. מדובר במשקל שנועד בעיקרו לציין "בעלי מלאכה או בעלי עסק או תכונה קבועה"⁶⁸, כגון: בָּחוּן (ירמ' ו, כז), חָמוֹץ (ישע' א, יז)⁶⁹, עֶשׂוֹק (ירמ' כב, ג), צָרוֹף (שם ו, כט), בְּגוֹדָה (שם⁷⁰ ג, ז, י) ועוד⁷¹. צורות אלו קשורות קשר ברור לבניין קל, השווה "בָּחוּן נתתיך בעמי מבצר ותדע ויִתְּנָתְךָ את דרכם" (שם ו, כז). למעשה, לפנינו בן-זוג לפניוני הפועל הרגיל, כפי שמתברר מכמה מקראות מקבילים: "והצילו גזול מיד עֶשׂוֹק" (שם כב, ג) לעומת "והצילו גזול מיד עוֹשֶׂק" (במקום סמוך, שם כא, יב), או "בְּגוֹדָה אחותה יהודה" (שם ג, ז, י) כנגד "בְּגֵדָה יהודה" (שם, שם ח, יא). גם בלשון חכמים מצינו שורה ארוכה של שמות ממשקל פֻּעוֹל המציינים "בעלי מלאכה או בעלי תכונה קבועה", כגון לְעוֹזֵל-לְעוֹזוֹת (פא וכתב-יד אחרים למגילה ב, א⁷²), סְרוֹק (כלים כו, ה), סְרוֹקוֹת (שם יב, ב), לְקוֹחוֹת (כתובות ח, א), מְשׁוֹחוֹת⁷³ (עירובין ד, יא) ועוד כהנה, כפי שכבר הראו סגל⁷⁴ וחוקרים אחרים⁷⁵. אפשר

68. השווה סגל דקדוק, עמ' 74–75, ולשוננו, י (תרצ"ט–ת"ש), עמ' 154–156, ור"ח ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 15 (נחפרסם פרסום ראשון בהצופה לחכמת ישראל, תרפ"ד, עמ' 343 ואילך). יצוין שהדבר נתעלם מעיניהם של הרבה מדקדקים שעסקו במשקלי השמות, ובכלל זה H. Bauer–P. Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache, Halle a/S, 1922; P. Joüon, Grammaire de l'hébreu biblique, Rome 1947; ד' ילון, תולדות התפתחות הדקדוק העברי עם משקלי השמות בלשון העברית, ירושלים תש"ה. ק' ברוקלמן קובע, שהמשקל נמצא רק בארמית ובערבית (ראה, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen I, Berlin 1907, עמ' 343).

69. ר' הדעה הראשונה שהביא א' קרויס (סדרת הפירושים למקרא בעריכת אברהם כהנא) בפירושו לישעיה על אתר.

70. דוגמות רבות ממשקל זה מזדמנות בספר ירמיה, ואין זה מקרה בעלמא. וכבר עמדתי על כך בהרצאתי "על ייחודי לשון בספר ירמיהו" באוניברסיטת באר-שבע בחורף תשל"ו. ואני מקוה אי"ה להרחיב את הדיבור על הסוגיה בכתב במקום אחר.

71. מדבריהם של כמה חוקרים משתמע שהעברית שאלה משקל זה מן הארמית (ר' למשל קוטשר גלילית, עמ' 21, ושם צוינה דוגמה ראשונה מארמית המקרא); ועדיין יש מקום לבירור מפורט של טענה זו (ור' דבריו של סגל, דקדוק, עמ' 75).

72. במקום זה בכ"י ק צורת היחיד לְעוֹז היא מעשה ידיו של מתקן מאוחר. מ"מ גם בכ"י זה רוחות ביותר הצורה פֻּעוֹל, והדוגמות המובאות כאן מל"ח מצויות גם בו.

73. ליד הצורות הנפוצות בחתימת הריבוי – וַח (לְקוֹחוֹת, מְשׁוֹחוֹת וכיו"ב) מצינו, לעתים, גם צורות בחתימת הריבוי לזכר: לְקוֹחִין (כ"ק חגיגה ג, ה, אבל במקורות אחרים הגרסה היא לְקוֹחִין / לְקוֹחִים); והשווה: עֲבוּרִין (דברים רבה, מהדורת מהר"ש ליברמן, עמ' 22).

74. ר' המקומות הרמוזים בתחילת הע' 68. בדקדוקו מונה סגל 16 דוגמות מספרות התנאים; בדיקת הממצא והניקודים בכתב-היד הטובים מאשרת את קביעותיו.

75. ור' קוטשר במקום שנרמז בהע' 71. וכן ערכי המילון לספרות חז"ל, פרך א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 98–99.

76. קביעתו של סגל (דקדוק, עמ' 75 ע"ש), שמשקל זה מציין גם פלי מלאכה, כגון: תְּקוֹעַ (מלשון המקרא), תְּקוֹר, תְּקוֹר, תְּקוֹחַ (מלשון חכמים), אינה מבוססת דיה. לפי שאין ראיה ממש שלפנינו

שדו-הערפיות של הבינוני הרגיל (פועל), דהיינו שימוש שמני ושימוש פועלי כאחד⁷⁷, היא שהצמיחה צורה נפרדת חדשה (פועל) לתפקיד השמני לשם אבחנה מהצורה הרגילה (פועל) הממשיכה לשמש בתפקיד פועלי⁷⁸. מפוח שימושה השמני נתכנתה הצורה פועל "שם הפועל" (nomen agentis)⁷⁹. אבחנה זו מקיימת יפה גם בניבים ארמיים רבים⁸⁰, פועל (מקבילו של פועל העברי) משמש בינוני פועלי, ופועל (פועל⁸¹) הוא בינוני שמני. הדבר בולט בלשון אוגקלוס ויונתן לנביאים⁸², בארמית המזרחית ובארמית של א"י^{83, 84}.

קמץ מתקיים בצורות המציאות פלי מלאכה. הדוגמה היחידה שהוא מציין והעשויה להעיד על קמץ מתקיים — פמוכות (שבת ו, ח) — אינה ראייה. במקורות מהימנים שבכתב ובמסורות שבע"פ מצינו את הניקוד פמוכות. כן הוא בכ"י (שבת ו, ח) — שתי פעמים, פליס טו, ז; אמנם ההיקרות השנייה במסכת שבת נמצאת בתוך השלמת שוליים, אבל נראה שמעשה הניקוד הוא מידידו של הנקד שניקד את הפנים), בכ"י פא (שתי פעמים במסכת שבת; בבליס יש רק ניקוד חלקי — פמוכות, ואין פל ניקוד בסמ"ך), בכ"י פר (למסכת פליס; כה"י פולל פידוע רק את סדר טהרות), בכ"י פס (בכל שלוש היקרויותיה של התיבה). וכן במקורות מאוחרים: בדפוס אמסטרדם (שנת ת"ו), מנטובה (תקל"ז), ליורנו (תרי"ז, תרפ"ט), וכן מצאתי בכ"י תימן (ירושלים 1336 Heb. 4° במסכת פליס; ופמוכות, ואין שוא בסמך, אבל ברור שהנקוד נתפס לנקד; ופמוכות, כפי שמלמדת ו"ו החיבור השרוקה). וכן קוראים יהודי בבל (בגדאד) וארם-צובא (חאלב שבסוריה) ובצפון אפריקה (במראפש, במפנס, ובתאפיללת; והריני מודה לאגסי מר נסים ברפי, שחזר ובדק למעני משניות מוקלטות מפי מסרנים ספרדים מן המקומות הנ"ל). ולא נתברר לי על מה נתייחד הניקוד פמוכות שהביאו סגל (דקדוק) וילון (במשניות המנוקדות שלו).

77. שימוש הפועל של הבינוני אינו מוגבל, פידוע, לבינוני של בנין קל בלבד. החופעה ידועה גם מבניינים אחרים: שמות רבים שקולים במשקלים קפעל, מתפעל ודומיהם (ר' למשל סגל דקדוק, עמ' 80-82).

78. ההבדלה בשני משקלים שונים בין הבינוני השמני לבינוני הפועלי, יש לה אחיזה בכמה קאטגוריות ובכמה פרשים בלשון חכמים. השווה לאחרונה את תוצאות פירוריו המציאותיים של הנמן: (א) בצורות הבינוני של נפעל בפרשי ע"ו — משקל קול (קדן, קצוק, קרוק) בינוני שמני, פנגד משקל קול (קדן, קדן, קדן, קדן, קדן) בינוני פועלי; (ב) בצורות הבינוני של הפעלים חיי/חיה, רבב/רבה בבנין קל: חיי, רב צורות שמניות: חיה, רבה צורות פועליות (ר' הנמן הפועל, עמ' 273-275, 307-308, ובהרחבה, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 24 ואילך).

79. ר' קוטשר גלילית, עמ' 21, וברוקלמן במקום המרומז לעיל, הע' 68.

80. ור' לעיל, הע' 71.

81. פועל היא צורת הנפרד בניבי הארמית המזרחית; באלה משמשת, פידוע, צורה אחת לנפרד

ולמידע.

82. ר' G. Dalman, Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch², Leipzig 1905.

83. p. 154. רוב צורות קטול/קטולא שהוא מביא יש פנגד צורות פועל. דאלמן פורך שם מעט צורות של שמות עצם כלליים (פגון פרום) עם צורות שהן שמות-פועל אמיתיים.

84. ר' הדקדוקים השונים לניבים הנ"ל וכבר ציין זאת קוטשר גלילית, עמ' 21.

85. ור' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ס"ב, עמ' 109. וכאן המקום לציין דוגמא

מאלפת שהוא מביא: "הב לן מד לית יהוב (yā'ob) יהב (yā'eb) אלא אתה" (= "תן לנו מה שאין נותן נותן אלא אתה"). והשווה הערתו (שם): "סמיכות שתי צורות הבינוני של יהב מלמדת פאן יפה שתכונתו

השימוש הפועלי של פָּעוּל

17. אלא שהאבחנה בין שני המשקלים, אחד שמני ואחד פועלי, לא נתבססה ולא נתחדדה מעולם. ולא רק שפועל העברי (ופעל הארמי) ממשיך בשני שימושיו הקודמים — פועל ושם, אלא שגם הצורה הצעירה יותר⁸⁵ — פָּעוּל — נדבקת בתכונת קודמתה ואף היא מתחילה לשמש שימוש פפול: ליד השימוש השמני עולה גם שימוש פועלי. דבר זה התרחש בשלושת ניבי הארמית של א"י ובעברית של השומרונים; והרי מבחר דוגמות:

"דיהון רברבי דיהודאי קיומין קדמיי בצפרא (בחד) בחד בשובא (כצ"ל)" (בר"ר פרשה סג, כ"י ואטיקאן 8630) כלומר, "שיהיו רבני היהודים עומדים (= שיעמדו) לפני בבוקר יום ראשון". במקורות אחרים מצינו קיימין (= קָמִין, בינוני רגיל), וגרסת כ"י ו קיומין (פָּעוּלִין) מלמדת על השימוש הפועלי של הצורה⁸⁷.

ובסורית של א"י: "אנא אמור לכון" — "אני אומר לכם" (כ"י C של האוונגליאר הסורי הא"י, מרק' 11, 24), פנגד "אנא אמר לכון" (בכתב-יד BA), אָמור, אָמַר מתחלפות כאן בפמקומות אחרים בסורית של א"י חילוף חופשי⁸⁸. או "מרא בשומא עתד מיתוביתה ומלכות[ה] על כולא הי מריא" (תהלי קג, יט מתוך כה"י של ההורולוגיון הסורי-הא"י) — "ה' בשמים הכין פסאו ומלכותו על הפול היא מושלת"⁸⁹. מריא (קרי: מְרִיא) היא צורת בינוני של מרי בבניין קל, שעניינו "להיות אדון, לשלוט"; היא מתרגמת כאן את *δεσπόζει* (מושלת). ואין מריא אלא בן-זוג חפשי של מריא (קרי: מְרִיא) המזדמנת בפרק זה ובפסוק זה גופו במקום אחר בכה"י הנזכר⁹⁰.

החומר ממסורת השומרונים (עברית וארמית) נתפרט בחיבוריו הרבים של מו"ר פרופ' ז' בן-חיים⁹¹.

18. דומה אני, שיש בידינו להוכיח, ששימוש זה של פָּעוּל, בינוני פועלי של

השמנית של יָגטוּל מרובה על של יָקטַל, ר"ל שְקטוּל יותר שם של פועל מן הבינוני הרגיל; ור' דוגמות נוספות (עָבד־עָבַד, נָאֵן־נָאֵן) שבן-חיים רומז להן שם (אך ר' להלן, סע' 17 והמקום המרומז בהע' 91). 85. מסתבר ביותר שהופעתה של פָּעוּל מאוחרת לפועל (פָּעַל בארמית) כפי שנבר העיר סגל (דקדוק, עמ' 74).

86. ר' ל' סודלונד, מבחר קטעים בארמית הגלילית [ע"פ אבות טפסטים], הוצאת אקדמון, ירושלים תשכ"ז עמ' 28.

87. ור' פירוש העניין אצל קוטשר גלילית, עמ' 21.

88. הסוגיה נידונה בפירוט ובציין מראי המקומות בספר, מחקרים בסורית של ארץ-ישראל — מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 291–295.

89. הפסוק הסורי א"י מתאים לשבעים. נוסח המסורה גורס, כידיע, בחלקו השני של הפסוק: "ומלכותו בכל מְשָלָה".

90. ר' מש"כ בהע' 88 לעיל. יצוין שתופעה זו — כתופעות רבות אחרות בסורית של א"י — לא הופרה עד היום הזה.

91. ר' למשל עואנ"ש, ה, עמ' 139 ועוד.

קל, נהג גם בלשון חכמים⁹², כבר בלשון התנאים. נשרדו ממנו בידינו צורות מועטות בכתב-יד מובחרים. להלן כמה דוגמות:

שנינו במשנה שבת (יג, ו-ז): "צבי שנכנס לבית ונעל אחד בפניו חייב... הא למה זה דומה לנעול ביתו לשמרו ונמצא צבי שמור בתוכו". פנגד לנעול שברוב פתבי-היד ובדפוסים⁹³, מצינו בכ"ק: לנעול (זו גרסת הסופר, הנקדן תיקן וקרא — לנעול⁹⁴). ונראה שהסופר פיון לומר: "למה זה דומה לנעול ביתו לשמרו וכו'". ואין צריך לומר שאין מקום להניח שהוא פיון לצורת המקור לנעול, דבר שאינו מסתבר מצד התחביר, שכן אין פועל שזורר לפני הצורה לנעול (פגון "למי שפיון לנעול", או "למי שפיקש לנעול" וכיוצא באלה)⁹⁵.

"וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה" (ר"ה ג, ח). פן גורסים רוב פתבי-היד והדפוסים אבל בכ"ק מצינו שבורות (אבל הנקדן מתקן — שבורות⁹⁶). אף כאן מסתבר שהסופר פיון לצורה שבורות בהוראה פועלית רגילה⁹⁷. ליד אסור, הנפוצה ביותר במשנה ובכלל זה במסורתו של כ"ק, מצינו בכ"י זה פעמים אחדות את הכתיב אסור (פשאין הפונה כמובן לפינוני הפועל אסור⁹⁸): (א) "לא יאמר אדם לחבירו הלויני כור חטיין ואני נותן לך לגורן אלא אומ' לו עד שיבא בני או עד שאמצא מפתח, הלל אסור (הנקדן: אסור⁹⁹), וכך היה הלל [אומ']¹⁰⁰ לא חלוא אשה ככר לחברתה" (ב"מ ה, ט = בכ"ק נזיקין טו, י). (ב) "הדר עם הנכרי בחצר או מי שאינו מודה בעירוב הרי זה אסור עליו רבי אליעזר בן-יעקב או לעולם אינו אסור (הנקדן: אסור)¹⁰¹ עד שיהו שני ישראל' אוסרין זה על זה" (עירובין ו, א). (ג) דוגמה נוספת מזדמנת במסכת עריות (= שהיא פרק ראשון מדרך ארץ רבה), שנוספה בכ"ק וחזתמת את סדר נשים: "המקדש את האשה הרי זה אסור (נקדן: אסור⁹⁹)¹⁰² שבע עריות אמה ואם אמה ואם אביה וכו'" (עריות א, א). אף בשלוש

92. י' קוטשר העלה אפשרות זו בגדר שמא (לשוננו כו, תשכ"ב, עמ' 17) מבלי לציין אפילו דוגמה אחת.

93. ר' א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' 258.

94. הנקדן מחק את הו"ו והטיל חולם על הנו"ן.

95. אבל במקומות אחרים גורס הסופר של כ"ק נועל, נועלין וכיו"ב (ר' למשל מעשרות ג, ה; עירובין י, ח-ט. תענית א, ו; פלים יב, ה ועוד).

96. הנקדן מחק את הו"ו הראשונה וניקד ש"ן בחולם.

97. ברם במקומות אחרים מצינו בכ"ק — צורת שובר (שבת כב, ב), שוברים (ביצה ד, ה) ועוד.

98. ר' להלן, סע' 19 (ג).

99. הנקדן הוא שמחק את הו"ו והטיל חולם באל"ף.

100. תיבה זו נשמטה והושלמה בגליון.

101. הנקדן חלה ו"ו חלומה אחרי האל"ף ומחק את הו"ו שאחרי הסמך.

102. הנקדן/המחקן בכ"ק, שהסב את הכתיבים נעול, שבורות, אסור (שתי פעמים) לצורות פָּעַל: נָעַל, שָׁבְרוֹת, אָסַר (במקום אחד הוא הוסיף ו"ו), נמצא חוטא לדרכי הכתיב של סופר ק. הסופר פותב, בדרך כלל, את צורות הבינוני הפועל קטל בכתיב מלא ו"ו, וזלתי מלים שגורות מאד

אלה מסתבר שהסופר פיון לצורת פֶּעוּל — אָסוּר — בינוני פֶּעוּלִי רגיל¹⁰³. ויש להעיר על שתי דוגמות נוספות מתוך כ"י א: (א) "הנוטל שאור מעיסת חטים ונותן לתוך עיסת אורו, אם יש בה טעם דגן, חייבת בחלה ואם לאו פטורה. אם כן למה אמרו הטבל אוסר כל שהוא? מין במינו. ושלם במינו בנותן טעם" (חלה ג, י). הגרסה אוסר מקוימת בכל פתביהיד והדפוסים (ר' ר"נ זק"ש על אתר), אבל כ"י א גורס: "הטבל אוסר כל שהוא". כונת העניין ברורה — "הטבל אוסר דְּבַר־היתר שנתערב בו, במינו — כל שהוא, ושלם במינו — אם נותן בו טעם", לפיכך אין להניח שגרסת א מכוונת לצורה אָסוּר¹⁰⁴ אלא לצורה אָסוּר¹⁰⁵, שהיא ואריאנטה של אָסוּר. (ב) והוא הוא העניין במשנת ערלה ב, יא: "שאוור של חולין ושל תרומה שנפלו לתוך עיסה, לא בזה כדי לחמץ ולא בזה כדי לחמץ נצטרפו וחמצו. ר' אליעזר אומר אחר האחרון אני בא, וחכמים אומרים בין שנפל איסור בתחילה בין בסוף לעולם אינו אוסר עד שיהא בו כדי לחמץ". פן הוא בכל פתביהיד והדפוסים ראשונים ואחרונים, ומעין זה מצינו גם במשנה יב שם. שיעורו של המשפט האחרון במשנה הוא זה: "לעולם השאוור של תרומה אינו אוסר את העיסה עד שיהא בו כדי לחמץ". בכ"י א מצינו (במשנה יא): "לעולם אינו אוסר עד שיהא בו כדי לחמץ" (ר' ר"נ זק"ש על אתר). ואף כאן ברי שאין מקום לבינוני הפעול אָסוּר אלא לבינוני הפועל אָסוּר.

ואפשר שאף הדוגמה הבאה שייכת לכאן: "גדול השלום שאפילו ישראל עובדין עבודה זרה ושלום ביניהם, כביכול אמר המקום אין השטן נוגע בהן" (ספרי במדבר, פרשת נשא, פסקה מב, מהדורת ח"ש הורביץ, עמ' 46). בכ"י רומי 32 (דף 47 ע"ב, עמ' 94 במהדורת מקור, תשל"ב, שורות 6–7) מצינו: "אין השטן נגוע בהן"¹⁰⁶; ולא מן הנמנע שפיון כאן לצורה נָגוּע (אך ר' להלן, סעיף 19(ב)).

19. הערות

בסיכומו של העניין מתבקשות הערות אחדות:

(א) לכאורה, ניתן לפתור את שבע־שמונה הדוגמות שהובאו לעיל בסעיף 18, במשפט אחד: יש כאן טעויות סופרים שנכשלו בהצבת הו"ו במקומה הנכון במלא. סופר עשוי לשגות ולכתוב את הו"ו של נועל אחרי העי"ן (נועל). דבר זה מתחזק במיוחד בדוגמה אסור, שהובאה ממסכת עירובין (עיי"ש), שפן מצאנוה ליד אוסר

בלשון המקרא (פגוץ פהן הנכתבת אצלו ואצל אחרים לעולם בכתב חסר). ואם מצאת אצלו פתיבים חסרים שלא בתיבות שגורות מאיד בלשון המקרא, יש בדברים פגו; עפ"ר לפנינו צורות במשקל קָטַל. עניין זה ואחרים יידונו בעז"ה במחקר על פתבידי קאופמן שאני עוסק עתה בכתבתו.

103. ויעיין במה שנכתב להלן, סעי' 19(ג).

104. שלא בדוגמות המובאות להלן (בסעיף 19(ג)), שם יש מקום מצד העניין ומצד הלשון

לקריאה אָסוּר (ע"ש).

105. המהדירים במהדורת זק"ש, שקבעו שלפנינו טעות סופר, בחרו להם פתרון קל, שפן לא

עמדו על כונת העניין.

106. על דבר זה העמידני ידידי ר' מנחם פהנא. פרט זה אין לו זכר במהדורת ח"ש הורביץ.

(שתי פעמים). אבל זהו פתרון קל מדי, ומציאותן של כמה וכמה דוגמות בכ"י אחד (לפי שעה ציינו חמש דוגמות מכ"ק, והשוה גם לקוחין במקום לוקחין, שהוזכרה לעיל בהע' 71) ושימוש הרווח של פֻּעוּל כבינוני פועלי במקורות מארץ-ישראל בעברית¹⁰⁷ ובארמית מרחיקים את הפתרון, שלפנינו טעויות סופרים¹⁰⁸. אין ספק שהחיפוש הנמשך במקורות מהימנים של ל"ח עשוי להביא לנו דוגמות נוספות.

(ב) יושם נא לב שכל הדוגמות שצינו לעיל (בסע' 18), זולתי האחרונה (נגוע), צורות של פועל יוצא הנה. ואין לטעון שלפנינו בינוני פֻּעוּל במקום בינוני פועל. קביעתו המכוננת של פרופ' י' בלאו (לשוננו יח, תשי"ב–תשי"ג, עמ' 67 ואילך), שהבינוני הפועל עשוי לשמש שימוש אקטיבי (פידוע מלשון המקרא וכרווח בלשון-חכמים), אמורות בעיקר לגבי פעלים עומדים. בפעלים יוצאים התופעה מוגבלת לפועלי לבישה ונשיאה (עי"ש).

(ג) במקומות רבים במשנה וביתר ספרות התנאים מצינו חילופים בין אָסוּר לבין אוֹסֵר; התופעה מחייבת הבהרה והארה. נביא תחילה מספר דוגמות: "אילו אוסרין ולא מקדשין — מותר חרבן הכרם, מותר מחול הכרם, מותר פסקי ערים וכו'" (פלאים ז, ג), דהיינו — "אלו [מותר חורבן הכרם וכו'] אוסרים באכילה ואין מקדשים לאסור בהנאה" (ר' פירוש של ר"ח אלבק על אתר). פנגד הגרסה אוסרין שבכמה כתבי־יד ודפוסים מצינו בכמה כתבי־יד אסורין / אסורים (פן הוא בכ"ק, פא, לו, פס וקטע גזירה ועוד; השוה ר"נ זק"ש, פרך א, עמ' רעז). בגרסה זו מתבאר המשפט: "אלו [מותר חורבן הכרם וכו'] אסורים לזריעה וכו'" (ר' אלבק שם, בתחילת ד"ה אוסרין).

והנה עוד דוגמה: "הנודר מן הבשר, מותר ברוטב ובקיפה. ורבי יהודה אוסר. אמר רבי יהודה מעשה ואסר עלי רבי טרפון . . . שהנודר מן הדבר ונתערב באחר אם יש בו בנותן טעם — אסור" (נדרים ו, ו), הגרסה אסור מקיימת ברוכ פתבי־היד ובדפוסים. וזו כונת המשפט — "אם יש בדבר הנודר בכדי ליתן טעם בְּדָבָר ההיתר שנתערב ונתפשל עמו, הרי גם דבר ההיתר אָסוּר" (ר' אלבק על אתר). אבל בכ"ק מצינו את הגרסה "הרי זה אוסר", פלומר, "הדבר הנודר אוסר את דבר ההיתר שנתערב ונתפשל עמו".

בשתי הדוגמות הנ"ל ובשכמותן אפשר להבין בפשטות את החילוף בין אוֹסֵר לאָסוּר; במקום שיש נושא פעיל אנו מוצאים אוֹסֵר, ואם הנושא סביל הוא, אנו מוצאים אָסוּר. אך שמא יש מקום להרהר, לאור המקורות הגורסים לעיל בכלאים

107. לבד מן המקורות שנתפרטו לעיל אפשר שגם באגרות ברכוספה מודמנת פֻּעוּל בהוראה פועלית; השוה מה שכתב פרופ' י' קוטשר על הצורה אמור ("שלא תהי אמור") באיגרת השמינית (לשוננו כו, תשכ"ב, עמ' 17).

108. בכלל, מתפזר זה — "טעויות סופר" — יפה הוא לתקלה מקומית זו או אחרת, אך משחזרה הסטייה ונשנתה פעמים הרבה, ראוי לבדוק אם אין לפנינו ביטוי למציאות לשונית שלא ידענוה (ור' מש"כ לעיל בראש סעיף 13).

ובנדרים אסור / אסורין (בינוני פועל), ולאור מציאותן של צורות פועל בהוראה פועלית (ובכלל זה אסור) במקומות אחרים, אם לא פיונו המכונים (בכלאים ובנדרים ובדומיהם) בפתיב אסור, אסורין לקרי אסור, אסורין. אלא שצורות אלו שלא היו נפוצות דיין נדחו מפני צורות הבינוני הפועל אסור — אסורין השגורות, מבלי שנתקפה פונתם העיקרית של הדברים הן מצד העניין והן מצד הלשון, וצ"ע. מ"מ בדוגמות שהובאו לעיל (בסעיף 18) מדובר בצורות פעילות (מפעלים יוצאים), ולפיכך בפתיב אסור מכון ככל הנראה לצורה אסור.

סיכום

20. עסקנו בבירור עניינן של חיבה אחת ושתי תופעות נדירות בל"ח. מסתבר ביותר, שהצורות הנדונות — יסיקה, נתקטל, בינוני של נתפעל, ופעול, בינוני פועלי של בניין קל — לא הגיעו לשימוש רווח בל"ח; לידן שימשו הצורות הקדומות יותר — יסיקה, מתקטל ופעול, ואלה האחרונות היו שגורות ביותר א, למעשה, שגורות יותר. שכיחותן הפלתיגבוהה של הצורות הנדונות בספרות חז"ל והעובדה שלא תאמו את דרכי לשון המקרא הן שגרמו במרוצת הדורות שחשתכחנה. במקום יסיקה עלתה יסיקה, נתקטל הומר במתקטל או יתקטל או בצורות מבניין נפעל¹⁰⁹, פעול הוחלפה בפועל הנפוצה יותר או נתפסה צורת בינוני פעול¹¹⁰. זהו הרקע המסביר את תהליך דחיקתן של צורות נדירות אלו ממקורות ל"ח.

21. ויותר משיש כאן לימוד על הפרטות יש מקום להעלאת כללות. דרכי פתיב חורגות אפשר להן שתהיינה ביטוי לכתיב מלא או לכתיב חסר¹¹¹, ואפשר שצורה מזוהה תהיה תולדה של תקלה גראפית פלשהי במלה נדירה או במלה שכיחה, אבל הישנותה של סטייה במקור אחד וקול-וחומר במקורות שונים מחייבת בחינה מעמיקה של החומר מתוכו ומתוך הרקע הלשוני שלו.

ובענייננו, הופעתו החוזרת של חריג פלשהי בכ"י אחד או בכמה כתבי-יד של ספרות חז"ל מחייבת לבדוק אותו לאור חומר מקביל, כלומר לאור מסורות אחרות של העברית (ובעיקר מסורת השומרונים, מגילות מדבר יהודה ותעתיקים של מלים עבריות לשפות אחרות) ולאור מקורות הארמית של א"י. ויותר משיש בין כל המקורות הללו קורבת זמן, יש ביניהם קורבת מקום, וזו מכרעת יותר. נמצאת אומר, תביעתם של מורינו הגדולים¹¹², שדקדוק ל"ח ומילונה יהיו נתבססין על מקורות מהימנים ועל בחינה משנה לחומר מקביל מא"י, נתחזקת ונתעצמת בכל בדיקה מחודשת.

109. ר' לעיל, סוף סע' 14.

110. הוה מש"כ לעיל בסוף סעיף 19.

111. הוה, דרך משל, הפתיב משנתנדיב, שצוין לעיל בסעיף 11 דוגמה ה, ור' הערה 43 שם.

112. ובראשם מהר"ן אפשטיין, ר"ח ילון ופרופ' קוטשר ז"ל ומהר"ש ליברמן בלח"א. וכל הפרטים שבהם השגנו עליהם אינם אלא זוטות, שאינם גורעים מאומה ממפעליהם הגדולים, והם פועל יוצא של השיטות שנתגבשו בבית מדרשם.

לזיהוי הקטנית ספיר*

הספיר מוזכר פעמים רבות בספרות המקורות במשמעות אבן יקרה כחולה, למשל כאחת מאבני החושן (שמות כח, יח). בשם של צמח מלה זו מופיעה בנדאות רק פעם אחת, במשנה, פלאים א, א¹. פאן מוזכרים זוגות של מיני צמחים, המשמשים בדרך כלל למאכל אדם, כשפל אחד מבני הזוג נחשב כמין קרוב מאוד למשנהו עד כדי כך, שהאיסור של "שדך לא תזרע פלאים" (ויקרא יט, יט) אינו חל עליהם. אחד הזוגות הוא הפול והספיר (פ"א דגושה — כ"י קאופמן ומהדורות המשניות המנוקדות החדשות).

לספיר בשם הצמח ידועים שלושה זיהויים.

א. בירושלמי, פלאים, פ"א ה"א, כ"ז א, מובאות מסורות של זיהוי, שמקורן בר' הלל כי ר' אלס (מאות ב'—ג' לסה"נ) שהספיר הוא "פושונה"², היינו אפון תרבותי [Pisum sativum L.]. כך מזהה גם צ'יוויק³, מן החוקרים החדשים, "מפני שפל החלקים הירוקים של הצמח: הגבעול, העלים והתרמילים, עוטים שכבה שעננית דקה כחלחלת".

הערון, ערך פול, מזהה לכאורה ספיר כ"ציצרקלי" היינו cicerula — כנראה טופח תרבותי⁴ [Lathyrus sativus L.], וכך מזהה גם הברטנורה בשם יש אומרים.

* תודתי נתונה לחופר האתר בנבעת שרת, מר ד' בהט, על המידע שמסר לי על הזרעים המפוחמים, ולמנהל אגף העתיקות, מר א' איתן, על הרשות לפרסם ידיעה זו כאן. ברצוני להודות לידידי, ד"ר ע' פליטמן, שהעלה את האפשרות לזהות את הזרעים המפוחמים עם בקית הגליל. התמונה צולמה בידי מר י' גמבורג.

1. לכאורה, לפי הערוך, ערך צפורין, נזכר "מין קטנית הנקרא ספיר", בשינוי, עוד פעם אחת, בחוספתא מכשירין, פ"ג ה"ו: "בראשונה היה גריס של פול ושל טופח ושל צפורין טמא מפני ששורין אותו במים". אבל לדעת לו⁵ I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig, 1881, עמ' 245 הפירוש שמביא הערוך יסודו בטעות, מפני שמדובר כאן על העיר ציפרי. קהוט, ערוך השלם, ערך ספיר, מוסיף שהפירוש הזה הוא של ר' בנימין מוספאי ולא של בעל הערוך. ועי' עוד להלן.

2. ככל הנראה בסיון שמאלית. המלה היוונית *πυρός* (ע"י תאופראסטוס, תולדות הצמחים, ספר ח', פ"א, פסקה א' ועוד) מופיעה בלבוש רומי — pisum (ע"י פליניוס, תולדות הטבע, ספר י"ח, פסקה 57 ועוד) וזהו השם המדעי של האפון היום.

3. ב' צ'יוויק, אוצר הצמחים, הרצליה, תשי"ב, עמ' 818—823.

4. ע"י למשל פליניוס, תולדות הטבע, ספר י"ח, פסקה 124, ובמפתח הצמחים מאת A.C.

Andrews בסוף פרק ו' של הוצאת The Loeb Classical Library

אולם, וזה לשונו של הערוך: "בריש כלאים: הפול והספיר, הפרקדן והטופח. ירושלמי: פול-פילא. ספיר — פישונא. פורקדן — גילבונא. ובטיית [ערבית]: ציצירקלי — גולבאן". ובהמשך: "ספיר — ציצירקלא (מין שחור — פרקדן) — פיס — מין לבן". כאן יש להבין, לדעת קוהוט, ערוך השלם, ערך ספיר ש"ציצירקלי... בהיותו ממין לבן נקרא פיס", כדעת הירושלמי — היינו אפון. ב. הרמב"ם, בפירוש המשנה, מזהה ספיר כ"מאש". המלה הערבית מאש מזהה פשלעצמה כמין שעועית⁵ [*Phaseolus mungo* L.], וכך זיהה בראשונה לו את הספיר⁶. היום מכנים בשם מאש גם את המין הקרוב לו, הקרוי שעועית צהובה [*P. aureus* Roxbg.⁷], שאף הוא ידוע בהודו בשם *Mung* או בתוספת שם לואי. לעומת זאת דאלמאן מציין, שהערבים בא"י מכנים בשם מאש את הלופיה המצרית⁸ (*Vigna luteola* [Jacq.] Benth. – *V. nilotica* [Del.] Hook. f. et Benth.) ומכאן, שלפי הרמב"ם זהה ספיר לכאורה ללופיה מצרית, שגידלו אותה לפנינו בעמק החולה⁹. אולם, לדעתו של דאלמאן אין הספיר זהה ללופיה מצרית. צי'זיק¹⁰ מעיר, שהשעועית הצהובה היא צמח קיץ, ומשום כך היא אינה יכולה לגדול יחד עם פול, שהוא גידול חורפי. עובדה כזו מביא דאלמאן עצמו לעניין הלופיה המצרית. ג. הזיהוי המקובל היום אצל החוקרים מסתמך על זיהויו של לו מתקופה מאוחרת יותר¹¹, שספיר זהה לבקיה הצרפתית [*Vicia narbonensis* L.]. הסיבה העיקרית לזיהוי זה הוא הדמיון בצורת הצמח וקרבנו לפול. צי'זיק¹² מזהה בקיה צרפתית, מסיבת קרבתה לפול, עם טפח, המוזכר כמין דומה לפול, בתוספתא, הוצאת צוקרמאנדל, תרומות ו, יא: "ר' יוסי אומר, גריס של פול וגריס של טפח הרי אלו מין אחד". לדעתו הטפח אינו זהה לטופח המוזכר במשנה.

אמנם, הגרסה בהוצאת ליברמן היא טופח. הטופח במשנה אינו מין קרוב לפול לעניין כלליים, מפני שהוא מובא יחד עם צמח אחר הנקרא פרקדן, והכלל שמובא בשם רב בפסחים לט ע"א הוא, ש"זוגות זוגות קתני" היינו הקרבה בין הצמחים, ככלל, היא רק בתוך הזוג, ולא בין הזוגות. מכאן, שהטופח אינו קרוב לפול גם לעניין תרומות מפני ש"כל שהוא כלאים בחברו לא יתרום מזה על זה" (תרומות ב, ו). "חסדי דוד" מביא את המחלוקת בעניין זה בין התוספתא והמשנה ומתרחק,

5. עי' לו הנ"ל, שם.

6. עי' גם I. Löw, *Plants*, in: *Jewish Encyclopedia*, New York & London, 1905.

7. עי' למשל א' איג, מ' וזרי ונ' פינברון, מגדיר לצמחי א"י, מה' ב', ירושלים, תש"ח, עמ' 125.

8. J.E. Dinsmore, *Die Pflanzen Palästinas*, Leipzig, 1911, S. 36.

9. G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, B. 2, Gütersloh, 1932, S. 268.

10. צי'זיק הנ"ל, עמ' 818, הע' 3 בסוף העמוד.

11. I. Löw, *Die Flora der Juden*, B. 2, Wien und Leipzig, 1924, S. 503ff.

12. צי'זיק הנ"ל, עמ' 571.

שפאן מדובר בדימוע דרבנן, ולכן ר' יוסי מקל כאן. הר"י אברמסקי מחרץ, שהפול והטופח נחשבים כמין אחד לעניין תרומה, מפני שטעמם שוה, ע"י שם, וע"י גם תוספתא פפשוטה, שם.

בקה צרפתית היא קטנית חד-שנתית, הגדלה בעיקר בארצות שמסביב לים התיכון, ובכללן בחבלים החרבים. היא נפוצה למדי בעיקר בצמח בר בשדות בור וכעשב רע בשדות. מלבד זאת מגדלים אותה לעתים בצמח מספוא, וכאן וכאן אף פקטנית למאכל אדם. דאלמאן¹³ מציין, שגידלו בקה צרפתית כגידול חורפי בצפון הארץ לשם אפיית לחם (כנראה כתוספת לקמח החיטה).

לבקיה הצרפתית, כלשאר מיני הבקיה, יש עלה מורכב, פרגיל בעל 2-3 זוגות עלעלים, ובראשו קנוקנת. הפרח הפרפרני, שצבעו סגול או ארגמן, מתפתח לפרי בדמות תרמיל שטוח ומוארך, הנפתח בכוח בעת הבשלתו ומפיץ את זרעיו הפדוריים-סגלגלים שקוטרים 4-6 מ"מ. אמנם, צבע הפרח מתואר באירופה לעתים כארגמן או כחלחל¹⁴. אבל לדעת ידידי, ד"ר עוזי פליטמן, יש להבין כאן כחלחל כארגמן נוטה לכחלחל.

בחפירות שנערכו לאחרונה ליד בית-שמש, באתר מתקופת הברונזה התיכונה 2, הנקרא גבעת שרת, נתגלו מספר זרעים מפוחמים של קטניות¹⁵. הזרעים נמסרו לי לבדיקה ולזיהוי, והיו בהם זרעים שזוהו כבקיה צרפתית או כמין הקרוב לה ביותר, הנקרא "בקית הגליל" [*Vicia galilaea* Plitm. et Zoh.]. הסיבה לאי-הודאות נובעת מן הדמיון בצורה ובגודל של זרעי שני המינים.

בקית הגליל מוגבלת בתפוצתה לאזורים שאינם מדבריים בארצות האגן המזרחי של הים התיכון. כאן היא מופיעה פרגיל כצמחים בודדים בחורשים פתוחים, אבל פעש רע בשדות היא נדירה למדי¹⁶. במראה היא דומה לבקיה הצרפתית אלא שהעלה פרגיל בעל 1-2 זוגות של עלעלים יותר גדולים והפרח בצבע "קרם", לילך או כחלחל.

המראה הפללי של שני המינים והצורה והגודל של העלים והפירות אכן מצדיקים את איחודם לקבוצה מיוחדת בתוך הסוג *Series Narbonensis* B. Fedtsch¹⁷. לזיהוי מצביע על הדמיון בצבע שבין ספיר, האבן היקרה הפחולה, לבין ספיר,

13. ע"י הע' 9.

14. P. Ascherson und P. Gräbner, *Synopsis der mitteleuropäischen Flora*, B. 6 II,

Leipzig, 1906-1910, S. 985

15. ע"י הע' בראש המאמר.

16. P.H. Davis and U. Plitmann, *Vicia L.*, in: P.H. Davis, *Flora of Turkey and the*

East Aegean Islands, Edinburgh, 1970, pp. 274-325.

17. B.A. Fedchenko, *Vicia L.*, in: V.L. Komarov, ed., *Flora of the U.S.S.R.* Vol. 13,

1948, English translation, Jerusalem, 1972, pp. 309-360.

18. ע"י הע' 11.

בְּקִיָּה צִרְפְּתִית, בעלת פרח ארגמן או כחלחל, כשהוא מסתמך על ספרם של Ascherson und Gräbner¹⁹. אבל, כאמור, הפרח שלה אינו מופיע בצבע כחלחל, אלא לכל היותר צבעו ארגמן נוטה לכחלחל. מאידך הצבע הכחלחל מצוי וקרא אצל בְּקִיָּת הגליל.

אם כן, גם בְּקִיָּת הגליל באה בחשבון כמיועמד לזיהוי ספיר שבמשנה, בגלל הקרבה הגדולה והדמיון הרב בין שני המינים.

זיהויו של ספיר בתלמוד הירושלמי, פפי שמוכן לנו — אפון תרבותי — קשור, כנראה, לעובדה שזרעי הבקיה הצרפתית או של בְּקִיָּת הגליל הם הדומים ביותר לזרעי האפון משאר קטניות התרבות. ייתכן, שלא היה גידול האפון נרחב בארץ בתקופת התלמוד, כשם שלא היה ידוע פאן לפני הפיתוח המודרני של זנים מסחריים מתאימים. אם כן, גם בזאת היה דומה האפון לבקיה הצרפתית או אל בְּקִיָּת הגליל. בספר בן-סירא, מג, יט (מה' סגל, ע"פ כ"י ב' מן הגניזה, ע"י גם מהדורת האקדמיה ללשון העברית) יש אפשרות להבין ספיר, מלבד משמעו כאבן יקרה, גם כשם של צמח: "וגם פפור כמלח ישפון, ויצין כספיר ציצים". הפירוש בנוסח זה כשם של צמח נראה מבוסס יותר בגלל מציאתו של הנוסח הקדום יותר במצדה²⁰: "כמלח ישפון, ויצמח כסנה צצים", אם כי הצמח אחר הוא.

מ"צ סגל בפירושו, מבאר "ויצין" במשמע כפול: "ווציא ציצים" (ע"י במדבר יז, כג) ו"ינוצץ בזוהר" (ע"י תהלים קל"ב 18). הפסוק בספר במדבר מתאר אשר קרה למטה אהרן: "ויהי ממחרת, ויבא משה אל אהל העדות, והנה פרח מטה אהרן לבית לוי, ויצא פרח ויצין ציץ ויגמל שקדים". רש"י מפרש ציץ — "היא חנטת הפרי כשהפרח נובל", היינו הפרי הצעיר (ע"י גם במפרשי רש"י).

19. ע"י הע' 14.

20. "ידן, מגילת בן-סירא שנתגלתה במצדה, ארץ-ישראל, ח', חשכ"ז עמ' 1-45, לוחות א'-ט'. לדעת ידן המלה "כסנה" היא המקורית, וייתכן שטעה המעתיק וקרא "כספיר" בגלל צורת הפתיכה במגילה. גם המקבילה בנוסח היווני, שמשמעה קוץ, מתאימה יותר לסנה מאשר לספיר, ע"י ש. בספרו מגילת בן-סירא ממצדה, ירושלים, חשכ"ה, החלק האנגלי, עמ' 47, מתרגם (ומפרש) ידן את הנוסח המשוחזר כך: [And also] the hoar-frost He poureth out like salt, and produceth thorn-like blooms

J. Strugnell, Notes and queries on the Ben Sirah Scroll from Masada מפרש "בארץ-ישראל", ט' (החלק האנגלי) חשכ"ט, עמ' 109-119, כך: And also the hoar frost He poureth out like salt, and it shines like the thornbush (shines) with blossoms יש להעיר על כך, שהצמחים הבאים בחשבון לזיהוי הסנה, פרחיהם אינם לבנים כרגיל (ע"י פלורה, ח"ג, עמ' 175 ואילך וכן H.N. Moldenke, Plants of the Bible, Waltham, Mass., 1952, p. 23f. היוצא מן הפלל היחיד הוא פטל לביד [Rubus tomentosus Borkh.] בעל הפרחים הלבנים, אלא שהוא מוגבל בתפוצתו בארץ לגליל העליון, לגלעד ולגולן (ע"י פליקס, עולם הצומח המקראי, חל-אביב, חשי"ו, עמ' 112; וכן M. Zohary and N. Feinbrun, Flora Palaestina, Part 2, Text, Jerusalem, 1972, p. 11f.).

נראה לי, שאפשר לפרש ספיר כאן לא רק כמין אבן יקרה אלא גם כמין צמח. ואז יהיה פירוש "ציצים" — הפרות הצעירים של הצמח. אם כך, ספיר וגם ציצים כאן הם דו־משמעיים: חידודי הקרח דומים לתרמיל הצעיר המתארך של בקיה צרפתית או בקִּית הגליל, והם גם נוצצים כאבן יקרה.

בסיכום, יש בידנו פעת שלוש עדויות, מתחומים שונים, שגידלו בארץ ישראל בקיה צרפתית או בקִּית הגליל כצמח מאכל: א. הזרעים המפוחמים מגבעת שרת מתקופת הברונזה התיכונה ב. ב. ספיר במשנה; בהקשר עם פול. וג. העדות של דאלמאן על גידולה של הבקיה הצרפתית לשם אפיית לחם. מיעוט הידיעות על קטנית זו (או קטניות אלה) מחד, והפרש הזמנים של כמעט אלפיים שנה בין עדות לעדות מאידך, מצביעה על כך, שבקיה צרפתית או בקִּית הגליל היא צמח תרבות עתיק; אבל, ככל הנראה, היא שימשה רק כגידול משני, ואולי אף כגידול אקראי בלבד לשם מאכל אדם. מפל מקום מציאות הזרעים המפוחמים מאששת את זיהוי של לו את הספיר כבִּקִּיה צרפתי, אף שכאמור, אף בקִּית הגליל באה כאן בחשבון.

מן "כתאב אלחאוי" ("ספר המאסף") לרב האיי גאון

"ספר המאסף" של רב האיי, שהוא מילון לתיבות מן המקרא ומן לשון חז"ל, ידוע היה תחילה מן רמיזות ומובאות בספרי ראשונים, ספרי דקדוק ומילונות ופרשנות המקרא. לאחר מכן נמצא עולה ברשימות ספרים, שהגיעו אלינו מן ה"גניזה". שם נזכר הספר, אם במלואו, אם חלקים ממנו. ומגופו לא נחפרסם אלא מעט, מתוך כתב-יד שבפטרבורג, על ידי הרפכי ב"ממזרח וממערב" של בריינין, חלק שלישי, עמ' 94, ו"חדשים גם ישנים", תוספת לתרגום שפ"ר של "דברי ימי ישראל" של גרץ, חלק רביעי, עמ' 3 ואילך.¹ הרפכי הודיע, שכתב-היד הכיל 21 דפים פתויים על קלף, וחבל שלא פרסם אותם. חיפושיי על ידי חכמים שונים למצוא את כתב-היד בלנינגראד העלו חרס לפי שעה. וחכמים מועטים עסקו בספר הזה. ראשון למדברים הוא שטיינשניידר במאמרו ב-ZDMG, כרך 55 (1901), עמ' 129, והרבה להוסיף עליו, כדרפו, פוזנסקי, שם, עמ' 597. הם אספו את כל המובאות הידועות להם למקום אחד ודיברו אף על התפשטותו בספרות.²

וזה למעלה מעשר שנים כתוב ומונח אצלי הספר "כתאב אלחאוי", שבו אספתי את כל הידוע לי ממה שהובא בראשונים, יותר ממה שהיה ידוע לקודמי, ואף ויהייתי כמה קטעים בגניזה, שהם שייכים לספר הזה. הקטעים הללו יש מהם גדולים ויש מהם קטנים.³ בהקדמתי דיברתי על מהות הספר ועל פרסומו ועל כתב-היד שישנם בידינו, וכן רשימת המשתמשים בספר.

כתב-היד של ספרי היה למראה עיני כמה אנשים, שהשתמשו בו לצורך מחקריהם. ומתוך הספר הזה הנני מפרסם כאן קטע אחד, לדוגמה. הקטע נמצא בספריית קמברידג' וסימנו Ar. Box 5/14, שני דפים שאינם רצופים. שהקטע הזה הוא מתוך ספרו של רב האיי, אפשר ללמוד מצורתו, שסדר הערכים אינו כסדר שרגיל במילונים היינו: אב, אג, אד וכו', אלא לקח שורש והביא כאן את כל צירופי האותיות האפשריים (אב, בא וכו') היינו בשיטה אנאגרמטית. ולא ידענו על מחבר מילון עברי, שבו מקרא ותלמוד, שמסודר בסדר זה אלא מילונו של רב האיי. לא זו אף זו, ישנה מובאה על שמו של הספר בתוך ההוספות ל"כתאב אלאצול" לרב יונה בן ג'נאח שורש אב, והובאה בהערות נויבאר במהדורה של

1. מכתב-יד זה פרסם אף עפשטיין כמה פירושים, עיין פוזנסקי, כנ"ל. מה שסבור היה לוי, "גנוי קדם", ספר שלישי עמ' 69, שמצא קטע מן הספר הזה — בטל הוא, ואין כאן מקום להאריך בזה.
2. עיין עוד שטיינשניידר, Die arabische Literatur der Juden, עמ' 100 ועמ' 102, הערה 6.
3. עיין, למשל, בספרי "שלושה ספרים של רב יהודה בן בלעם", ירושלים תשל"ו, עמ' 161, הע'

"כתאב אלאצול", ועל פי מובאה זאת השלמתי את הלקוי בכתב־היד, דף א תחילת עמוד ב.

בהערות העירוהי על מה שראיתי ראוי להעיר. הנני מעיר כאן על דבר מופלא בדברי הגאון. בדף 2 ע"ב מביא הגאון את התוספתא עירובין, "מעשה בר' אליעזר שהלך לאובלין", ומזהה את "אובלין" עם העיר המפורסמת "אלאבלה". ברגיל מזהים את "אובלין" עם "כפר עבלין" בגליל (עין ספר היישוב כרך א, ערך אובלין. ועיין "ארץ ישראל ושכנותיה" לר"י הורוביץ, ערך אבל, עמ' 2). והנה הגאון מזהה את "אובלין" עם העיר המפורסמת בסוריה, ועיין יאקות, ערך אלאבלה, מה שכתב על העיר הזאת.

רב סעדיה גאון מזהה את "כלח", בראשית י, יא-יב, עם אלאבלה, והרי היא שלא מארץ־ישראל! דברי רב האי הם אפוא חידוש, בין לעניין תוספתא עירובין, ובין למקומו של התנא ר' אליעזר איש (כפר) אובלין. ויש עוד לעיין בזה.

כתב־היד קרוע בראשי הדפים, ומכל מקום אפשר לעמוד על מספר השורות שבעמוד. בדף 1 ע"ב יוצא על פי ההשלמה, שהיו בו כ־12 שורות, אבל בדף 2 ע"א נראה, שהיו בו יותר מ־12 שורות. בדף 2 ע"ב היו 12 שורות, שהרי הוא המשך ישר של ע"א, ואין חסר בו ממספר השורות. ההבדל בשורות מתבאר, משום שדף 2 פתיכתו דקה יותר מדף 1.

בתחילת העניין הוספתי מובאה אחת שבגיליון "כתאב אלאצול", כדי להשלים במקצת את החסר לפנינו.

אב

קאל¹ רבנו האי ז"ל פי כתאב אלחאוי פי עודנו באבו לא יקטף אנה אלאצל אלתי ינבת פיה באנה ירי קול אלאולין ז"ל אלאצל אלשי אב פי קולהם...

אב

אמר² רבנו האי ז"ל בספר המאסף, ב"עודנו באבו לא יקטף" (איוב ח, יב), שהוא השורש אשר יצמח בו, בראותו שאמרו הקדמונים ז"ל על עיקר הדבר אב באמרם³

1. "כתאב אלאצול" לר' יונה בן ג'אנח שורש אב, בתוספת מכ"י רואן, שאינה בשאר כתב־היד, וחסרה אף בתרגומו של אבן תבון לספר השרשים. אין כאן לשונו של הגאון, אלא חוכנם של דבריו והמעיר אף קיצר בדגמה ל"אב", שהביא הגאון מלשון חכמים. עיין הערה 3.
2. תרגום באכער במהדורת ס' השרשים בתרגום של אבן תבון, ע' 9, אות ב.
3. קיצר המעיר, והגאון הביא לשונות, כגון "אב מלאכה" וכיוצא בו. — ב"ג מפרש: במקום צמחו (וכן ראב"ע), וע"ש בדבריו. הוא מביא אף מי שפירש ב"אבי הנחל" — בפרי הנחל, ומסמכו מלשון התרגום ליחזקאל מז, יב "לא יתם פרו" ו"לא יפסוק אביה", וב"ג מתנגד לו; ואחריו בן בלעם ב"כתאב אלחגניס" בערך אב. ועיין מה שצינתי שם בהערות. וכן רד"ק בשרשים מפרשו מלשון עץ וע"ש. אביו, ר' יוסף, מפרשו ("תקות אנוש" עמ' 154): בלחלוח. ואחיו ר' משה (שם, עמ' 83): מן "באבי הנחל" והענין צמח 1 מ ח 1 (= ב"ג?).

[1 ע"א]

.....

וה.. [כמ] א קאלו מתניבי ו[ה]יה
 כאוב מארץ קולך זאדו אלי מא קד
 דכרנאה דסליק ויחיב בין הפרקים
 ומשתעי ומעפר אמ' חצ' מן ינסב כאן
 אלמיית יכאטבה. באובות חדשים 5
 כואבי פי תוספת ברכות לא יכניס
 ראשו בתוך א ו ב ו ויקרא קרית שמע.
 יעני אלזיק ואלגרבאן מן אלקמיץ והו פי
 אלנבטייה משהור ופי אלחנאיי אלמצאעף
 אביב פריך אלשעיר חדש האביב חל 10
 אביב אסם מכאן וחקיקה אביב מא

[1 ע"ב]

[אסתחכם מן אלסנבל כקולהם ז"ל]

ר' עקיבא אומ' אם [עשבים]

הן יופך ואם אביב ינפץ. אבוב

הן אלאנבוב כאלנפארה או אלנאי

וקד קאלו חליל הו אבוב ואמא 5

אבוב שלקלאיין אבוב רועה מן

אלנבת יסמי אנבוב אלראעי אבא

פי אלחלמוד אסם ללכשב מיניה

וביה אבה לזיל ביה נרגא

כא

יקאל ען אלמגי ויקאל ען אלדכול
 ואלמענאיין מסמועין ומן אלמסתעאר

[2 ע"א]

... יבי ...

... ה קום מן אלככא מת .. הרב ..

כאב

ומכאוב הו אלוגע

אבל

אלמסתעמל מנה אבל וחפוי ראש

חזין אבל גדול חזן, מתאבל מתחזן

מפני האיכול אלחחון אבל מצרים מכאן
 אטהר פיה אלחחון כי אבל עליו עמו חזנו
 אבל מחולה ואבל בית מעכה קרי מערופה ¹⁰
 אכול פי אלחלמוד דהליו אלמדינה או אלקריה
 אלדי ישרע באבהא פיה ופי אלחלמוד אבילא
 דמחוזא. ופי אילו מגלחין אמ' להו ראבא

[2 ע"ב]

[לבני] מחת[זא] אתא ד[לא אזליתו בחר]
 ערסא אלא עד אכולא ד[מחוזא ו]תרגום
 פתחו (מאבוליה) מאבוסיה אבולהא.
 אובל אולי קיל הו יובל אולי והו
 אמא שאטי אל נהר אולי או נהר אולי ⁵
 מן ועל יובל ישלח שרשיו איל אחד
 עומד לפני האובל אלי הדא אשאר
 ופי תוספת עירובין מעשה בר' אליעזר
 שהלך לאובלין והי מדינה מערופה
 ת'רעא אלא'בלה.

אבל

10

הו חרף כאדם וקד גא פי אלכתאב
 אבתדי אבל אשמים אנחנו. ותרג'
 בקושטא כמן קאל חקא והכרא קאל

תרגום

[1 ע"א]

.....
 ... פמו שאמרו מת[יבי ו]ה[יה]
 פאוב מארץ קולך הוסיפו על מה שפבר
 זכרנוהו דסליק ויתיב בין הפרקים
 ומשתעי ומעפר אמ' תצ' מה שיוחס פאילו
 המת ידבר אליו. באובות חדשים ⁵

1. סנהדרין סה ע"ב. 2. ישעיה כט, ד.
 3. דסליק, סנהדרין שם. 4. ומעפר, ישעיה שם.
 5. באובות, איוב לב, יט.

חביות. בתוספת ברכות לא יכניס
ראשו בתוך אופו ויקרא קרית שמע
רצה לומר בית הצואר, "הצוארון" של החלוק והוא
ידוע בארמית. ובאות השנייה הכפולה
אביב, כרמל מן השעורים. חדש האביב. תל
אביב. שם מקום. ואמתת (פירוש) אביב מה

[1 ע"ב]

ש[התחזק מן השפולת, כאמרם ז"ל]
ר' עקיבא אומ' אם עשבים
הן יופך ואם אביב ינפץ. אביב
הוא (בערבית) אנפוב, פגון חצוצרה או חליל
וכבר אמרו חליל הוא אנפוב. אבל
אנפוב שלקלאיין אנפוב רועה מן
הצמח נקרא (בערבית), אנפוב אלראעי. אבא
שם ליער. מיניה
וביה אבה לזיל ביה נרגא.

6. חביות. כן תרגם אף בן-ג'נאח בשרשים. ועיין משנת פליס פ"ג מ"ב: והחביונות. ואמר בפירוש
הגאונים שם מהדורת אפשטיין, עמ' 9: איכא דאמרי והאוביונות, חביות קטנות שנ' הנה בטני כיון לא יפ'
כאובות (חדשים). וע"ש בהערות אפשטיין.

7. בתוספת, תוספתא ברכות פ"ב טו, וכן הנוסח בכתב-יד ורב נסים גאון, עיין ספר "רב נסים
גאון", עמ' 251 והערה 8.

10. אביב, שמות ט, לא. מכאן עד "אנפוב", שורה 2 בעמוד 2, הובאו בלשונם בתוספתא שב"פ כתאב
אלאצול "לב"ג (מפתח-יד רואן) עמ' [15]: "קאל רבינו (והוסיף גויפואר: בסימן שאלה: האיי?) אביב הו
פריך אל שיער". ומפתח-היד שלנו אנו למדים, שהספק הופך לודאי.
שם. "כרמל מן השעורים". כן תרגם באחר בספר השרשים לב"ג עמ' 9 הערה ג ומשם הוספתי את
ששמתי בסוגריים מרובעים. — חודש האביב, שמות כג, טו. מ"חדש" עד "מכאן" שורה 11 במקור
הערבי, ליתא בכתאב אלאצול. — תל, יחזקאל ג, טו.

(1 ע"ב)

1. ר' עקיבא, פלאים פ"ה מ"ז.
3. "יוסף" — עד כאן באלאצול. — אנפוב, פגון ערכין פ"ב מ"ג.
4. אנפוב (דבר חלול). — "כאלנפארה", צורה לא רגילה. פרגיל: נפאר.
5. חליל, ערכין דף י ע"ב.
6. אנפוב שלקלאיין, פליס פ"ב מ"ג. לא פירש כאן הגאון מהו אנפוב של קלאיין. ועיין פירוש
הרמב"ם שם. — אנפוב רועה, משנת שבת פי"ד מ"ג.
7. נקרא (בערבית) וכו'. כך אף ברבינו חננאל, בשבת שם: בלשון ישמעאל אנפוב אלראעי, או
עצאה אל ראעי. וממנו ערך ערך אנפוב רועה. ועיין אצור הגאונים התשובות לשבת, עמ' 98.
והפירושים, עמ' 71.
8. מיניה, סנהדרין לט ע"ב (ליזול), ובתשובות הגאונים — אסף, ירושלים תש"ב עמ' 168: "אבא
בלשון פרסי יער, כצ"ל".

פא

יאמר על הביאה ויאמר על הפניסה
ושני המוכנים נשמעים ומן ההשאלה

[2 ע"א]

בני אדם מן הבכי . . . נס

פאב

תרגום של פאב ומכאוב הוא (פערבית) אלוגע

אבל

5

השימוש (כלומר הצורות) ממנו אבל וחפוי ראש
עצוב, אבל גדול עצב, מתאבל מתעצב,
מפני האיבול העצב. אבל מצרים מקום
שנראה בו האבל. פי אבל עליו עמו, התאבל עליו,
אבל מחולה ואבל בית מעכה ערים ידועות, 10
אבול בתלמוד (נקרא) שער העיר או הפפר

[2 ע"א]

21. זה משורש "אבך", וכאן עסק בבכא (עמק הבכא?, תהלים פד, ז, ופירש כמו שפירשו חז"ל, עירובין יט א ודרשו: "הבכא שבוכין ומורידין דמעות" וכו'. וכלוא בו במדרש תהלים במקום (וע"ש הערות בובר). ואף אלפאסי ב"גמע אלאפאט" ח"א עמ' 224, פירשו מלשון זה: על שם שהתאבלו שם נקרא פך. רס"ג מפרש מלשון "בכאים" (ש"ב ה, כד), וכן בתרגומים. ועיין ההערה במילון ב"י עמ' 538.

3. כאב בהיפוך אותיות אבך בכא. 6. אבל, אסתר ו, יב.

7. אבל, אסתר ד, ג. — מתאבל. ש"א טו, א.

8. מפני, משנה יבמות פ"ב מ"י. — אבל, בראשית, נ, יא.

9. פי, הושע י, ה.

10. אבל, שופטים ז, כב. אבל בית מעכה, מלכ"א טו, כ.

11. אבול, עיין פירוש ר"צ גיאת לקהלת שנדפס על שם רב סעדיה גאון ב"חמש מגילות עם פירושים עתיקים", ירושלים התשכ"ב, עמ' רצד: ואחד החכמים עשאו (בעלי אקפול) תאור לראשי המסמרים כלומר בעלי תפיסה והחזקה (והקונה למנחם בן סרוק, או דונש או בן ג'נאח). ויש שפירשו אקפול מן ולאקפים שנים שנים (דה"א כו, יז) ובאקפי השערים (נחמיה יב, כה) והם תקרות הבנויות על פתחי השערים שמתקבצים שם, ובנפסית נקרא מבוא הבית אסיפא דביתא. (ועיין "ספר הגלוי" לר' יוסף קמחי, עמ' 27 סי' ס, על שם ר' יצחק בן גיאת, אלא שנתערבבו שם הדברים, דיברתי על זה במקום אחר.) וכתוב בספר ה"אגור" לר' שמואל בן גמע, ספר היוכל לגרץ החלק העברי (עטרת צבי) עמ' 28: "אסיפא צריך היה הרב (היינו בעל הערוך) לכתוב אסיפא בפ' הגזול קמא (בבא קמא ק"ד ע"ב) . . . אנב אסיפא דביתא וכו'. ורבותינו חכמי הוראה פי' המלה בפ' המוציא יין שנעשה פה לבית. והוא בית שער של חצר ונקרא בטיית אל דהלין (צ"ל דהליו) וגם קורין לו סניף. ולפי שהאל"ף מיסוד המלה לפיכך

אשר יחקקו (יקבעו) בו את ענייניהם. ובתלמוד: אבילא
דמחוזא. ובאלו מגלחין אמ' להו ראבא

[2 ע"ב]

לבני מחוזא] אתא ד[לא אזליתו בתר]
ערסא אלא עד אבולא ד[מחוזא] [ו]תרגום
פתחו (מאבוליה) מאבוליה אבולאה.

אמרנו צריכה להכתב כן (פלומר, כאן) ומקרא מלא בספר עזרא (היינו נחמיה) שומ[רים שוע]רים
(משום) [משמר] באסופי [השערים, כצ"ל] והיא אסופא".

מה שכתב ר' שמואל מפרק המוציא יין, הנה בדף עז שדרשו שם כמה חיבות, לא נמצא בדפוסים
הדרוש על אסיפא! ובקטע מפירושי מלים למסכתות שו"ת, תשובות הגאונים, אסף, ירושלים תש"ב,
עמ' 157 פירש: "בית שער (ב"ב ז ע"ב) אסופא בארמית דהלין (היינו: דהליו בלשון כצ"ל) ישמעאלים.
ובפירושי הגאונים לטהרות מהדורת אפשטיין, עמ' 110: "הפרס <ד>ח (לשון יוני) וא' ד' (היינו ואית
דגרסי ואיכא דאמרי) פרוסדור של בית (דהלין בין השער והחצר שמו רחלין בלש' ישמ') דהליו בטיית"
(ועיין שם בהערות, מהערות ערך פרוזודור ותנחום הירושלמי).

12. אבולא, כגון עירובין ו ע"ב ועוד. והיא "שער העיר" שבמקרא. ועיין בבא בתרא נח ע"א:
"חזא דהוה כתיב באבולא כל דיין דמיתקרי לדין לא שמיא דיין וכו'". ועיין שם בעמ' ב.

13. אלו מגלחין. מועד קטן כב ע"ב. הציטאט משופש בכתב-היד ("אתא" במקום "אתו",
אבילא" במקום "אבולא") ומקוצר. וכל הנוסחאות שוות, פעין נוסח הדפוסים: "דלא אזליתו בתר
ערסא מכי מהדריתו אפייתו מבבא דאבולא". וכן בה"ג ובר"ח ואף בפירושי ר' שלמה בן היתום גרס כך,
כמו שיוצא מפירושו. ובתשובה לרב שרירא ורב האיי, אוצר הגאונים למשקין, עמ' 34: "בחר ערסא...
מכי מהדריתו אפייתו מאבולא דמחוזא". השינוי היחיד בין אבולא שבנוסחאות ובין אבולא או
אבילא שבהלכות גדולות (מהדורת ר' מאיר יונה, דף מג ע"א: ה"ג אספמאי, עמ' 203; וה"ג החדש, עמ'
430: ו"תורת האדם" לרמב"ן, סוף עניין ההתחלה) — יש בו עניין גדול להלכה, עיין הערה 3 בעמוד ב.
אבל "דמחוזא" שבדברי רב האיי בספרנו — יש לו סיוע מתשובת ר"ש ורב האיי הנ"ל, ועוד בהלכות
רי"צ גיאת, אבל, עמ' מד.

[2 ע"ב]

3. פתחו, ירמיה נ, כו ("מאבוליה" נמחק). אבן ג'נאח מתרגם: "מכאון באלאטלאק" (שרשים,
אוצרות סתם). וכיו"ב אלפאסי: אהרא (אסמים).

הנני מעיר, דרך אגב, על מה שכתוב בערוך ערך אבל: "מאבולא ועד סיכרא בר"ג דהאשה
שנתאלמנה (יו סוף ע"א) ובגמ' דבעוד אמ' רבי יהודה כפ' בני העיר במגילה (כט ע"א). כבא דאבולא
בגמ' דהקובר כפ' ואילו מגלחין (כב ע"א) ובס"ג דחזקת הבתים (נח ע"א) פ' מאבולא ועד סיכרא מבית
האבל ועד הקבר שסוכרין בו את המת". הערוך מפרש ב ס 1 פ את הפסקא ה ר א ש 1 נ ה בלבד פדרפו
בכמה מקומות (עיין "לשוננו" פרך לו, עמ' 27) אולם הפירוש הוא חדש. כל המפרשים מפרשים
"מאבולא", "משער העיר", ואף רבינו חננאל אינו מפרש לא במגילה ולא בכתובות "מאבולא ועד
סיכרא", משמע שסובר היה שאבולא כאן הוא "אבולא" (שער העיר). וראה זה מצאתי ב"בית הפחירה
לר' מנחם המאירי לכתובות יז ע"א: כתוב "והממוצע שביניהם לפסוק כמותו לדעתי הוא מה שאמר
כגון דחייצי אינשי מבבא דאבולא עד סיכרא ונראה לי בפירושו שכל הדרים מן הבית שהמת או האבל
יוצאין משם עד מקום הקבר הואיל והמת עובר לפנייהם חייבין ללוותו וכו'".

וראית, שפירושו של המאירי הוא פירוש הערוך, והוא עשוי ע"פ הגרסה של הלכות גדולות: אבלא,
אבילא. וכן רבינו גרשם (הגהות ד"ס למועד קטן) ושבלי הלקט, שמחות, סי' יז: פתח האבל.

אובל אולי אמרו שהוא (כמו) יובל אולי,
 והוא או חוף הנהר אולי, או נהר אולי,
 מן ועל יובל ישלח שרשיו, איל אחד
 עומד לפני האובל רמו לזה (הנהר).
 ובתוספת עירובין מעשה בר' אליעזר
 שהלך לאובלין, והיא עיר מפורסמת
 ידועה [בשם] אלאבלה

10

אבל

היא חיבת שימוש (מלת טעם, עניין) ובא במקרא
 להתחלה (של דיבור): אבל אשמים אנחנו ותרגומו
 בקושטא, כמו שאומר: אמת, וכן אמר

4. אובל אולי, דניאל ח. ב. — אמרו, פלומר שהאל"ף מומרת מיו"ד. אף אלפאסי באגרן ח"א
 עמ' 43 מפרש: "ואדי אסמה אולי מן אשתקאק ועל יובל ישלח שרשיו ופיה קאל עמד לפני האבל" (=)
 נחל שמו אולי). מגזרת ועל יובל ישלח שרשיו ובו אמר עמד לפני האבל, דניאל ח, ג. ובן ג'נאח: "נהר
 במקום כך ואפשר שזה האלף הזאת מומרת ביד ועל יובל ישלח שרשיו", ועיין שרש יבל. מנחם ערך
 אובל: "פתרו בו אנשי פתרון ואמרו אובל מגזרת יבלי מים (ישעיה ל, כה) החליפו אל"ף ביו"ד, וכן
 העמידו המלה ופתרו באולי ואמרו מגזרת אילותי (תהלים כב, כ) בגבר אין איל (שם פח ב), דקדוקי
 המלים לא יעזרו פתרונם ולא יתכן לקום מאלותי ואיל לתפוכי האותיות ומוטות המלה (פלומר ונטיית
 המלה). אבל אובל אולי קרוב להיות שם מקום" וכו'.

6. ועל, ירמיה יז, ח — איל, דניאל ח, ג.

8. ובתוספת, תוספתא עירובין פ"א ב (וכן גרסת התלמודים, ירושלמי, שם פ"א ה"ב, ובבלי דף
 יב ראש ע"א.) ועיין מהדורת הר"ש ליברמן, נו"א: אבלין, אובלין, אבלין. בנוסחאות: שהלך אצל יוסף
 בן פרידה (תלמידו). וכאן קיצור.

12. על "אבל" עיין "אותיות העניינים" לרב יהודה בן בלעם, בתוך "שלושה ספרים לרב יהודה בן
 בלעם" ירושלים תשל"ו, עמ' 91.

13. אבל, בראשית מב, כא. אף ר"י בן ג'נאח בשרשים מפרש את הפסוק הזה (כמות כמה
 אחרים): אכן. הדבר כך הוא. כמו שתרגם התרגום, אלא שהגדרתו שונה קצת מהגדרת הגאון. וזה לשונו:
 "אבל אדוננו המלך דוד (מלכ"א א, מג), מלה לפתח הדברים ולהתחלתם. וכמוהו אבל אשה אלמנה אני
 (ש"א יד, ה) אבל בן אין לה (מ"ב ד, יד). ענין המלות האל כלם כי הדבר כך. אבל שרה אשתך (בראשית
 יז, יט) ענינו אמת הדבר וברור, ופירושו כי שרה אשתך ילדת, כלומר אמנם יהיה כך וכך. כי שני הענינים
 האלה משמשים לכי. וכמוהו אבל אשמים אנחנו, אבל העם רב והעת גשמים (עזרא י, כא), אלא שהדבר
 כך". והגאון המשיך בנדאי באחת הדוגמאות הנ"ל.

תיאור פונטי של תנועות

תיאור איכותיהן של התנועות במלים כתובות אינה משימה קלה כל עיקר, ואף על פי כן אנו יכולים למצוא תיאורים כאלו לרוב: בספרים המתארים שפות, בספרים המנסים לשפר את ההגייה בשפה מסוימת, בספרי לימוד לשפות זרות, במילונים ובספרי בלשנות. תיאור פונטי אידיאלי של תנועה צריך להינתן משלוש בחינות חופפות: מבחינת החיתוך, מבחינת האקוסטיקה ומבחינת השמיעה [auditory]. מבחינת החיתוך תתואר התנועה לפי תנועות אברי הדיבור הגורמים להפקתה, מן הבחינה האקוסטית תתואר התנועה לפי ההרכב הפיסי של גל הקול שלה, ומבחינת השמיעה תתואר לפי שמיעותה ביחס לשמיעות של תנועות אחרות.

תיאור מבחינת השמיעה ומגרעותיו

בתיאורים מבחינת השמיעה אנו מתפונים כפן לתיאורי תנועות ע"י השנאתם לתנועות ידועות אחרות (גימסון 1970; אוקנור 1973; לדפוגד 1975). התנועה המסומנת ב"פ"א [æ], למשל, תתואר כתנועה הנשמעת במלה האנגלית "cat", או כתנועה a הרוסית במלה пять. תיאור תנועה באופן זה הוא אחד הסוגים של תיאור במישור השמיעתי, שכן דורשים מן הלומד להשוות את איכות התנועה הנלמדת לאיכות תנועה ידועה אחרת. דוגמה נוספת לתיאור מבחינת השמיעה היא הדגמת איכות התנועה הנשמעת במלה הצרפתית lune (ב"פ"א מסמנים תנועה זו בסימן [y]) ע"י השנאתה לתנועה הראשונה הנשמעת בגרמנית במלה über, או ע"י השנאתה לביצוע התנועה הנשמעת בנורווגית במלה tjue (ר' יפ"א, 1949, עמ' 8-9). שיטה זו עשויה להועיל, אם התיאורים מדויקים באמת. דוגמתנו הראשונה, של התנועה [æ], למשל, לא הייתה מדויקת, שכן לא צייננו, לאיזה מבטא של אנגלית או של רוסית התפננו. אם נתקן את תיאורנו ונאמר, ש-[æ] במלה האנגלית "cat" נשמעת באנגלית בריטית דרומית ב-1977, יהיה תיאורנו הרבה יותר מדויק. מגרעת נוספת לשיטה זו היא בכך, שהיא מתאימה רק לאותם אנשים המפירים את ההגאים המשמשים מקור להשנאה. אם, למשל, מקבל התיאור בדוגמה האחרונה אינו מפיר את ההגיות שבצרפתית או בגרמנית או בנורווגית — לא יהיה לו כל מושג על איכות התנועה [y]. ומגרעת נוספת בשיטה זו היא, כי לפעמים אנו רוצים לתאר תנועה, אך איננו מוצאים לה מקבילה בשפה אחרת, או אם אנו מוצאים מקבילה, לא תמיד ההשנאה מדויקת לגמרי.

לסיכום: בתיאור מבחינת השמיעה משוים את התנועה הנדונה לאיכות תנועות ידועות. המגרעת העיקרית בשיטה זו היא, כי איננו יודעים בנדאות, מהן התנועות ה"ידועות" של הקורא.

תיאור תנועות מבחינת החיתוך

אפשר לראות את התנועות כמקור קול, שנוצר בשפתות הקול, ועובר בחלל מסוים, העשוי לשנות את צורתו ואת ממדיו, וכך לשנות את גל הקול העובר דרכו. מקור הקול בתנועות הוא רטיטת שפתות הקול ע"י דחיפת אויר מהריאות כלפי חוץ¹. מפוח ההגדרה, זרם האויר צריך להמשיך ולנוע בחופשיות דרך חלל הפה, כלומר, בביצוע התנועות אסור שיהיה מחסום או צירור בקו מרפו הפה² (זאת בניגוד להגדרת העיצורים, שבהם זרם האויר חייב להיתקל במחסום כל שהוא בקו מרפו הפה). כדי לתאר את התנועות השונות האפשריות מקובל להביא בחשבון שלושה משתנים חיתוכיים עיקריים, העשויים לשנות את צורתו ואת ממדיו של חלל הפה: (1) מצב השפתיים — האם הן מעוגלות ומשורפבות, או פסוקות, ובאיזו דרגה?

(2) מצב הוילון — האם הוא מורם וחוסם את מעבר האויר לחלל האף (בתנועות פומיות), או האם הוא מורד ומאפשר לאויר לפרוץ גם דרך האף (תנועות מאונפפות)?

(3) מצב הלשון — איזה חלק ממנה מורם, ובאיזו דרגת גובה? מבין שלושת המשתנים מסוגלים אנו לראות בקלות רק את שינוי מצב השפתיים בביצוע התנועות השונות. את שינויי מצב הוילון והלשון לא רק שאיננו מסוגלים לראות, אלא גם חשים בהם בקושי. והסיבה לכך היא, כי בשעת ביצוע תנועות קרובות (כמו, [o] ו-[u]) הלשון נעה מעט מאוד, והחלק המהותי המשתתף ביצירת התנועה אינו מקיים מגע עם אבר אחר (אחרת, מפוח ההגדרה, יתקיים עיצור ולא תנועה), ומשום כך כמעט שאיננו חשים דבר בלשון בשעת ביצוע התנועות. ובאשר לוילון — עצבי התחושה בו מועטים, ולכן גם בתנועותיו כמעט שאיננו חשים.

למרות הקשיים בקביעה הודאית של מיקום אברי הדיבור בשעת ביצוע התנועות, תיאורי תנועות מבחינת החיתוך מקובלים ביותר. את התנועות העבריות

1. אין שפה בעולם, המבחינה הבחנה של ממש בין מה שמכונה תנועה לא-קולית לתנועה קולית (Jakobson et al, 1961, 26). את סוגי הקוליות השונים — קוליות רגילה, קוליות לחושה וקוליות חורקנית (שני האחרונים מכונים באנגלית Breathy voice ו-Creaky voice) — לא נוכל לתאר במסגרת זו. אפשר לקרוא עליהם, למשל, אצל דרפוגד (1971); שם הוא גם מביא דוגמות משפות המנצלות את סוגי הקוליות השונים למטרות פונימיות.

2. קו מרפו הפה הוא פיני לקו הסימטריה, המחלק את הפה לשני חלקים דומים; זהו קו דמיוני, המחבר את אמצע שורש הלשון דרך הענבל לאמצע השפתיים.

מתארים בדרך כלל מבחינת החיתוך, ר', למשל, סגל (תרפ"ח, עמ' 38–50), ושם בייחוד עמ' 48 — הטבלה "עם רשימה שלמה של התנועות העבריות (חוץ מהתנועות ההשוואתיות). מסודרות לפי מקומות החיתוך ולפי ייחוסן זו לזו ומצב פלי הדיבור בחיתוכן". אָלְנֶר (תשי"א, עמ' 4) כותב: "חוקרי הפונטיקה העלו בחקירותיהם, שגם בחיתוך התנועות הארטיקולציה שבפה היא יסוד מהותי. כידוע יש גם לשפתיים חשיבות-מה בחיתוך כמה תנועות... התנועות e ו- i מקום חיתוכן הוא החך הקדמי; זה של התנועה a הוא החך התיכוני; וזה של o ו- u החך האחורי או הוילון. i ו- u מציינות את שתי הקצוות: i היא התנועה הקדמית ביותר, u האחורית ביותר... חלוקה אחרת של התנועות היא: לתנועות פתוחות וסגורות". תיאורים מסוג זה אפשר למצוא גם אצל רוזן (תשט"ז, 144) או גרבל (ערך פונטיקה ופונולוגיה בא"ע). תיאור התנועות העבריות מבחינת החיתוך ובצירוף תרשימים אפשר למצוא גם בחוברתה של בן-גביראל (1961).

תיאורי החיתוך של התנועות בעברית נבעו, כנראה, מחיקוי התיאורים של שפות זרות, שכן תיאור החיתוך של התנועות היה נפוץ ומקובל בכל העולם. על ההיסטוריה של התיאור מבחינת החיתוך אפשר לקרוא בעבודתו המקיפה של לרפוגר (1967, עמ' 62–75), בין השאר הוא מזכיר גם את תיאוריהם של רוזינסון (Robinson 1617), ניוטון (1665), הלמהולץ (1863) ובל (1867).

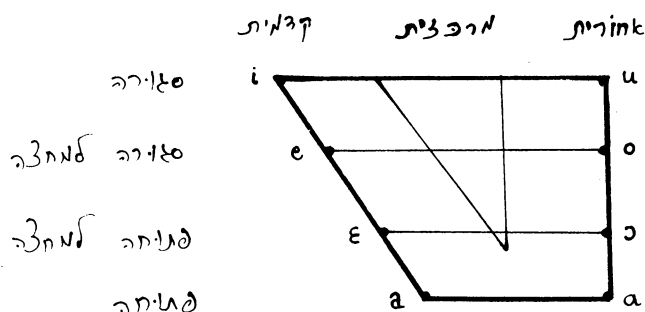
התיאור המקובל של חיתוך התנועות

מתארי התנועות מבחינת החיתוך שמו לב, כי בביצוע התנועות חוד הלשון הוא במצב מנוחה, מאחורי השיניים התחתונות, ואילו גוף הלשון מתקמר כלפי מעלה, עד שנקודה מסוימת הופכת לנקודה הגבוהה ביותר. את הנקודה הזאת נכנה בשם "פסגת הלשון". בביצוע התנועות השונות פסגת הלשון נעה באיזור מסוים בחלל הפה, שאותו אפשר למפות בעזרת קו גובה וקו אורך. את איזור תנועת פסגת הלשון מתארים החל מהמאה שלנו בד"כ בצורה של טרפז, ומקובל לכנותו בשם "טרפז התנועות" או "מצולע התנועות". כאמור, אפשר לתאר את פסגת הלשון בשעת ביצוע תנועה בעזרת שני קריטריונים: גובה הלשון וקדמיותה, ומקובל לציין ארבע דרגות גובה ושלוש דרגות של קדמיות. תרשים 1 הוא טרפז תנועות מקובל, ובו מצוינות 8 תנועות³.

(יש המשתמשים בקריטריון גבוה-נמוך; אלו מעדיפים לכנות תנועות כמו $[u]$ ו- $[i]$ תנועות גבוהות ביחס לתנועות הנמוכות $[a]$ ו- $[e]$).

לפי מגדירי התנועות מבחינת החיתוך ייתכנו רק שני מצבים בוילון: וילון מורם

3. השימוש במצולע ובסוג תיאור כזה מקורו בתיאורי ד' ג'ונס החל מ-1917. אך עיקר שיטתו של ג'ונס הייתה, כפי שיבואר להלן, על בסיס השמיעה ולא החיתוך.

תרשים 1. טרפז תנועות מקובל

בשעת ביצוע רוב התנועות, ומורד בשעת ביצוע התנועות המאונפות⁴. מקובל לציין את מצב הוילון רק בשעה שמתארים תנועות מאונפות; כלומר, אם אין מצוין מצב הוילון, הפונה היא שהוילון מורם והתנועה היא פומית.

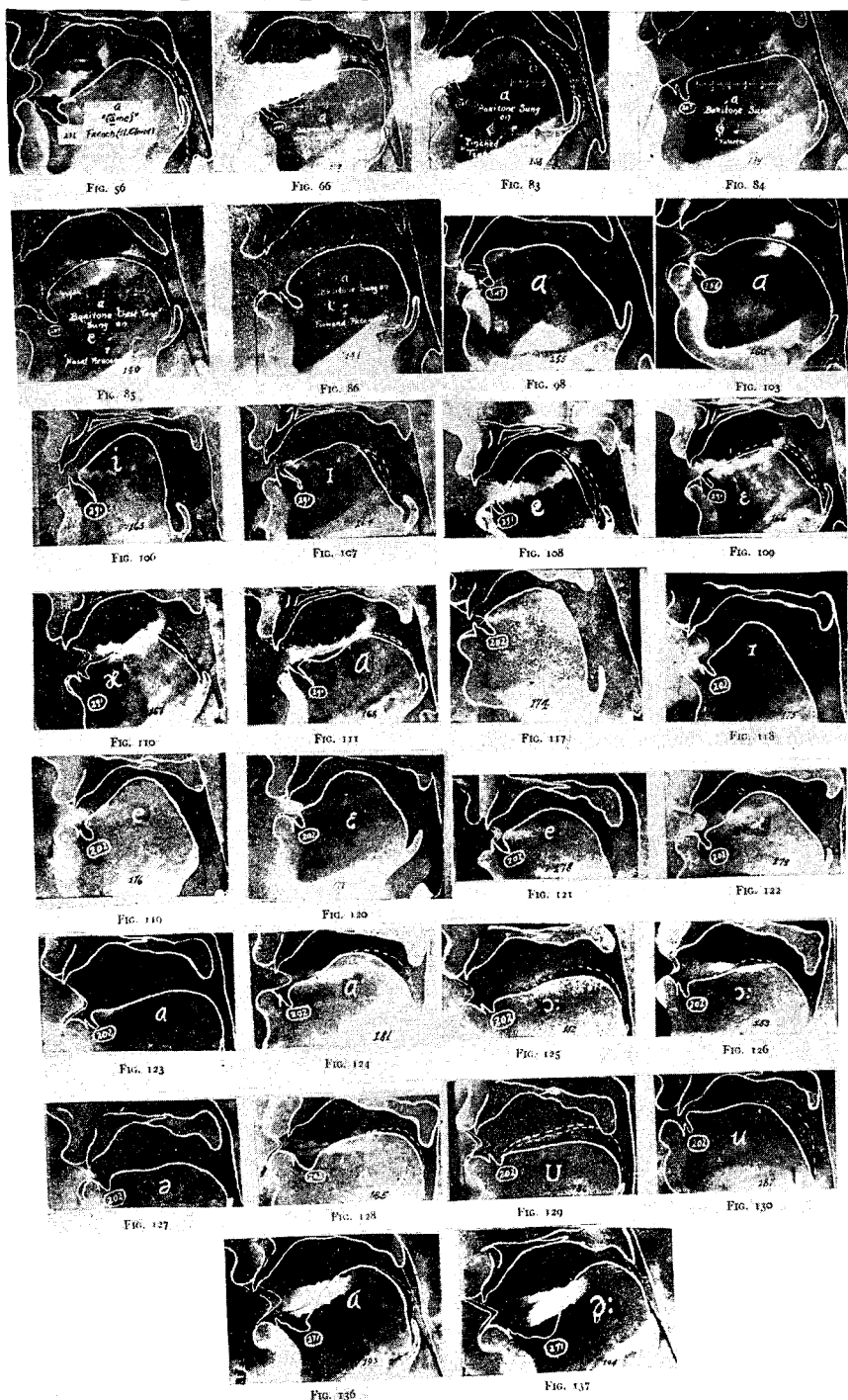
את מצב השפתיים יכולים אנו לראות בקלות ללא מכשיר. בדרך-כלל השפתיים מעוגלות בביצוע התנועות האחוריות, ופסוקות בביצוע התנועות הקדמיות. דרגות העיגול או הפיסוק הולכות וקטנות ככל שהתנועות הולכות ונפתחות. נוכל להיווכח בכך אם נביט במראה בהגותנו את המלים העבריות: עִיר, עָר, קָר, אֹר, אֹר. בביצוע שלוש המלים הראשונות השפתיים פסוקות בדרגות פיסוק הולכות וקטנות, לעומת זה בביצוע המלים "אור ואור" השפתיים מעוגלות; הן מעוגלות יותר בביצוע התנועה ב"אור" מאשר ב"אור". בשפות אחרות ייתכנו שפתיים מעוגלות בתנועות קדמיות, או שפתיים פסוקות בתנועות אחוריות (בצרפתית, בגרמנית, בטורקית או בשפת שאן המדוברת בתאילנד).

כמה דוגמאות תבהרנה את שיטת תיאור החיתוך של התנועות. התנועה במלה עִיר [i] תוגדר כתנועה קדמית, סגורה, בלתי מעוגלת; התנועה במלה עָר תוגדר כתנועה בינונית, בלתי מעוגלת; והתנועה במלה אֹר תוגדר כתנועה אחורית, סגורה, מעוגלת.

אי-הדיוק בשיטת תיאור החיתוך ע"י בדיקתה בעזרת קרני X

למרות שתיאור החיתוך רוח ומקובל מזה שנים רבות, בכל זאת אין הוא תיאור טוב. מטרתו למסור את מצבם המדויק של אברי הדיבור, ואותו אפשר לגלות בקרני

4. האמת היא, כי הוילון עשוי להעמיד עצמו במצבים רבים יותר. הפרק האחרון של Keller (140-136, 1971) מתאר, בין השאר, 5 סרטי קולנוע באורך כולל של 74 דקות, ומתוכם אפשר ללמוד על יותר משני מצבים של הוילון בהגיית התנועות.

חרשים 2. תצלומי קרני X בביצוע תנועות שצולמו מראסל (1931). [קו לבן רצוף במקום הלשון מציין את קו "מרכז הלשון"; ואילו קו לבן מרוסק מציין את שולי הלשון, אם הם גבוהים מקו מרכז הלשון (ע"פ ראסל 1931, 10)].

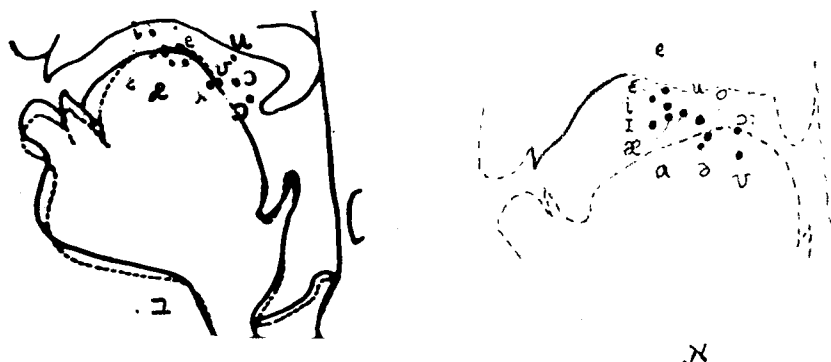
X. אך מבין הרבים שהשתמשו בשיטת תיאור זו מעטים מאוד הסתייעו בתצלומי קרני X. אין רע בעובדה זו כשלעצמה (שכן טכניקת צילומי קרני X אינה קלה), אם הרבים משתמשים במקצאי המעטים. הבעיה היא שרוב מתארי החיתוך הסתמכו על הסכימה המקובלת, מבלי לתת דעתם על המציאות, שאפשר לגלות בתצלומי קרני X⁵. ראסל [Russell, Oscar G.] הוא מחלוצי חוקרי התנועות באמצעות צילום ביצוען בקרני X. ומחקריו מסתמכים על בדיקת למעלה מ-400 אנשים שצולמו 3,000 פעמים. להלן נשתמש בדוגמות מספרו שפורסם בשנת 1931, כדי להצביע על אי הדיוקים בשיטות תיאור החיתוך של התנועות.

ראסל טוען, כי לולא היו מצרפים הקלטות לתצלומי קרני ה-X, קשה היה לפי התצלומים לבדוק לקבוע איזו תנועה נהגתה (שם, עמ' 78–79); כלומר, אי אפשר לקבל מ"טרפו התנועות" המקובל את תמונת המציאות, ומכאן שאי אפשר לצייר את המציאות באמצעות הטרפו. הוא ממשיך וטוען, כי התצלומים סותרים את המינוח "תנועה סגורה — תנועה פתוחה"; כמו כן אין התצלומים מראים, כי החלל הקדמי הולך וגדל בהדרגה בביצוע התנועות לפי הסדר: i, e, a, o, u. על אפשרות שהנחה זו בכל זאת תתאמת, אומר ראסל (שם, עמ' 80) כי התופעה היא מקרית ובלתי מהותית, לדוגמה: השווה את החלל הקדמי ואת גובה הלשון בתנועות e ו-i שבתרשים 2 (Fig. 106, Fig. 108) לאלו שבתנועות I (Fig. 107). תנועות אלו נהגו ע"י דובר אחד, שמספרו אצל ראסל הוא 291: והשווה גם את תנועות e ו-i (Fig. 177) לתנועות I (Fig. 118) בפי דובר אחר (202). להוכחת טענתו, כי להבחנה "תנועה פתוחה—תנועה סגורה" אין בסיס במציאות, מביא ראסל (שם, עמ' 80) גם את מסקנתו של Meyer (1910). ועוד כותב ראסל, כי מסקנתו מתאשרת גם לפי תצלומי קרני X של Grunmach-Barth, של Scheier ושל Eijkman. גם Parmenter and Treviño (1932, עמ' 360 ותרשים 12), שכתבו מאמר ובו ניסו לסתור חלק ממסקנותיו של ראסל, מודים כי פסגת לשונו של הנבדק על ידם הייתה גבוהה יותר בבצעו e מאשר בבצעו I.

בתרשים 2 תצלומים נוספים של דובר אחד (202) בהגייתו את התנועות: Fig. 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, a, æ, e, I, i, u, o, o ו-ר. ע"י הנחת פלסטיק שקוף על התצלומים אפשר למצוא את פסגת הלשון בכל התנועות, ולקבל את יחסי פסגות הלשון בביצוע התנועות השונות בהגייה אחת של אותו אדם. את תוצאת פעולה זו רשמתי בתרשים 3א. הקו הרצוף מסמל את נקודת המוצא בשרטוט, דהיינו, החלקים שאינם נעים בביצוע התנועות, כמו השיניים העליונות והחך הקשה; הקוים המרוסקים. מסמלים את האברים

5. ראסל (1928, עמ' 55) טוען, כי עד 1928 נערכו צילומים רבים בקרני X לבדיקת התנועות, אך חלק מהם לא פורסם, כנראה מפני שהתצלומים סתרו את המקובל בתאוריית התנועות (ספרו זה של ראסל לא הודמן לידי. כתבתי ע"פ ציטוטה של Keller, 1971, 120).

העשויים לנוע; הנקודות מציינות את מקום פסגת הלשון בביצוע התנועות. ממיקום נקודות אלה ברור, שאין קשר ממשי בין מיקום פסגת הלשון בביצוע התנועות ובין מצולע התנועות המקובל. התמונה בתרשים 33 התקבלה ע"י פעולה דומה, והיא מתבססת על סדרת תצלומי קרני X בהגייתו של אדם אחד, כפי שהובאו ע"י Parmenter and Treviño (Figs, 11-19, 1932). גם מתרשים זה יכולים אנו להיווכח, כי הקשר בין טרפו התנועות המקובל והמציאות הוא רופף. תרשימו של Carmody (Fig. 15, 1937), שגם הוא מתבסס על תצלומים בקרני X, אף הוא שונה ממצולע התנועות המקובל.

תרשים 3. פסגות הלשון של דובר אחד בבצוע תנועות שונות: (א) לפי תצלומי קרני X שפרסם ראסל בשנת 1931; (ב) לפי תרשימים המבוססים על תצלומי קרני X של Parmenter & Treviño, 1932.

באשר לקריטריון "תנועה קדמית — תנועה אחורית", כדאי לציין גם את ממצאיה של Keller (1971, עמ' 15, 17). מהשואת פלאטוגרמות מסיקה Keller, כי ה-[o] האמריקנית שלה במלה Pope אחורית יותר מתנועת [u] בבצועה את המלה Hoop. Carmody (1937, 194) כתב עוד לפניה, בהסתמכו על תצלומי קרני X, כי גודל החלל הקדמי וצורתו הם בעלי חשיבות מעטה ביצירת התנועות האחוריות. הוא אף הגיע למסקנה (עמ' 195), כי ההבדל בין *a* ובין *o* נובע בעיקר מהשינויים במצב השפתיים ולא משינויי הלשון.

על סמך תצלומיו מגיע ראסל גם לקביעה (עמ' 39), כי ייתכנו מצבי לשון שונים, ואפילו אצל אותו דובר, שיגרמו להפקת אותה תנועה. פירושו של דבר, כי תצלומי קרני X מגלים, כי אין אחידות בצורה ובגודל חללי התהודה בשעת יצירת אותה תנועה. מבין דוגמאותיו הרבות של ראסל בחרתי להביא בתרשים 2 את התצלומים 123 ו-124. שני התצלומים מייצגים את מצב הפה בהגיית תנועה שנשמעה כתנועת *a* אמריקנית-מערבית נורמאלית ההגויה בפי אותו דובר, בהפרש של מספר דקות. ברור שלפי תצלומי קרני X, ולפי הרגלנו, היינו צריכים לכוות את התנועה בתצלום 124 כתנועה סגורה, ואת התנועה בתצלום 123 כפתוחה, אך שתי תנועות אלה

נשמעו כתנועות בעלות איכות אחת⁶. השוה גם את תצלום 119 לתצלום 121 — שניהם נשמעו כ־e. את העובדה שבתנועות, הנשמעות שוות, יש מצבי לשון שונים גילתה גם Keller (1971, עמ' 61–62)⁷.

בקשר לתנועת a טוען ראסל (שם, עמ' 39) כי החלק המהותי ליצירתה אינו פסגת הלשון, אלא צורה זו או אחרת של חלל הפה. הוא מגיע למסקנה, כי כדי להגות a, צריך שיהיה צירור בין פיסוי הגרון [epiglottis] ודופן הלוע. למסקנה זו הגיע ראסל אחרי התבוננות בתצלומי a רבים, ראה, למשל, בטרשים 2 תצלומים 56, 66, 83, 84, 85, 86, 98, 103, 111, 123, 124, 136⁸.

את מגן המסקנות שהובאו אפשר להסביר בנקל. כפי שכבר ציינו, איכות התנועה נקבעת ע"י צורת החלל וגודלו, ורק לשם נוחיות ניסו לתאר את מצב החלל לפי הקריטריונים של גובה פסגת הלשון ומצב השפתיים. אך ייתכן מאוד שצורות וגדלים שונים ישיגו תוצאות דומות. ניסיונו של כל אחד מאיתנו מלמדו, כי אנו מסוגלים להגות, למשל, את התנועה a בדרגות פיתוח שונות. למעשה נוכל להגות את כל התנועות בעברית, כשקצה עיפרון אחוז בין שינינו. כשהפה פתוח בצורה בלתי־רגילה, על הלשון לשנות תנוחתה כדי לפצות על שינוי גודל החלל (השוה גם ל־Carmody 1937, עמ' 193; Heffner 1952, עמ' 36–35).

מגרעות שיטת תיאור החיתוך של תנועות

למרות שתיאור החיתוך של תנועות רווח ומקובל מזה שנים רבות, אין הוא תיאור טוב. המגרעת העיקרית בו היא לא רק באי־הדיוק שבו, אלא בכך שהוא משתמש במונחי חיתוך פיסולוגיים, ואלה אינם טובים להגדרת תנועות. כדי להסביר עניין זה נשוה את תיאור חיתוך של תנועה לתיאור חיתוך של עיצור.

6. בתצלום 123 הוילון מורד, ולפיכך היינו צריכים לפסוק כי התנועה מאונפפת, בעוד שהתנועה בתצלום 124 אינה מאונפפת. אך ראסל טוען בפירושו בעמודים 111 ו־145, כי כל אחת מהן נקבעת כתנועת a/ אמריקאנית מערבית אופיינית. ייתכן כי ראסל לא שם לב לאינפוף שכן אין הוא פונמי באנגלית, וייתכן כי האינפוף הוא חלש. אפשר לראות כי הוילון מורד גם בתצלומים 83, 84, 121, 125, 126, 127 ו־129 וגם שם אין ראסל מציין אינפוף. לעומת אלו בתצלום 85 מציין ראסל גם בגוף התצלום, כי התנועה מאונפפת.

7. לעובדה זו מסכימים גם Parmenter and Treviño (1932), אך הם טוענים, כי מצבי הלשון השונים בהגיית אותה תנועה נובעים מתנוחת ראש שונות (הם מדגימים זאת בתנועת u, בעמ' 355, תצלומים 3, 4). Carmody (1937, 192) מגיע אף הוא למסקנה דומה.

8. משיחה עם ד"ר עזרתי (מביה"ח תל־השומר) ועם פרופ' פיינמסר (מביה"ס הדסה) נודע לי, כי כשהם בודקים את שפתות הקול בלארינגוסקופיה לא־ישירה, הם מבקשים מן הנבדקים להגות תנועת e או i, ולא תנועת a, אף על פי שבתנועת a הפה בפתיחותו המרבית. שפתות הקול אינן נראות יפה בהגיית a, מפני שפיסוי הגרון נע כלפי דופן הלוע ומסתיר את שפתות הקול מעיני הבדוק. בעזרת עובדה זו אפשר להסביר יפה בשפה העברית את השינוי לתנועת a בסמוך לעיצורים לועיים; התנועה הסמוכה לעיצור הלועי (שבבניצו קיים צירור בלוע) מתדמית בתכונת הצירור בלוע והופכת לתנועת a.

מאחר שבהגיית עיצור (מפוח ההגדרה) צריך להתקיים מגע בין אבר דיבור אחד למשנהו, מסוגלים אנו לחוש בדרך-כלל באברי הדיבור הגורמים להגיית העיצור; משום כך תיאור החיתוך של העיצורים הוא תיאור יעיל. לדוגמה: העיצור הפותח את המבע "פּה" יוגדר מבחינת החיתוך פס1תס, דו-שפתי, בלתי קולי. תיאור זה יעיל, שכן הקורא מסוגל לשחזר את העיצור לפי ההגדרה; הוא מסוגל לחוש בהצמדת שפתו התחתונה לשפתו העליונה באופן שתיוצר "סחימה" מלאה... אפילו אדם שבשפתו אין הגה מסוג זה (דובר ערבית) יהיה מסוגל, אחרי אימון קצר, לבצע את ההגה לפי הגדרת החיתוך, שכן הגדרה זו "מחזקת" ע"י תחושת המגע שלו "בחתכו" את ההגה.

אולם אין הדבר כך בתיאור החיתוך של תנועה. פיצד נגדיר את התנועה שבמלה "פּה"? האם נוכל להגדירה כתנועה שבשעת ביצועה פסגת הלשון היא במרחק של 7 מ"מ מנקודת החיבור של החך הקשה והחך הרך? תיאור זה יכול להיות מדויק לגבי אדם אחד, אך ייתכן בהחלט כי אדם אחר יבצע אותה תנועה עצמה במרחק שונה בין פסגת הלשון לחך. יתר על כן, אפילו נצליח לקבל תיאור מדויק, האם נוכל לשחזר לפיו את התנועה? פיצד נמדוד את מרחק פסגת הלשון ממקום חיתוכה? לכן הגדרה מסוג "תנועה קדמית פתוחה למחצה" אפשר שיש לה אחיזה מסוימת במציאות אך היא אינה הגדרה טובה, מפני שאי אפשר ללמוד על-פיה פיצד לבצע את התנועה המוגדרת. בעניין זה כבר כתבו ד' ג'ונס בספריו (1963, עמ' 18; 1964, עמ' 26) וג'ימסון (Gimson, 1970), והם טוענים, כי אפילו יימסרו תיאורים מדויקים ביותר, המתבססים על תצלומי קרני X, אפילו אז התיאורים כשלעצמם לא ילמדו להגות את התנועות במדויק. לעומת זה מוצא ג'ונס, כי תיאורים או דיאגרמות המראים את היחס המדויק בין תנועות זרות ובין תנועות ידועות אחרות, מובנים יותר ומאפשרים לימוד יעיל יותר.

המלמדים להגות תנועות ומשתמשים לשם כך בהגדרות מתחום החיתוך, מבלי לכתוב זאת בפירוש, פפי שעשה ג'ונס, אינם מתכונים בעיקרו של דבר להגדרת החיתוך. אין המלמד מתכון שהלומד יציב את אברי הדיבור בדיוק במצב המוגדר, פי ממילא לא יחוש בהם בצורה מדויקת; פונתו האמיתית בהגדרה היא, כי הלומד יציב את אברי הדיבור במצב שהם יפיקו תנועה שאת איכותה ישוה המבצע לאיכויות תנועות ידועות אחרות, כשהביקורת אינה מצד החיתוך (באמצעות עצבי התחושה של אברי הדיבור) אלא מצד השמיעה (ע"י חוש השמע). למעשה מסתתר מאחורי התיאור מבחינת החיתוך תיאור מבחינת השמיעה. בעניין זה ראוי לצטט מדבריו של ראסל (1928) האומר: "Phoneticians are thinking in terms of acoustic fact, and using physiological fantasy to express the idea" (1950, עמ' 89).

9. "עובדות אקוסטיות" של ראסל או של ג'ונס אנו מכנים פיוס "עובדות שמיעה" [auditory]. מחוסר אפשרות להגיע לספרו של ראסל (1928) הבאתי את דבריו לפי ציטטה המובאת בספרו של לדפוגד, 1975, עמ' 174.

משתמש בלשון עדינה יותר ואומר, כי "איכויות נקבעות ע"י האוזן, אך בעבודות בלשניות הן מוגדרות על-פי המסורת במונחים של ההפקה המשוערת של אברי הדיבור"¹⁰. לדפוגד (1967, עמ' 67) טוען, כי התיאורים המקובלים בימינו אינם מתבססים על תצפיות על אופני החיתוך, אלא הם תוצאה של תיאום תיאורית א"מ בל משנת 1867 אל תקופתנו.

Stevenson and House (1955) מתארים את התנועות מבחינה חיתוכית בעזרת שלוש תכונות, שכל אחת מהן יכולה לבוא לידי ביטוי במספר. התכונה הראשונה קשורה במרחק מקום הצירור שבחלל הפה משפתות הקול (d). התכונה השנייה היא גודל שטח החתך של מקום הצירור (r), והתכונה השלישית קשורה בממדי פתיחת השפתיים, והיא היחס בין שטח "חתך הצירור" הממוצע של החלל שליד השפתיים ובין מרחק הצירור מהשפתיים (A/l). אמנם בשיטה זו כל תנועה מוגדרת בסופו של דבר רק ע"י שלושה מספרים, שנובעים מגודלו וצורתו של חלל שופר האויר, אך כדי לקבל ערך מספרי אחד יש לבדוק לפעמים יותר מאשר ממד אחד. כך, למשל, ערך מספרי אחד של ממד פתיחת שפתיים (A/l) נוכל לקבל ע"י חילוק "שטח פתיחת שפתיים" גדול במרחק קטן, אך נוכל לקבל אותו ערך מספרי גם ע"י שטח קטן ומרחק קטן עוד יותר.

נסכם. הגדרת תנועה מבחינת החיתוך אמנם תיתכן, אך תיאור החיתוך לצורכי ביצועה אינו יעיל. חזרנו, אם כן, לתיאור מבחינת השמיעה.

התנועות הקרדינאליות

מאחר שתיאור החיתוך של תנועה אינו יעיל, וכן בגלל המגרעות שצינינו בשיטת התיאור מבחינת השמיעה, פיתח הפונטיקאי האנגלי הנודע, דניאל ג'ונס, בשנת 1917, שיטה חדשה לתיאור תנועות, המכונה כיום בשם שיטת "התנועות הקרדינאליות"¹¹.

עקרון התנועות הקרדינאליות של ג'ונס הוא פשוט, ולמעשה הוא תיקון של תיאור התנועות מבחינת השמיעה. המגרעת העיקרית בתיאור כזה הייתה אי הודאות בזיהוי התנועות "הידועות" שאליהן משוים את התנועות הנדונות — לשם כך הציע ג'ונס את התנועות הקרדינאליות שהן מערכת תנועות חדשה שתילמד ע"י הפול. התנועות הקרדינאליות נבחרו באופן מיוחד כדי להוות מודד שאפשר יהיה להשוות אליו באופן שמיעתי כל תנועה שהיא — מעין קנה מידה של תנועות שאפשר להשתמש בו בדרך דומה לסקאלה של מעלות חום, המאפשרת לנו לקבוע מידות חום.

10. תרגום שלי, מעמ' 89 שם.

11. הראשון שהשתמש במונח "קרדינאלי" לגבי תנועות היה א"מ בל בשנת 1867 (ר' על כך

אצל לדפוגד, 1967, עמ' 67).

יש לציין בפירושו, כי התנועות הקרדינאליות הן תנועות אפסולוטיות, הן נבחרו על בסיס מדעי, ואין להן כל קשר לשפה או לדיאלקט איזה שהוא¹². ניסיונו של ג'ונס לימד אותו, כי האדם מסוגל לקבוע לפי השמיעה, לאחר אימון, את יחסה של תנועה נדונה לתנועות ידועות אחרות, שאותן הוא זוכר; לאחר אימון מסוגל האדם לקבוע את מיקומה של תנועה נדונה בדיאגרמה, בהשוואתו את התנועה הנדונה לתנועות ידועות אחרות הקבועות בדיאגרמה. ג'ונס בחר בתנועות הקרדינאליות שתהיינה התנועות הידועות בדיאגרמה ואלהן יושוו כל התנועות האחרות.

הבסיס ליצירת התנועות הקרדינאליות היה החיתוך והשמיעה כאחת. שתי תנועות קרדינאליות נהגו באופן שבו אפשר היה לחוש במצב הלשון (הגדרה מצד החיתוך) ושאר שש התנועות הקרדינאליות נקבעו ע"י מה שכוונה אז בשם קריטריונים אקוסטיים, ומה שאנו מכנים כיום בשם קריטריונים של שמיעה. תנועה קרדינאלית מס' 1 (סימנה ביפ"א i) בוצעה כפסגת הלשון הייתה במצב הקרמי והסגור (הגבוה) ביותר האפשרי ליצירת תנועה; לו פסגת הלשון הייתה במצב סגור יותר, ואפילו במידה קטנה יותר, היה נשמע עיצור [j] ולא התנועה i. תנועה קרדינאלית מס' 5 (סימנה ביפ"א a) בוצעה כשהלשון הייתה במצב הפתוח (נמוך) והאחורי ביותר האפשרי ליצירת תנועה; לו פסגת הלשון הייתה במצב אחורי יותר היה מושמע עיצור מסוג [ɤ]. תנועות קרדינאליות 2, 3, ו-4 (סימונים ביפ"א: a e e) פוננו "תנועות קדמיות"; הן נבחרו לייצג דירוג מבחינת ה ש מ י ע ה בין התנועות i ו-a, באופן שההבדלים שבשמיעה: i - e, e - ε, ε - a ו-a - a נחלקו כשווים באוזנו המאומנת של ג'ונס. התנועות הקרדינאליות 6, 7, ו-8 (סימונים ביפ"א: o u) פוננו "תנועות אחוריות", והן נבחרו באופן שהמשיכו באותו דירוג שמיעתי של הבדלים אקוסטיים שונים.

התנועות [o u] בוצעו בשפתיים מעוגלות, ואילו התנועות [i e ε a] בוצעו בשפתיים בלתי מעוגלות.

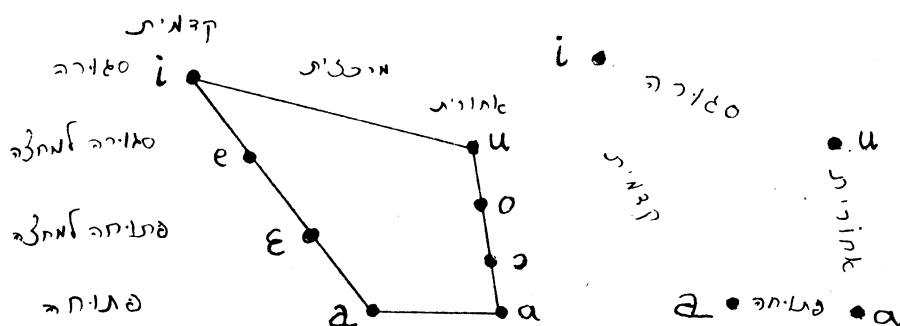
ג'ונס צולם בקרני x בהגותו את 4 התנועות הקרדינאליות a a i ו-u, כשסימנו בנקודות את פסגות הלשון על צילומים אלו והניחו צילום על גבי צילום, נמצאו

12. ר' על כך אצל ג'ונס, בביבליוגרפיה בסוף המאמר, ובייחוד בחוברת המצורפת לתקליטים בעמ' 6. אני מדגיש עניין זה שכן היו בלשנים ידועים, ובייחוד בארה"ב, שלא שמו לב לעיקרון זה. קבוצת פונטיקאים במעבדות הסקינו כתבו בשנת 1952, כי האדם שהשמיע את התנועות הקרדינאליות לצורך ניסויים הוא: "a phonetician whose native language is... French. Naturally his conception of the color of the cardinal vowels might differ from that of Daniel Jones".

Dellattre, Liberman, Cooper and Gerstman [1952, p. 195, fn 2]

גם Hockett לא דייק בעיקרון הנ"ל בכתבו: "the French vowel system played a major role in the development of the original 'Cardinal vowel' theory" [1955, p. 196]. על עובדה זו עמד כבר לדפוד (1967, עמ' 76).

היחסים בין התנועות כמתואר בתרשים 134. לפי הגדרת התנועות הקרדינאליות לא ייתכן להגות תנועה קדמית יותר מהקו $i - a$ או אחורית מהקו $u - a$; לא ייתכן תנועה סגורה (גבוהה) מהקו $i - u$, ופתוחה (נמוכה) מהקו $a - a$, ולכן טוען ג'ונס, פי המצולע $u a i$ תוחם את האיזור שבו פסגת הלשון יכולה לנוע בשעת ביצוע התנועות; תנועות יכולות להתבצע רק באיזור זה אך לא מחוצה לו. את 4 התנועות הקרדינאליות הנוספות הוא מיקם על תרשים 4 במרחקים שווים בין i ו- a ובין a ו- u , באופן שהתקבל תרשים 5, שאותו הוא כינה בשם "דיאגרמת התנועות", ואנו רגילים לכנותו כיום בשם "מצולע התנועות" או "טרפז התנועות". לפיכך: טרפז התנועות נקבע על ידי התנועות הקרדינאליות, והן נבחרו באופן שתהיינה מפורדות על גבולות שטח. "שדה השמיעות" באופן סימטרי [O'Connor, 1973, p. 106].

תרשים 5. התנועות הקרדינאליות הראשיות

תרשים 4. מיקום 4 תנועות קרדינליות

לפי תצלומים בקרני X

ג'וֹנס הציג שמונה תנועות קרדינאליות משניות ע"י ביצוע מדויק של שמונה התנועות הקרדינאליות הראשונות, אך בהיפוך מצב השפתיים: התנועות הקרדינאליות 9-13, שסימןן $y \quad \emptyset \quad \text{OE} \quad \text{oe}$ בוצעו כמו התנועות הקרדינאליות 1-5, אך בשפתיים מעוגלות; התנועות הקרדינאליות 14-16, שסימןן $\wedge \quad \times \quad u$ בוצעו בשפתיים בלתי מעוגלות. תרשים 6 מציג את התנועות הקרדינאליות המשניות. בתרשים מצוינות עוד שתי תנועות קרדינאליות: מס' 17 (+) ומס' 18 (u), הנמצאות במרכז בין התנועות הקרדינאליות 1 ו-8. u נהגתה בשפתיים מעוגלות, ו-+ — בשפתיים בלתי מעוגלות.

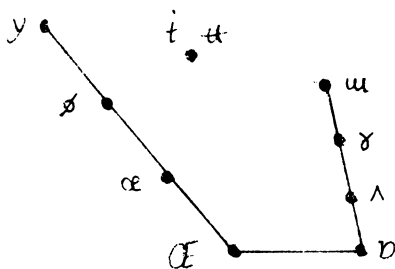
8 התנועות הקרדינאליות הראשיות ו-10 התנועות הקרדינאליות המשניות מוקלטות מפי ד' ג'ונס על תקליטים בהוצאת לינגאפון ומספרם ENG 252-255.¹⁴

13. ארבעת החצולומים פורסמו, למשל, בשערי ספריו של ג'ונס (1963, 1964). תרשים 4,

תרשים 5 ותרשים 6 נמצאים גם בחוברת יפ"א, עמ' 5.

14. Linguaphone Institute LTD, 207 Regant st. London W.1. על הקלטות נוספות של

התנועות הקרדינאליות, ר' ד' ג'ונס, 1964, עמ' 34, הערה 7.

תרשים 6. עשר התנועות הקרדינאליות המשניות

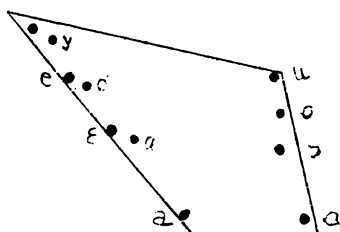
את סימני התנועות הקרדינאליות אפשר למצוא בטבלת התנועות של יפ"א, ושם הם מסודרים כאילו הניחו את תרשים 5 על תרשים 6. בזוגות הסימנים בטבלת יפ"א בן הזוג הימני מציין שפתיים מעוגלות, והשמאלי — שפתיים בלתי מעוגלות (בטבלה יש תוספת של שלוש תנועות: שתיים מרפזיות, פ, ש, ואחת קדמית א). יש לציין, כי שיטת התנועות הקרדינאליות נתבססה בחלקה על קריטריונים של חיתוך ובחלקה על קריטריונים של שמיעה, אך השימוש המעשי בתנועות הקרדינאליות הוא מבחינת השמיעה בלבד: אנו קובעים את מיקום התנועה הנדונה, ע"י השוואת איכותה השמיעתית לאיכויות התנועות הקרדינאליות הידועות. תהליך זה אמנם דורש אימון גם בלימוד ובזיכרון איכויות התנועות הקרדינאליות, וגם בהשוואת תנועות אליהן, אך לאחר האימון מגיעים בד"כ המאזינים לידי אותן קביעות בקשר למיקומה של כל תנועה נדונה [O'Connor, 1973, p. 118].

השימוש בתנועות הקרדינאליות

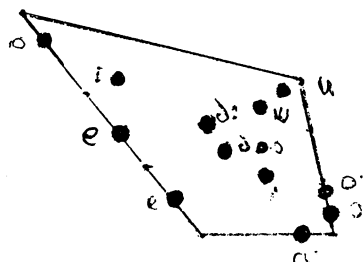
תנועות שונות אפשר להשוות לתנועות הקרדינאליות. מערכת תנועות של שפה או דיאלקט מקובל לציין ע"י ציור טרפו התנועות הקרדינאליות ללא סימני התנועות הקרדינאליות, ובתוך טרפו זה לציין בעזרת נקודות וסימנים את מציאת התנועות בשפה הנדונה ביחס לתנועות הקרדינאליות. את התנועות באנגלית בריטית דרומית, המכונה RP, מקובל לציין כמו בתרשים 7 (ע"פ ג'ונס 1964, עמ' 64), את התנועות בדנית — כמו בתרשים 8 (ע"פ Fischer-Jørgensen, 1972).

תנועות בודדות אפשר לתאר בהתייחסות לתנועות הקרדינאליות הקרובות. את התנועה במלה פ, ה, במבטא הישראלי המקובל, אפשר להגדיר כתנועה בין התנועות הקרדינאליות השנייה והשלישית, או כתנועה בין e ובין ε. את התנועה הראשונה במלה פ, ר, במבטא הישראלי המקובל, אפשר להגדיר כתנועה בין i ובין e, שהיא מעט יותר אחורית (במקום I, בתרשים 7).

דרך נפוצה נוספת לתיאור תנועות בודדות, היא הדרך המקובלת ביפ"א. בשיטה זו משתמשים בסימני התנועות שבלוח יפ"א (שבעיקרם הם סימני התנועות הקרדינאליות), ובתוספת אפשרית של סימנים מוסכמים אחרים להראות את

תרשים 8. דיאגרמה המראה את התנועות בדנית
(ע"פ Fischer-Jørgensen, 1972)

תרשים 7. דיאגרמה המראה את מצאי התנועות
הטהורות באנגלית בריטית RP (לפי ג'ונס, 1964,
עמ' 64)

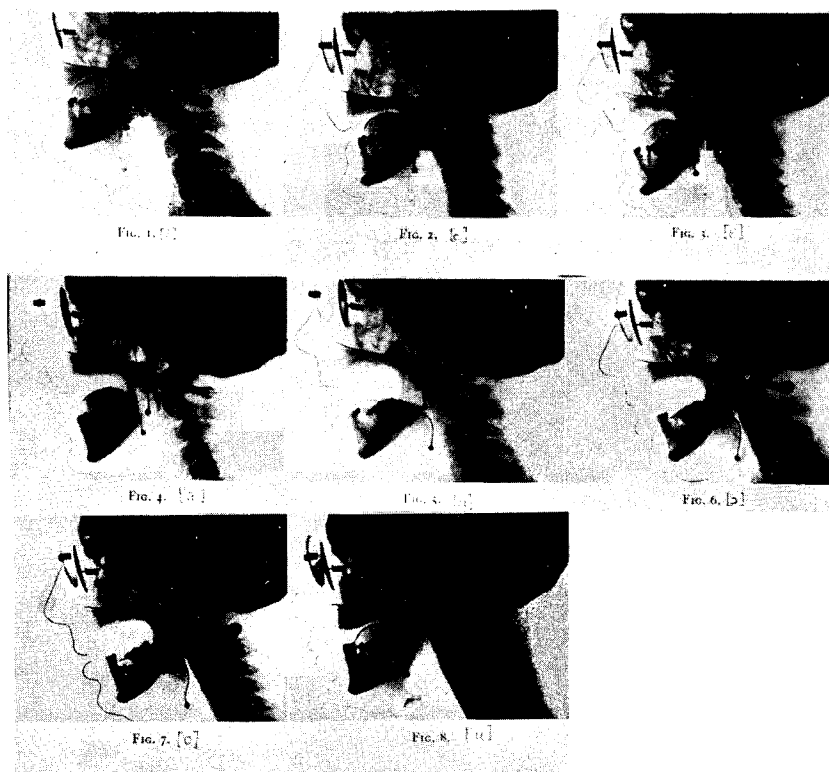
השינויים ביחס לתנועות הקרדינאליות: פסיק מתחת לסימן התנועה מציין ואריאציה פתוחה יותר [ɛ]; נקודה מתחת לסימן התנועה מציינת ואריאציה סגורה יותר [e]; צירי מעל סימן התנועה מציין ואריאציה ממורפזת יותר [ē]. אנפוף מסומן ע"י זרקא מעל הסימן [ē] וכיפוף (או תנועה בגון r — retroflex or r-coloured) מסומן גם ע"י פסיק מחובר לצד הסימן [e]¹⁵. לפיכך, את שתי התנועות במבטא הישראלי המקובל, שנדונו בקטע הקודם, נוכל לתאר ע"י הסימנים: [ɛ] — רִי, [ē] — רִי.

המגרעת בשיטת התנועות הקרדינאליות

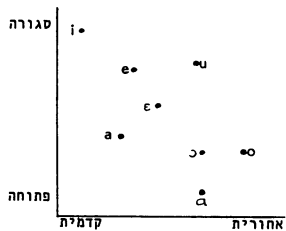
יש לחזור ולהדגיש, כי ג'ונס פיתח שיטה שהשימוש המעשי בה הוא מבחינת השמיעה בלבד. הוא בחר להשתמש בשיטת שמיעה ולא בשיטת חיתוך מפני שסבר, כי תיאור החיתוך אינו יעיל. הוא לא ידע עד כמה תיאור החיתוך של התנועות אינו מדויק. ג'ונס סבר, כי קיים קשר הדוק בין שמיעתו ובין תיאור החיתוך שלו, וכתוצאה מכך הרשה לעצמו להמשיך ולהשתמש במונחי חיתוך בשעה שבאמת תיאר תחושות שמיעה.

ג'ונס קבע את מצולע התנועות שלו רק ע"פ 4 תצלומי קרני X, בהגותו פעם אחת את 4 התנועות: i a u (תרשים 4). הוא הניח בטעות, כי נקודה על מצולע התנועות מציינת גם את מצב הלשון, ומשום כך גם בהשוואת תנועה לתנועותיו הקרדינאליות משתמש ג'ונס במונחי חיתוך באמרו: תנועה "סגורה יותר" או "קדמית יותר" וכד'. יש להעיר לזכותו של ג'ונס, כי בקביעותיו מצד השמיעה הוא קובע בדקדקנות את איכות התנועות, אך כשהוא מתארן במונחי חיתוך הוא מרבה להשתמש במונח "בקירוב" (approximate — ר' ג'ונס 1964, עמ' 32).
Stephen Jones (1929) הגה את שמונה התנועות הקרדינאליות באופן מבוקר, ותצלומי קרני X בשעת הגייתו מובאים בתרשים 9. התצלומים אינם ברורים דיים, אך

15. על סימנים נוספים לציין הוואריאציות הנזכרות ראה בהערות בלוח יפ"א.

תרשים 9. תצלומים בקרני X של 8 התנועות הקרדינאליות הראשיות ע"פ S.Jones (1929, ברשותם האדיבה של The British Journal of Radiology).

תרשים 10. יחסי פסגות הלשון, ע"פ תצלומי קרני X, בחיתוך 8 התנועות הקרדינאליות מפי S. Jones, ע"פ התצלומים שבתרשים 9.

בכל זאת אפשר לשער את מקום פסגת הלשון בכל התנועות. ע"י הנחת פלסטיק שקוף על התצלומים, אפשר לקבל את יחסי פסגות הלשון בביצוע 8 התנועות הקרדינאליות. תוצאת פעולה זו מובאת בהגדלה פי 5 מהמקור שבתרשים 10¹⁶. על פי תרשים זה נוכל לקבוע, כי נקודות על מצולעי התנועות של ג'ונס אינן מתארות מצבי חיתוך של הלשון, ואפילו לא בקירוב.

נסכם אפוא: שיטת התנועות הקרדינאליות היא שיטת שמיעה, ואין הצדקה לתאר אותה במונחי חיתוך, שכן הקשר בין התנועות הקרדינאליות ומציאות החיתוך הוא רופף. כבר ראינו בתרשים 2, בתצלומי קרני X של ראסל, כי תנועות שנשמעו שוות הופקו במצבי חיתוך שונים. גם גימסון (1970, עמ' 39) כותב, כי אפשר להגות תנועה קרדינאלית גם במצבי חיתוך שונים מאלה המתוארים בתיאור החיתוך המקובל. מכאן עולה המסקנה, כי מצולע התנועות המקובל ומונחי החיתוך אינם מתאימים לתיאור התנועות.

ניסיון תיאור התנועות ע"י מצולע תנועות חדש אפשר למצוא אצל לדפוגד (1971, עמ' 72). לדפוגד מציג תרשים תלת-ממדי של התנועות באופן המקשר את התיאור מבחינת החיתוך עם התיאור האקוסטי. תיאור זה לא התקבל, ואף לדפוגד עצמו אינו משתמש בו בספרו המאוחר יותר. אפשרות נוספת של הצגת תנועות השונה מטרפו התנועות הרגיל אפשר למצוא אצל אוקונר (1973, עמ' 109). הוא מציג בתוך ריבוע ומחוצה לו "סידור שמיעתי אפשרי של התנועות הקרדינאליות". למרות אי הדיק במינוח, הפול מודים כי שיטת תיאור התנועות הקרדינאליות היא שיטה מדויקת, ולכן, לדעתי, לא פדאי לשנות לא את צורת מצולע התנועות ולא את המינוח, אחרת נצטרך לפסול את כל שפע תיאורי התנועות בשפות ובדיאלקטים השונים שתוארו בעבר ע"פ התנועות הקרדינאליות. לדעתי, אפשר להמשיך ולהשתמש גם כיום במינוח הקיים והמקובל מזה מאה שנים, אך לתת לאותם מונחים משמעות שונה — שלא מצד החיתוך. עלינו להדגיש, כי המינוח "סגורה — פתוחה" ו"קדמית — אחורית" אינו בא לתאר מציאות חיתוכית, אלא מלים אלה הן תוויות או שמות, שכל כונתם היא לתאר איך תנועות נשמעות ביחס לתנועות אחרות מלים אלו תוגדרנה כמתארות איכויות שמיעה ולא כמתארות מציאות פיסולוגית¹⁷. לדוגמה, את התנועה שאני הוגה במלה העברית ער נוכל לתאר כתנועה קדמית גבוהה-למחצה מיומכת [e]. כונתנו תהיה, כי התנועה דומה לתנועה הקרדינאלית הקדמית הגבוהה למחצה [e], אלא שהתנועה בעברית נשמעת נמוכה מהתנועה

16. לתוצאות דומות הגיע גם לדפוגד בשנת 1975 (עמ' 198, תרשים 3, 9).

17. שיפורה במינוח יהיה אם במקום להשתמש במונחים "סגורה — פתוחה", הקשורים יותר לחיתוך הלשון, נשתמש במינוח מקובל אחר: "גבוהה — נמוכה". וכך נוכל לדבר על תנועה גבוהה, תנועה גבוהה למחצה, תנועה נמוכה למחצה ותנועה נמוכה — מלים אלו מתאימות יותר לשמש במינוח שדה השמיעות. ר' גם לדפוגד (1975, עמ' 197).

הקרדינאלית [e], כלומר התנועה העברית נמצאת בשדה השמיעות במקום נמוך מ-[e] וגבוה מ-[ε] הקרדינאליות.

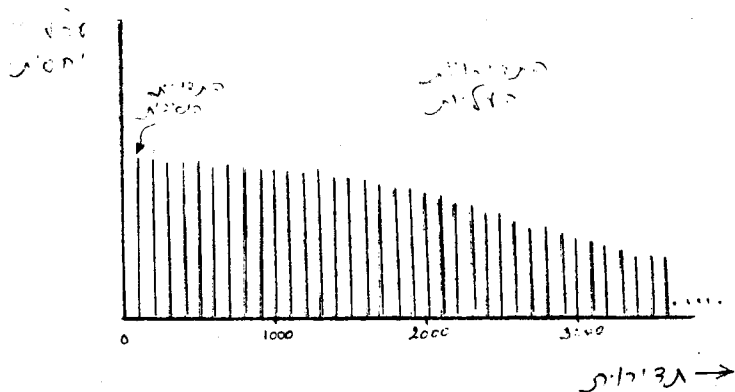
נוכל להמשיך ולהשתמש גם במצולע התנועות של ג'ונס, ונכון במצולע זה לכונתו המקורית של ג'ונס; המצולע יתאר את גבולות שטח "שדה השמיעות" של התנועות.

ניתוח אקוסטי של תנועות

כבר ראינו, פי קריטריוני השמיעה שלנו, שבעזרתם פותחה שיטת תיאור תנועות מדויקת, קרי — התנועות הקרדינאליות, אינם קשורים הדוקות בעובדות פיסיולוגיות. לעומת זה מצאו, פי קיים קשר בין קריטריוני השמיעה והעובדות האקוסטיות. Essner (1947) ו-Joos (1948), בלי כל קשר ביניהם, פרסמו, כל אחד בנפרד, טבלת תנועות המבוססת על נתונים אקוסטיים. ומפתיעה העובדה, פי טבלותיהם האקוסטיות מתאימות יפה לטופו התנועות שצורתו נקבעה שלושים שנה לפני כן ע"י קביעותיו מבחינת השמיעה של דניאל ג'ונס.

במאמר בהיקף זה לא נוכל להיפנס לכל פרטי התיאור האקוסטי של התנועות, ולכן למעוניינים אמליץ לקרוא את עבודתו של Fant (1970) או את עבודתו המקיפה של לדפוגד (1967, עמ' 72–142), שיש בה גם סקירה היסטורית על התפתחות התיאור האקוסטי החל משנת 1829, מאז ימיו של Willis. אנו ננסה לעמוד פאן על הקשר שבין חיתוך התנועות ומהותן האקוסטית, נתאר בקצרה ניתוח אקוסטי של תנועות, ולבסוף נעמוד על הקשר שבין הניתוח האקוסטי של התנועות והניתוח מבחינת השמיעה.

הקשר בין חיתוך התנועה ומהותה האקוסטית מבחינה אקוסטית אפשר לראות את התנועות כמקור קול הנוצר בשפתות הקול והעובר דרך חללי התהודה שמעל סדק הקול: דרך חלל הלוע, דרך חלל הפה ולפעמים גם דרך חלל האף. מקור הקול בתנועות מורפב מתדירות יסודית והעליות (ההרמוניות) שלה, פשהתדירות היסודית נובעת מתדירות הפתיחות והסגירות של שפתות הקול. העליות או ההרמוניות הן תדירויות של פפולות שלמות של התדירות היסודית. מקור קול של גבר יכול להיות, למשל, בתדירות יסודית של 100 תנודות (הרץ) בשנייה, והעליות שלו תהיינה בתדירויות 200, 300, 400 וכו'. תרשים 11 מדגים מקור קול פזה. גל מורפב פזה, הנוצר בשפתות הקול, חייב לעבור דרך חללי התהודה שמעל סדק הקול (שופר האויר), המשנים אותו, וכתוצאה מהשינוי שונה גל הקול הנכנס לשופר האויר מגל הקול היוצא מן הפה. שופר האויר משמש מקסגן (filter) המסגל לשנות את עץמות התדירויות העוברות דרכו; תדירויות מסוימות עוברות דרכו פמעט ללא שינוי בעץמתן, אך לעומת זה עץמות תדירויות אחרות יכולות להיחלש מאוד.

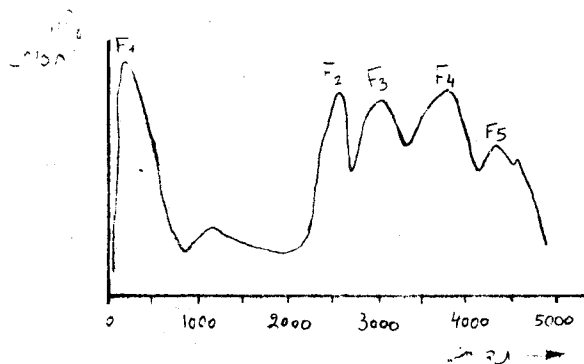
תרשים 11. דוגמה להרכב גל קול, הנוצר ע"י שפתות הקול

אין הבדל בין שופר האויר וכל חלל תהודה (קהוד) אחר. החומר שממנו בנוי המהוד, גודלו וצורתו הם שקובעים את תכונותיו האקוסטיות. במונחים אקוסטיים אומרים, פי מהוד מעביר בצורה טובה תדירויות שהן בתהודה (resonance) איתו, ואילו תדירויות שאינן בתהודה איתו הוא מחליש או מסנן. בדיבור אנו משנים את גודלם ואת צורתם של חללי התהודה, ועל ידי זה משנים אנו את תדירויות התהודה שלנו, וכתוצאה מכך מסוגלים אנו להעביר תדירויות שונות של מקור הקול במצבים שונים. תדירויות התהודה של שופר האויר מכוונות בשם פורמאנטים, כשפורמאנט ראשון (F_1) הוא תדירות התהודה הנמוכה ביותר, פורמאנט שני (F_2) — תדירות התהודה הראשונה הגבוהה ממנו, וכן הלאה. תרשים 12 מראה גרף של תגובת (response) חללי התהודה שלי בבצעי תנועת i אופיינית בעברית שלי. מעל הגרף רשומים הפורמאנטים השונים: F_1 מרפוז בתדירות 310, F_2 — ב-2560, F_3 — ב-2990 ו- F_4 — ב-3710. השינוי הפיסיולוגי של אברי הדיבור בביצוע התנועות גורם לשינוי הצורה והגודל של שופר האויר, וכתוצאה מכך מופקים גלי קול המורכבים מפורמאנטים שונים האופייניים לתנועות השונות — התנועות נבדלות זו מזו מבחינה אקוסטית ביחסי הפורמאנטים השונים שלהם (ר' Flanagan et al., 1970 pp. 22, 26).

ניתוח אקוסטי של תנועות

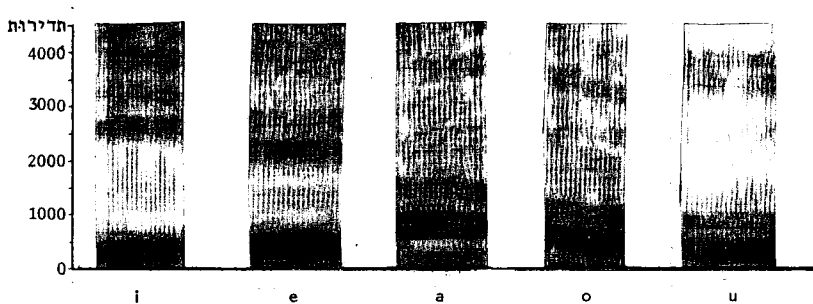
ראינו פי הפורמאנטים הם תדירויות התהודה של שופר האויר, והם מקבלים ערכי תדירויות שונים בהתאם לכל מצב של שופר האויר. אך כיצד מוצאים אותם? "הספקטרוגרף של הקול" הוא מכשיר המסוגל לנתח גלי קול ולצייר לנו גרפים, שבהם אפשר לראות את רכיבי גל הקול¹⁸. הגרף השכיח ביותר, שבו משתמשים

18. הספקטרוגרף תואר במקומות רבים. ר', למשל: Fant, 1970 pp. 177–188.

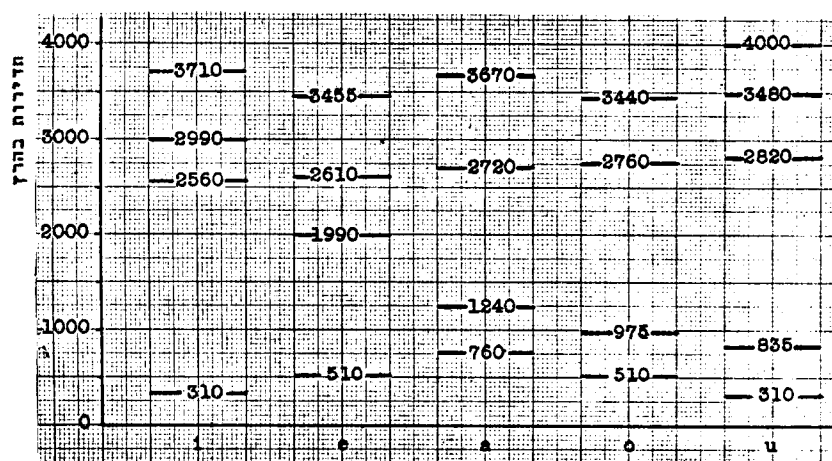
תרשים 12. תגובת (Response) חללי התהודה בביצוע תנועת i בעברית

בחקירת דיבור, נקרא בשם ספקטרוגרמה. הציר האופקי בספקטרוגרמה (ציר x) הוא ממד הזמן, ואילו הציר האנכי (ציר y) הוא ממד התדירות. ממד העצמה מתגלה ע"י כמות הציור. בספקטרוגרמות כמו אלו המובאות בתרשים 13, רואים אנו כי גל הקול מורכב מתדירויות רבות, אך עיננו נתקלת מיד בתופעה, כי הן מתקבצות לאזורי תדירויות. אזורי תדירויות אלו הם הפורמאנטים. מניסויים בדיבור מלאכותי של תנועות נתברר, כי מספיקה נוכחותם של שני הפורמאנטים הנמוכים לזיהוי האיכות הפונטית של התנועות (ר', למשל: Fant, 1960).

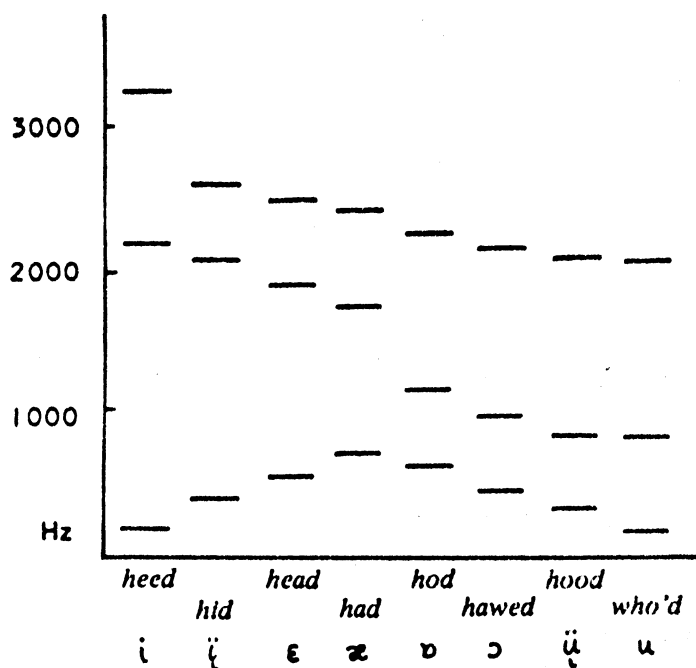

תרשים 13. ספקטרוגרמות של חמש תנועות בעברית

הספקטרוגרמות שבתרשים 13 הן רק דוגמה אחת לחמש התנועות הקיימות בעברית. חמש התנועות הפונמיות בעברית שלי נבדקו מבחינה אקוסטית גם בהקשר וגם במבודד. לבדיקת התנועות בהקשר נבחרו המלים: עיר, יר, קר, אור מלים אלו נבחרו בכונה, מפני שהן פותחות בעיצור סדקי בהגייתי הרגילה, והשפעת עיצור סדקי על התנועה שאחריו היא אפסית. כדי להוסיף טבעיות להגייה הוכנסה כל אחת מהמלים לתוך משפט. בנוסף למשפטים נהגו חמש התנועות גם במבודד. בכדי למנוע מקריות, נקראו חמשת המשפטים וחמש התנועות במבודד

תרשים 14. ממוצע הפורמאנטים בחמש התנועות בעברית בתחום 0-4000 הרץ (לאופר, 1972)

תרשים 15. 3 הפורמאנטים הנמוכים בהגיית 8 תנועות באנגלית בריטית (RP); הועתקו מלדפוגד (1971, תרשים 11, ברשותו האדיבה של המחבר).

בחמישה ימים שונים, כך שבסה"כ נבדקו 25 משפטים ו-25 תנועות. תרשים 14 מראה את ממוצע תדירויות הפורמאנטים באמצעי התנועות שנבדקו בתחום של 4,000-0 הרץ.

תרשים 15 הוא העתקה מלדפוגד (1971, עמ' 73, וברשותו האדיבה של המחבר), והוא מתאר את תדירויות שלושת הפורמאנטים הראשונים בהגייתו הבריטית (RP) של לדפוגד את שמונה התנועות במלים האנגליות הרשומות. לנוחיות הקורא הוספתי מתחת לכל מלה בתרשים את סימונה הפונטי של התנועה.

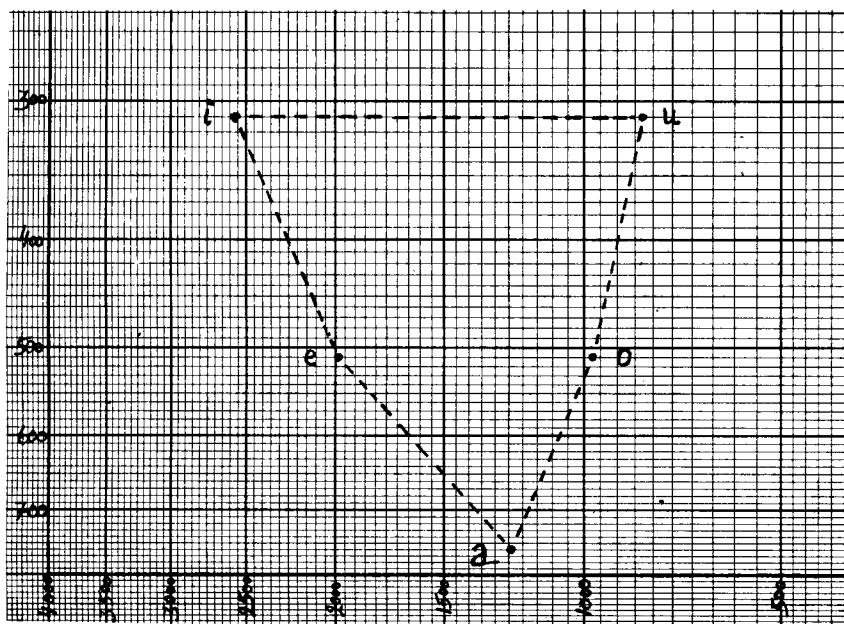
הקשר בין פורמאנטים ושמיעות

מהתבוננות בתרשימים 14 ו-15 אנו מוצאים יחס הפוך בין תדירות הפורמאנט הראשון (F_1) וגובה התנועה: [i] ו-[u] הן תנועות גבוהות ו- F_1 שלהן נמוך (310 הרץ בתרשים 14), בה בשעה שבתנועה הנמוכה F_1 [a] הוא גבוה (760 הרץ). כשהגו לדבר בעבר על גובה פסגת הלשון בתנועות, קרוב לודאי שהדבר נקבע לא ע"י ממשות חיתוך, אלא לפי השפעת תדירות F_1 על אוזנו. כלומר, F_1 נמוך — תנועה גבוהה, F_1 גבוה — תנועה נמוכה.

עוד יכולים אנו לראות בתרשימים אלו (בייחוד בתרשים 15), כי תדירות F_2 הולכת וקטנה בתנועות הקדמיות, ככל שהתנועה הולכת ונעשית נמוכה יותר, מ-[i] ל-[æ]; ותדירות F_2 ממשיכה לקטון בתנועות האחוריות ככל שהתנועה הולכת וגובהת מ-[æ] ל-[u]. היחס בין תדירות F_2 ואחוריות התנועה אינו פשוט אפוא כמו היחס בין F_1 וגובה התנועה. לדפוגד (1975, עמ' 173, 174) מנסה למצוא יחס בין אחוריות התנועה ובין ההפרש של תדירויות F_2 ו- F_1 ; ולפיכך, כשדיברו בעבר על אחוריות פסגת הלשון התכוונו, למעשה, לדעת לדפוגד, להפרש שבין F_2 ו- F_1 , יותר מאשר לחיתוך המדויק. הפרש F_2-F_1 גדול — תנועה קדמית, הפרש F_2-F_1 קטן — תנועה אחורית.

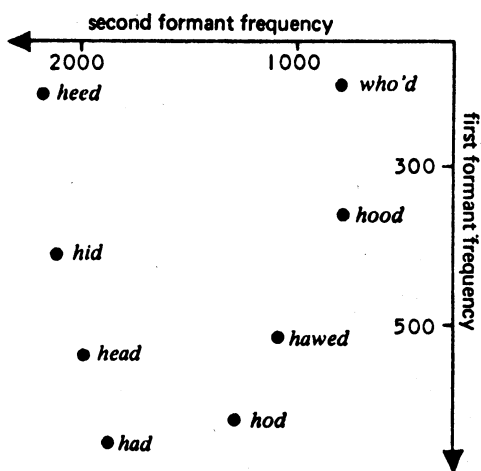
טבלות פורמאנטים מקובלות היום בתיאורים פונטיים. ומפיון ששני הפורמאנטים הראשונים אחראיים לאיכות הפונטית של התנועות, מקובל לתאר את התנועות בגרף בו F_1 מוצג לעומת F_2 . תרשים 16 הוא גרף מסוג זה, והוא מתאר את ממוצעי שני הפורמאנטים בעברית, שתוארו כבר בתרשים 14. אופן הצגת תרשים 16 מקובל מאז תיאורו של Joos (1948, עמ' 51-53): הציר האנכי הוא F_1 , והציר האופקי הוא F_2 . וכשם ששמיצתנו את התדירויות היא יותר ביחס לוגאריטמי מאשר ביחס לינארי, כך גם קנה המידה מצוין בשיטה לוגאריטמית. הסיבה לפיון הלא מקובל של הסקאלות — לצד שמאל ולמטה, היא כדי לקבל את תנועת [i] בקצה השמאלי העליון, את [u] בקצה הימני למעלה, ואת [a] בתחתית — כמקובל במצולעי התנועות. תרשים 17 גם הוא מצויר באופן זה, והוא מתאר את F_1 ו- F_2 של 8 התנועות באנגלית הבריטית שהוזכרו בתרשים 15 (התרשים הועתק מלדפוגד 1971, עמ' 73, וברשותו האדיבה של המחבר).

תדירות פורמאנט ראשון

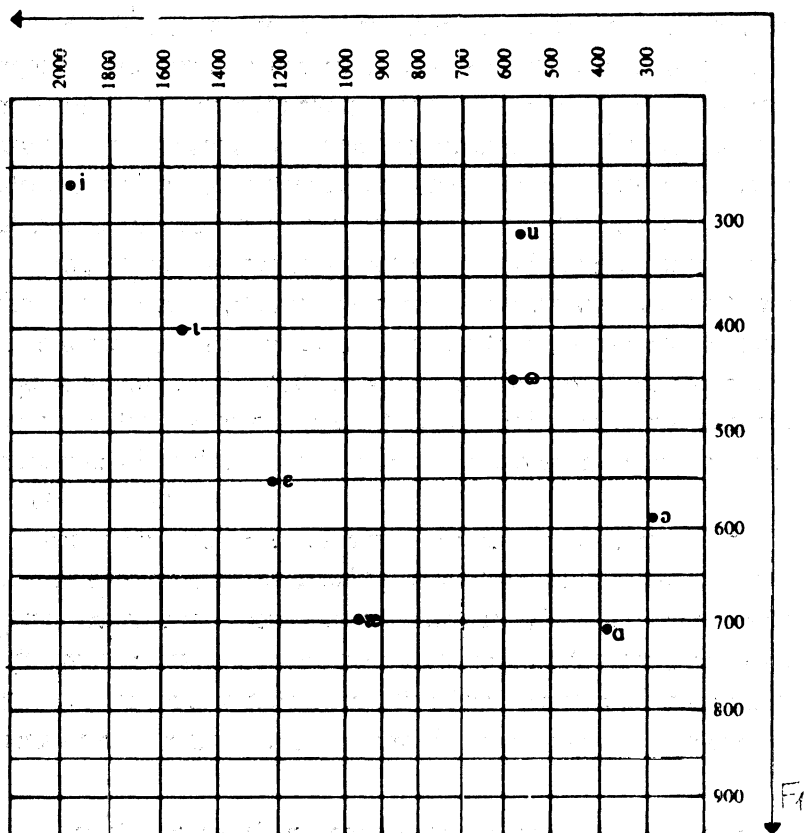
תדירות פורמאנט שני

הרשים 16. יחסי 5 התנועות בעברית בהתאם לתדירויות F_1 ו- F_2 (לאופר 1972)

הרשים 17. יחסי 8 התנועות באנגלית (RP) במלים הרשומות בהתאם לתדירויות F_1 ו- F_2 שלהן (מתוך לדפוגד 1971, Fig. 11, וברשותו האדיבה של המחבר)

יש המציירים תרשימי פורמאנטים ע"י הצגת F_1 כנגד ההפרש שבין F_2 ו- F_1 (לדפוגד 1975, עמ' 172). הסיבה לכך היא מפני ש- F_2 יורד בסדרת התנועות האחוריות, וכתוצאה מכך תנועת [u] מופיעה "אחורית" יותר מתנועת [o]. דבר שאינו מתאים לא למצולע המקובל ולא למציאות החיתוך. לעומת זה ההפרש $F_2 - F_1$ נשאר די קבוע בתנועות האחוריות, ולכן מיקום התנועות האחוריות בתרשים יהיה בקו אנכי בדומה לטרפו התנועות המקובל. סיוע נוסף לציון ההפרש $F_2 - F_1$ הוא בכך שההפרש בתנועות הקדמיות הולך וקטן — דבר הגורם למיקום התנועות בקו אלכסוני בתרשים, שוב, בדומה לציור טרפו התנועות המסורתי. שיטה זו נראית אלגנטית יותר בתיאור שפות שבהן מספר התנועות גדול. תרשים 18 מתאר באופן זה ממוצע של שמונה תנועות באנגלית אמריקנית (הוצחק מלדפוגד 1975, עמ' 172, וברשותו האדיבה של המחבר).

תרשים 18. לעומת ההפרש בין F_2 ו- F_1 של ממוצע 8 תנועות באנגלית אמריקנית (הוצחק מלדפוגד 1975, תרשים 8.7, ברשותו האדיבה של המחבר)

תרשימים מהסוג האחרון מזכירים מאוד את מצולעי התנועות המקובלים, שבהם משוים מצאי תנועות של שפה לתנועות הקרדינאליות, כמו תרשימים 7 ו-8 לעיל. כבר עמדנו על כך כי מצולע תנועות מתאר איכות שמיעה, ולכן, אם עיגול השפתיים שווה לתנועות הקרדינאליות הראשיות, התרשימים ישקפו גם את הממצא האקוסטי. במקרים כאלו מצולעי התנועות הם שוי ערך לגרפים של פורמאנט ראשון ביחס להפרש שבין פורמאנט שני ופורמאנט ראשון (לדפוגד, 1975, עמ' 201).

עם זאת יש לומר, כי הקשר בין איכות שמיעה לתנועות והניתוח האקוסטי אינו פשוט ונהיר כל כך. בקטע הקודם רמזנו, כי טרפו התנועות מבחינת השמיעה דומה לניתוח האקוסטי, רק בתנאי שמדובר במצבי עיגול שפתיים הדומים לתנועות הקרדינאליות הראשיות. במקרה של התנועות הקרדינאליות המשניות, טרפו התנועות מבחינת השמיעה יהיה שונה מהניתוח האקוסטי. עיגול השפתיים גורם לפורמאנט השני להיות נמוך יותר, ואם נתאר את התנועות המעוגלות בתרשים פורמאנטים, הן יהיו במרכז התרשים, שלא כמו במצולע התנועות המקובל¹⁹.

המלה האחרונה במחקר שמטרתו למצוא את הקשר בין מונחי השמיעה המקובלים עלינו והממצאים האקוסטיים עדיין לא נאמרה. עדיין ממשיכים לנסות למצוא קשר פשוט בין הקריטריונים "קדמית — אחורית" או "מעוגלת — בלתי מעוגלת" ובין הממצאים האקוסטיים. יש הסוברים שיש להתחשב גם ביחס הפורמאנט השלישי לשני הפורמאנטים הראשונים, או שיש לכלול גם את עצמת הפורמאנטים כשם שמתחשבים בתדירויותיהם (לדפוגד, 1971, עמ' 74).

המחקר הפונטי האקוסטי עדיין נמשך, שכן כיום על סמך ניתוח ספקטרוגרפי בלבד, עדיין אי אפשר לקבוע בדיוק את האיכות השמיעתית של תנועות הנהגות ע"י דוברים שונים, כפי שפונטיקאי מאומן מסוגל לעשות רק בעזרת שמיעתו; בניתוח ספקטרוגרפי אנו מסוגלים לקבוע בדאואת גם את יחס השמיעות של שתי תנועות הנהגות ע"י אותו דובר, אך רק לעתים רחוקות אנו מסוגלים לקבוע בדאואת מהו יחס השמיעות הפונטית של שתי תנועות הנהגות ע"י אנשים שונים (לדפוגד, 1967, עמ' 74; 1975, עמ' 189–191).

אולם העובדה שמחקר אקוסטי עדיין נמשך, וכי עדיין לא נתגלו כל הקשרים שבין שמיעתנו והעובדות הפיסיקאליות, אינה גורעת מטיב הניתוח האקוסטי. ההוכחה הטובה ביותר לנכונות הניתוח האקוסטי שלנו היא בהפקת הדיבור המלאכותי (דיבור סינתטי). בסנתז דיבור אנו יוצרים גל קול מ"מרפיבים" שאותם אנו מוצאים חשובים בדיבור. אם גל הקול גורם למאזינים תחושה של הדיבור שאותו התכונו לסנתז, הרי שהמרפיבים המהותיים לדיבור הם לפחות חלק מהמרפיבים

19. למעשה זו מגרעת של שיטת התיאור מבחינת השמיעה — בטרפו התנועות מבחינת השמיעה אין מקום מיוחד לתנועות הקרדינאליות המשניות, והתנועות [i] [y], למשל, מתוארות בנקודה אחת בטרפו.

שפללנו בסינתוז. למשל, על נכונות הניתוח של התנועות העבריות שהיובא בתרשימים 14 ו-16, אפשר לעמוד מתוך עבודתי על סינתוז דיבור עברי (לאופר, 1972; חשל"ו). בעבודתי גרמתי למחשב ש"ידבר" עברית, ובשלבים הראשונים סינתטתי קלות הבאי [nonsense words], שפללו עיצורים ותנועות. המרכיבים העיקריים גם בסינתוז העיצורים וגם בסינתוז התנועות היו שלושת הפורמנטים הראשונים ועצמותיהם. בבדיקות הראשונות נקרתה כל תנועה עברית 20 פעמים ובסה"כ בכל בדיקה סונתוז 100 מלות הבאי (5 תנועות x 20 פעמים). בשתי הבדיקות הראשונות נדרשו 40 מאזינים לרשום גם את איכויות התנועות. תוצאות רישום התנועות היו טובות מאוד — ממוצע השמיעות היה 99 של תנועות נכונות (לאופר, 1972, עמ' 167-178), ומזה יכולים אנו להסיק בדאיות, פי הניתוח האקוסטי של התנועות בעברית, המובא בתרשים 14, הוא נכון. ניתוח אקוסטי הוא אם פן מדויק, אך עדיין ממשיכים לחקור את הקשר בין הניתוח האקוסטי והניתוח השמיעתי של התנועות.

סיכום

ראינו, כי את התנועות אפשר לתאר בשלושה מישורים מקבילים. אפשר לתאר מבחינת החיתוך בהסתמכנו על תצלומים בקרני X. אך ראינו, כי אין תיאור כזה יעיל לצרכי הוראה. עוד ראינו, כי גם תיאור תנועות מבחינת השמיעה וגם תיאור תנועות מבחינה אקוסטית הם מדויקים. עדיין נמשכת חקירת הקשר שבין הניתוח האקוסטי ובין הניתוח מבחינת השמיעה והחיתוך.

ביבליוגרפיה

בחיבורים לועזיים, ששם מחברם נופר בגוף המאמר בעברית, נרשם פאן שם המחבר גם בעברית בצד שמו בלועזית.

אלנר צבי, תשי"א — מבוא לתורת הפונטיקה הכללית, הוצאת ראובן מס, ירושלים.
בן-גוריון מרים, 1961 — שיעורים בתורת ההיגוי, בהשתתפות עוזי אורן, הוצאת ענבל, ירושלים.

גרבל אירנה, — ערך "פונטיקה ופונולוגיה" באנציקלופדיה העברית.
גרבל אירנה, 1958 — המבטא העברי (ראשי פרקים), האוניברסיטה העברית, הפקולטה למדעי הרוח.

לאופר אשר, חשל"ו — דיבור עברי מלאכותי בעזרת מחשב, לשוננו מ', עמ' 67-78.
סגל משה צבי, חרפ"ח — יסודי הפונטיקה העברית, ירושלים.
רוזן חיים, תשט"ז-1956 — העברית שלנו, דמותה באור שיטות הפלשנות, עם עובד, ת"א.

- BLOCH B., 1950 – "Studies in colloquial Japanese. IV: Phonemics", *Language*, 26 pp. 86–125.
- CARMODY F.J., 1937 – *X Ray studies of Speech Articulations*, Univ. of California Press, Berkeley.
- DELATTRE P., Liberman A.M., Cooper F.S. & Gerstman L.J., 1952 – "An experimental study of the acoustic determinants of vowel color", *Word*, 8, pp. 195–210.
- FANT G., 1960 – *Acoustic Theory of Speech Production*, Mouton & Co., The Hague.
- FANT G., 1970 – Analysis and synthesis of speech processes in: *Manual of Phonetics*, edited by B. Malmberg, North Holland Publishing company, Amsterdam–London, pp. 173–277.
- FISCHER-JØRGENSEN E., 1972 – Formant frequencies of long and short Danish vowels, *Studies for Einar Haugen* (ed. E.S. Firchow and others), Mouton, The Hague.
- FLANAGAN J.L., COKER C.H., RABINER L.R., SCHAFER R.W., UMEDA n., 1970 – "Synthetic voices for computers", *IEEE Spectrum*, Vol. 7 pp. 22–45.
- ESSNER C., 1947 – "Recherches sur la structure des voyelles orales", *Arch. Neerland, Phon, Exper.*, Vol. 20 pp. 40–77.
- GIMSON A.C., 1970 – *An Introduction to the Pronunciation of English*, ג'ימסון Second edition, Arnold, England.
- HEFFNER R-M.S., 1952 "General Phonetics" Univ. of Wisconsin Press.
- HOCKETT C.F., 1955 – "A Manual of Phonology", Baltimore, Waverly Press.
- I.P.A., 1949 – *The Principles of the International Phonetic Association*, יפ"א Dept. of Phonetics, University College, WC1E 6BT, London.
- JAKOBSON R., FANT G. & HALLE M., 1961 – *Preliminaries to Speech Analysis*, M.I.T. Press Massachusetts.
- JONES DANIEL, 1963 – *The Pronunciation of English* 4th edition, Cambridge, ג'ונס University Press.
- JONES DANIEL, 1964 – *An Outline of English Phonetics* 9th edition, ג'ונס Cambridge, Heffer.
- JONES DANIEL – *Cardinal Vowels*, Linguaphone Records Nos. ENG 252–255
- (דניאל ג'ונס משמיע את 8 התנועות הקרדינאליות הראשיות ואת 10 התנועות הקרדינאליות המשניות, את התקליטים מלווה חוברת הסבר. שנה ההוצאה לא צוינה).
- JONES STEPHEN, 1929 – "Radiography and pronunciation", *British Journal of Radiology*, New Series Vol, II pp. 149–51.
- JOOS M., 1948 – *Acoustic Phonetics*, Baltimore, Waverly Press (supplemeent to *Language*, 24).

- KELLER KATHRYN C., 1971 – *Instrumental Articulatory Phonetics*, S.I.L., Oklahoma
- LADEFOGED P., 1967 – *Three Areas of Experimental Phonetics*, Oxford Univ. Press. לדפוגד
- LADEFOGED P., 1971 – *Preliminaries to Linguistic Phonetics*, The University of Chicago Press. לדפוגד
- LADEFOGED P., 1975 – *A Course in Phonetics*, Harcourt Brace Javanovich, Inc. לדפוגד
- LAUFER A., 1972 – *Synthesis by Rule of a Hebrew Idiolect*, Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of London, May 1972. לאופר
- O'CONNOR J.D., 1973 – *Phonetics*, Pelican. אוקונר
- PARMENTER C.E. and TREVIÑO S.N., 1932 – "Vowel positions as shown by X-Ray", *The Quarterly Jour. of Speech*, p. 351–369.
- RUSSEL G.O., 1928 – "The Vowel: Its Physiological Mechanism as shown by X-Ray", *Columbus: The Ohio State Univeristy Press*.
- RUSSEL G.O., 1931 – *Speech and Voice*, Macmillan, New York. ראסל
- STEVENS K.N. & House A.S., 1955 – "Development of a quantitive description of vowel articulation" J.A.S.A Vol 27, pp. 484–493. Reprint in *Readings in Acoustic Phonetics* Edited by I. Lehisté, MIT, 1967, pp. 34–43.

מִן הָעֲבוּדָה בְּמִלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

כד.

אלישע קימרון

נתפעל בינוני

0.1 מ ב ו א

מן המפורסמות הוא, כי צורת התפעל (עבר) השתנתה בלשון חז"ל לנתפעל, ורק שרידי התפעל נותרו בלשון זו¹. שינוי זה מתבאר בהיקש של בניין התפעל (שבלשון חז"ל משמעותו פאסיבית) אל בניין נפעל. היקש, שפעל בעבר בלבד, ולא בביוני (ובעתיד). צורת הבינוני נשארה גם בלשון חז"ל מתפעל. ואף על פי שכמה מלומדים השכילו ללקט מתוך המקורות מספר לא מבוטל של צורות נתפעל בביוני, דומני שהדעה, כי צורה זו היא בחזקת מציאות ממשית בלשון (במיוחד בלשון המקורות העתיקים) היא נחלתם של מעטים בלבד. רבים בנדאי יראו בה תולדת שיבושים מסוגים שונים. במאמר זה אקבץ את החומר שנכתב בנושא ואברר את טיבו. וכן אביא חומר נוסף שליקטתי מתוך כתביידי, חומר שיש בו, לדעתי, כדי להוכיח, שמציאות צורת נתפעל (ביוני) במקורות הקדומים אינה בגדר שיבושי טקסט, אלא היא צורה שכבר הייתה קיימת בלשון התנאים. מקצת מן החומר נודמן לי אגב התקנת כתביידי של יצירות מספרות ההלכה והמדרש לצורכי המילון ההיסטורי ללשון העברית, ורובו — טרחתי הרבה במציאתו. וזכורים לטובה חבריי לעבודה שסייעו בידי: מרדכי מישור סיפק לי עדויות חשובות שהיו ברשותו, וראובן מירקין, אמנון שפירא, ברכה פישלר ויחיאל קארה הפנוני לדוגמות המצויות בספרות של תקופת ההשפלה ואילך. הקפדתי להביא את העדויות בשם אומריהן וצינתי את שמם (בראשי תיבות) לאחר מראה המקום.

1. מחקרים קודמים בנושא

עד כמה שידוע לי, לא נכתב בסוגיה זו אלא מעט. אביא כאן מה שמצאתי בספרות המחקר מלה במלה לפי סדר הזמנים:

1.1 הר-זהב²:

במקרא בא בניין נתפעל אך במקום אחד: נִשְׁתָּנָה (מש' כז, טו), אבל בלשון המשנה בא בדרך

1. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 118 [להלן: סגל]; ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 108-109; ג' הנמן, 'תורת הצורות של לשון המשנה ע"פ מסורת כ"י פארמה (דה-רוסי 138), חלק א': הפועל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב, עמ' 219-221 [להלן: הנמן].

2. צ' הר-זהב, 'הבניינים בפועל העברי', לשוננו, ב (תר"ץ), עמ' 162.

קבועה, עד שכשבסמך נפגש את בנין התפעל לגמרי. ובה הוא בא לא אך בזמן עבר בלבד, כמה שאומרים כל המדקדקים, אלא אף בבינוני: נתרפין (יר' ברכות פ"א ה"א), נתאחין (שם פלאים א, ב), נתוספת (בבלי, שבת קנב ע"א וקנים סוף פ' ג'). וכך השתמשו אף רש"י בפירושו לאיוב לג, כה, והגר"א, באדרת אליהו י"ח. וכך נשתרשים, דרך הקדש יא, ג). העתיד אחד הוא בשני הבינוניים, ואי אפשר לידע מי הוא מבנין זה ומי מבנין זה.

1.2 סגל³:

בבינוני של נתפעל נשתמרה מ תחילית למרות נ תחילית שבבינוני נפעל, מפני שה[מ] מצויה כאות תחילית קבועה בשמות ותוארים רבים וגם בבינונים. ועוד, יצירה עממית שלפי היקש אי אפשר לה להיות עקבית בתחילת ההיגיון.

ובהערה: ובאמת נמצאת גם דוגמאות של בינוני עם נ: נתרפין, יר' ברכות א, א; נתאחין, יר' פלאים א, ב. ה' גם הגרסה ניתוספת, 2538, הערה 5; הר"זהב, לשוננו, ב, עמ' 162.

1.3 י' אבינרי, תרומות לשון משדה החסידות⁴:

נתפעל בלשון הווה: "אברהם היה נתיירא" (דגל מחנה אפרים, וירא). "אחד היה נשתלח לעזאזל" (שמיני), "לבושי הקדרות והשחרות נורקים ונחלבים בו" (שם), "נמתקין כל הדינים ונתבטלין כל הקליפות" (סוף תזריע), "שיהיו נתברכין" (בלק), "כמו שהנחל נמשך ונתפשט ממעין הנובע" (מסעי), "ונתמלאים בכוננותו" (לקוטים לפ' תצוה), "נתגלים" (תשא). — "הרי אלה שיבושים גסים", יחשוב לו הקורא. ואולם למעשה — לשון חז"ל היא, וכיון שאין הדבר ידוע אלא למעטים אציין פאן גם מראי מקומות: "חכמה ניתוספת בהם" (שבת קנב ע"א), "והן נתבקעות" (פסחים מ ע"א), "יכול שהן נתרפין" (יר' ברכות א, א), "והן נתאחזין" (שם, פלאים א, ב), "שנגוזין ונתחלפין" (שהש"ר ו, יז), "וגזירתו נתקיימת" (מדרש תהלים, בויבר, פרק ז), "ונתמעטת תנופה" (ספרא צו, יא). וכן לשון רש"י: "איסור הנתבשל" (ע"ו ע"ב), אך ייתכן שההא במקום שין והוא לשון עבר, "נתבערות" (רש"י, פריהות כ"ע"א). והרד"ק כותב, בהשפעת "נשתוה" שבמשלי: "שלשה שרשים נשתוים" (ספר השרשים, ע' עלק). שימוש זה של נתפעל גם בהווה מצוי הרבה בספרי חסידים, פעדות הדוגמאות הבאות מ ל י ק ו ט י מ ה ר ן : "כולם נתעוררים לחיים", "נתבטלים כל האפיקורסות ונכללים ונתבטלים כל הניגונים בתוך הניגון הזה", "כשהצדיקים נתפרסמים בעולם ע"ז נתחדשים ניגונים בעולם".

1.4 י' אבינרי, היכל רש"י⁵:

נתפעל בזמן הווה: נתבערות (פריהות כ"ע"א), נתיעצים (דה"ב י, ו), נתעפשות (רש"י על האלפס. אך בפירושו בגמרא—מתעפשות, ב"מ לח ע"א). נו"ן בנתפעל בלשון הווה אין במקרא: "נשתוה" (משלי כז, טו) — צורה זרה היא, והמדקדקים חלוקים בדבר בניינה וזמנה (בהשפעתה כתב רד"ק "שלשה שרשים נשתוים"). אך בלשון חז"ל מצויה לא פעם נו"ן של נתפעל גם בהווה:

והן נתאחין (יר' פלאים א, ב), שהיו נתאכלים (ב"ר סח, יא), והן נתבקעות (פסח' מ ע"א, דוקא ברש"י שם במ"ם), חכמה ניתוספת (שבת קנב ע"א), שאתם נתמנין (יר' שקלים ה, א), ונתמעטת תנופה (ספרא צו, יא), שנגוזין ונתחלפין (שהש"ר ו, יז), וגזירתו נתקיימת (מדרש תהלים, בויבר פרק ז). נתרפין (יר' ברכות א, א), והאדם נשתטה (תנחומא, סוף משפטים).

3. עמ' 118.

4. מצודה, ג-ד (תש"ה), עמ' 244 (המקור שממנו לקוחות הדוגמאות — דגל מחנה אפרים לר'

משה חיים אפרים).

5. י' אבינרי, היכל רש"י, א-ד, תל-אביב ת"ש-תש"כ [להלן: היכל רש"י], פרק ג, עמ' קעא.

"אסור הנתבשל" — הבאתי באות ה"א (סעיף תנח), כי לדעתי באה כאן ה"א במקום שי"ן. במאמרי "תרומות לשון משדה החסידות" (בקובץ "מצודה", לונדון תש"ה) ביררתי שימוש זה והבאתי הרבה דוגמאות מספרי חסידים, ובעיקר — מחוך "דגל מחנה אפרים":
נזקים ונתלכשים, נתבטלים, נתברכים, נתחדשים, נתמלאים, נתעוררים, נתפרסמים; היה נשתלה, היה נחירא ועוד.

בעברית החדשה לא נקלט שימוש זה, ובדין שלא ייקלט. אך במקום שבניין מתפעל דומה לפעל (בטפסט לא מנוקד) יש פותחים לפעמים נו"ן במקום מ"ם: נטשטים, נדררים (במקום מיטשטשים, מידרדרים).

כתבתי מנדלי ימצא גם ללא צורך מיוחד: "היה נשתטה מיד" (בסיפור הנשרפים).

1.5 הנמך:

תחילית הבינוני תמיד מת-, כבמקרא (כ-250x). קשה לקבוע ע"פ הצילומים אם קדם התיקון שבין צורות בינוני לצורות עבר, ויש באלה משום נגיעה גם בשאלת התחילית.
א: קראה סירוגין מתנמנם (מג 2: כז). קשה לקבוע ע"פ הצילומים אם קדם התיקון שבין השיטי לניקוד, ואזי מכון זה לצורת העבר, או אם קדם הניקוד (מ' הבינוני אמנם מנוקדת!), ואזי יש כאן דוגמה יחידה של בינוני בעה"פ פתוחה!

ב: בגיטין 3א מקבילים זה לזה עבר ובינוני בשני משפטים והים מבחינה תחבירית:

1. המביא גט בארץ ישראל אינו צריך שיאמר בפניי נכתב ובפניי נתחתם אם יש עליו עוררים

נְתָתִי בְּחֻתְמִי.

2. המביא גט ממדינת הים ואינו יכול שיומר בפניי נכתב ובפניי נתחתם אם יש עליו עדים

מִתְּתִי בְּחֻתְמִי.

בשני מקרים אלה (במגילה ובגיטין) קשה להכריע בלי בדיקה תחבירית שלמה יותר, איזו משתי

האפשרויות ראשונית היא, ואיזו משובשת.

ג. במקרה השלישי, לעומת זאת, הצורה המכוונת ברורה כנראה: וְנִתְּצָאָהּ וּמִסְתַּפֵּר כְּאִנְשִׁים (ביכ'

2ד). הניקוד בצירי נתון ללא ספק לבינוני, כפי הנדרש ע"פ הפעלים המקבילים: מטמא בלובן, זוקק

לייבום, מסתפר, נושא.

בדוגמה זו (ואולי גם בזו של גיטין) משמשת אפוא תחילית העבר גם בבינוני. השאלה היא כמובן

א לא יש לראות דבר זה כמשקף מציאות בלשון חכמים אם לאו. נדמה, כי ע"פ הממצא של פ' בלבר

אין להכריע שאלה זו. אותן דוגמאות בודדות שמצאנו מתפרשות עדיין בפשטות מחוך ההתחלפות

הגרפית שבין מ/ני פפופות (אפשטיין, נוסח 1255), ומספרן אין בו דיי, שנפקיען מידי פתרון פשוט זה

ונפרשן פירוש מרחיק לכת הרבה יותר.

1.6 בין-חיים:

בנפעל לבינוני שתי צורות: א) זו השווה לעבר כמו niddāreš נדרש, niṣṣāmēdēm נצמדדים; ב)

הצורה המורשת כמו nikkbād נכבד... ממצאיות זוגות כמו אכל wnākkēl (שמ' כב ה) anniyyākēlāt

(ויק' יא מז)... ניתן ללמוד כי צורת הבינוני המורשת נחשבת לשמנית זו העשויה על פי העבר נחשבת

לפעולית, בדומה למה שמצאנו בבניין הקל (עי' 2.12.5). ועוד יושם אל לב, שבצורה ע"פ העבר תנועת

עין הפועל יכולה להיות גם a/ē שלא כנהוג בעבר גופא. אין שום הצדקה לומר כי החילוף a/ō הוא

של אלופונים פלורנימה אחת, שאין תופעה כזו ידועה ממקום אחר בענ"ש... תן דעתך כי בצורת

הבינוני של נפעל דגוש העין כמו wniyyāllām הנ"ל או niṭṭām'ma נטמאה במד' ה יג (תרגומיהם

6. עמ' 223-224.

7. ו' בין-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה — לשון חורה, ירושלים תשלז, סעיף 2.12.10.

מסכה, ננסו וכן במה שמוכא להלן 2.12.12, יש עדות חשובה המאששת אותה מסורת ל"ח המציעה לפנינו צורות כמו נתאחין (ירושלמי פלאים פ"א ה"א; כו ע"א) נתרפין (ירושלמי ברכות פ"א ה"א; ב ע"ג) הנשתנית (ב"ק קד ע"ב, אבל כ"י המבורג המשתנת) — צורות בינוני של נתפעל בלא מ"ס:

2. הערות

2.1 מן החומר שהובא במחקר אנו למדים, שצורת נתפעל בבינוני מצויה בעברית בעיקר בתקופות מאוחרות. הליקוטים מלשון החסידות מעידים מן הסתם על תפוצתה של התופעה בספרות זו. לעומת זה החומר המועט מן התקופה העתיקה מבוסס על דפוסים⁷ (חוץ מן החומר המוכא במחקרו של הנמן), וכידוע אין הדפוסים משקפים נאמנה את לשון מקורותינו העתיקים. ואמנם בדיקה בכתבי-יד משופחים של ספרות התלמוד והמדרש מגלה, כי רוב צורות נתפעל הנ"ל אינן מקוריות. אדרבא, לרובן אין קיום אפילו בדפוסים קדומים. כנראה חדרו צורות אלו לדפוסים בזמנים שונים, והן מייצגות לכל היותר את הלשון או את התפיסה הלשונית של הדורות שאותם הדפוסים יצאו בהם.

2.11 נתוספת (בבלי שבת קנב ע"א [פעמיים]). בדין העיר סגל⁸, פי גרסה זו אינה מתאשרת מכ"י מינכן (= מתוספת). גדולה מזו, אף בכ"י וטיקן Ebr. 108 מתוספת. אם כן גרסת דפוס ונציה ר"פ-רפ"ג (ניתוספת) בודאי אינה מקורית. גם נתוספת בפירוש רש"י לאיוב לג, כה אינה מאוששת⁹.

2.12 נתבקעות (בבלי פסחים, מ ע"א) אינה מקורית. אמנם היא מצויה בדפוס ונציה ר"פ-רפ"ג, אולם כתב-היד הטובים גורסים מתבקעות (אנלאו 271, וטיקן 125, מינכן 6).

2.13 נתמנין (ירושלמי שקלים ה, א). גרסה זו בודאי מאוחרת. כ"י ליידין דפוס ונציה ואפילו דפוס קראטאשין (תרכ"ו) גורסים נתמנין. וכן בכ"י מינכן (של התלמוד הבבלי).

2.14 הנשתנית (בבא קמא קד ע"ב). בדין העיו בן-חיים (לעיל 1.6) פי בכ"י המבורג כתוב המשתנת. ואמנם כך גם בכ"י מינכן, ועוד¹⁰. הצורה בנו"ן אינה אף בדפוסים קדומים¹⁰.

2.15 נתחלפין (שהש"ר ו, יז) אינה מתאשרת מכתב-היד (בכ"י וטיקן 76 נתחלפין [פעמיים] וכן בכ"י אוקספורד 164), בדפוס ראשון—נתחלפין, וכן אפילו בדפוס וילנה.

2.16 נתאכלין (בראשית רבא סח, ט) המובאת אצל אבינרי אינה נפקדת בין הצורות

7. ומצאתי בדפוס הירושלמי צורת נתפעל שלא עמדו עליה: "שכן אדם נשתקע בתוך שנתו" (ירושלמי, סוכה פרק ב הל' ה). בכ"י ליידין בדפוס ונציה ובדפוס קראטאשין — משתקע.

8. עמ' 140.

9. היכל רש"י, פרק א, עמ' רנד.

10. רנ"ג רבינוביץ, דקדוקי סופרים, יב, מינכען תרמ"ב, עמ' קיד.

השונות שבחילופי הנוסח שבמהדורת תיאודור-אלבק, ואף לא בדפוסים שבדקתי. וברור שהיא מאוחרת.

2.17 נשחטה (תנחומא, סוף משפטים) בכ"י קולומביה M 5843 — נשטה.

2.18 ונתמעטת המצויה כמה פעמים בספרא היא צורת עבר¹¹.

2.19 נתקיימת (מדרש תהלים פרק ז) — לא הצלחתי למצאה. היש טעות במראה המקום?

2.2 הצורות נתאחין, נתרפין שהובאו מן הירושלמי, והצורות נתעטף, נתקיים שבכתב־יד פארמה למשנה הן כפי הנראה קדומות. אולם אין להסתמך עליהן ללא בדיקה מדוקדקת בכתב־יד טובים. לפיכך נדון בהן בהמשך המאמר ביחד עם החומר הנוסף.

2.3 סיפומו של דבר, אין ספק כי צורת נתפעל בבינוני הייתה קיימת בעברית המאוחרת. אולם, עדיין לא הוכח שהיא הייתה בנמצא גם בספרות הקדומה. החומר שהובא בספרות המדעית אינו מתאשר מכתב־יד¹² (פרט לחומר מן הירושלמי שאין לנו ממנו אלא מסורות מועטות). החומר מכ"י פארמה למשנה פשלעצמו אינו מספיק (כפי שקבע הנמך) והוא טעון חיוק וביסוס ממסורות אחרות.

3. החומר הנוסף מן הספרות העתיקה

3.01 נתעטף, נסתפר

"כיצד שווה לאנשים מטמא בלובן כאנשים וזוקק ליבום כאנשים ונתעטף ומסתפר כאנשים ונושא אבל לא נישא כאנשים וחייב בכל מצוות האמורות בתורה כאנשים" (משנה, ביפורים ד, ב כ"י פארמה)¹³. הצורה ונתעטף אינה שיבוש, השווה לעיל 1.5. אדרבא נראה שזוהי הצורה המקורית: בכ"י קויפמן פתוב ומתעטף אולם ומ כתובות על גבי גרד. שני קטעי גניזה בניקוד בבלי גורסים צורת נתפעל לא רק

11. נתמעטת באה כאן בהקבלה אל נתרבת (י' ייבין, 'הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשחקת ממנו' חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח, עמ' 454 [להלן: ייבין, הניקוד הבבלי]). ומצינו בעברית העתיקה עוד צורות בסופית -ת בנסתרת עבר שלא בפועל ל"י (מ' סוקולוף, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 143-144). אף על פי כן ראוי להזכיר את צורת נתכללת בקטע מפירוש למקרא לבנימין אלנהאונדי (י' מאן, JQR, 12 (1921/2), עמ' 454-456): "לפיכך עד שנתכללת ב] [ר אבק תהו ובהו עומד בה".

12. גם בהעתקה מכתב יד מצאתי צורת נתפעל מדומית: בהיכלות רבתי, פרק ח, מהדורת יעללינעק (בית המדרש ג, עמ' 89) כתוב: והמציע ביופיו מיד נשתפר כקיתון. אולם בכתב היד פתוב נשפר.

13. פרק ד של משנת ביפורים חסר ברוב הדפוסים ובחלק מכתב־היד, לדעת אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 976) הוא לקוח מתוספתא ביפורים פ"ב, ג-ו. ראה גם ליברמן תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 837 הערה 16. גרסת התוספתא: "ואינו נעטף ומספר כאנשים" (כ"י צרפורט) "ואין נעטף ומספר כאנשים" (כ"י וינה).

בפועל עטף אלא גם בפועל שבא אחריו: וניתעטף וניסתפף¹⁴ אוסף אנטונין מס' 15328. נתעטף ונשתנה (קמברייג' ט"ש 41, E 1).

3.02 נפיים (נתפיים)

בבבלי פתובות עה ע"ב, עו ע"א מזדמנת ארבע פעמים המימרא "אין אדם מיפיים במומין". צורת מיפיים שבדפוסים בנדאי אינה מקורית, שפן בכתבי היד הטובים אנו מוצאים ברוב ההיקריות צורה מדגם ניפיים¹⁶ (על פי רוב ביו"ד אחרי הנו"ן): כך בכל ארבע הפעמים בכ"י וטיקן 130. בכ"י פירקובין בשתי הפעמים הראשונות במ"ם ובשתיים האחרונות בנו"ן. בכ"י וטיקן 113: נתפיים בשלוש הפעמים הראשונות, ניפיים בפעם הרביעית. אפילו בכ"י מינכן שרדה צורה אחת בנו"ן (אבל שלוש פעמים במ"ם). זאת ועוד, פתשובות הגאונים¹⁷ מצויה המימרא הנ"ל שבע פעמים ובכולם הצורה ניפיים. מעתה אין ספק שזוהי הגרסה המקורית¹⁸

3.03 נתקיים

"נתקיים בחותמיו... מתקיים בחותמיו (משנה, גיטין א, ג כ"י פארמה. ראה לעיל 1.5) גרסת כ"י פארמה מקוימת גם בקטע גניזה מאוסף אנטונין¹⁹ ("נתקיים... מתקיים". המ"ם נכתבה כנראה על גבי יו"ד), ובמשנת הירושלמי כ"י לידן. כ"י קויפמן גורס "נתקיים... נתקיים". גרסת נתקיים בקטע הראשון מצויה גם בכ"י וטיקן 140 של התלמוד הבבלי²⁰. מצויות גם צורות במ"ם תחילית במיוחד בקטע השני, ומעט צורות ביו"ד²¹.

כללו של דבר, המסורות המעולות של המשנה ואף מסורות מדרגה שנייה מעידות כי צורת נתקיים בקטע הראשון היא הצורה שיצאה מתחת ידו של "פותר המשנה". המנקדים של כתב-יד קויפמן וכתב-יד פארמה הבינוה פער (ושמא פבינוני? ראה 5.3) אולם זמן עבר אינו הולם את ההקשר. הפתוב "נתקיים בחותמיו" פירושו: יש לקיים (לאשר) את חתימת העדים (ראה פירושים). כלומר מדובר פה

14. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 838 הערה 21: ובקג"נ וניתעטף וניסתפף, ונפרדה שם המ"ם לנו"ן יו"ד.

15. א"י פץ, גנוי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' כט (להלן: גנוי משנה).

16. וכבר עמדו על הידמות ח"ו ההתפעל בפועל זה (ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 69-68; מילון בן-יהודה, כרך י, עמ' 4914).

17. ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ח, ירושלים תרצ"ט, עמ' 226-227.

18. גם הצורה הסטנדרטית מתפיים מצויה בבבלי (ימא פו ע"ב 5א, על פי כ"י מינכן 6 וכ"י

אנלאו 270).

19. גנוי משנה, עמ' עז.

20. על פי מ' פלדבלום, דקדוקי סופרים, מסכת גיטין, ניו-יורק תשכ"ו.

21. ראה פלדבלום. על הגרסאות בתוספתא — ש' ליברמן, תוספתא, סדר נשים, ניוארק תשל"ג

עמ' 246, ותוספתא כפשוטה למקום זה (= כרך ח, עמ' 781 וא"י).

בפעולה שיש לבצעה בעתיד. לפיכך מתאימה כאן צורת בינוני או עתיד אך לא עבר.
(על נתקיימת ראה 2.18).

3.04 נשתנה (נשתנות)

"נשתנה אני מכל תלמידי הנביאים" (מכילתא דר"י, פסחא, מהדורת הורוביטץ-רבין, עמ' 5) כך בכ"י אוקספורד 2, 151, אבל בכ"י מינכן 117 נשתנית. צורת נשתנית מזדמנת גם בהמשך (שם, עמ' 6).

"אפילו אתה מוכיחו פניו נִשְׁתַּנּוּת" (ספרא כ"י וטיקן 66, עמ' ת בהוצאת פינקלשטיין. הקריאה אינה בטוחה לגמרי. בדוחק אפשר לקרוא גם משתנות כגרסת כ"י פארמה 139 וכ"י וטיקן 31).

דוגמה נוספת מצאתי בכתב-יד מאוסף אנטונין למשנה מידות (ב, ג): "כל השערים שהיו שם נשתנות להיות שלזהב" (גנוזי משנה, עמ' קנג). אולם סתירה לגרסה זו משאר כתבי-היד של המשנה — נשתנו.

(וראה גם ונשתנה 3.01, הנשתנית 2.14, נשתנים 4.03).

3.05 נצטרפין

"מקצת אילו נצטרפין עם אילו ואילו עם אילו" (ספר יצירה, סעיף 60, כ"י וטיקן 299, ולא מצאתי לצורה זו חבר בשאר כתבי-היד).
"ר' יוסי אומר צדיקים גמורי" אין מצטרפין רשעים גמורים אינן מצטרפין מי הן שנצטרפין" (אדר"נ, כ"י ניו-יורק R.25, מהדורת שכטר, סז ע"א). דפוס ראשון: מצטרפין. תומ"י: "אין מצרפים אותם". ראה הערות לנוסח במהדורת שכטר.

3.06 נתכפר

"אמתיי שתעשון ככה היום ניתכפר לכם" (סוטה ט, ו כ"י קויפמן [מ"מ]. כך כתב סופר כתב-היד, אולם איזה מגיה תיקן מתכפר בכתב-היד האחרים (פארמה, רמב"ם-ששון, מהדורת לו, וקטע גניזה מאוסף אנטונין = גנוזי משנה, עמ' עה).

3.07 נתנעלת

"גיהנם נתנעלת בפניהם ונדונין בה לדורי דורות" (תוספתא סנהדרין יג, ה כ"י וינה. בכ"י ערפורט: נינעלת).

3.08 ניטמא (ניטמין)

"זה וזה ניטמין בביאה" (תוקן מטמין. משנה נגעים ת, ח כ"י קויפמן. בשאר כתבי-היד — פארמה א', פארמה ב', מהדורת לו, קטע מאוסף אנטונין = גנוזי משנה, עמ' קפה — צורות במ"ם תחילית.

"אין לך שניטמא במשא המת אלא אדם בלבד. האוכלין והמשקים והכלים אין מיטמין במשא המת". (תוספתא אהלות א, א כ"י וינה. בדפוס ראשון: שמיטמא).

"ממקום שאדם ניטמא משום (צ"ל: משם) משקין מיטמאין" (שם טו, יא כ"י וינה. בדפוס ראשון: מטמא).

"מיכן אמרו בעון שפיכות דמים שכינה נעלית ומקדש נטמא" תוספתא יומא א, יב כ"י וינה ודפוס ראשון, בכ"י ערפורט מיטמא. גרסת הספרי במדבר כ"י וטיקן 32, הורוביטץ, עמ' 222: מטמא).

"ארבע מראות שעור הברש ניטמא בהן" (תוספתא נגעים א, ד כ"י וינה. בדפוס ראשון: נטמא. ובראשונים מצויות גרסאות ניטמא, מיטמא — ליברמן, תוספת ראשונים, ג, עמ' 126).

"אף על פי שאינן מיטמין בזיבה ניטמין כובים" ספרא כ"י וטיקן 66, פינקלשטיין, עמ' שיא. בכ"י וטיקן 31: מטמ' ובכ"י פארמה: מיטמין). אפשר כמובן לראות בצורות אלו נפעל, אך הנתפעל יפה יותר בהקשר ומתאים למסורות המקבילות. ובייחוד שהנפעל בפועל זה נדיר בלשון חז"ל. ומותר לשער שאף צורת ניטמין שבספרא חמוקדת כנפעל היא נתפעל מעיקרה.

3.09 נתנדבין

"יתנדבו ציבור משנתנדבין²² מה שמחסרין אנו משלימין" (ספרי במדבר, מהדורת הורוביטץ, עמ' 51, כ"י וטיקן 32). בכ"י לונדון 341: מה שמתנד', ובכ"י אוקספורד 151: מה שמתנדבין.

3.10 נודעוצין

"אדם שמדבר לפני מי שגדול ממנו בשר ודם מרתיע גופו ונודעוצין איבריו" (סדר אליהו רבא, מהדורת איש שלום, עמ' 46. על פי כ"י וטיקן 31) [מ"מ], ליצירה זו אין כתב-יד נוספים (פרט לקטעי גניזה), אולם גרסת כ"י וטיקן מקיימת בדפוס ראשון (ונציה שנ"ח. פרק ז' דף טו ע"א).

3.11 נתאחין

"אדם נוטל מעה אחת מפטימה שלאבטיח ומעה אחת מפטימה שלחפוח ונותן בתוך גומא אחת והן נתאחין ונעשין כלאים" (ירושלמי, פלאים כז ע"א כ"י לידן = דפוס ונציה, ומהדורת סיריליא. וכן גרסת הערוך דפוס פיזור רע"ז, ערך מלפפון, דף 90 ע"א. אבל בכ"י רומי: מתאמחין).

3.12 נתרפין

"יכול שהן נתרפין ת"ל כראי מוצק" (שם, ברכות ב ע"ג, כ"י לידן = דפוס ונציה. במהדורת סיריליא: נתרפאין).

3.13 נצטרך

"והיו נשיאי ישראל מתקשין ואומרי' עכשיו נצטרך לנו משה" (אדר"ג,

22. = מה שמתנדבין (י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1217-1218).

מהדורת שכטר כג ע"ב. פך בכ"י ניו-יורק R.25, בדפוס ראשון, ועוד — שכטר בהערות לנוסח: "בכ"י ע צורך לנו ובכ"י א נצטרך. ועתומ"י". בתומת ישרים כתוב: "נצטרך צ"ל: יצטרך".

וראוי להעיר גם על גרסת הדפוס בבבלי ברכות ו ע"ב: "כיון שנצטרך אדם לבריות פניו משתנות ככרום" (פך גם בדפוס ראשון). אולם כל פתבי-היד שבדקתי (פרס 671, אוקספורד 366, פירנצה ומינכן) גורסים שנצרך. ומעניין, ברש"י למקום כתוב "כיון שנצטרך אדם לבריות הוא זל בעיניהם" (פך גם בדפוס ראשון). אולם בכ"י לונדון 409 לפירוש רש"י כתוב שנצרך.

3.14 ניתנצל

"ר' עקיבא אומר עתים שאדם עושה מלאכה נתנצל הוא מן המיתה" (אדר"ג, מהדורת שכטר כב ע"ב. פך בכ"י ניו-יורק R.25, אבל בדפוס ראשון, ובתומ"י ובמהדורה ומתנצל).

3.15 נתעסק

"אבל אם היה פועל הולך ונתעסק בבניין של בית המקדש" (שם, כב ע"ב, כ"י ניו-יורק R.25. במהדורת שכטר: "אם היה פועל והולך בבנין בית המקדש").

3.16 נתרפא

"ר' שמעון בן יוחאי או' מרגלית טובה היתה לו לאברהם תלויה בצוארו שכל חולה שרואה אותה מיד נתרפא" (בבלי, בבא בתרא טז ע"ב כ"י המפורג וכ"י פירנצה. אבל בכ"י פרס 1337, בכ"י מינכן ובדפוס — מתרפא).

3.17 נסתלקים

"ואם הביאו יתומים ראייה שהם השביחו נסתלקים בדמים מש' ש'] כמה הוא שוה ונסלקים במעות" (הלכות ראו כ"י אוקספורד 780 = מהדורת שלאספער, עמ' 45).

3.18 *נמלך

"ויסתור פי הד' אל חכם כהן נמלך אעני אן יסאל אלמראה איהא יעמל חטאת ואיהא יעמל עולה או כהן שאינו נמלך כל יצרף אלאמר לה... ובשרט אן יכון כהן נמלך אמא אן כאן כהן שאינו נמלך... ד'לך אנה בכונה נמלך... " (פירוש המשנה לרמב"ם, קנים א, ג מהדורת ששון, עמ' 773).

מסתבר שהרמב"ם גרס בניין נתפעל בפועל מלך כפי שיוצא גם ממקומות אחרים בכתבי-היד שהפועל מלך מנוקד בהם כהתפעל. מלך בהתפעל ידוע מן הארמית ומצוי גם בעברית (ראה י' אבינרי, גזנים מגולים, עמ' 205, ומילון כנעני, פרך ט, עמ' 2964). הצירופים כהן נמלך, כהן שאינו נמלך לקוחים ממשנה קנים ג, א אולם במקום זה אין הם מנוקדים בכ"י רמב"ם ששון.

4. החומר הנוסף מן הספרות המאוחרת

4.01 נתהוית (נתהוים)

"נפש יתירה השכלית והמדברת שנתהוית בו עתה" (פענח רזא, בראשית. על פי כרמיאל²³ [מ"מ], ומילון ב"י, כרך ב, עמ' 1056).

"החידושים הנתהוים בבני עמנו" (נחל הבשור 29. המאסף תקמ"ו. על פי י' כרמיאל, שם) [מ"מ].

"והנה ידעתי כי החיוב על כל איש אשר לא הופה בסנורים לקרא תגר על מנהגים הרעים הנתהוים בבני עמינו" (יוסף פרל, בוחן צדיק, פראג 1838, עמ' 118) [ב"פ].

4.02 נתאוין

"ואפי' נשנתאוין לאיזה מין תבשיל לפעמים אזי חוזרין ומתחרטין ממנו תוך כדי דיבור" מנדל לפין, ספר רפואות העם, בתוך מודע לבינה, ברלין תקמ"ט, פרק ד, סימן עא) [ר"מ].

4.03 נשתנים

"הב' במדת גוף שדפנותיו מרובעים בלתי שווים וארכו או רחבו או קומתו נשתנים" (א"ע גומפרץ, מאמר המדע, בתוך ספר מגלה סוד, המבורג תקנ"ה דף טז ע"ב) [ר"מ]. (ראה גם 2.14, 3.01, 3.04).

4.04 נתקשות

"וכשעומדות בתוך המים הקרים עיניהם זולגים דמעות ואותו דמעות נעשות כמין אבעבועות סמוך לעיניהם ומתקשות ולאחר זמן נתקשות כאבן" (גרשון בן שלמה, ספר שער השמים, ויניציא, ש"ו לפ"ק, דף כח ע"א, טור ב) [א"ש].

4.05 נתענב

"יוסף (הולך ונתענב בקצה הסציה)" (יצחק קצנלסון, מכירת יוסף, דראמה בשלושה אקטים, ורשה תר"ע) [א"ש].

4.06 נתחרד

"תדע שבר ישראל הולך כל יום על יומא דשוקא ולעת ערב שנוגה לי נתחרד ואומר אוי לי שאעבור זמן מנחה והלך בבית אחד ומתפלל מנחה ואינו יודע מה שמדבר" (שבחי הבעש"ט, מהד' תקעה, דף כג עמודה 3. וראה גם מהד' הורודצקי, עמ' קמה) [י"ק].

4.07 נתפעל

"אם היית שומע דבר חדש היית נתפעל כ"כ אבל אין זה דבר חדש" (שם, דף ו עמודה ד. מהד' הורודצקי עמ' קכא) [י"ק].

23. י' כרמיאל, 'ממילון ההשפלה', לשוננו, לא (חשכ"ז), עמ' 315.

4.08 נתוספת

"ואש חמתו הולכת ונתוספת בו ומעוררתו להתנקם בהם" (מנדלי מו"ס, בעמק הבכא, ספר שביעי, פרק שני, נדפס בהשילוח, כרך ז, תרס"א, עמ' 134) [ר"מ]. "שגדולי ישראל בסילוקם רוחם ניתוספת עליהם, שגדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם" (ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ו, עמ' 193). "שאדם גדול אפילו חוזר לאדמתו רוחו שלוחה בעולם, ולא עוד אלא שהיא ניתוספת והולכת" (שם).

(על נתוספת במקורות הקדומים ראה 2.11).

5. בירורים ומסקנות

5.1 החומר שהוספנו מוכיח בבירור שצורת **נתפעל** בינוני הייתה קיימת בספרות התנאים, והמשיכה לשמש גם בספרות התלמוד והמדרש. כתב-היד השונים במשנה ביפורים ד, ב (3.01) וגיטין א, ג (3.03) מעידים כי צורת **נתפעל** היא מקורית במקומות אלה. רוצה לומר, זוהי הצורה שיצאה מתחת ידו של "פוחב המשנה". העדויות הנוספות מכתב-יד משופחים של ספרות התנאים מחזקות דעה זו, וקרוב בעיניי כי רוב צורות **נתפעל** המצויות בכתב-יד משופחים של ספרות התנאים מחזקות דעה זו, וקרוב בעיניי כי רוב צורות **נתפעל** המצויות בכתב-יד משופחים משקפות את הגרסה המקורית אפילו אין הן מסתייעות מכתב-יד אחרים. לדעתי עדיף להסביר את היעדרה של **נתפעל** מכתב-היד האחרים כתוצאה של המרת צורה נדירה בצורה שכיחה, מאשר להניח שהיא תוצאה של שיבוש טקסט. שימוש **נתפעל** בינוני בספרות ההלכה והמדרש שלאחר תקופת התנאים הוא פנראה המשך רצוף לשימוש בתקופת התנאים. גם פאן אנו מוצאים צורות בטוחות הקבועות ברוב רובם של כתב-היד המשופחים ואף במסורות אחרות (ניפייס. 3.02) בצד צורות בטוחות פחות שבטיחותן תלויה בטיבו של כתב היד שבו הן מצויות. ראיות לציון הצורות נודעועין (3.10), נתאחין (3.11), נתרפין (3.12), נצטרך (3.13), נתרפא (3.16) שיש להן קיום ביותר ממסורת אחת.

5.2 סיוע לקדמות הצורה אפשר להביא ממסורת השומרונים. במסורת זו מצויות צורות בינוני **נפעל** (השוות לעבר) שבהן פה"פ ועה"פ פפולות וכבר ביאר זאת בן-חיים בהגייה על דרך **נתפעל** של לשון חז"ל (ראה 1.6).

5.3 העדויות לניקוד הצורה מועטות ולא אחידות (3.01, 3.03, 3.18)²⁴. עה"פ מנוקדת ב-3 סימנים שונים (בצירי 1x, בקמץ 5x — 3 מהם בניקוד כבלי! ובפתח 3x) אולם 3 הסימנים מייצגים פנראה 2 תנועות. שכן הפתח בכ"י קויפמן, בכ"י פארמה ובכ"י רמב"ם-ששון אפשר שהוא מייצג קמץ. צירי בעה"פ היא התנועה

24. אנו מונים רק עדויות מן הצורות התמימות, שכן בצורות המתוקנות אין לדעת אם הניקוד

מכוון לצורה שלפני התיקון או לצורה שלאחריו.

האופיינית לבינוני בלשון חז"ל²⁵ וגם במסורת שומרון יש בצורות מעין אלו $\text{a } \bar{e}$ בבינוני כנגד \bar{a} בעבר (ראה 1.6). אשר לניקוד הקבוע בקמץ בכתב-היד הפבליים — אם אין הניקוד בקמץ (ולא בפתח)²⁶ מקרה בלבד, אולי הוא משקף תפיסה פי היחס בין העבר לבינוני בנתפעל הוא כיחס בין העבר לבינוני בנפעל. מה בנפעל העבר בפתח והבינוני בקמץ, אף בנתפעל העבר בפתח והבינוני בקמץ.

5.4 פיצד נולדה צורה זו? לפי בן-חיים²⁷ צורת הבינוני נוצרה בהיקש לצורת העבר. לדעתו שיויון הבינוני לעבר בפועל העומד ובפועל הסביל היא כלל גדול בלשון העברית המקיף קאטגוריות שונות, כגון: דגם פֻעַל בבניין קל, צורות הנפעל, פועלי ע"ו: קם וכו'. הואיל ונתפעל הוא בניין סביל בלשון חז"ל חלה גם בו התופעה הזאת. אפשרות אחרת היא כי צורת נתפעל בינוני נוצרה בהיקש לצורת נפעל בינוני. מה נתפעל בעבר הישפעה מן הנפעל (עבר) אף נתפעל בבינוני הישפעה מנפעל (בינוני) (השוה דברי סגל לעיל 1.2). וההסבר הראשון סביר יותר.

5.5 יהיה אשר יהיה הסברנו למקור הצורה אין להזיז את העובדה שצורת נתפעל היא צורת הבינוני הסטנדרטית בלשון חז"ל, ואילו צורת נתפעל (בינוני) היא שולית בלבד. פיצד נבאר את היחס שבין שתי הצורות? כל עוד לא נאסף כל החומר אין לומר דבר ברור בסוגיה זו, וגם פשפל החומר יהיה מונח לפנינו ספק אם הוא יקדם אותנו הרבה. נראה לי שניאלץ להסתפק בהשערות בלבד. כמה סברות עולות בדעתי:

- א. נתפעל בינוני היא צורה דיאלקטית. כלומר צורה שהייתה שלטת באיזור מסוים. ואל תחמה על קיום דיאלקטים בלשון חז"ל. ראיות רבות לכך בתעודות בר כוכבא, המשופעות בקי לשון השונים מן הלשונות הרגילים בטקסטים הספרותיים²⁸.
- ב. זוהי צורה עממית שהייתה נפוצה בדיבורם של שכבות מסוימות אך לא חדרה לספרות משום שנחשבה לוולגארית.
- ג. זוהי צורה שהחלה להתפשט בלשון חז"ל אולם בשל הפסקת הדיבור העברי היא נקטעה באבה.

5.6 מאלפת תפוצת הצורות מן המקורות העתיקים²⁹ בסוגי השרשים השונים:

25. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 15–17; ייבין, הניקוד הפבלי, עמ' 455;

הנמן, עמ' 224.

26. במסורת הפבליית ניקוד העבר לרוב בפתח אם כי בלשון חז"ל מצוי גם קמץ (לא רק בהפסק).

27. בכמה מקרים מצינו צירי (ייבין, שם, עמ' 453). על הצורה נִיחָלֹץ (מכשירן ה, ב) פותח ייבין (שם): "אולי הקונה לבינוני".

28. במקומות שונים בדקדוקו, למשל 2.12.1.

29. ראה י' קוטשר, 'לשון של האגרות העבריות והארמיות של בר-כוכבא', לשוננו, כו

(תשכ"ב), עמ' 20–21.

29. לא יובאו אלא הצורות המתועדות בכתב-יד.

שלמים	עיצור שורק	ל"י-ל"א	ע"ו	פ"נ
נתעטף (3.01)	נטחפר (3.01)	ניטמא (3.08)	ניפיים (3.02)	נתנעלת (3.07)
נתכפר (3.06)	נטחנה (3.04)	נטאחין (3.11)	נתקיים (3.03)	נתנדבין (3.09)
נתעסק (3.15)	נטצרפין (3.05)	נטרפין (3.12)		ניתנצל (3.14)
נמלך (3.18)	נדדעזעין (3.10)	נטרפא (3.16)		
	נטצרך (3.13)			
	נטחלקים (3.17)			

מבלי לקבוע כללים לתופעה, ראוי שניתן את דעתנו לריבוי היחסי של הצורות בסוגים כסוימים כגון בגורות או בצורות ניפיים, ניטמא, נמלך, שהתיי' הידמתה בהן, ובשרשים שפה"פ שלהם הוא עיצור שורק. בסוגים אלו הצורה שונה על פי רוב מן דגם השלם של בניין התפעל, ומשום כך הם אולי חשופים יותר לשינויים. במיוחד אמורים הדברים בפעלים שפה"פ שלהם הוא עיצור שורק. באלה מתבטא השוני לא רק במקומה של תי' הבניין, אלא במקרים רבים, גם בהפיכתה לטי"ת או לדל"ת כתוצאה מדימוי חלקי לצד"י או לזי"ן. ודוק: התי' אינה מידמה לעיצורים נחציים או קוליים אחרים (כגון: התבטל, התקבל). ואולי ניתן ללמוד מכך כי השיכול שגרם לשינוי מן הדגם הרגיל של התפעל הוא שאיפשר את הדימוי. ואמנם ברוב הצורות שלא חל בהן שיכול לא חל אף דימוי כגון: תתזעזע, מגילת ההודיות ממגילות מדבר יהודה ו, כו. יתזין, דניאל ד, ט. ועוד".

מציאות צורות מיוחדות בגורות בלבד (ולא בפועל השלם) ידועה מעוד כמה קטגוריות נדירות בעברית כגון: בניין נתפעל³⁰ ובניין נופעל³¹ בלשון חז"ל. 5.7 בכמה וכמה מן הדוגמות באה צורת הנתפעל בסמוך לצורת נפעל. אם אין פאן מקרה (דבר שאינו מסתבר לאור האחוז הגבוה של ההיקריות) הרי הנתפעל הוא שסייע לשימוש בצורת נתפעל הסמוכה לו.

5.8 עדיין לא ברורה השתלשלות הצורה בעברית מימי התנאים ועד ימינו. אין ספק שהצורה הייתה נפוצה למדאי בעברית של העת החדשה. מעידות על כך הדוגמות שהביא אבינרי והעדויות שהוספנו אנו. וכן מציאות צורה זו בדפוסים מאוחרים של ספרות ההלכה והמדרש והיעדרותה מן הדפוסים הראשונים ומפתבי-היד. האם היא נשתלשלה במישרין מספרות חז"ל? על כך אין אנו יכולים עדיין להשיב. חסר לנו חומר רב מתקופות הביניים. יש לקוות שהקוראים המצויים אצל המקורות יתנו מעתה דעתם לצורות אלו ויסייעו לנו לתאר את הדברים בצורה מושלמת יותר.

30. ראה א' קימרון, 'דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו, עמ' 180-181. והוסף: התצמח (י' אבינרי, היכל רש"י, א, עמ' קנח), נתחלזלו (ערן, ערך רבע, דפוס פזרו רע"ו, דף 155 ע"ב).

31. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 127-135.

32. הנ"ל, עמ' 152-159.

נספח

לאחר מסירת המאמר לדפוס ניתוספו לי עוד כמה צורות נתפעל בבינוני. בגלל קוצר המקום לא אוכל להביא את כל החומר אלא רק דוגמות משרשים שפבר מצויים במאמר. שאר החומר יובא אי"ה ברשימה נפרדת.

א. נתקיים (3.03)

"והלה אומ' איני מכיר שטר מעול' נתקיים השטר בחותמיו" (בבא בתרא קנ"ד ע"ב כ"י פירנצה. בכ"י המבורג, בכ"י פאריס ובדפוס — יתקיים. בכ"י מינכן — יתקיי). גרסת כ"י פירנצה אמנם מבודדת אך בודאי אינה שיבוש, שכן הנוסחה "נתקיים... בחותמיו" מאוששת למדאי במשנה (ראה בגוף המאמר). ושם אף הצורה "תתקיים" (השטר בחותמיו) (בבא בתרא ק"ע ע"א, כ"י פירנצה) נשתבשה מצורת נתפעל?

ב. נשתנין (3.04)

"דכו' על' לא פליגי דאסור שהן נשתנין" (בכורות כ"ע א כ"י פירנצה)* בהמשך הסוגיה באה שבע פעמים הצורה הרגילה משתנין. לצורה נשתנין אף אין סיוע משאר כתבי-יד (ואטיקן 119, ואטיקן 120, מינכן), אך נתפעל בינוני משורש שנה מתועד בעוד מקורות (ראה 2.14, 3.01, 3.04, 4.03).

ג. נתרפא (3.16)

המובאה מן הבבלי מצויה (בשינויים קלים) כבר בתוספתא (קידושין ה, יז): "ר' שמעון בן יוחי אומ'. זו מרגלית טובה שהיתה תלויה בצוארו של אברהם אבינו שכל הרואה אותה מיד נתרפא" (גרסת כ"י וינה. גם דפוס ראשון גורס נתרפא, אבל בכ"י ערפורט—מתרפא).

גד בן-עמי צרפתי

ערב פסחים

תוספת ("לשוננו", כרך זה, עמ' 21 ואילך)

פרופ' יהודה רצהבי העיר את תשומת לבי לכך, שבעברית של יהודי תימן (בתוך הקשרים עבריים או ערביים) באים הביטויים **ערב פסחים**, **פיפורים**, שהזכרתי בדבריי. הנה שתי דוגמות מתוך מסמכים מן המחצית השנייה של המאה הי"ח: "קנה סעיד יצחק פי קרש למנצור אלחמאמי לערב פסחים" (הודה סעיד יצחק, שהוא חייב קרש למנצור אלחמאמי, ופירעונו לערב פסחים ב"ף לשטרות); "ובקי להא סתה קרוש ורבע ות'מאן בקש תחוולהא יודא אלקאפח אלי ערב כפורים" (נותרו לה שישה קרוש ורבע ושמונה בקש, ישלם יהודה אלקאפח עד ערב פיפורים).

מן החומר שאסף פרופ' רצהבי נראה, שגם פשם החג משמשת המלה **פסחים** בריבוי: "עזם הוא ונסבה ובנתה יעידו פסחים פי גבותי" (נסע הוא וגיסו ובתו פדי לעשות את הפסח בגיבויט — מתוך איגרת משנת 1934); "מר יוסף בן דוד הגיע לצנעא לפני פסחים" (מתוך איגרת משנת 1943). התרגומים של הקטעים הערביים הם משל פרופ' רצהבי. על הפול תודתי נתונה לו מקרב לב.

* [אין ספק, ש**פסחים** ו**כפורים** נקראו על שם מסכתות הש"ס, שנקראו כך כבר בימים קדומים בכתבייד עתיקים. וכן, למשל, בהקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות ("כפורים").]
 ו"ערבי כפורים" נזכר כבר בדבריי פרקוי בן באבוי (כתב-יד), בסוף המאה השמינית: "בערבי ראש השנה ובערבי כפורים" — ש"א].

אגב קריאה

בשל צמצום המקום לא היה בידי להביא בחוברת הקודמת את הדברים הבאים:

א. לעמ' 73-74:

במפעלי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית מצאתי רשומים שני מקומות מפיוטי ייני, שבהם הוא משתמש במלך מלכים לכינוי הקב"ה:
(א) בעמ' כג של "פיוטי ייני" לזולאי: "גדול גדולים, גיבור גיבורים, מושל מושלים, מלך מלכים, קדוש קדושים".
(ב) שם, בעמ' לד: "מלאכים במלאכותך מלכות מלך מלכים ממליכים ואומרים וכו'".
ובשני המקומות האלה טעם לדבר: בראשון מחמת המשקל והקצב, ובשני אף משום ריבוי "מלכות" שנאמר כאן¹.

(בסדר אליהו רבה (פ"ח) פ"ט במהדורת איש שלום, עמ' 46: "המדבר לפני מלך המלכים ברו' ה' על אחת כמה וכמה").

וכבר תיקן לנכון א"ש במהדורתו: "מלך [מלכי] המלכים". ואע"פ שאף בכתב-היד התיבה "מלכי" חסרה — התיקון מוכרח, משום שבכל מקום בסדר אליהו נחשב: "מלך מלכי המלכים"².
מדברי ייני אפשר ללמוד, שלא הקפידו לתאר את הקב"ה בתוארי בני אדם. שכן גדול גדולים נאמר אף לבני אדם, כגון משה: ספרי האזינו פי' שו מהדורת פינקלשטיין, עמ' 341).
ומה משה שהוא חכם חכמים וגדול שבגדולים (מדרש הגדול שם = מדרש תנאים: חכם החכמים).
ואין הבדל בין "גדול גדולים" ובין "גדול שבגדולים", שכן יש שם נוסח "גדול גדולים". וכן באבות דרבי נתן כ"י ואטיקן (במהדורת שעכטער, עמ' 151): "והלא דברים ק"ו, ומה משה חכם חכמים וגדול גדולים, שמשעת שהקפיד על דברו שכח את דברו אנו עצמו"כ" וכו'. בנוסחאות אחרות (שם דף ב ע"א): "ומה משה רבינו חכם גדול שבגדולים". וכלשון הזה אף בספרי ואתחנן פי"ג (פינקלשטיין, עמ' 46) ובילקוט שמעוני ואתחנן, רמז תתר"ז, ובמדרש הגדול שם: "ויאמר ה' אלי רב לך. אמר לו דוגמא את עושה לדיינין שיאמרו, מה עשה (משה) חכם חכמים גדול גדולים, לא נשא לו פנים, על ידי שאמר שמעו נא המורים נגזר גזרה שלא יכנס לארץ. המענין את הדין והמעוותין את הדין על אחת כמה וכמה" (נו"א בספרי שם ועיין בשינויי הנוסחאות). ועיין בספרי במדבר פי' קלה.

-
1. וכתב ר' שמואל מסנות במדרש דניאל (לאחר שהביא משבועות לה ע"ב): "ויש אומ' שיכול אדם לומר למלך בשר ודם מלך מלכים שכן נאמר לנבוכדנצר הנני מביא אל [צד] נבוכדנצר מלך בבל מצפון מלך מלכים, ומפני זה הוסיפו רבות' בכבודו שלמקום ואמ' מלך מלכי המלכים הב"ה". נמנע פדברים שנאמר לעיל על תשובת רב נסים.
 2. ובפומון "מי כמון באלים ה' רם ונשא", סידור רב עמרם גאון, קורנויל, ח"ב לב ע"א: "מלך המלכים רם ונשא מושיע פרוכים" וכו'. ושם דף מח ע"ב ב"גמר": "לכרז ארומם למבין, פל רו נעלם": "מלך על מלכים פולם".

ב. למאמרו של ג' צרפתי, עמ' 26 וכו':

יום כפור עוד בסידור רס"ג, עמ' רצב: "עד יום כפור אינה יוצאה" (אבל, כמובן, אף יום הכפורים, שם עמ' שא).

ובשבעתא לפרשת פרה "אלהים אמת" (אוצר התפלות ח"ב, דף קה ע"א) לר' מאיר ב"ר יצחק (אוצר השירה והפיוט א, עמ' 10) בחלק המתחיל "והוא יסד המעלה": "פ"ס כפור נכתב ימנית הו"ל". ויש לציין עוד לטדרוס אבואלעאפיה, "גן המשלים והחידות", מהדורת ד' ילין, חלק ב, פרק ב, סי' תחקט: "טהר לבך מחטא ומהרהור, אולי ותבוא (פלומר: תבוא) על טהר ליום כפור". אבל בכתובת הערבית (שם, ביאורים והערות לסימן זה) נאמר: "ולה (= לו) ליום צום כפור". (אף יום הכפורים יש אצלו בכתובת שעל השיר סי' תשפו, ביאורים והערות, עמ' 15: "בחגים ובמועדים תביום הכפורים").

וכפור בלבד: רשב"ג בפיוט "שעה זכרון דחי" (סידור רב עמרם גאון ח"ב, מח ע"א; רשב"ג ביאליק-רבניצקי ח"ב 201): "שְׁלֹמֶה עֲבֹדַת כְּפֹר תַּחֲשֵׁב פִּקְרֵבֶן כְּפֹר" (אע"פ שאפשר לפרש: עבודת פיוט עונות (לא: עבודת יום הפיוט)).

ובסליחה אחת (אוצר השירה והפיוט ב, עמ' 32, סי' 727): "בליל כפור ועשור אולו ימינו". בספרות היהודית-ערבית נמצא הרבה פעמים כפור ליום הכפורים. וכבר בסידור רב סעדיה גאון אתה מוצא (עמ' רסא): "וכתיר מן אצחאבנא יזידון פי צלואת אל כפור". ותורגם שם: "והרבה מחברינו מוסיפים בתפלת יום הכפורים". ושם עמ' 300: פוסוק אל כפור, לל כפור. וכיוצא בו בספר המצוות לרמב"ם, עשין מט: "יום צום אל כפור", ועוד. ואף ברשימות ספרים תמצא את הביטוי הזה.

לחברת זו:

למאמרו של קימרון, עמ' 147, 2.1:

לשון ספרי חסידים אינה יכולה לשמש ליסוד לעניין תפוצתה של התופעה בספרות זו. כי לא נמצא, לפי דעתי, בספרות הרבנית של אותו זמן שימוש זה, משמע שאינה "תופעה נפוצה". ולשונו המלאכותית של קרל דאי שאינה יכולה לסייע לנו בזה.

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לשוננו

פרך ארבעים ואחד, חוברת ג — ניסן תשל"ז

התוכן:

163	נחום מ' ברונוניק	הסמנטיקה של השורש חלש במקרא
176	מאיר רוטנברג	להוראת אות במקרא
180	משה אור	על "הסומך הבודד" במקרא
191	שרגא אברמסון	על קציעיון) צואריא, גזיר קדל, תביר קדל, ראש קטיעה
196	צבי בצר	על מערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית
205	אילן אלדר	שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא"
216	יצחק צדקה	המרפכים המחוברים
		מן העבודה במילון ההיסטורי,
229	ישראל בן־דוד	צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד ובריבוי

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

Dr. N.M. Bronznick, 935 Brady Ave., Bronx N.Y. 10462, U.S.A.

מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, 50297

ד"ר משה אזור, רח' התמר 28א, חיפה

פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים

צבי בצר, רח' קליבנר 2, רחובות

אילן אלדר, רח' הרב הרצוג 9, קריית מוצקין

ד"ר יצחק צדקה, רח' אפטר 8, תכנית ל', חל-אביב

ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מיצבו בנו משה זיל

הסמנטיקה של השורש חלש להסתעפויותיו

השורש הזה מופיע במקרא אך חמש פעמים בלבד — בפועל יוצא: "וַיַּחלֹשׁ הַיְהוָה אֶת עַמְלָק" (שמות יז, יג); בפועל עומד: "וגבר ימות וַיַּחלֹשׁ" (איוב יד, י); כבינוני: "חַלֹּשׁ עַל גִּוִּים" (ישעיה יד, יב); פשם מופשט: "קוֹל עֲנוֹת חַלְוֶשָׁה" (שמות לב, יח); וכתואר-השם: "הַחֲלֹשׁ יֹאמַר גְּבוּר אֲנִי" (יואל ד, י). רק בפסוק האחרון אין כל ספק בהגדרת משמעותה של המלה, אבל בכל אחד משאר הפסוקים נתלבטו המילונאים בבירור משמעותה המדויקת של המלה ויחסה לשורש. כמו כן נתקשו בקביעת משמעותו המדויקת של הפועל הזה במשנה: "התקין הלל הזקן שיהא חולש את מעותיו בלשכה"¹. וכן נבוכו המילונאים בגיזורו של השם חלש המשמש במשנה בהוראה של "גורל"².

אשר לשימוש של השורש הזה במקרא קובע פון סודן³, שנתמזגו בו שני שרשים הומונימיים נפרדים. השורש האחד חלש יסודו בפועל האפדי 'halāsu, המשמש בהוראה של גירוד ובפועל הערבי حلس, המשמש בהוראה של חטיפה, והוא הפועל המשמש במקרא בפועל יוצא בהוראה של "ניצוח". והשורש השני חלש המופיע בעברית ובארמית בפועל עומד בהוראה של תשישות וחוסר כוח הוא שורש בפני עצמו⁴.

ברם, קביעתו זו של פון סודן שתי חולשות לה. ראשונה, ההוראות של ניצוח, חטיפה וגירוד אינן מייצגות מושגים קרובים כל כך זה לזה, שנוכל לקבוע על יסוד קרבה כזאת, שהן משתייכות לשורש אחד. בסופו של דבר, עדיין קיימת האפשרות, שהן רק מייצגות שרשים נרדפים, ולא שרשים זהים. שנית, וזה העיקר, כל זמן שאין בערבית ובאכדית שורש חלס או חלש בהוראה של חוסר כוח, וכדומה, אין לנו רשות להניח בודאות גמורה שהשורש העברי והארמי חלש בהוראה זו מייצג שורש נפרד, שכן אולי גם הוא נובע משורש ח'לס או ח'לש בהשתלשלות הוראות שגלגוליה אינם מופרים לנו.

למעשה נכשל פון סודן במקרה זה באותה האשמה שהוא מטיח בדרך כלל כלפי אלה המילונאים הממהרים לפצל שורש עברי אחד לשני שרשים נפרדים ללא הוכחות מספיקות⁴. ואמנם, כפי שנשתדל להוכיח בהמשך הדברים, ניתן לגזור את כל

1. ערכין ט, ד. במהד' לו הגי' "חולט", וכן אצל כמה מן הראשונים, כפי המובא בערוך השלם, ח"ח, הערות ותיקונים, עמ' 44. וכן בכ"י מינכן, גיטין עד ע"ב (דק"ס לרמ"ש פלדבלום שם). אבל במשנה שבערכין גם בכ"י מינכן הגי' "חולש", אך מן הצילום שלפניי קשה להפיר, אם לא נגעה במלה יד של מגיה. על כל פנים אין זה מעניינו לדון במשמעותה של גרסה זו.

2. שבת כג, ב.

3. VT, 16 (1967), 296, 297.

4. שם, עמ' 296.

ההוראות של חלש מאותו השורש, מבלי להזדקק לפיצולו לשני שרשים הומונימיים, כפי שעשה פון סודן.

כפי הנראה, ההוראה היסודית של השורש הזה היא "לחתוך" וכדומה, כפי שזה נמצא בארמית התלמודית והמדרשית. בתלמוד משתמשים בפועל הזה בהוראה של חיתוך בניגוד לקריעה: "חורפא דסכינא מ ח ל י ש, מורשא בזע" [= חוד הסכין חותך, עוקץ הפגימה קורע]⁵. וכן הוא משמש במדרש בהוראה של קציצת נגע או גידול בגוף: "אמר ליה: ח ל י ש רישיה דנומיתא, והוה ח ל י ש רגליו" [= אמר לו: קצוץ ראשו של הנגע, והיה קוצץ סופו]⁶.

פועל זה נמצא גם בערבית בניב הסורית-לבנוני שבו משמש חֲלַשׁ בהוראה "לקצור שעורים, לספר שער", וכדומה⁷. נכון, שלפי חוק מעתק ההגאים צריך היה פועל זה להופיע בערבית באות ח, ואם כן על פורחנו להסיק מזה, שהפועל הזה שאול הוא בערבית מן הארמית, והדבר מסתבר, האיל והוא קיים אך ורק בניב הסורית-לבנוני בלבד. על כל פנים נמצאנו למדים, שפועל זה בהוראה זו היה רווח בארמית עד כדי שחדר לתוך הערבית.

על יסוד זה יש לראות את פירושו של ר' יהושע לפסוק "וַיַּחֲלֹשׁ יְהוֹשֻׁעַ אֶת עַמְלֹק וְאֶת עַמּוֹ לְפִי חֶרֶב" (שמות יז, יג) — "שירד וחתך ראשי גבורים שעמו"⁸ — כקרוב לפשט. כדומה לזה מתפרש הפסוק במקור אחר: "ויחלש יהושע, כזה שחולש ומשתייר"⁹. וכבר היטיב ר"ש ליברמן לראות, שמזה נראה, "שהפועל חלש שימש אצלם ככריתת ראשי השיבולים"¹⁰. כך יוצא גם מן התרגום של "קציר" במלה קרב (ת"י ישעיה ט, ב), כפי שהסביר שם רש"י, משום שהמנצחים בקרב הם "קוצצי צוארים".

5. חולין יז ע"ב, והמאירי שם. גם הביטוי "דחלשי מינייהו כלי זין" (ע"ז טז ע"א) יש לפרשו, שקוצצים ממנו כלי זין. בדומה ללשון הפסוק, כתו אחיכם לחרבות (יואל ה, י).

6. מד' שמואל יג, ה, כפי הגי' הישרה ביל"ש שמואל רמז קו. המלה "קצר" שבהתחלת הסיפור שם "לחד קצר דמית ושביק ליה חד ברא" טעונה הסבר. אי אפשר לפרשה בהוראת "זובס", משום שזה מוכחש מתוך הסיפור שלפיו החליטה האם ללמד את הבן אומונתו של אביו — לעסוק בקציצת גידולים בגוף. גם לא מסתבר לפרשה בהוראת "חולה", כמו שהעיר בובר שם, ש"אין להוראה זו שייכות לכאן, ולמה מזכיר שהיה חולה". ועוד, המלה "לחולה" בארמית היא קציר, ובידיעה קצירא, ולא "קצר". אם כן, עלינו להסיק מכאן, שאומן המתמחה בקציצת נגעים וגידולים נקרא קצר. אף על פי שלא נמצא שם זה במקום אחר, לא ראינו אינה ראייה. לצורה זו של השם, ראה להלן הערה 11. ואולי יש לתקן קצץ, שכן אנו מוצאים פועל משורש זה בקשר לניתוחם של נגעים (מפות כב ע"א).

7. דווי במילונ, עמ' 315; ברתלמי במילונ הערבי-צרפתי, עמ' 171.

8. מכילתא לפסוק, מהד' האראוויטץ עמ' 181. וראה הפינזי "ריש קטיעה" שבו גינו בני ישראל את יהושע, ואמר: "דין ריש קטיעה ימלל" (סוטה לה ע"א). נראה להציע, שיש לקרוא קטיע כפינוני פָּעֵל, ואת השם "ריש" יש לתפוס כשם קיבוצי וכמושא של קטיע, ומעתה פירושו של הפינזי הוא "קוטע ראשים", פלומר אכזר, ובני ישראל קראו לו כך על שם התזת ראשי הגיבורים של עמלק.

9. פס"ר פי"ב, מהד' איש שלום, עמ' נד ע"א.

10. תוספתא פפשוטה, שביעית, עמ' 561, הערה 69.

מבחינה זו, על אף נדירות לשונו של הביטוי "ויחלש... לפי חרב", יש לו מקבילים בהוראתו בביטויים "הרגו לפי חרב" (בראשית לד, כו), "ויפהו לפי חרב" (במדבר כא, כד), המצויים לרוב במקרא בצורות שונות, אלא שבניגוד לאלה הביטויים ולכשפמותם, אשר לפיהם ההריגה נעשית בדקירה בחרב, הרי בביטוי הזה ההריגה מתוארת כהתחזקת ראש. אך יש להוסיף שהיקף משמעותו של ביטוי זה עשוי לכלול לא רק הריגה בהתחזקת ראש ממש, אלא, בהרחבה, כל הריגה ללא רחם, המתבצעת מתוך רגש של נקם ואכזריות חמה. ומעניין הדבר, שמי שאינו מגלה רחמים במלחמה נקרא "קוצר", וכך אמרה האשה החכמה אל יואב: "שמך יואב, לומר שאתה אב לישראל, ואין אתה אלא קוצר"¹¹. בהקשר זה יש לציין, שהפינוי קוצץ בן קוצץ שימש מעיקרו במשמעות של קוצץ ראשים בן קוצץ ראשים, היינו "אכזר בן אכזר"¹², ולאחר כך נתרבה משמעותו לכלול גם את המובן של "רשע בן רשע"¹³.

גם השם המופשט חלושה (שמות לב, יח) מתפרש על פי המשמעות של הריגה, ובהרחבה במשמעות של תבוסה, כפי שתורגם בשבעים שם. שם זה מופיע במקור יחיד במדרש, במשל "למלך שבנה פלטין... נכנס אחד מבני פלטין, נטל כתר ונתן בראשו... אמר לו המלך לספקלטור, וחתך את ראשו, ונפלה חלושה במקורבין... כך כיון שנכנסו נדב ואביהו לפני לפני אמר הקב"ה... למלאך, ונגפן והוציאן לחוץ, ונפלה חלושה במקורבין..."¹⁴. אך ההוראה המדויקת של "חלושה" במקור זה לא ברורה למדי, וניתנת להתפרש בכמה פנים.

על פי ההוראה היסודית של חיתוך, שיש לפועל חלש, יתקבל לנו פירוש נאות בפסוק "וגבר ימות ויחלש" (איוב יד, ד). מפרשים רבים, קדמונים וגם חדשים, רואים אותו כמקרא מסורס, ולפי זה פירושו הוא: גבר ימות לא חדר שחלש¹⁵. אך לפי פירוש זה מתקבלת לנו תקבולת דחוקה בפסוק, משום שתחסר לנו מקבילה מדויקת למלה ואין שבצלע השנית של הפסוק: "ויגוע אדם ואינו". כדי להתגבר על בעיה זו הוצעו תיקונים שונים למלה ויחלש, שבמקומה הוצע "ויהלך" או "ויחלף" או "וישלח"¹⁶. באמת אין צורך לכל זה, שכן ניתן לגזור את המושג המבוקש של היעלמות מן השורש חלש גופו, אם נקרא את הפועל ויחלש כנפעל "ויחלש" ולפרשו על פי ההוראה של פריחה, שיש לשורש הזה במשמעות של "ייקרת", כלומר, שמו

11. ב"ר צד, ס, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1182. לפי מ"ש הגי' בדפ"ר של קה"ר היא "קצר".

12. יר' יבמות פ"ב, ד ע"א, ובפירוש הקצר שם. השוה ב"ר פה, ב, עמ' 1032.

13. פסדר"כ, סליחות, מהד' מנדלבוים עמ' 382, והשוה מכילתא לשמות כ, ה ומלבים שם.

14. מדרש הגדול, ויקרא, מהד' שטיינזלץ עמ' רכג. מקורו של מאמר זה אינו ידוע, וציונו של

המהדיר שם מוטעה.

15. למשל, רד"ק בספר השרשים עמ' 107; רע"צ מלמד, פרשיות מאגדות התנאים, עמ' לה;

גורדיס בספרו האנגלי על איוב, עמ' 346, הערה 47.

16. השוה פירוש מדעי לאברהם כהנא, פירושו הצרפתי של ההורס ופירושו של טור-סיני לפסוק.

יכרת וייעלם מן העולם¹⁷. ומה מעניין, שבת"י מתורגמת המלה אין שבפסוק "הנותן רוזנים לְאֶן" (ישעיה מ, כג) במלה "חולשא". הרי שיש שיתוף מושגים בין שתי המלים, וזה יתברר עוד ביתר בהירות ודיוק בהמשך הדברים.

מן הראוי להוסיף, שניתן לפרש את המלה ויחלש במשמעות של היעלמות, בלי תיקון בניקודה, אם נשווה את הפועל הזה לפועל חלף, המשמש כדומה לו כפועל יוצא בהוראה של כריתה (שופטים ה, כו, ועוד); אבל כפועל עומד פירושו "לעבור מן המקום ולהיעלם" (ישעיה ב, יח, ועוד). ואם כך הדבר, הרי ניתן להניח, שגם הפועל חלש משמש כפועל עומד בהוראה דומה לזו של הפועל חלף, ובזה תתקבל לנו ההוראה הרצויה במלה ויחלש, היינו: וייעלם מן העולם. נכון שישנה דעה, שלפיה שתי הוראות אלו של השורש חלף משתייכות לשני שרשים הומונימיים שנתמזגו¹⁸, אבל אמיתותה של דעה זו עדיין לא הוכחה כראוי, ואין זה מענייננו לדון בה כאן. גם הביטוי "חולש על גוים" (ישעיה יד, יב) עשוי להתפרש על פי ההוראה היסודית של חלש, וכמו שמתורגם בת"י שם "ק ט ו ל בעממא", אלא שיש לקרוא "קטול"¹⁹. אשר לקושי שבשימושה של מלת-היחס על בהקשר שפזה, כבר הראה הרד"ק שם, שמלות היחס על, בעשיות להתחלף, ולגלון יש רשימה ארוכה בזה²⁰, ועוד יש להוסיף עליה. אך מאלה הדוגמאות שנשמטו יש להביא לענייננו את הפסוק "ויגזר על ימין... על שמאל" (ישעיה ט, יט), שממנו ניתן לראות, שמושג של גזירה עשוי לבוא ביחס של על. גם הביטוי התלמודי "לבצוע על" או בארמית "בצע א..."²¹ בקשר ללחם, שמתפרש לפי כמה מפרשים קדמונים²² במובן של בציעה ממש, יש לו עניין לכאן. ואפילו לפי הדעה, שביטוי זה מתפרש במשמעות של אמירת ברפת המוציא²³, מכל מקום מלשון בציעה ממש לא יצאנו לגמרי, שכן גם הוראה מושאלת זו יש לה זיקה להוראה היסודית של הביטוי.

לאור האמור תתקבל לנו תקבולת מצוינת בפסוק "נגד עת לארץ || ח ו ל ש על גוים", היינו, אחת מלך בבל, שפל ימין היית קוצץ ראשי הגוים, עכשיו אתה בעצמך נקצצת עד לארץ. כדאי להעיר, שהניגוד בתקבולת הזו יתגלה במלוא קוטביה, אם ניתן את הדעת לעובדה, שההוראה היסודית של חלש היא "לחתוך קרוב לראשו של דבר", בשעה שהוראת גזע היא בדרך כלל לחתוך קרוב לשרשיו של דבר

-
17. כזה בפירוש הרלב"ג, מבלי לטפל בבניינו של הפועל "ויחלש". השוה ישעיה מח, יט; תהלים קט, טו, ועוד, שיש להשתמש בפועל "כרת" לגבי שמו וזכרו של בן אדם.
 18. השוה המילון של קהר-באומגרטר, עמ' 304. אפילו נניח, ש"חלף" המקראי מייצג היטמעותם של שני שרשים נפרדים, עדיין יש לטעון, שההוראות של "חיתוך" ו"היעלמות" משתייכות לשורש אחד, ורק ההוראה של שינוי והמרה משתייכת לשורש השני שנטמע בראשון.
 19. בכ"י אחד אצל שפרבר "קטיל", וגם זה אפשר.
 20. פרקי לשון, 341–345.
 21. ברכות לט ע"ב.
 22. שיטה מקובצת, שם. וכן בחידושי הרשב"א שם בשם רב האי גאון.
 23. רש"י לשבת קיז ע"ב.

(דברים ז, ב; ישעיה טו, ב). מבחינה זו נענש מלך בבל מידה פנגד מידה, אבל בהגדשת סאה פראוי לו.

מעכשיו נוכל לטפל בקביעת גיזרונו של השם חלש בהוראה של גורל. עד כמה נבוכו המילונאים, נוכל לראות מזה שקאהויט²⁴ (וממנו אבן-שושן ב"מילון החדש") הרחיק לכת בהשערות, שנגזר בשיכול אותיות מן השם היוני לגורל *λάχος*. לאמיתו של דבר הריהי מלה עברית פשוטה, פפי שיתבאר מיד. לכשננתח את המלים ל"גורל" בשפות השמיות, נגלה שרובן ככולן יסודן בעובדה, שהגורל עשוי מחתיכה קטנה של איזה חומר שהוא, ואם כן למה ייגרע גורלה של המלה חלש. השם גורל בעצמו משמש בערבית בהוראה היסודית של אבן קטנה וחלקה²⁵. הקסם שהשתמש בו הקוסם נעשה מקיסם של איזה עץ בצורה של חץ, וכדומה²⁶. גם לשם הערבי לגורל *عرب* יש ההוראה של חץ²⁷. השם הארמי לגורל פיצתא²⁸ — ובצורתיו השונות בסורית פצא, פסא — ביסודו משמעותו היא חתיכה קטנה²⁹. אותה הוראה יש גם למלה "גורל" בארמית שומרנית ונוצרית, נבז³⁰. אשר לשם הארמי ל"גורל" עדבא, שהוראתו היסודית עדיין לא נתבררה, יש לשער שיסודו בשם הערבי *عرب* = חול דק³¹. לכן מסתבר, שגם השם חלש עבר תהליך דומה. מן הפועל המשמש בהוראה: לחתוך קרוב לראשו של דבר, נגזר שם בהוראת חתיכה קטנה, וממנה נתהוותה ההוראה המושאלת של גורל. ואמנם אנו מוצאים את השם הזה בארמית בהוראה קרובה ל"חתיכה". בת"י לזכריה יא, יג נאמר: "כתוב דרך עובדיהון בחילש³² כתבא ורמי יתיה לבית מקדשא" [= כתוב זיכרון מעשיהם בחלש הכתב והשלך אותו בבית המקדש]. פירושים שונים הוצעו למלה חלש³³, אבל באמת יש לפרשה בפשטות: חתיכה של חומר כתיבה, יריעה של קלף, וכדומה. פירוש זה עשוי לשכנע אותנו, לכשנשווה מלה זו למלה פצתא או פסתא, המשמשת בסורית לא רק בהוראות של חתיכה וגורל, אלא גם בהוראה של דף מתוך ספר³⁴. לאחר כל זאת אנו יכולים לפנות להתהוותה של ההוראה "פשיטת בגד או עור",

24. עה"ש ח"ג, עמ' 419.

25. השוה המילון של קהרל-באומגרטנר, עמ' 176.

26. השוה שם, עמ' 844; קונקורדנציה למנדלקרן, עמ' 1035. והשוה יחזקאל כא, כו.

27. השוה המילון של האוה, עמ' 342 ושל ווהר, עמ' 438.

28. ת"י דברים ד, לד; לב, ח; תרג' תהלים קכה, ג.

29. השוה המילון הקצר של פיינ-סמית, עמ' 451, 454.

30. השוה Lexicon Syropalaestinum של שולטהס, עמ' 118.

31. השוה המילון של האוה, עמ' 457.

32. בכ"י אצל שפרבר "חלש" בלי יו"ד.

33. קנה כתיבה, יאסטרוב עמ' 457; חביבה, עה"ש ח"ג, עמ' 419, וכן הברמן בספרו, פתב, לשון

וספר, עמ' 78; עור או קלף, מלשון הפשטה, שיש לשורש הזה, לוי, ח"ב עמ' 67.

34. לעיל הערה 29. לעצם העניין השוה "שלש איגרות חתוכות לפניו" (טנהדרין יא ע"ב), שמוזה

משתמע, שלצורך כתיבת דברים חשובים, פמדובר שם, מרגישים, שחומר הכתיבה היה חתך יפה.

שיש לפועל הזה בארמית. בפעל: "חלש פורפורה" [= פשט את בגד הארגמן שלו]³⁵; בפעל: "מחלישין מיתין" [= מפשיטים מתים]³⁶, באפעל: "ויחליש ית עלתא" [= והפשיט את העולה]³⁷. אך גם הוראה זו ניתנת להיגזר מן ההוראה היסודית של חיתוך, הואיל ומעתק הוראה כזה קיים גם בשרשים אחרים. בסורית משמש השורש שטף בהוראת חיתוך וגם בהוראת הפשטת עור³⁸, וכדומה לזה משמש בערבית השורש فصل בשתי ההוראות³⁹. גם באכדית יש לנו מעתק כזה בפועל kâṣu, שהוא הפועל העברי והארמי קצץ, אבל הוא משמש באכדית בהוראה של קילוף או של הפשטת עור⁴⁰. אשר להיגיון שבתופעה הזו למותר להאריך בו, שכן כל מעשה קילוף נדמה למסתפל, כאילו חותכים וקוצצים שכבה דקה מגופו של דבר, וכזה הוא הרושם המתקבל מפשיטת בגד הואיל ולפני כן היה הבגד דבוק לגוף, כביכול חלק בלתי נפרד מן האדם.

לאור האמור יתקבל לנו פירוש נאות בפיטוי "ח ו ל ש" את מעותיו בלשכה. כמו שהפועל חלץ משמש לא רק במשמעות של שליפת דבר מעל גבי דבר: "וחלצה נעלו" (דברים כה, ט); "עורו נחליץ"⁴¹, אלא גם במשמעות של שליפת דבר מתוך דבר: "חלצו שד" (איכה ג, ג); "חולץ אבנים"⁴², כך משמש גם הפועל חלש בהוראה כפולה, לא רק במשמעות של פשיטת בגד או עור מעל גבי גוף, אלא גם במשמעות של שליפת דבר מתוך דבר שהוא נתון בו. למעשה, שתי פעולות אלה דומות זו לזו, ואינן נבדלות זו מזו, אלא בזאת שהאחת באה מבחוץ, והשנייה מבפנים. מעתה פירושו של "חולש את מעותיו בלשכה" — שהמוכר חולץ או שומט את מעותיו מתוך כיסו או אפונדתו, וכדומה⁴³, והוא "נותן" בלשכה. ייש להוכיח, שבמבנה משפטי כזה שבו פועל של תזוזה והזזה, ניתן להוסיף

35. ב"ר עה, ד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 882, והשוה שם כב, ז, עמ' 213.

36. שם סה, יט, עמ' 733, והשוה איכ"ר פ"א, מהד' בופר, עמ' 48.

37. תרג' ירושלמי, ויקרא א, ו. וכן בארמית נוצרית, שולטהס במילונו, עמ' 65. מפאן לתרגום המזור של הוולגטה לאיוב יד, י בהוראה של ערטול.

38. השוה המילון הקצר של פיינס-סמית, עמ' 573. וכן אנו מוצאים במדרש (ב"ר סה, כב, עמ' 741), שעור נקרא שטף, לפי פירוש מנחת יהודה שם.

39. להוראת ההפשטה, השוה מילון אנגלי-ערבי לאליאס (קאהיר, 1951), עמ' 273.

40. השוה המילון האשורי של שיקאגו, ח"ח עמ' 270, 445 ומילוננו של פון סודן, עמ' 458.

41. יר' שבת פ"ב, יז ע"ג. השוה הבשון "חלוצ קאמרינן" (זבחים קד ע"א).

42. משנה, ננעים יג, א. במקרא (ויקרא יד, מ) בא פועל זה בהקשר זה רק בבניין פעיל. השוה יבמות קא ע"ב.

43. יש להוכיח, שניתן להשתמש בפעולה כזאת לגבי מעות. את הביטוי "פשויר פירטיך" (פסדר"כ, שובה, מהד' מנדלבוים עמ' 372) יש לפרש חלוצ פרוטוטיך, כלומר הוצא אותן מפיסך, בהתאם להוראה של "חליצה" שהפועל "פשויר" משמש בה, כפי שהוכיח ר"ח ילון (קונטרסים, ש"א עמ' 79, 86), והשוה ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, דמיי עמ' 266).

בדמיון פועל שני מתאים המשתמע מאליו. ההלכה "גיד הנשה של עולה חולצו לתפוח"⁴⁴ מתפרשת, שהכהן שולף את הגיד מן הירך, ולאחר כך הוא זורק אותו לתפוח הדשן שבאמצע המזבח⁴⁵. פירושו של הביטוי "עקרו עם חשכה לבית המדרש"⁴⁶ — שעקרו רגליהם מן הבית והלכו לבית המדרש. את המונח "לאו שניתק לעשה"⁴⁷ יש לפרש, שהמצוה נפסקה ונעקרה מתוקף "לא-תעשה", ונכנסה לתוקף של עשה. וכעין זה מתפרש הפסוק "ונתקנוהו מן העיר אל המסלות" (שופטים כ, לב) — שנעקור אותו מן העיר ונמשוך אותו אל המסילות.

ואמנם נמצא במקרא תכופות שימוש זה, אלא שלא תמיד עמדו המפרשים על כך. בפסוק "והמלך קם בחמתו ממשחה היין אל גנת הביתן" (אסתר ז, ז) כבר הרגישו המתרגמים שיש להוסיף פועל שני, היינו: המלך קם... והלך אל גנת הביתן. בפסוק "פן יהרסו אל ה' לראות" (שמות יט, כא) יש להכניס פועל נוסף: פן יהרסו ויעלו אל ה' לראות — על פי פסוק כד, שבו הביטוי בא במילואו. וכן פירש קאסוטו בפירושו שם: "פן יהרסו את הגבול ויתקרבו אל ה' לראות". בדומה לזה מתפרש הפסוק "נעלה ביהודה... ונבקענה אלינו" (ישעיה ז, ו), היינו: נקרע את יהודה מידי המלך אחז ונעביר אותה אלינו... וכך מתפרש הפסוק "ויאמר לבקעם אליו" (דברים לב, א), שחשב לקרוע את הערים מיהודה ולהעבירן אליו.

ואין לטעון, שבכל המקורות האלה מופיעה פמלת-היחס ל, ולא בכביטוי הנדון, משום שהפול תלוי בפועל השני שמשלימים בדמיון, מה היא מלת-היחס שדרכו לבוא בה, וכמו כן יש להתחשב בעובדה, אם הפעולה השנית נעשית במקום אחר, או באותו המקום שבו נעשתה הפעולה הראשונה. זאת ועוד: מלות יחס אלה מתחלפות תכופות במקרים רבים, ולר"ן אפשטיין רשימה ארוכה בזה⁴⁸. ובאמת כך הוא גם כן במקרה זה, שכן במשנה שבגמרא הגרסה היא "חולש את מעותיו ללשכה".

בזה הגענו לתחנה האחרונה בדיוננו, והיא פעית התהוותה של הוראת אפיסת פוח, שהפכה להוראת הרווחת של חלש. כדי לעמוד על שייכותה של הוראה זו להוראת היסודית של השורש יש להסתייע בשורש קצר, המשמש בארמית בפועל להוראת "חלה"⁴⁹ ובשם קציר בהוראת "חולה"⁵⁰. לשימוש זה יש יסוד בניב המקראי "ותצר נפש" (במדבר כא, ד ועוד), וכמו שמתורגם בת"א שם "ועקת נפשא": צר היה לנפש, שהיא כאבה והצטערה. וכבר הרגיש רבנו נסים בזה בהעירו, שלכן נקראים

44. חולץ ע"ב.

45. הש"ה רש"י שם ועה"ש, ח"ג עמ' 411.

46. חוס/חא, ברכות ה, ג. והשוה פסחים קב ע"א.

47. מכות טו ע"א. כך מתפרש הביטוי "אשם שניתק לרעיה" (זבחים ע"ב), שהאשם נפסק

מהקרבה למזבח ונכנס לדין של "ירעה עד שיסתאב".

48. מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1110-1128.

49. ב"ק צ ע"א. ובאתפועל "איקצורי" לפי דק"ס, ב"מ פז ע"א.

50. ב"ב קג ע"א.

חולים בארמית "קצירי, לפי שנפשם קצרה מחמת חליים"⁵¹. גם באוגריתית משמש השם "קצר נפש" בהוראה של איש אומלל וסובל⁵².

והדבר מסתבר, משום שכל חולה מרגיש, כאילו נפשו מצטמצמת ומתנונת וכתוצאה מכך הוא מרגיש כאבים וייסורים. ומה מעניין, שהשם קצר עצמו מקורו בהוראה של התקטנות, שהיא ההוראה היסודית של השורש הזה, כפי שמשמע מן הפסוקים "הלא מִקְצֵר הוא", בראשית יט, כ), "והכפדתים ולא יִצְעְרוּ" (ירמיה ל, יט). וכן משמש שורש זה בהקשרים שונים, כגון "רשעים מצטערין" [מתנונים] והולכין"⁵³; וכתחליף לביטוי "נפשם מצטערת" נמצא "נפשם מתמעטת"⁵⁴, ובארמית משמש הביטוי "וְתִזְעַר" [בשנו"ס: ותצער; ותצטער] נפשיה"⁵⁵ במשמעות של חלשות והתעלפות. עדות נוספת לשיתוף מושגים אלה נמצאת בשורש כרה שפירושו בארמית ובסורית גם להיות צר וקצר וגם להצטער ולחלות כבפסוק "אֶתְחַכְרֶת רוחי" (דניאל ז, טו)⁵⁶.

סיפומו של דבר, קציר כשם לחולה בארמית נגזר מן ההוראה של התקטנות של השורש הזה. אך יש להבליט בהקשר זה, שהמילונאים לא דייקו פראוי בהגדירם את התואר העברי קצר רק כהיפוכו של התואר ארוך⁵⁷, שהרי הוא משמש גם כהיפוכו של רחב במקומות רבים, כפי שהוכיח ר"ש אברמסון⁵⁸, ונביא בזה לדוגמה שניים מהם: "הרחיב את הקצר"⁵⁹, "של יין פיה רחב, של מים פיה קצר"⁶⁰. וכן נמצא שימוש

51. בפירושו לגדרים מט ע"ב, ד"ה קצירי.

52. צבי רין, עלילות האלים, עמ' 360 — 34, 33: UT 127. אולי יש לפרש פהין זה את הביטוי "בני חלוף" בפסוק, פתח פיה לאלם אל כל בני חלוף (משלי לא, ח), במשמעות של "בני קוצר נפש", שכן יש לשורש "חלף" ההוראה של חיתוך, כפי שיוצא מן השם "מחלף" לסכין של שחיטה (עזרא א, ט), והשוה משנה, מידות ד, ז, ולעיל הערה 18.

53. יומא ע"ב.

54. מד' תהלים יב, ה; ויק"ר לב, א, מהד' מרגליות, עמ' תשלה ובשנו"ס שם.

55. ב"ר לג, ג, עמ' 307, והשוה ליברמן בספר זיכרון לגדליה אלון, עמ' 230. פדוגמה מעניינת נוספת יש לציין ת"י להושע ד, ג.

56. השוה איכ"ר פ"ה, מהד' בופר עמ' 156, והשוה המילון הקצר של פיינס-סמית, עמ' 224. והשוה המילון האשורי של שיקאגו, ח"ח עמ' 570, שהביטוי "לבי כורי" מתורגם שם מילולית "לבי קצר", ובאמת יש לתרגמו במשמעות של לבי פואב, וכדומה.

57. כך, יאסטרוב, לוי ובן-יהודה, בערפ. ומה מוזר, שאבן שושן, ההולך בעקבותם, מגדיר במילון החדש, עמ' 2392, את ההפעיל הקציר כ"הקטן בארפו" וכדוגמה לזה הוא מביא מרש"י שביצה "רחבה בראשה אחד והולכת ומקצרת ונמשכת" (ע"ז מ ע"א), ובאמת פהתאם למונח זה היה עליו להגדירו כ"הקטן ברחבו" היות והפונה היא, שהביצה הולכת ונעשית דקה, פשהיא מתקרבת לצדה החד. והשוה רש"י גיטין נו ע"ב ד"ה ואסוואת.

58. לשוננו, קובץ מיוחד, תשי"ד, עמ' 67, הע' 2, ועמ' 127. השוה ליברמן, תוספתא כפשוטה, עירובין עמ' 305, 308 ובהערות שם.

59. ר"ה כז ע"ב.

60. סוכה מח ע"ב.

זה במקרא: "והלשכות העליונות קצרות" (יחזקאל מב, ה). וכן הוא משמש פהיפוח של עבה: "צדו אחד עב וצדו אחר ק צ ר"⁶¹. מהוראה כפולה זו — לא ארוך ולא רחב — נגזר בארמית השם קציר לחולה, או משום שהחולה נראה למסתכלים כדל וכחוש, או משום שהחולה מרגיש בנפשו, כאילו היא מצטמצמת וגורמת לו בזה פאים וייסורים. לאור זה מתבהר לנו שימוש של הפועל רוח לגבי הקלת מחלה ורפואתה: "ורוח לשאול" (שמ"א טז, כג), "אברהם היה מתפלל . . . על החולים ומתרפאים [שנו"ס: והם מרויחים; והם מתרווחין]"⁶², שכן בהיותו חולה הוא מרגיש, כאילו שהוא "מתקצר" וצר לו, ועכשו שנרפא הוא מרגיש, כאילו שנתרח.

על ידי מה שאמרנו ניתן להסביר השתלשלות שימוש של חלש בהוראת חוסר כוח, ובארמית בבליית גם בהוראת "חלה"⁶³. הואיל והוראתו היסודית של חלש היא לחתוך לא רק לרוחבו של דבר, אלא גם לאורכו, פני שמשמע משימוש בהוראה של הפשט בגד או עור, יוצא, שהתואר חלש עשוי להיתפס כדומה לתואר קצר בהוראה הכפולה של קטן דק, כפי שהוכיח ר"ש אברמסון, והסיק "הרי דק, כחוש וחלש שמות נרדפים הם"⁶⁴.

כן מוצאים אנו את התואר חלש משמש בהוראה פללית של קטנות ואפסות. בת"י מתורגמות בו כמה מלים מסוג זה: קטן (שמ"א טו, יז; עובדיה ב), צעיר (שופטים ו, טו; שמ"א ט, כא), עוללות (שופטים ח, ב), תעלולים (ישעיה ג, ד), שפל (מלאכי ב, ט), זנב (ישעיה ט, יד), פרעש (שמ"א כו, כ, והשוה כד, טו). הר סיני מתואר כ"חלש וזעיר מכל טוריא" (ת"י שופטים ה, ה), ואין לתפוס את המלה בהקשר זה אלא במובן של "אפסות במראה"⁶⁵. כזאת היא הפונה בפסוק "הנותן רזונים לאין"

61. ב"ב פט ע"ב.

62. ב"ר לט, יא, עמ' 376, והשוה שם יג, טז, עמ' 125.

63. השוה הקונקורדנציה של קוסובסקי לתלמוד בבלי. הפעלים ל"חלה" בארמית המערבית הם מרע (ת"י מ"ב יג, יד; כ, א) או אתמרע (ת"י שמ"א ל, יג; מ"א יד, א) או איבאש (ירי' מרע"ק פ"ג, פח ע"ד; ע"ז פ"ז, מא ע"א). ומה שנמצא בת"י "ו א ח ל ו ש" ואהוי כחד מבני אנשא" כתרגום לפסוק "ו ח ל י ת י והייתי כאחד האדם" (שופטים טז, ז), משום ששם שימוש של חליתי הוא לא במשמעות של מחלה, אלא במשמעות של אפיסת כוחות סתם.

בזה יתבאר לנו שינוי הלשון בסיפור: ר' חלבו ח ל ש. נפיק רב כהנא, אכריו: ר' חלבו ב א י ש" (נדרים לט ע"ב, כפי הגי' הנכונה בפסקי הרי"ף והרמב"ן שם). לכאורה השינוי מחלש לבאיש תמוה, אך לאור האמור הסיבה פשוטה. המעשה אירע בא"י, מקום מגוריו של ר' חלבו, ולכן פשחלה, הכריו רב כהנא בלשון המדוברת בא"י, היינו באיש, אבל כשהתלמוד הבבלי מספר על מה שאירע לר' חלבו, הוא מוסר בלשון בבל, היינו חלש. פדאי להוסיף שלכן זה היה רב כהנא שטיפל בר' חלבו, משום ששניהם היו ילידי בבל מתלמידי ר' רב הונא (השוה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 451, 845), ובא"י לא היו לר' חלבו קרובי משפחה, כפי שמשמע מהמשך הסיפור שם שגם לאחר הכרותו של רב כהנא לא באו אנשים לבקרו.

64. לעיל הערה 58, עמ' 68, והשוה הערה 3 שם.

65. השוה סנהדרין צא ע"א.

(ישעיה מ, כג), המתורגם "דמסר שלטונין לחולשא". כך גם משתמע מן הניב חלש מן המשמש בסורית בהוראה של ריק, חסר⁶⁶. בדומה לזה יש לתפוס את התואר הזה במאמר: "חמשה אימות הן, אימת חלש על גבור..."⁶⁷, שפירושו לפי עניינו, שיש חמש דוגמאות של יצור קטן ואפסי, שיכול להפיל אימתו על יצור גדול וענקי. מעכשו מובן מאליו, ש"אפיסת כוח" אינה אלא הוראה מורחבת של הוראה יסודית זו של חלש. שכן כל מי שנראה קטן ודק עושה רושם כנטול כוח וגבורה. נכונותו של פירוש זה מוכחת מתוך העובדה, שבמקורות תמיד בא חלש כניגודו של גיבור, ולא כניגודו של חזק (שניגודו רפה): "החלש יאמר גיבור אני" (יואל ד, י), "החזק הוא הרפה" (במדבר יג, יח)⁶⁸. הסיבה לכך היא, שהוראתו היסודית של גיבור היא "גדול בקומה", ובהרחבה "ענק" (בראשית ו, ד), ובלשון חכמים נקראים העצים כפינוי גיבורים⁶⁹ על שם גבהותם. וכן נראה משימוש של הפועל גבר במשמעות של התרבות והתרוממות: "ויגברו המים על הארץ" (בראשית ז, כד), "העננים מתגברים מן הארץ ועד לרקיע"⁷⁰. לפיכך ניגודו הסימנטי של גיבור הוא חלש משום שהאדם מתואר בו כקטן קומה ודל מראה. לעומת זאת, הוראתו היסודית של חזק היא שאבריו ושריריו הדוקים ומלוכדים, היינו מוצק, כפי שיוצא משימוש של הפועל בהוראה של תפיסה ואחיזה בכוח: "והחזיק בה האיש" (דברים כב, כה)⁷¹. משום כך ניגודו הסימנטי הוא רפה, היינו, אדם רך בגופו, שאבריו רפויים ומרושלים.

מהוראה זו אין לנו אלא פסיעה קטנה לשימוש של חלש בארמית בבליית בהוראת "חלה", ובמיוחד כשאנו משוים לנגד עינינו את הפועל המקביל קצר, המשמש בהוראות דומות כפי שכבר הוסבר. אך ראוי להוסיף, שעל המבריא ממחלה אומרים "חלש ואתפח"⁷², ומזה משתמע, שההוראה היסודית של חלש היא, שהחולה

66. השוה המילון הקצר של פיין-סמית, עמ' 145.

67. שבת עז"ב.

68. על גיבור וחלש כמנוגדים, השוה ספרי דברים שט, נידה טז ע"ב, שמו"ר כא, י, מדר תהלים כד, א, והשוה ב"ר לז, ה, עמ' 348, שנסג משמש כניגוד של גיבור. אמנם חזק שונה בהוראתו היסודית מגיבור, כמו שמוכח מפלג הלשון "אפילו גבור שבגבורים וחזק שבחזקים" (תוספתא, סוטה ז, כב). ליברמן (תוספתא כפשוטה, שם עמ' 693) מפרש גיבור במובן "אמץ לב", וגם זה נכון, אך יש לפרשו גם כן במשמעות של "גדול בקומה". אשר לניגודו של חזק אנו מוצאים לא רק את רפה המקראי, אלא גם רך (תוספתא, סנהדרין א, ג), שכן חזק וקשה נרדפים הם, כפי שיוצא מנוסח הבבלי (סנהדרין ו ע"ב) שמתחיל בקשה ומסיים בחזק, משום ששניהם מורים על התלפדותו ומוצקותו של דבר. והשוה ב"ר סוף פל"ה, עמ' 333, ובשנו"ס שם.

69. ב"ר סוף פ"ה עמ' 39. את התואר "גבור בתורה" (ירר' סנהדרין פ"י, עמ' כט ע"א וע"ב) יש לתפוס בפשטות במובן של גדול בתורה, בדומה לפינוי "אשלי רברבי" (ע"ז ז ע"ב), אילנות גדולים, שנחפנו בו חכמים גדולים.

70. ב"ר יג, י, עמ' 120.

71. השוה אמרי "הוראת החזק שבפעלי הקפיצה", ספר היובל לכבוד יהושע פינקל, עמ' 111.

72. ברכות נד ע"ב.

נתון במצב של הצטמקות, ולכן משהכריא ניתן לומר עליו **אתפת**, היינו, שהתנפח והתרחב.

גם הניב "חליש ליה עלמא", שמשמעותו חלה עד למאד⁷³, או שמרגיש כאילו עומד למות⁷⁴, עשוי להתפרש כזאת. **חלש** סתם מתאר רגש של הצטמצמות בגופו ובנפשו של האדם, ואילו בניב הזה מתואר רגש חזק מזה, היינו, שהאדם מרגיש, כאילו אין לו מקום פנוי בעולם להתרחב בו, שלא "רויח ליה עלמא"⁷⁵ כלל. פדאי לציין שניב זה דומה בכנתו לניב "תקף ליה עלמא"⁷⁶, אלא ששונה ממנו בסמנטיקה שלו, משום שההוראה היסודית בניב האחרון היא, שהעולם הכביד על החולה, והוא מרגיש, כאילו הוא קורס מחמת נטל המחלה.

ועתה לא נשאר לנו אלא לטפל בניב "חלש דעתיה", ובוה יגיע דיוננו לסופו. ניב זה מצוי הרבה בתלמוד בגוני הוראות שונים: "נכלם"⁷⁷, "התרגז"⁷⁸, "הצטער"⁷⁹, אבל הצד השווה שבכולם: "לא הרגיש בנוח משום איזו סיבה שהיא". ואשר לסמנטיקה — גם הניב הזה עשוי להתפרש בהתאם להוראה של הצטמצמות, הואיל והרגש המתקבל אצל אדם המתנסה בחנייה בלתי-נעימה הוא רגש הצטמצמות והצטררות הדעת.

ויש להזכיר נכונותה של גישה זו מן הניב "דעת קצרה", המשמש בהוראות דומות. הפסוק "כל ימי עני רעים" (משלי טו, טז) נדרש: "זה שדעתו קצרה", וסופו של הפסוק "וטוב לב משתה תמיד" נדרש: "זה שדעתו רחבה"⁸⁰. ונחלקו המפרשים, אם בעל "דעת קצרה" פירושו "איש דאוג"⁸¹ או "רגז"⁸² או "קפדן"⁸³. ומה מעניין, שהשם קפדן גופו יסודו בהוראה של התקצרות, שיש לשורש הזה בארמית, כפי שמשתמע מת"י לפסוקים "הקצור קצרה ידי" (ישעיה נ, ב) — "הא תקפדא את קפדת גבורתי"; "הן לא קצרה יד" (שם נס, א) — "הא לא

73. ר"ה יז ע"א.

74. גיטין סז ע"ב.

75. ב"ב קסט ע"א בהקשר אחר וכן בחולין ס ע"א.

76. גיטין עז ע"ב. אם המחלה קשה עד כדי כך, שהחולה קרוב למות מוסיפים את המלה "טובא" ואומרים עליו "תקף ליה עלמא טובא" (קידושין כב ע"ב). הניב "יקיר עליהן עלמא" (נדרים לו ע"ב) קרוב בהוראתו היסודית לניב הזה, אלא שהוא שונה ממנו בשימוש, שבו האדם מרגיש כבדות באבריו לא בגלל מחלה, אלא מסיבה אחרת כגון אכילה מרובה או עייפות ושעמום.

77. חגיגה ה ע"ב; ב"ב ס ע"ב.

78. ב"מ פד ע"א; ב"ק קיז ע"א.

79. יומא יח ע"א; כתובות סב ע"ב; ב"ב סז ע"ב.

80. ב"ב קמה ע"ב; סנהדרין קא ע"א.

81. בפירוש המיוחס לרש"י, סנהדרין שם.

82. שם, וגם בפירוש המיוחס לר' גרשם, ב"ב שם.

83. רשב"ם לב"ב שם.

מקפידות ידא" ועוד. הרד"ק מוצא הוראה זו גם בעברית, בפסוק "קִפְדְּתִי כְּאוֹרֵג חֵי" (שם לח, יב).⁸⁴

על יסוד מאמר זה ושני מאמרים נוספים פירש ר"ש ליברמן לנכון את המאמר הידוע "צרכי עמך ישראל מרובין ודעתם קצרה"⁸⁵ במשמעות שהם "טרודים ומרוגזים"⁸⁶, ולא כמקובל, במשמעות של "חסרון שכל". אך בעצם הפירוש כבר קדמו ר"ל גינצבורג⁸⁷, ומשניהם נשמט, שכבר עמד על כך יאסטרוב⁸⁸, אלא שפירשו במשמעות של "חוסר סבלנות". אשר להוראה של רגזנות יש להוסיף את המשל על איש שנשכר להטיל מי הים ליבשה, ואחרי זמן מה "היה מקצר בדעתו. אמרו לו: ריקה, מפני מה אתה מקצר בדעתך, בכל יום טול שכרך דינר של זהב"⁸⁹.

אף יש לניב הזה ההוראה של "אנינות הדעת", היינו הצטערות הדעת מחמת חוסר יכולת לסבול משהו, כך יוצא מן הסיפור על רב, פשנשאל למה אכל את האוכל במפה, השיב "דעתי קצרה"⁹⁰, כלומר שנגיעה באוכל בידיו ממש תגרם לו רגש של בחילה. שימוש כזה יש גם לניב המקראי, "קצרה הנפש", כפי שיוצא מן הפסוק "ותקצר נפשי בהם וגם נפשם בחלה בי" (זכריה יא, ח), וכמו שפירש הרד"ק שם שנפשי מאסה בהם, משום שנפשם מאסה בי. וכן נמצא בתרגום איוב ממערת ים המלח "הן אתה קצרת בדין עבדי" בתרגום לפסוק "אם אָמַסְתָּ מִשְׁפַּט עַבְדִּי" (איוב לא, יג)⁹¹, ותרגומו האנגלי של המהדיר שם במשמעות של חוסר סבלנות אינו קולע למטרה.

המתקבל מפל האמור הוא, שפל רגש של אי־נוחות עשוי להיתאר כקוצר דעת, במשמעות של הצטמצמות והצטערות הרוח או הנפש של אדם, שפן המלה דעת משמשת גם במובן של רוח ואופי⁹². אם כך הדבר, הרי גם המושג של חלישות

84. פירוש זה מסתבר להיות ויש לנו מקביל בניב המדרשי "לגוד משחית" (ב"ר עא, ח, עמ' 833), וכפי פירושו הנכון של קוטשר (תריפין, פרך טז, עמ' 48).

85. תוספתא, ברכות ג, ז — ברכות כט ע"ב.

86. תוספתא כפשוטה שם, עמ' 34.

87. פירושים וחיידושים בירושלמי, ח"ג עמ' 355.

88. במילון, עמ' 316.

89. אדר"נ פכ"ז, מהד' שכטר עמ' 84.

90. חולין קז ע"ב.

91. במהדורתו של מיכאל סוקולוף (רמת גן, 1974), עמ' 63, והשווה שם עמ' 127. כנראה שיש לפרש "אל תתקצר בתפלה" (בן סירא ז, י) במשמעות של "אל תמאס בתפילה", והשווה סגל במהדורתו עמ' מה.

92. השווה לעיל הערה 87, ויש להוסיף רבות, למשל, "לא ישתה אדם מן הכוס ויתננו לחבירו, לפי שאין דעת בריות שוות" (תוספתא, ברכות ה, ט). וכן יוצא מזה שבמקום הביטוי "אופי של דוד" (פסדר"כ, מהד' בונר עמ' קפ ע"ב) נמצא במקבילה "דעתו של דוד" (מד' תהלים קב, א). ובונר (פסדר"כ שם, הערה מא) מניח ש"דעתו" במדרש תהלים הוא פירוש ל"אופי", ונמשך אחריו מרגליות (ויק"ר, עמ' תרצו, הערה 1). ועטע בזה, שכן דעת אינו אלא חילוף לשון, ואין ביניהם אלא הבדל סגנון בלבד, ושניהם כאחד משמשים במשמעות של "תכונה וטבע של אדם".

הדעת ניתן להחפרש בדומה לזה, היות והשרשים חלש וקצר דומים זה לזה בהוראתם היסודית, שהיא "קצץ" ובהרחבה "הקטין, צמצם". לעומת זאת כשאדם מרגיש בנוח, אומרים עליו ש"דעתו רחבה", וכן על חולה שהוקל לו מחולשתו אומרים "רוחא דעתיה"⁹³, שכן ניגודו של צער, שהוראתו היסודית היא התקטנות, הריהו רוח, כבמאמר "אם היתה יולדת בצער, יולדת בריוח"⁹⁴, וכשימוש בפסוק "רַחַם וְהַצֵּלָה יַעֲמִד לַיהוּדִים מִמָּקוֹם אַחֵר" (אסתר ד, יד).

93. נדרים מ ע"א.

94. תוספתא, סוטה ב, ג — ברכות לא ע"ב.

להוראת אות במקרא

את השם אות, שאנו מוצאים בשבעים ושבעה מקומות במקרא, פירשו הפרשנים לפי משמעים שונים, שהקשר ההגיגי ביניהם רופף ביותר¹; ואחדים מן המקראות האלה גם אינם מתפרשים בצורה סבירה אף לפי אחד מאותם המשמעים. הנה, למשל, הכתוב "וישם ה' לקין אות", ברא' ד, טו. הפירוש המקובל לכתוב הזה הוא, שעשה ה' סימן בגופו של קין, שכל מי שיראה אותו סימן יימנע מלהרוג את קין — ופירוש זה אין בו כדי להניח את הדעת מכמה טעמים, המובאים בדבריהם של הפרשנים החדשים. לדוגמה: א) אם הסימן שעשה ה' בגופו היה עשוי להשפיע על כל מי שיראה את קין שיימנע מלהרגו — לשם-מה אמר, כי כל הורג קין תיעשה בו נקמה שבעתיים? ב) מדברי קין אל ה' "הן גרשת... והיה כל מצאי יהרגני" שבפסוק הקודם ברור לנו, שביקש מה', שימנע את הריגתו בידי כל מי שימצאנו, מפני שהוא חפץ בחיות; ואם כן, הבטחת ה', שכל הורג תיעשה בו — אחר-כך מותו של קין — נקמה שבעתיים, לא היה בה כדי להרגיע את קין. ג) אם פירוש המלים "כל הורג קין שבעתיים יקם" הוא, כי הנקמה שתיעשה בהורגו של קין תהא חמורה פי שבעה מן הנקמה הנעשית בהורגו של אדם אחר — קשה להבין, במה זכה קין, הורג אחיו, שיפלוהו ה' לטובה.

מתוך עיון מעמיק בכל המקראות, שהשם אות מצוי בהם, הגעתי לידי המסקנה הבאה: השם אות מורה על משהו, מוחש או מופשט, המגיד למי שרואהו או שנותן דעתו עליו דבר שעניינו בעבר או בהווה או בעתיד. כלומר, האות עושה אחד משלושת הדברים הבאים: א) הוא מזכיר דבר שנתרחש בעבר; ב) הוא מורה דבר השייך להווה; ג) הוא מודיע מראש ובדרך פלא דבר העתיד להתרחש. לשון אחר, משמעיו העיקריים של השם אות שלושה הם: א. הזכרה, ב. הוראה, פקודה או הסברה, מה על מקבלה לעשות, פיצד עליו להתנהג, מהי מהותו של משהו או של מישהו, וכדומה; ג. הגדת עתידות בדרך פלא. מן המשמע השלישי הזה, ר"ל מן המשמע "הגדת עתידות בדרך פלא", הושאל המשמע הרביעי: פלא. כל המקראות, שהשם אות מצוי בהם, נתפרשו לי בצורה סבירה לפי ארבעת המשמעים האלה; והנה דוגמאות מהם:

1. הנה, לדוגמה, שבעה מאותם המשמעים, שפני-יהודה מביא אותם במילוו: "רשם עשוי בבשר האדם או דבר אחר לסמן מה"; "סימן מוחש לדבר שאי אפשר לראותו בעין"; "זכרון למעשה שעבר"; "ראיה והוכחה לאמת דבר"; "סימן למקרה טוב או רע"; "מעשה פלא יוצא מגדר הטבע"; "מחזה מוזר בטבע יוצא מגדר הרגיל".

א. לפי המשמע "הזכרה"

"את קשתי נתתי בענן והיתה לאות ברית ביני ובין הארץ" (ברא' ט, יג) — הקשת תשמש הזכרה, פלומר תזכיר לה' את הברית, שפרת בינו ובין הארץ (השוה "ונראתה הקשת בענן וזכרתי את בריתי", שם פסוק ה).
 "אך את שבתתי תשמרו כי אות הוא ביני וביניכם לדלותיכם לדעת כי אני ה' מקדשכם" (שם' לא, יג) — השבת תשמש הזכרה, פלומר תזכיר לבני ישראל, כי ה' הוא שקידשם.

"והרימו לכם איש אבן אחת... למען תהיה זאת אות בקרבכם... אשר נכרתו מימי הירדן וגו'" (יהו' ד, ה-ז) — האבן תשמש הזכרה, פלומר תזכיר למרימה, כי מימי הירדן נכרתו.

ב. לפי המשמע "הוראה"

"והיו לאות ולמועדים ולימים ושנים" (ברא' א, יד). בור'ו של "ולמועדים" אני רואה ו"ו הביאור², ובמלה לאות מלה ה"מושכת עצמה ואחרת עמה", ופירוש הכתוב באופן זה הוא, כאילו נאמר: "והיו לאות [פלומר: לאות] למועדים ולימים ושנים". וזה מה שהכתוב אומר: המאורות ישמשו הוראות למועדים ולימים ושנים, פלומר הם יורו לרואיהם, שיקבעו לפיהם את המועדים ואת הימים והשנים.

"והיה הדם לכם לאות על הבתים אשר אתם שם וראיתי את הדם ופסחתי עליכם" (שם' יב, יג) — הדם ישמש לבני ישראל הוראה, פלומר יורה לה' (או לשליחו), כי הבתים שהוא עליהם בתי בני ישראל הם, ויש לפסוח עליהם.
 "איש על דגלו באות" (במ' ב, ב) — על הדגל היו אותיות כתב או ציורים, שהורו למי שראה אותם את מהות המחנה, שנמצא בו אותו דגל.
 "ונתתם לי אות אמת" (יהו' ב, יב) — רחב ביקשה מן המרגלים, שיתנו לה הוראה, כיצד יהא עליה להתנהג בשעה שיילחמו בני ישראל על יריחו, כדי שתישאר היא ובני משפחתה בחיים³.

וגם את הכתוב "ויאמר לו ה', לכן כל הרג קין שבעתים ג' קם, וישם ה' לקין אות לבלתי הפות אותו כל מצאו" (ברא' ד טו) — שהפירוש המקובל למלים "וישם ה' לקין אות", שבו הובא לעיל — אני

2. בנוויס-קאוצש 154a, הערה (b), מובאות עשרים דיגמאות של מקראות, שו"ו השימוש שבהם הוראתה "כלומר"; ואני מצאתי עשרים מקראות נוספים, שלפי חרגומים ופירושים סבירים של קדמונים ואחרונים ו"ו השימוש שבהם בהוראה זו.

3. בהוספת השם אמת אחרי השם אות הביעה רחב את המשאלה, שההוראה, שיתנו לה המרגלים, תהא הוראה של אמת, שניתן לסמוך עליה ולהתנהג לפיה, מפלי לחשוש, שמא אין זו אלא הונאה והפלה בפת. ואמנם נתמלאה בקשתה זו של רחב, והמלים "את תקנת חוט השני תקשר וגו'" (שם פס' יח) הן הן ההוראה, שנתנו לה המרגלים על פי בקשתה.

מפרש לפי המשמע "אות = הוראה". וכך אני מפרש את הפתוב הזה: צורת העתיד של הפועל יָקַם בדברי ה' אל קין אינה מורה, שפעולת הנקמה אמנם תיעשה, אלא שצריכה להיעשות (כשם שצורות העתיד של הפעלים "יקוו" ו"תראה" בדברי ה' (שם א, ט), למשל, אינן מורות, שפעולות ההיקוות וההיראות ייעשו, אלא שצריכות להיעשות; וכפי שתרגמו ופירשו, למשל, כל המתרגמים והפרשנים את המלים "האמרים ימהר יחיש מעשהו", ישע' ח, טו; צריך למהר ה', להחיש את מעשהו⁴. וזה מה שענה ה' לקין: לכן (מפני שאתה מפחד, שמי יהרגך כל מי שימצאך) כל הרג קין שבעתים יָקַם (צריך שכל מי שיהרג את קין תיעשה בו נקמה בידי אנשים רבים; שאם ימצאו אנשים רבים, המוכנים לעשות נקמה בהורגו של קין, תרתיע הידיעה על מציאותם את מי שיבקש להרגו, הואיל ויהא ברור לו, שאין ביכולתו להתגונן מפני רבים). — וגם המלים "וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אתו כל מציו" שבספיא של הפתוב הזה אין פירושו, כי עשה ה' סימן בגופו של קין — כפירוש המקובל — אלא שנתן ה' הוראה⁶ לקין, מה עליו לעשות, כדי שלא יהרגנו כל מי שימצאנו. מה היה הדבר, שהיה על קין לעשותו, לפי ההוראה שנתן לו ה', אין הפתוב מודיע לנו; אך מסתבר, כי סמך הפתוב על כך, שמי שיקרא בהמשך דבריו את המעשים שעשה קין לאחר שקיבל את הוראת ה', יבין מאליו, כי מעשים אלה הם המעשים האמורים בהוראה. ואמנם כשאנו קוראים בפסוק יז, "וידע קין את אשתו, ותהר ותלד את חנוך", ובפסוק שאחריו אנו קוראים על לידת הצאצאים עירד, מחוילאל, מתושאל ולמך — אנו מבינים, כי ה' הוא שהורה לדעת את אשתו, כדי שיהיו לו צאצאים, שיהיו מוכנים לנקום את נקמתו, אם ייהרג, ונכונות זו של צאצאיו תרתיע את המבקש להרגו מלעשות זאת.

ג. לפי המשמע "הגדת עתידות בדרך פלא" —
 "מה אות פי ירפא ה' לי" (מל"ב כ, ח) — חזקיה שאל, מהו הדבר, שיגיד לו מראש ובדרך פלא, כי אמנם ירפא לו ה', כפי שהבטיחו ישעיהו.
 "כאשר הלך עבדי ישעיהו ערום ויחף שלש שנים אות ומופת וגו'" (ישע' כ,

4. בנזניוס-קאוצש 107 מובאות כמה דוגמאות של פועלי עתיד במשמע זה; במחקרי מצאתי מקראות נוספים רבים כאלה.

5. הפירוש של "שבעתים יָקַם קין" הוא: הנקמה שתיעשה בהורגו של קין תהא גדולה פי שבעה, ר"ל פי כמה (השוה "והשב לשכנינו שבעתים אל חיקם", תה' עט, יב, ועוד) מנקמה אחרת, כלומר מנקמה הנעשית בהורגו של אדם אחר; ומאחר שהריגתו של אדם היא מירב הנקמה, שניתן לעשות בו, ואין נקמה על ידי הריגה, שהיא חמורה מנקמה אחרת על ידי הריגה. לכן ברור שהקונה של "שבעתים יָקַם" היא, שתיעשה בהורגו של קין נקמה על ידי אנשים רבים.

6. פירושו של "וישם ה' לקין אות" הוא: וה' נתן לקין אות. השוה "מי שם פה לאדם" (שמ' ד, יא), "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם" (שם כא א) ועוד.

ג-ד) — העירום והיִתָּף של ישעיהו הגידו, מ ר א ש ובדרך פ ל א , למי שראה אותם, מהו הדבר, שיעשה מלך אשור למצרים ולכוש.

“ואתה קח לך מחבת ברזל . . . אות היא לבית ישראל” (יחז' ד, ג) — מחבת הברזל תגיד לבית ישראל, מ ר א ש ובדרך פ ל א , את אשר יקרה בעתיד.

ד. ל פ י ה מ ש מ ע “ פ ל א ”

“ואת המטה . . . אשר תעשה בו את האֱלֹהִים” (שם' ד, יז) — משה נצטווה לקחת

את המטה, שיעשה בו את ה פ ל א י ם .

“למחר יהיה האֱלֹהִים הזה” (שם ח, יט) — ה פ ל א של מכת הערוב יהיה למחרת

אמירתן של המלים האלה.

“וייראו יִשְׁבֵי קְצוֹת מִאֲחֻתֵיךָ” (תה' סה, ט) — יושבי הקצוות ייראו מ פ ל א י ה'.

אכן כל המקראות, שהשם אֱלֹהִים מציין בהם, מתפרשים לפי ארבעת המשמעים

הנ"ל בצורה מתקבלת על הלב — בדומה למקראות, שהובאו כאן כדוגמאות.

על "הסומך הבודד" במקרא

מר מאיר רוטנברג¹ טוען, שמצא יותר משבע מאות מקראות מהטיפוס הקרוי בפיו "הסומך הבודד", כגון בצירוף "כל צפור כל [בעל] כנף", שכאילו מופיע בו שם-העצם בעל כנסמך של כנף. טענתו: "המחבר המקראי היה נוהג להשמיט נסמך לעתים קרובות, בהניחו שקורא המשפט יבחין מאליו, כי השמטת נסמך לפניו, וגם ידע לזהות את שם-העצם שהושמט כנסמך" (עמ' 349).

המחבר מודה, שאין בידו תשובה מספקת לשאלה, מה טעם לא חשש המקרא, שמא לא ידע הקורא לזהות בדיוק את שם-העצם שהושמט? אולם, לדעתו, זכאי המקרא לקלות, שהקורא יזהה אותו בשני מקרים:

א. כאשר ישנו שינוי בגוף, במין או במספר, הרומז לקורא על ההשמטה, כגון "וינחיו בגן עדן לעבדה ולשמרה" (ברא' ב, טו); אי-ההתאמה במין רומזת לקורא, שעליו להשלים את המשפט בנסמך מתאים ולהבינו, כאילו כתוב: "וינחיו באדמת גן עדן לעבדה ולשמרה. וכן: "תמו למס מן הארץ" (ישע' טז, ד); אי-ההתאמה במספר רומזת לו לקורא, שעליו לקרוא את המשפט, כאילו הוא מכיל נסמך ברבים, באופן שתתקיים ההתאמה בין הנשוא לנושא, דהיינו משהו מעין: תמו שליחי (או ש כ י ר י או ר ג ל י) רומס מן הארץ.

ב. כאשר ישנו מרפב במשפט, שיש בכוחו לזהות את הנסמך החסר, והמצוי לפני הסומך הבודד או אחריו, כגון "הגני נתן לך את בריתי [ברית] שלום" (במ' כה, יב), "ורחוק מ[מכר] פנינים מכרה" (משלי לא, י).

מר רוטנברג טוען גם ש"ריבוי" של שם-עצם המופיע במשפט מקראי אינו בא תמיד להורות על ריבוי של שם-עצם זה עצמו, אלא הוא מורה לעתים על ריבוי של שם-עצם אחר, שאינו מופיע כלל באותו משפט, אך הוא נסמכו של שם-עצם הכתוב, וגם זאת לא של הריבוי שלו — שהוא הצורה ששם-עצם זה מופיע בה במשפט — אלא של לשון יחיד שלו" (עמ' 7), לדוגמה "ובאימים יתהללו" (ירמ' נ, לח), פשהפונה היא: פ ס י ל י אימה (ע"פ רד"ק, דוהם, סגל ועוד). המחבר אומר, שהוא מצא מאה ועשרים ואחד פירושים כאלה.

הסברו של המחבר לתופעה זו הוא: "בגלל השימוש הרב בדרך הלשון של הסומך הבודד ע"י המחבר המקראי, הוא התרגל לראות בסומך הבודד ביטוי שוה ערך לצירוף הסמיכות המלא, ולכן פשהיה עליו לרבות את צירוף הסמיכות לא ריבה אותו, אלא את הסומך הבודד" (עמ' 7). וכך יש להסביר לדעתו אף את הביטויים מלכיות, זכרונות ושופרות שבלשון חז"ל כלומר, פ ס ו ק י מלכות, פ ס ו ק י זיכרון ופ ס ו ק י שופר. ובימינו: גלמים = ח מ ר י גלם.

1. מ' רוטנברג, "הסומך הבודד במקרא, ריבוי וכינוי", לשון ננו לב (תשכ"ח), עמ' 347-358.

לג (תשכ"ט), עמ' 14-7.

והוא הדין באשר לכינוי הסומך הבודד: "כינוי הבא בסופו של שם-עצם, בסופו של פועל, או בסופה של מלתיחס או אותיחס, אינו מתייחס לאחד משמות העצם המוזכרים במשפט גופו, אלא לקניינו של אותו שם-עצם, למה ששייך לו מבחינה מסוימת" (עמ' 8), כגון "כי גדלה צעקתם את פני ה'" (ברא' יט, יג — ע"פ רד"ק ואחרים); אין הכינוי של "צעקתם" מתייחס לסדומיים גופם, אלא לעשוקים על ידיהם, וכאילו פתוב: פי גדלה צעקת עשוקיהם את פני ה'. וכן "עכרתם אותי להבאישני" (ברא' לד, ל) = להבאיש את ריח; "ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו" (ברא' ב, יז) = לא תאכל מפריו. מר רטנברג טוען שמצא יותר ממה ותשעים ואחד מקרים של כינויים לסומך בודד על פי הפירושים הקיימים.

לדעתי (עי' רהמשך), אמנם מצויה במקרא התופעה התחבירית, שאפשר לכוונה "הסומך הבודד", אלא שהיא מצומצמת הרבה ממה שסבור מר רטנברג, ובאשר ל"ריבוי וכינוי" של "הסומך הבודד" — אין, לדעתי, תופעות אלה מצויות במקרא כלל.

"הסומך הבודד" הוא תופעה תחבירית, וביתר דיוק, הוא מתקבל במבנה העילי של המשפט כתולדה מהפעלת כללים תחביריים מסוימים. כלל תחבירי כזה, המשמיט נסמך, הוא דרך משל, הכלל הבא:

בצירוף מחובר (כולל) של סמיכויות, כאשר הנסמכים שוים, אפשר להשמיט את כל הנסמכים מלבד הראשון²:

1. (א) בה' אלהי השמים ואלהי הארץ (ברא' כד, ג).
- (ב) פלי כסף וכלי זהב וכלי נחשת (ש"ב ח, י).
- (ג) את עצמות מלכי יהודה ואת עצמות שריו ואת עצמות הפהנים ואת עצמות הנביאים ואת יושבי ירושלים (ירמ' ח, א).
2. (א) אל עליון קונה שמים וארץ (ברא' יד, יט).
- (ב) פלי זהב וכסף ונחשת (דבהי"א יח, י).
- (ג) בימי עזיהו יותם אחז יחזקיהו (ישע' א, א).

אם נראה את הטקסט המקראי כולו כחטיבה לשונית אחת, ללא הבחנה בין תקופות שונות וסגנונות שונים, השמטת הנסמך היא השמטת רשות, פפי שמוכח מהצירוף 11 לעומת 22. אף אם הנסמך בא לפני "יחידה סמנטית מורכבת"³, כגון "שמים וארץ", מוצאים מקראות שבהם יש חזרה על הנסמך לפני הסומך השני, כגון ב-1, ואחרים שבהם אין חזרה, כגון ב-2א.

הכלל שנוסח לעיל הוא כלל תחבירי מובהק: השמטת הנסמך אפשרית כאשר

2. מעניין שמר רטנברג לא הביא שום דוגמה לתופעה זו, אף על פי שהיא נפוצה למדי, וכבר הרגישו בה המדקדקים (ג'ואן — 129b).

3. ראה על "יחידה סמנטית מורכבת": מ"צ קדרי, "ויווגי שם-עצם (הרכבים מן הסוג dvandva) בעברית המקראית", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 113-135.

אותו נסמך עצמו מופיע יותר מפעם אחת במבנה תחבירי מוגדר היטב. אפשר לנסח כלל זה ניסוח פורמאלי, כנהוג בתחביר הגנראטיבי-הטראנספורמאטיבי:

$$\begin{array}{cccccccc} \text{צש}[\text{ש}_1] + [\text{צש}_1] + 1 + \text{ש}_2 + [\text{צש}_2] + \dots + 1 + \text{ש}_n + [\text{צש}_n] & \text{צש} \\ 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 1 \Leftarrow & 2 & 3 & \emptyset & 5 & 6 & \emptyset & 8 \end{array}$$

פאשר: $\text{ש}_1, \text{ש}_2, \dots, \text{ש}_n = \text{שם הנסמך}$

$$\text{ש}_1 = \text{ש}_2 \dots \text{ש}_n$$

$$1 = \text{ו' החיבור, או } \emptyset$$

נבחן עתה את כל המקראות המובאים במאמרו של מר רוטנברג (חלק ראשון). ונראה אם "הסומך הבודד" יכול להיוצר כחולדה מהשמטת נסמך, המצוי במבנה תחבירי מסוים, שהוזכר בו כבר אותו נסמך עצמו. אם אי-אפשר לנסח כלל תחבירי מהטיפוס הזה, יש להסיק אחד מהשניים:

1. השמטת הנסמך אפשרית גם כאשר אותו נסמך עצמו לא הוזכר יותר מפעם אחת (ובמבנה העילי אין הוא מופיע כלל);
2. אין כלל "סומך בודד" במובן התחבירי, ויש לחפש הסבר אחר. להלן המקראות, בערך לפי הסדר שהם מופיעים במאמרו של מר רוטנברג, וההסברים הנראים לי בצדם:

3. "כל צפור כל [בעל] כנף" (ברא' ז, יד).

בעל אינו מופיע כלל בצירוף המקורי, ולכן אי-אפשר לנסח כלל תחבירי מהטיפוס שדובר בו לעיל. השם כנף מופיע אמנם במקרא במשמעות "בעל כנף", אך אין להסיק מכך שבמבנה התשתיתי של משפט המכיל שם זה מופיעה דוקא הסמיכות בעל כנף, אם כי ייתכן שמבחינה היסטורית-התפתחותית התהליך היה בעל כנף ← כנף (= "בעל כנף") — תהליך היסטורי לעצמו ותהליך גנראטיבי-טרנספורמאטיבי לעצמו. מבחינה סינכרונית יש לראות בשם כנף סינקדוכה מסוג החלק תמורת השלם, ועל המילון המקראי לרשום משמעות זו ("בעל כנף"), משום שזוהי סינקדוכה סמנטית (מאובנת או מתה), כלומר היא חלק מהפשרות הלשונית⁴.

4. "והנביאים נבאו ב[שם ה]בעל" (ירמ' ב, ח).

אין צורך ולא ראוי להשלים בנסמך שם. יש להבחין בין שני ערכים מילוניים: **ניבא בשם- וניבא ב-**, והנה המצאי המקראי כולו (ע"פ מאנדלקרן):

4. ואמנם יש מילונים הרשמים משמעות זו, כגון, W. L. Holladay, *A Concise Hebrew and*

Aramaic Lexicon of the Old Testament, E. J. Brill, Leiden 1971, הרשום: כל כנף —

everything that has wings, כלומר, כל בעל כנף.

נבא בשם -

מדוע נפית בשם ה' (ירמ' כו, ט).

שקר הנבאים נבאים בשמי (ירמ' יד, יד).

והם נבאים בשמי לשקר (ירמ' כז, טו).
פי בשקר הם נבאים לכם בשמי (ירמ' כט, ט).

על הנבאים הנבאים בשמי (ירמ' יד, טו).

הנבאים הנבאים בשמי שקר (ירמ' כג, כה).

הנבאים לכם בשמי שקר (ירמ' כט, כא).

לא תנבא בשם ה' (ירמ' יא, כא).

וגם איש היה מתנבא בשם ה' (ירמ' כו, כ).

נבא ב -

אשר נבאת להם בשקר (ירמ' כ, ו).

הנבאים נבאו בבעל (ירמ' ב, ח).

הנבאים נבאו בשקר (ירמ' ה, לא).

הנבאו בבעל (ירמ' כג, יג).

מלבד העובדה, שכל המקראות שנמצא בהם הפועל **נבא**, **התנבא**, יחד עם ההצרכות **בשם**, **ב** נמצאו בירמיהו, בולטת עובדה אחרת, שאחרי **ניבא בשם** בא אך ורק ה' או כינוי גוף חבור אנאפורי (= ה'), ואחרי **ניבא ב** בא אך ורק **שקר** או **בעל**, ואין זה מקרה. אי-אפשר שיימצא במקרא, כהצעתו של מר רוטנברג, "ניבא בשם הבעל", ולא רק משום שהפתובים מכחישים זאת ממש, אלא, והוא העיקר, "ניבא בשם הבעל" מכיל הנחה מראש "הבעל קיים", כשם ש"ניבא בשם ה' (לשקר / בשקר / שקר)" מכיל את הנחה מראש "ה' קיים". וכשם שאי-אפשר להתנבא בשם השקר, כך אי-אפשר להתנבא בשם אלהי השקר או בשם הבעל. אפשר רק להתנבא בה' או בשקר או בעל — הראשון מניח שה' קיים, שני האחרונים אינם מניחים שהשקר והבעל קיימים, אלא להפך, הואיל והם אינם קיימים, ההתנבאות עצמה הופכת לשקר. לכן גם בלתי אפשרי הביטוי "ניבא בבעל שקר / בשקר / לשקר", פי ההרחבה שקר / בשקר / לשקר מחזירה לביטוי את ההנחה מראש שהבעל קיים.

5. "פי תלבשי [בגדי] שני" (ירמ' ד, ל).

מה שנראה כנסמך שהושמט אינו אלא פרשנות רטורית-פרגמטית (בניגוד לדקדוקית-סמנטית)⁶ לביטוי שאין להבינו באופן מילולי, בדיוק כמו בפסוק "ותלבש

5. ולכן זו "מלת מפתח" ואולי אף "מלת עדות". ראה ש' מורג, "על 'מלות מפתח' ו'מלות עדות' בלשוננו של ירמיהו", ספר 11 זן, בעריכת ע' אורנן וב"צ פישלר, המועצה להנחלת הלשון, ירושלים 1975, עמ' 64-73.

6. על ההבדל בין שני אלה ראה: D. Sperber, 'Rudiments de rhétorique cognitive'.

11. "הנביאים נבאו ב[שם אלהי ה] שקר" (ירמ' ח, לא).
ההשלמה המוצעת בלתי אפשרית (ראה לעיל, משפט 4).
12. "[זעקת] חמס ושד ישמע בה" (ירמ' ו, ז).
כתוב גם: "לא ישמע עוד חמס בארצך" (ישע' ס, יח), האם עלינו להוסיף בכל מקום זעקת (או צעקת או קול)? המלים חמס, שד מהוות מצרפים לקסיקאליים של מרפיבים סמנטיים שונים, ובהם גם המרפיב ("סמה") [+זעקות], שכן החמס והשד מלווים פרגיל בזעקות השודדים והנשודדים. הפועל שמע מכוון למרפיב הסמנטי הזה שבלקסמות חמס ושד, שכן הוא אופייני להן, ולכן אפשר לשמוע את החמס ואת השד, כשם שאפשר לשמוע את השמח ולא דוקא את קול השמחה.
13. "למה היה כאבי [כאב] נצח" (ירמ' טו, יח).
אפשר להסביר משפט זה כפי שהוסבר משפט 6, אך כדאי להעיר שהמלה נצח יכולה להתפרש גם פאקוואטיב עקיף (= "לנצח").
14. "קח את כוס היין [יין] החמה" (ירמ' כה, טו).
במשפט זה אפשר אמנם להניח שנשמט נסמך, אך לא יין, אלא כוס: "קח את כוס היין [כוס] החמה". במבנה התשתיתי יש: כוס היין (היא) כוס החמה (השוה: "את קבעת כוס חמתי", ישע' נא, כב), ולא: היין (הוא) יין החמה.
15. "ודברת על כל [יושבי] ערי יהודה" (ירמ' כו, ב).
ערי יהודה — מטונימיה של המקום הגיאוגרפי תמורת תושבי אותו מקום, נפוץ מאוד במקרא ובלשון ימינו.
16. "בפתח שער [בית] ה' החדש" (ירמ' כו, י).
שער ה' — אפשר לפרש "שער המוביל אל ה'" כמו שער המלך — "שער המוביל אל המלך", או סינקדוכה: החלק (שער) תמורת השלם (בית).
17. "אל תשמעו אל נביאכם... ואל [חולמי] חלמתיכם" (ירמ' כו, ט).
על פי הפרשנות המשתמעת מהשלמה זו — מטונימיה. אך האם גם "החלמת השוא ידברו" (זכר' י, ב) → "חולמי החלומות השוא ידברו"? ברור שיש כאן מטאפורה רטורית (בניגוד לסמנטית, שיש לרשמה במילון).
18. "ויקח את [עול] המוטה... וישברהו" (ירמ' כח, י).
נאמר: "וכל מוטה נתנקו" (ירמ' נח, ו) — משמע: מנתקים מוטה. "אחרי שבור... את המוטה מעל צואר ירמיהו" (ירמ' כח, יב) — משמע: שוברים מוטה, ולא דוקא את עול המוטה, ומין הזכר ב"וישברהו" אינו מוכיח דבר.
19. "ואל תשמעו אל [בעלי] חלמתיכם" (ירמ' כט, ח).
ראה לעיל משפט 17.
20. "ויצא מהם [קול] תודה וקול משחקים" (ירמ' ל, יט).
אמנם מצינו במקרא "קול תודה" (יונה ב, י; תה' כו, ז), אך אין להסיק מכך שיש לראות בכל מקום שמופיע בו השם תודה, שלא בסמיכות ובמשמעות זו עצמה, "סומך

- בֹּדֵד". אילו היה נאמר: קול משוחקים ותודה, היה מקום להשלים: קול תודה, לפי הכלל הראשון לעיל. השם תודה, כמו חמס, שוד, מכיל בקרבן את המרפב הסמנטי [+קולות]. ולכן אפשר לשמוע את התודה, כשם ששומעים את התפילה ואת הרינה, ולא דוקא את קול התפילה ואת קול הרינה.
21. "והיו בניו פנימי קדם" (ירמ' ל, כ).
אין צורך בהשלמה הזו, כפי שמוכיח הפסוק: "אביעה חידות מני קדם" (תה' עח, ב) ורבים אחרים כמותו.
22. "רנו ליעקב [שיר] שומחה" (ירמ' לא, ו).
שומחה — אקזאטיב עקיף (= בשמחה) או סוג של תמיזי.
23. "וכל העמק [עמק] הפגרים" (ירמ' לא, מ).
אין כל מניעה לראות בצירוף "העמק הפגרים" סמיכות עם ה' הידיעה לפני הנסמך, כמו בפסוקים: "וכל העם המלחמה אשר אתו" (יהו' ח, יא), "עשו ככל התעבות הגוים" (מ"א יד, כד). הפמת כל גורר אחריו אוטומאטית את ה' הידיעה (גוניוס, 127 g). לעומת זאת בפסוק הבא אין ה' הידיעה לפני הנסמך, אלא יש השמטת נסמך:
24. "ויאמרו אליו אנשי העיר הקבר [קבר] איש האלהים אשר בא מיהודה" (מ"ב כג, יז).
25. "שבעה שקלים ועשרה [סלעי] כסף" (ירמ' לב, ט).
תמה אני כיצד אפשר להעלות על הדעת השלמת הנסמך סלע — שם שאינו מצוי כלל במקרא¹⁰.
26. "פנימי נהרות יתגעשו מימיו" (ירמ' מו, ז).
מבחינה גנדאטיבית קדם למשפט זה המשפט: מימיו יתגעשו פנימי נהרות מתגעשים¹¹, ויש מקום ל"נסמך בודד" ממשי במבנה העילי.
27. "מדוע נסחף [קהל] אביריך" (ירמ' מו, טו).
חוסר ההתאמה בין הפועל נסחף לנושא אביריך אינו מהווה פשלעצמו סיבה מספקת להנחת קיומו של נסמך במבנה התשתיתי¹², וברור שאילו היה כתוב: נסחפו אביריך, לא היה עולה על הדעת לחפש כאן נסמך נסתר.
28. "קולה פנקול" נחש ילך" (ירמ' מו, כב).
בדומה לאמור במשפט 26, השלב הגנדאטיבי שקדם למשפט זה מיוצג על ידי המשפט: "קולה ילך פנקול" נחש [הולך], ויש "סומך בודד".

9. על התמיזי במקרא ראה: ח' רבין, תחביר לשון המקרא, אקדמון, ירושלים תשכ"ט.

עמ' 50-52; מ"צ קדרי, שם, עמ' 93-97.

10. וראה למשל את שני פירושי האלטרנטיביים של הרטום.

11. ראה מ"צ קדרי (לעיל, הערה 9), עמ' 38-41.

12. ראה למשל הסברו של גוניוס (145 o) לחופעה נפוצה זו.

29. "הובישה [עיר] המשגב וחתה" (ירמ' מח, א).
 אי־ההתאמה במין בין הנשוא לנושא אינה סיבה מספיקה להנחת הנסמך עיר. יש
 כאן ביטוי מטאפורי.
30. "שדד [עם] מואב ו[המון] עריה עלה" (ירמ' מח, טו).
 מואב — מטונימיה או שם העם, לכן שודד בזכר.
 "עריה עלה" — אם מקבילים אנחנו את הפירוש העולה מהשלמת הנסמך המון,
 מטונימיה: עריה — "המון עריה", בלי צורך להניח, שהייתה כאן השמטה תחבירית.
31. "ונדחתם איש ל[עבר] פניו" (ירמ' מט, ה).
 אין צורך בהשלמה המוצעת: ל = לעבר.
32. "חציו פ[חץ] גבור משפיל לא ישוב ריקם" (ירמ' נ, ט).
 כאן יש "סומך בודד" (לעיל 6).
33. "והיתה [ארץ] פשדים לשלל" (ירמ' נ, י).
 אין צורך בהשלמה הזאת, פי הכונה הן לעם והן לארץ.
34. "הנני אליך [איש] זדון... וכשל [איש] זדון ונפל" (ירמ' נ, לא).
 אין צורך בזה. זהו פינוי לבבל אשר זדה (הרטום).
35. "קדשו עליה גוים... ואת כל [אנשי] ארץ ממשלתו". (ירמ' נא, כח).
 "ארץ ממשלתו" — מטונימיה: כל תושבי הארץ הנתונים לממשלתו.
36. "נקים אנחנו מ[דבר] שבועתך הזה" (יהושע ב, יז).
 אין במקרא אלא "נקי משבועה" (ברא' כד, ח; יהושע ב, יז, כ). ולא: מדבר
 שבועה, לכן אין ליצור באופן מלאכותי נסמך פדי להתאים לו את הפינוי הרמוז הזה.
37. "תמו [אנשי] רמס מן הארץ" (יש' טז, ד).
 יש לראות ברומס שם קיבוצי (גזניוס d 145), כמו בפסוקים: "וימלו כל זכר"
 (ברא' לד, כד), "ויראו איש ישראל" (שופ' ט, נה), "כל סתום לא עממוך" (יחז' כח,
 ג).
38. "הנני נתן לו את בריתי [ברית] שלום" (כמ' כה, יג).
 שלום—תמורה לבריתי (גזניוס—קאוצש z 131, בהערה), כלומר, במבנה
 התשתית יש "בריתי שלום", כמו בפסוקים: "ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך
 שלום" (ש"א כה, ו), "כל העם יהיה שלום" (ש"ב יז ג).
39. "ורחוק מ[מכר] פנינים מכרה" (משלי לא, י).
 אם נקבל את הפירוש העולה מהשלמה זו, אפשר לראות כאן "סומך בודד".
 המשפט התשתיתי הוא: מכרה רחוק + מ + מכר פנינים רחוק, בדומה למשפטים 26
 ו־28.
40. "וב[עשית] משפטיך חטאו כם אשר יעשה אדם וחיה בהם" (נחמ' ט, כט).
 שיעור הכתוב הוא: ובמשפטיך אשר יעשה אדם וחיה בהם חטאו בהם (הרטום).
 זהו משפט ייחוד, שחלק הייחוד שבו פותח באותה מלת יחס המופיעה גם בהמשך

המשפט, וצמוד אליה הפיניו המוסב, כמו בפסוק: "ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו" (ברא' ב, יז).

41. "ויקרא אלהים ל[זמן ה]אור יום ול[זמן ה]חשך קרא לילה" (ברא' א, ה). השלמה מיותרת גם על פי הפירוש העולה ממנה, שהרי פשנברא העולם לא היו

קיימים אור וחושך מלאכותיים, וממילא האור=יום, והחושך=לילה.

42. "הלא אם תיטיב [מעשיך] שאת [פניך] ואם לא תיטיב [מעשיך] ל[יד] הפתח [פר] חטאת רבץ" (ברא' ד, ז).

לא אדון באפשרות להכניס כאן את המושאים מעשיך, פניך. באשר לנסמך פר, אפילו מקבלים אנחנו את הפירוש הזה, אין צורך בהשלמה הזו: חטאת = "קרבן חטאת", כלומר, מטונימיה, והוא הדין באשר לאשם, וכך במקומות רבים במקרא. 43. "אלהי אברהם ואלהי נחור ישפטו בינינו [משפט] אלהי אביהם" (ברא' לא, נג). כמו במשפט 42, הפירוש העולה מהשלמה זו הוא פירושו של מר רטנברג, ואולם אי אפשר לפרש את אלהי אביהם כסומך של משפט, המתפקד כמושא פנימי של ישפטו, כי לא מצינו כלל השמטת מושא פנימי, שהיא דבר המנוגד לעצם מהותו, לאפשר להצמיד אליו לואי, שאינו עשוי להתקשר ישירות אל הפועל¹³.

44. "כ[נפש] איל תערע על אפיקי מים כן נפשי תערע אליך אלהים" (תה' מב, ג). כאן יש "סומך בודד", כי בדומה לאמור לגבי המשפטים 26, 28 ו-39, אפשר להעמיד את המשפט התשתיתי הבא: נפשי תערוג אליך + כ + נפש אייל תערוג על אפיקי מים. התאמת הפועל תערע אל הנסמך שהושמט היא כמובן תנאי הכרחי להימצאותו במבנה התשתיתי, ודבר זה מסביר את חוסר ההתאמה במין בין הנושא אייל לפועל תערוג. טענתו של גוניוס (122 f), שאייל הוא שם המורה על איילה, כמו שחמור מורה לעתים על אתון: "אחפשה לי החמור וארכב עליה" (ש"ב יט, כז), אינה מתקבלת על הדעת, כי מדוע יכון הפתוב אל איילה דוקא? וכי רק איילה עורגת על אפיקי מים? הסוג פולז עורג עליהם, זכר ונקבה, והסוג מובע דוקא בצורת הזכר אייל, כמו שחמור עשוי להורות הן על זכר והן על נקבה. לעומת זאת צדק גוניוס בהסברו לפסוק שבשמואל ב', שהרי מפיושת ביקש לרכב על חמור מסוים אחד, שהוא או זכר או נקבה, והואיל ואמר "וארכב עליה", משמע שאתן הייתה הבהמה. הכלל המעלה על פני השטח את משפט 44 דומה לכלל שנוסח במשפט 39, בהבדל זה, שבמשפט הבא אחרי כף הדימוי במבנה התשתיתי, יש משלים פועל השונה ממשלים הפועל במשפט הבא לפני כ' הדימוי ("תערוג על אפיקי מים" לעומת "תערוג אליך"), ולכן לא תחול השמטה של הצירוף הפרדיקאטיבי "תערוג על אפיקי מים". בנוסף להבדל זה הוכנסה במבנה העילי של משפט 44 המילית כן.

45. "ותרם כ[קרני] ראם קרני" (תה' צב, יא).

13. ראה ח' רפין (לעיל הערה 9), עמ' 54.

במבנה התשתיתי משמש קרני ראם כנשוא: קרני פקרני ראם. על משפט תשתיתי זה הופעלה טרנספורמצית הגרימה באמצעות הפועל תרם¹⁴. במשפט 45 יש אפוא "סומך בודד", כמו במשפטים 6, 32 ואולי גם 13.

46. "ו[אור] צדיקים כאור נגה" (משלי ד, יח).

אילו היה נאמר: ואור צדיקים כנגה, היה מקום לראות כנגה "סומך בודד" (ואור צדיקים כ[אור] נגה), על פי הכלל שנוסח ב-39. במשפט 46 אין צורך לראות בצדיקים "סומך בודד": הצדיקים עצמם הם כאור נגה.

47. "שאת פני רשע לא טוב להטות [דין] צדיק במשפט" (משלי יח, ה).

הנסמך מיותר, כי הפועל הטת מקבל גם מושא אישי: "ואביונים בשער הטו" (עמוס ה, יב). האם בכל מקום הושמט הנסמך דין?

סיכום

מתוך 41 מקראות, שהציע מר רוטנברג לראותם כמכילים "סומכים בודדים", רק שמונה נראים לי מתאימים לכלל תחבירי כל שהוא (6, 13, 26, 28, 32, 39, 44, 45). לא מצאנו הצדקה להניח שהשמטת הנסמך אפשרית גם כאשר אותו נסמך עצמו לא הופר במבנה התשתיתי יותר מפעם אחת¹⁵.

ובאשר ל"ריבוי וכינוי של 'הסומך הבודד'", אין צורך להאריך בדברים — הרעיון מופרך מעיקרו, אך פטור בלא כלום אי אפשר.

אפשר שכמה שמות בריבוי בלשון המקורות ובלשון ימינו נוצרו על דרך הקיצור של ריבוי הסומך: פסוקי זיכרון ← זיכרונות, חומרי גלם ← גלמים. אך מכאן ועד קביעת כלל תחבירי, שצורת הרבים של צירוף סמיכות נעשית לעתים על ידי השמטת הנסמך וריבוי הסומך — רחוקה הדרך. קורה לעתים שמלה, שהייתה חלק מביטוי סינטגמטי, מקבלת במשך הזמן, מרוב שימוש בביטוי הזה, את המשמעות של הסינטגמה כולה, ומעתה הופך הביטוי הסינטגמטי למיותר. זה הוא שקרה כנראה למלה מזל, שהייתה באה כרגיל יחד עם טוב; במשך הזמן, לא היה עוד צורך להזכיר את התוספת טוב, כי זה היה מובן מאליו. התפתחות זו הכניסה שינויים במבנה המילון העברי: מזל הייתה בפאראדיגמה אחת עם גורל ("אין מזל לישראל"), מקרה ועוד, וכשם שיש גורל טוב וגורל רע כך היה גם מזל טוב ומזל רע. מאוחר יותר, אחרי שסתם מזל = מזל טוב, הפכה מלה זו חלק מפאראדיגמה אחרת, שמצויות בה המלים הצלחה, אושר וכד', ומעתה אפשרי הביטוי

14. ראה מ"צ קדרי, שם, עמ' 36.

15. אבל מצויות כנראה במקרא דוגמות של השמטת נסמך, אף על פי שאין הוא חוזר פעמיים במבנה התשתיתי, כגון בפסוק: "ותכל דוד המלך לצאת אל אבשלום" (ש"ב יג, לט), שחז"ל ראו בו דוגמה ל"דרך קצרה", ראה: ד' ילין, כתבים נבחרים, פרק ב', קריית ספר, ירושלים תרצ"ט, עמ' 67.

חוסר מזל, כמו חוסר הצלחה¹⁶. מובן מאליו שאין להסיק מהתפתחותה של המלה מזל כי קיים כלל תחבירי, ולו מצומצם ביותר, המאפשר השמטת לואי-תואר. יש להבחין בין התפתחות סמנטית, במקרה זה התייחדות סמנטית, לתהליך גנראטיבי-טרנספורמאטיבי.

באשר לכינויו של "הסומך הבודד", אי-אפשר אפילו לטעון טענה היסטורית-התפתחותית מהסוג שנטען לעיל לגבי מזל טוב ← מזל, פסוקי זיכרון ← זיכרונות. הצעתו של מר רוטנברג מנוגדת לכל כללי הפרונומינאליזציה, ומפאן גם לכל כללי התקשורת המילולית.

כל המקראות שמביא מר רוטנברג, ללא יוצא מן הכלל, ניתנים כולם להסבר, בצורה זו או אחרת, ללא היזקקות ל"כלל" התחבירי שלו. מר רוטנברג טועה לחשוב שאם פרשן מפרשני המקרא מפרש את כינוי הגוף שבפסוק "פי גדלה צעקתם" (ברא' יט, יג) כמוסב לא אל אנשי סדום, שהוזכרו קודם לכן, אלא אל עשוקיהם של אלה — משמע שאותו פרשן יסכים עמו ש"כינוי הסומך הבודד" לפנינו, ואם הוא מפרש "ותגנב אתי" (ברא' לא, כז) = את לבבי, משמע שאותו פרשן סבור שאפשר להסב כינוי גוף אל נסמך שאינו קיים כלל בטקסט. הפרשן פירש טקסט, כלומר העלה היצג רטורי-פרגמאטי של מבעים ולא היצג דקדוקי-סמנטי של משפטים, ואכמ"ל¹⁷.

16. אינני זוכר מיהו החוקר שהעלה לראשונה הסבר זה או פעין זה, ועמו הסליחה. וראה

J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press 1969, p. 452

המסביר שהפועל to starve הקשור אטימולוגית לפועל הגרמני sterben, קיבל את משמעותו "למות מרעב" מתוך שבא חזר עם of hunger, עד שקיבל את המשמעות של הצירוף כולו.

17. ראה הערה 6.

על קציעי (קציעין) צואריא, גזיר קדל, תביר קדל, ראש קטיעה

בשמות רבה, פרשה מא, אות ז, מדובר על מעשה העגל בדברים שידועים ממקומות הרבה¹, אלא שבמדרש זה ישנו לשון, שאינו מצוי במקום אחר. וזה לשון המדרש: "אותה שעה עמד עליהם חור ואמר להם, קציעי צואריא, אין אתם נזכרים מה נסים עשה לכם הקב"ה. מיד עמדו עליו והרגוהו".

כן הנוסח בדפוס המדרש, ובכתב־יד הסמינר בניו־יורק, מספר 4936, דף 558 ע"א. בכתב־יד אחר, שם, מספר 4067, דף 148 ע"א, כתוב: קטיעי צואריא. ובכתב־יד אוקספורד, מספר 147: קציעין צואריא. אלא שהכתב משונה קצת, ונראה כאילו כתוב: קצונגין (?).

לשוננו של חור, כפי שנמסר במדרש זה, אינו נמצא, לפי ידיעתי, במקום אחר, וקשה הלשון קציעי (קציעין) צואריא. מה פירושו? ב"ידי משה" פירש: "קשי עורף אתם, א"נ ה"ק (= אי נמי הכי קאמר) להם, אפילו אתם חותכים צוארי, לא אתאפק מלהוכיח אתכם". לזה הוא מסמך את שמות רבה פמ"ח, ג: "בשעה שביקשו ישראל לעבוד עבודת כוכבים נתן נפשו על הקב"ה ולא הניחן, עמדו והרגוהו". אלא שההקבלה אינה מוסיפה דבר על פירוש הלשון הקשה.

ב"מתנות כהונה" פירש: "קטיעי וכו' צוארי, שאין אתם נזכרים את הראשונות". בחידושי ר' דוד לוריא: "מחוייבי מיתה וכאלו כל ראשיהם כרותים". וכעין זה בפירוש מהרז"ו: "מורדים מחוייבי מיתה ושחיתה לחתוך הצואר. או שפירושו אנשים בלי ראש". ר' שמואל שטראשון בחידושי שם: "שהפונה שאינם יכולים להחזיר ראשיהם אחורנית להסתכל מה שעשה עמהם הקב"ה מאחור, כאילו אין להם צואר להטות על ידו ראשם לאחריהם". ור' מתתיהו שטראשון ב"מתת יה"אמר: "הוא כינוי לסכל אשר אין לו שכל במוחו".

כל הפירושים נאים לעניין, והם קרובים זה לזה, אלא שעדיין לא נתפרש הלשון, משום שלא מצאו לו דוגמה.

ונמצאת דוגמה! פביטוי הזה נאמר אף בארמית, ב"אחיקר" הארמי. בפאפירוסים שפרסם קאולי², עמ' 217, שורות 133, אתה מוצא:

(133) עלק[דמן כרסאא לכרבא . . . יט ועלא[חרן יה]נשגן כדבחה וירוקן באנפוהי

(134) מכרב גזיר קדלה כבתולה תימנה זי [תחבא?] לאנפין כאיש זי יעבד לחיתא

(135) ומן אלהן לא נפקת

1. עיין במסורת המדרש בדפוס ווילנא.

2. A. Cowley, *Aramaic Papyri of the fifth Century*, Oxford 1923 .2

ובתרגום לאנגלית:

- (133) At first the throne is *set up* for the liar, but at last his lies *shall find* (him) out, and they shall spit in his face
 (134) A liar has his neck cut, like a maiden of the south(?), who *hides* (?) her face like a man who makes a curse
 (135) which came not forth from (the) gods.

י"נ אפשטיין³ במאמרו על פאפירוס זה, במהדורתו הקודמת לזו של קאולי, היינו

מהדורת זאכאו⁴, קורא:

(133) מרמן כרסאא. לכדבא ת[ש]יט ועל אחר[ן ז?] הן שגרן כדבתה וירקקן באנפוחי

(134) מְכַבֵּד גְּזִיר קְדֻלָּה כְּבַתּוּלָה תִּמְנָה זִי [לֹא תִהְיוּ] לֵאנִפִין כִּאִישׁ זִי עֲבַד לַחִיתָא

וכו'

ומתרגם:

(133) Man stellt einen Sessel dem Lügner und er (setzt sich und) schmäht, zuletzt aber fließen stol[z] (frech) seine Lügen und speien ihm ins Gesicht

(134) Der Lügner – abgeschnitten ist sein Hals (er spricht verstohlen und leise, als wäre seine "Kehle" zerschnitten), wie ein Mädchen, welches schwört, dass es das Antlitz [nicht zeigen? werde], wie einer der einen Schwur leistet ... (welcher falsch ist)

וע"ש עוד, וב-OLZ, 1916, עמ' 207–208, אות 9.

אין צורך להכריע בין הקריאות וההבנה בטורים האלה, בין אפשטיין לקאולי. על כל פנים מצאנו כאן ביטוי מקביל להפליא לקטיעי צואריא של המדרש, והוא: גזיר קדלה. ההבדל היחיד ביניהם הוא, שבפאפירוס נמצא הביטוי בכינוי, ואילו במדרש — בשם בלבד.

ומה פירושו? ברור משניהם, שהכוונה ביטוי של לעג לאנשים, שאין כוחם עומד להם באמת. השקרה הוא פאילו ראשו גזיר וקטוע. ואף העם במדבר — אינם מפירים את האמת ומדברים סרה! וביטאו את הלעג הזה באותו לשון: "קטועי צואר".

ויש עוד ביטוי דומה לשני הביטויים הנ"ל:

העיר ד"צ בנעט⁵ בקשר לגזיר קדלה, על מדרש איכה רפה (פ"א, אות יב):
 "א"ל עמא דתביר קדל". בעל "מתנות פהונה" מפרש: "אתה קשה עורף".
 וכבר ציין בופר במהדורת איכה רפה שלו (שהסיפור פולו אינו נמצא בו!)⁶

3. ZAW 33 (1913), pp. 230–1.

4. Sachau, *Aramäische Papyrus und Ostraka* usw., Leipzig 1911 בתוך.

5. בתוך OLZ 17, 350–1.

6. ואינו אף באיכה וזטא. מהדורת בופר, פ"א, אות ה, עמ' 52: אמר להם רבן מנין אתון ידעין

לסנהדרין קד ראש ע"ב. כל הסיפור שם הוא בעברית. והלשון שם: "אמר להן ע קשה עורף" (כפירושו של "מתנות כהונה").

תביר קדל הוא "קשה עורף", בלשון התלמוד.

ויש לציין מקום אחר במדרש, שנמצא בו הפיטוי תביר קדל, והוא מדרש תהלים, מזמור פ (מהדורת בופר, אות ד): "כל גוים אשר עשית יבואו. וישתחוו לפניך, בעיין ולא בעיין⁷ תבירי קדל". והפירוש: רוצים ולא רוצים, שבורי עורף.

"שבורי עורף" — כן פירש בופר, וקשה להבינו. ב"זית רענן" על ילקוט שמעוני פירש: "בין רוצים ובין לא רוצים קשי עורף צריכין להשתחות להקב"ה". ו"קשי עורף" מתאים למקבילה שבמדרש איכה ולתרגומה בבבלי סנהדרין. אבל הפירוש אינו מתקבל על הלשון, שחסר כאן המשלים אחרי תבירי קדל. והיה נראה לפרש כאן: שהם ישברו מפרקתם (עורפם) מרוב השתחניות. ועיין מכילתא בשלח פ"א: "אמרו להם האקטורין, רוצים ולא רוצים, סופכם לקיים דברי מלכות"; ושם על הכתוב "ויעשו כן": "אמרו: רוצים או לא רוצים, אין לנו לעשות אלא דברי בן עמרם".

אפשטיין, כנ"ל, השווה את הלשון גזיר קדלה, למה שנאמר בסוטה לה ע"א, על יהושע: "ויהם כלב את העם אל משה. אמר רבה: שהסיתן בדברים, פתח יהושע (ועיין בגיליון) דקא משתעי. אמרי ליה: דין ראש קטיעה ימלל. אמר: אי משתעינא, אמרי כי מילתא וחסמין ליי וכו'. ואפשטיין לפי דרכו, שגזיר קדלה, שהוא סמוך למכדב, הוא תואר לשקרן, פירש אף כאן: ריש קטיעא (כן הוא מביא, כמו ב"עין יעקב" ו"אגדות התלמוד")⁸ הוא גזיר קדלה. והפננה, שאמרו לו ליהושע: שקרן מדבר⁹. אלא שקשה, שגזיר קדלה, כמו תביר קדל, התואר קודם לשם, ואילו ריש קטיעא השם קודם לתואר; ולא אמר "קטיע ריש". והרי מצאנו לשון דומה לזה לעניין עמוס הנביא, בקהלת רבה פ"א, אות ב: "למה נקרא שמו עמוס. א"ר פנחס: שהיה עמוס בלשונו. אמרו אנשי דורו: הניח הקב"ה כל בריותיו ולא השרה שכינתו אלא על הדין קטיע לישנא פסילוסא"¹⁰ (וכן בפסיקתא דרב כהנא, בופר, קכו ע"ב, וע"ש בהערות).

7. בילקוט המכירי: בעון ולא בעון.

8. נוסח הדפוסים, ראש קטיעה, הוא משונה קצת, שהוא שילוב של עברית וארמית בביטוי אחד. ב"אגדות התלמוד": אמרי ליה ריש קטיעא ימלל (וחסר דין, וישנו ב"עין יעקב"). בילקוט: דין ראש קטיעא. בערוך, ערך רש: רישיה קטיעה ממלל (כלומר, מי שראשו קטוע מדבר). אבל בתוך פירושו כתוב "פי' להכי קרו ליה ריש קטיעה, לפי שקרא משה ליהושע, כל' מי ראש שמו קטוע, לפי שהיו"ד אות קטועה היא".

9. ואומר אפשטיין, שכל המפרשים טעו בפירושו.

10. בויקרא רבה, פ"י אות ב, הכול בארמית: אמ', לא הוה ליה לקב"ה על מן לאשרוי שכינתיה אלא על הדין קטיעא לישנא פסילוסא. במהרז"ו לויקרא רבה, אות ב, העתיק: פסילוסא (היינו בלשונו של מהרז"ו, שלא הבחין בין ס לתי"ו רפוייה).

כאן סדר הלשון הוא פראוי, התואר קודם לשם. ומה טעם יש שינוי בריש (ראש)

קטיעא?

מראין הדברים, שראש קטיעה, או ריש קטיעא, הוא צירוף-לשון שגור בפי הבריות; ואין הפונה אלא לזלזול ביהושע, כאילו הוא קטוע ראש (לשון אחר: ראש קטוע), ולא שהוא שקרן. וזכר לדבר, חילוף הלשון "שעי" ו"מלל"¹¹. והיה פתגם שגור ריש קטיעא ימלל¹², ונכנס כאן בדיבורו של רבה פמות שהוא. ואמנם במדרש הגדול לפרשת שלח על הכתוב הזה העתיק בלשון עברי: "עמד יהושע לספר ונזפו בו. אמר לו: אין ראש קטוע מדבר". בעברית ניסח (פעל מדרש הגדול) הלשון כהוגן וכראוי. אבל בפירוש אנו למדים, שפירש כפשוטו: ריש קטיעא — ראש קטוע. וברור, שקטוע, גזיר, קצע הן נרדפות, לא בהוראה הישירה בלבד, אלא אף בהוראה המושאלת. כלומר, כשאתה אומר קטיע וכו', אין רצונך לומר, שהוא קטוע ממשי, אלא כאילו הוא קטוע, או גזור וכיו"ב, פמות שתמצא, למשל, בדברים רבה, מהדורת ליברמן, עמ' 75: "מעשה באדם אחד כשר ועושה מצות, והיה מיוסר ומקוטע בידיו וברגליו וכו' ועמד ונכנס לבית ע"ז, מיד יצא משם בריא ברגליו. אותו הרופא ראה אותו היאך נכנס לבית ע"ז מקוטע ידיו ורגליו, והיאך יצא משם בריא והיה תמה" וכו'.

11. ורגיל כך במדרשים, שמערבבין לשון דיבור ארמי (או יוני) בתוך העברי. כבר ראינו כך ב"קטיע לישנא פסילוסא", ועיין, למשל, בראשית רבה, פרשה פד. אות יא: "אמר ר' יצחק: אמר יהושע לשמש: עבדא בישא, לא זבינת כספא דאבא את, לא כן ראה אותך אבא בחלום והנה השמש והירח" וכו'; וע"ש ב"מנחת יהודה", במהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1013. כאן הוא מדבר לשמש בשני לשונות. ויש שטמים בפי הדובר לשון אחד, ובשלשוננו של הדרשן לשון אחר. כגון בקהלת רבה פ"ב ח (מדרש תהלים, מזמור יט): "אמר ר' לוי: שמונה עשרה שנה היתה בת קול מכרות ומצפצפת על נבוכדנצר ואומרת לו: עבדא בישא, סוק אחריב ביתא דמארך, דבני מרדין ולא שמעין ליה". ומדרש תהלים ממשיך עוד: "והיה מתירא לעלות לפי שהיה ידוע מה שהגיע לסנחריב בימי חזקיה" וכו'. עבדא בישא: מצוי בדיבור כזה, ואכמ"ל.

ועיין, למשל, עוד בשמות רבה, פנ"א אות ו: "והביטו אחרי משה... ר' חייא אמר: זהו והביטו אחרי משה. היו אומ' חמי קדליה דבריה דעמרם: וחבירו אומ' לו: אדם ששלט על מלאכת המשכן, אין אתה מבקש שיהיה עשיר" וכו'. ועיין ילקוט המכירי לחבקוק א. ז. והדברים ארופים וידועים. ויש עוד דברים בגו.

ובדיבור אחד, למשל במדרש תהלים, מזמור יב, א: "אמרה להן: קיטמא כולה דהבא מלבר, ואתם אומרים, אינו ידוע מה הוא"; וע"ש עוד. היא מדברת ארמית, ואומרים לה בעברית (ואפשר שהלשון הקודם הוא חזרה על מה שאמרו, ועל כן אף אמרה "ואתם אומרים", ולא בארמית). קיטמא, אף בילקוט המכירי למיכה ז, ב (ספר היובל לגסטר, עמ' 371): קיטמה. אבל שם אף היא מדברת לפרקים עברית: "אמרה ליה, תהא אומ' נתן מסורה לך" (במדרש תהלים: "תהא אומתיה מסירא לך"). ועיין הערות בוצר במדרש).

12. פועל ממלל אינו מצוי הרבה בחלמוד, עיין קידושין נ ע"א: "ממלי מילי עלי" (בכ"י מינכן: ממללי מילי). ואולי יש לו גון מיוחד, היינו: דברים רעים. כעין מה שאמרו בירושלמי כתובות, סוף פ"ב: "ושמענו על פלוני ממלל על פלו" אשתו, אשה פלנית ממללת על בניה". אבל הפועל שעי נמצא הרבה, בין בפי אמוראי ארץ-ישראל ובין בפי אמוראי בבל.

מקוטע אינו מ ק ו ט ע מ מ ש , אלא שלא היה יכול להשתמש בידיו וברגליו, פאילו נקטעו. וכיוצא בזה כל הלשונות שהבאנו; הפול הוא תואר למי שהוא קשה עורף, או חסר שכל וכיוצא בו. קשה עורף שבפבלי אינו רגיל בלשון חכמים, אלא הוא לשון מקרא. ונמצא עוד, למשל, בשמות רבה פמ"ד: "עד עכשיו קורין את ישראל בחוצה לארץ האומה של קשה עורף!"¹³

13. פערין זה הוא הביטוי: "אקשית אפיך, אקשיתון אפיכון", איכה רבה פ"א נז; פ"ג, אות א): אמר לה אקשית אפיך; אמר הקב"ה לישראל: אקשיתון אפיכון (וע"ש ב"מתנות כהונה ורד"ל).

על מערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית

פ ת ח ד ב ר

הנושא המורפ־סינטאקטי "מערכת הזמנים" נידון בהרחבה בכל לשון שמית. באור ו־לאנדר¹, למשל, פירטו נושא זה בארמית מקראית. השנאה בין מערכות הזמנים בלשונות השמיות מלמדת, שכל לשון פנים לה משלה; העבר הסיפורי, למשל, מיוצג בעברית המקראית ע"י נִקְטַל, ובארמית המקראית ע"י קָטַל (צורת בינוני). הבדלים כאלה תמצא לא רק בהשוותך ארמית עם לשון שמית אחרת, אלא בארמית גופה תמצא הבדלים בין הדיאלקטים השונים שלה באשר למערכת הזמנים. ומעל לכול, באותו דיאלקט עצמו תמצא גוֹנִי־גָנִים של זמנים ו"זמנים"². חיים רוזן³, בדונו במערכת הזמנים בארמית המקראית של דניאל, מציין, שאין מערכת זו שווה בפול לזו שבארמית המקראית (אף על פי שאין ספק, כי הארמית של דניאל ארמית מקראית היא). קיים מיוחדים לה, ללשון דניאל, בנושא זה, כפי שאומר רוזן. בראשית מאמרו⁴ הוא מציין, כי השימוש המיוחד שבדניאל בצורת הבינוני לציון עבר סיפורי, מאלץ אותנו לתאר את המערכת הפועלית המיוחדת לדניאל, ולא של הארמית המקראית בכלל. תפיסה זו מצדיקה אפוא בחינת מערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית (Genesis Apocryphon)⁵. קוטשר⁶ קבע, כידוע, שלשון המגילה, הפתובה ארמית, משקפת לשון מעבר מן ה"ארמית הממלכתית" לארמית הבינונית, משום שיש בה יסודות לשוניים שונים מיסודותיה של הארמית המקראית. האם גם מערכת הזמנים שבמגילה מתאימה לקביעה זו?

1. Bauer-Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Hildesheim, 1969.
2. יש להבחין בין זמנים ממש (עבר, הווה וכו') ל"זמנים", שאינם אלא צורת הפועל (קָטַל — ארמית: קָטַל — יִקְטַל וכו').
3. H.B. Rosén, On the Use of the Tenses in the Aramaic of Daniel, *JSS* VI (1961), 183–203. מפאן ואילך, במאמר זה, "רוזן".
4. שם עמ' 185, סעיף 2.2.
5. נתגלתה במערת קומראן הראשונה בשנת 1947, ופורסמה בידי אביגד — דין ב־1956. נחמן אביגד ויגאל דין, מגילה חיצונית לבראשית ממגילות מדבר יהודה — תיאור המגילה ותוכנה; פקסימיליות, תעתיק ותרגום, ירושלים, תשי"ז. מפאן ואילך במאמר זה, "אביגד — דין".
6. E.Y. Kutscher, The Language of the "Genesis Apocryphon", A preliminary study, *Scripta Hierosolymitana* 4, Jerusalem, Magnes Press, 1958, pp. 1–35. במאמר זה, "קוטשר".

מערכת הזמנים במגילה

בדרך כלל ניתן לתאר את מערכת הזמנים במגילה כך⁷:

קטל⁸ זמן סיפורי. עבר. עבר שבעבר⁹.

יקטל הווה — עתיד¹⁰.

בינוני הווה.

הנא + בינוני זמן סיפורי. פעולה חוזרת ונשנית. עבר נמשך¹¹. עבר שבעבר.

הזמן הסיפורי עשוי להיות מובע ע"י "יקטל". צורות בוי"ו ההיפוך מיוחדות הן לעברית המקראית ("יקטל", "יקטל")¹¹. אף שכאן אין זו וי"ו ההיפוך, אפשר שצורת "יקטל" נולדה בארמית של המגילה על ידי השפעה שהושפע מתרגם המגילה מן המקור העברי. "התנהגותו" של "יקטל" במגילה שוה ל"התנהגותו" של "יקטל" בעברית המקראית (שניהם יבואו רק בראש המשפט). דמיון יש בין "יקטל" שבמגילה ל"יקטל" שבארמית של אונקלוס. הזמן הסיפורי במגילה מובע ע"י "קטל", כאשר "יקטל" מנוע (כשהמשפט פותח בתואר-הפועל, במושא, בנושא, במשפט משועבד או במלת השלילה "לא").

מערכת הזמנים בדניאל

רוזן מצא, שבדניאל מערכת כפולה של "זמנים". והוא קבע, כי פעלים בעלי הוראה טבעית של המְשָׁכוֹת (Linear aspect verb)¹² — העתיד שלהם יובע ע"י לְהוּא + בינוני; ההווה — ע"י בינוני; העבר הסיפורי — ע"י "יקטל"; והעבר-שבעבר (או צורה ה"משועבדת" לעבר) ע"י יִנָּא + בינוני. לעומת זאת פעלים בעלי הוראה טבעית של רגעיִוֹת, אי-המשִׁיכוֹת (Point aspect verb)¹³ — עתידם מובע ע"י "יקטל"; ההווה ע"י אִיתִי + בינוני; העבר הסיפורי ע"י בינוני, והעבר-שבעבר (subordinative) ע"י "קטל". הוא סיכם זאת כך¹⁴:

7. מערכת זו בדקתי במסגרת עבודה סמינריונית בהדרכת פרופ' מ"צ קדרי, באוניברסיטת תל-אביב, קיץ תשל"ב.

8. צורת הפועל ללא תחיליות תיקרא במאמר זה "קטל" או "עבר".

9. רוזן פולל במאמרו את העבר-שבעבר במונח subordinative, ובספרי הדקדוק מוצאים שמות רבים לזמן זה: anterior, pluperfect, plusquam perfectum.

10. ולשם דיוק: מה שאינו עבר.

11. past continuous.

12. ראה, למשל, S.R. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew*, Oxford, 1969, ושם בעמוד 114 הוא אומר: "Both are peculiar to Hebrew".

13. למשל, הפועל דור.

14. למשל הפועל נפל.

15. רוזן, עמוד 192.

	Linear aspect verb	Point aspect verb
Future-volitive	לְהוֹא דָּאָר	יִפֹּל
Present	דָּאָר	אֵיתִי נָפֹל
Narrative-constatative	יְדוֹר	נָפֹל
Subordinative	הִנָּא דָּאָר	נָפֹל

בהמשך לממצא זה מציין רוזן הבחנות אספקטואליות ולקסיקאליות בין פעלים, ומציג זאת בעזרת שתי טבלאות של פעלים נמשכים ופעלים רגעיים. האם ניתן למצוא הבחנה זו או כזו גם במגילה החיצונית לבראשית?

אבחנה אספקטואלית בפועלי המגילה מערכת הזמנים של המגילה מלמדת, שבודאי אין מקום לחלוקה אספקטואלית שוה לזו שחילק רוזן. הסיבות לכך ברורות:

א. ה"זמנים" לְהוֹא דָּאָר ואֵיתִי נָפֹל אינם קיימים בארמית של המגילה.
 ב. "וקטל" משמש במגילה כזמן סיפורי, וצורה זו אינה קיימת כלל בדניאל.
 ג. במגילה אין הבינוני משמש כזמן סיפורי.
 מאידך גיסא, הצירוף של שלוש העובדות הבאות אפשר שהוא מרמז, פיעיקרון, שהחיל רוזן על מערכת הזמנים בדניאל, חל גם על הארמית של המגילה:
 א. הזמן הסיפורי מובע במגילה ע"י "עבר" (כאשר "וקטל" מנוע) או ע"י הִנָּא + בינוני.

ב. עבר שבעבר מובע במגילה ע"י "עבר" או ע"י הִנָּא + בינוני.
 ג. הפעלים הנקרים במגילה בצורת הִנָּא + בינוני (ומציינים זמן סיפורי או עבר שבעבר) כולם בעלי אספקט של הימשכות הם. שישה הם פעלים אלה: אול, אתה, יתב, קטל, רדף, רעה¹⁵.

האמנם התפלגות לפי אספקט לפנינו? האם יובע ע"י הִנָּא + בינוני הזמן הסיפורי של הפעלים הנמשכים (ה"ליניאריים") וכן העבר-שבעבר, ואילו של הפעלים הרגעיים ע"י "עבר"?

רוזן קבע, כאמור לעיל, כי פעלים בצורת הִנָּא + בינוני הם נמשכים, ובצורת "עבר" רגעיים. כדי לקבוע, שגם במגילה כך הדבר — עלינו לעשות שתי בדיקות נוספות:

15. מראיהמקום במאמר זה לפי ספרו של פיצמייר: Joseph A. Fitzmyer: *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1*, second rev. ed., Rome, 1971. מכאן ואילך במאמר זה, "פיצמייר". ואלה הם למקומותיהם: והוית אול (יט, 9), והוית אתה (כא, 17), הוית יתב (כא, 7), הוא יתב (כב, 2), והווא קטל (כב, 8), והוא רדף (כב, 9), והוא רעה (כא, 6). האות בשסוגריים מציינת את העמוד במגילה, והמספר — את מספר השורה.

- א. ששת הפעלים הללו בבואם בצורת "עבר" (ומציינים זמן סיפורי או עבר-שבעבר), מהו האספקט שהם מציינים במגילה (אם נמצא, שבמצב זה הוראתם רגעית — נקבע, כי לפנינו חלוקה לפי אספקט).
- ב. כל הפעלים האחרים במגילה (חוץ משישה אלו), המציינים זמן סיפורי או עבר-שבעבר, צורתם "עבר". האם במצב זה הם אמנם פעלי אספקט רגעי?

ומה בדיקות אלה מלמדות?

- א) רק שלושה מששת הפעלים הנ"ל מופיעים במגילה בצורת "קטל", המביעה זמן סיפורי או עבר-שבעבר. שלושה אלה הן: **אזל, אתה, יתב**. **אזל** (בצורת קטל) מופיע 8 פעמים כמציינן זמן סיפורי:
1. קרית לבני ולבני בני ולנשי... ואתכנשנא בחדא ואזל נה (יב, 16).
 2. ואזל לארך לפרוין ותמן אשכחה ל... (ב, 23).
 3. וכדי שמע חרקנוש מלי לוט אזל אמר למלכא כול מכשתיא... (כ, 24).
 4. ואזל ת אנה אברם בנכסין שגיאיין לחדא (כ, 33).
 5. בתר יומא דן פרש לוט מן לואתי... ואזל ויתב לה... (כא, 15).
 6. ואזל ת אנה אברם למסחר ולמחזה ארעא (כא, 15).
 7. ואזל ת ליד טור תורא למדנחא לפותי ארעא (כא, 16).
 8. ואזל ת ויתבת באלוני ממרה די בחברון (כא, 19).
- פעם אחת מופיע **אזל** כמציינן עבר (ולא עבר-שבעבר), וא"כ אינו מעלה ומוריד לעיונו.

אתה (בצורת "קטל") נקרה 7 פעמים כזמן סיפורי, ופעמיים (דוגמאות 8-9) כעבר שבעבר:

1. באדין אתה עלי חרקנוש ובעא מני די אתה... (כ, 21).
 2. ותבת וא ת ית לי לביתי בשלם (כא, 19).
 3. וא תה חד מן רעה ענה די יהב אברם ללוט (כב, 1).
 4. וא תה לשלם היא ירושלם (כב, 13).
 5. וא ת ון למקם (יט, 26).
 6. ובני אנוש אתו ובעון למקץ ולמעקר ארזא (יט, 15).
 7. וא ת ית ליד ימא עד די דבקת לטור תורא (כא, 15).
 8. קדמת יומיא אלן אתה כדרלעומר מלך עילם... ועבדו קרב (כא, 23).
 9. ואמר לך דבל תרגז עלי די להכא את ית (ב, 25).
- יתב** (בצורת "קטל") מופיע 4 פעמים כזמן סיפורי:
1. ויתבת... שנין... (יט, 9).
 2. בתר יומא דן פרש לוט מן לואתי... ואזל ויתב לה בבקעת ירדנא (כא, 5).
 3. ויבן לה בסודם בי ויתב בה (כא, 5).

4. ואזלת ויתבת באלוני ממרה די בחברון (כא, 19).
 הפעלים **אזל**, **אתה**, **יתב** שנמנו כאן הם בעלי אספקט רגעי. **אזל** הוראתו "עזב", אך בהיותו בצירוף "אוגד" + בינוני הוראתו: "התהלך", "סבב". דוגמא 7 של **אזל** אין הוראתה "עזב", ואף על פי כן היא בעלת אספקט רגעי, כנראה. המשמעות שם היא "עבר" ("ועברתי ליד הר השור"). אתה הוראתו "הגיע", רגעיות. אתה ב"אוגד" + בינוני משמעותו "התהלך", "סבב" (ממש כמו **אזל** בצירוף זה). **יתב** מציין "התיישב" [קשה לציין את המשמעות הפרורה בדוגמה 1 — "ויתבת . . . שנין" (יט, 9) — עקב הקטיעות במשפט], אך ב"אוגד" + בינוני הוראתו "ישב", "שהה", "התגורר"¹⁶. מבחינת שלושה פעלים אלה (**אזל**, **אתה**, **יתב**) ניתן לקבוע כבר בשלב זה: הזמן הסיפורי והעבר-שבעבר של פעלים בעלי אספקט נמשך מופעים במגילה ע"י הַנָּא + בינוני. "זמנים" אלה מופעים בפעלים בעלי אספקט רגעי ע"י "קָטַל".

ב) רוֹזן מייך את הפעלים שבדניאל ושיפצם בשתי טבלאות: פאחת — הפעלים בעלי האספקט הרגעי, ובשנייה — בעלי האספקט של הימשכות.
 הפעלים במגילה, המציניים זמן סיפורי או עבר-שבעבר ובאים בצורת "עבר", הם בעלי אספקט רגעי. 81 פעלים¹⁷ כאלה יש במגילה (מספר זה אינו כולל **אזל**, **אתה**, **יתב** שכבר נידונו). האם גם בדניאל (עפ"י טבלאות רוֹזן) הם צוינו פרגעיים?
 35 מהם אינם מובאים בטבלאות רוֹזן (משום שאינם נקרים בדניאל).
 36 מהם גם בדניאל הם בעלי אספקט רגעי.
 7 מהם משמשים בדניאל הן כנמשכים והן פרגעיים: **בעא**, **חזא**, **ידע**, **עבד**, **קום**, **שמע**, **שנא**.

3 מהם בעלי אספקט של הימשכות בדניאל: **ידא**, **צלא**, **תוב**. תוב בדניאל הרי הוא נמשך רק בבניין קָטַל, אך בבניין הַקָּטַל הוא רגעי.
 עשרת הפעלים האחרונים (**בעא** וכו', **ידא** וכו') — נבדוק, אם מצבם במגילה מתאים למצבם בדניאל.

שבעת הפעלים הדו-ערפיים (נמשכים ורגעיים) רוֹזן קובע בהם הבחנה לקסיקאלית, המתאימה לקביעתנו:

point, transitive: "demand"

בעא: רוֹזן¹⁸ קובע:

linear, intransitive: "pray, seek".

ובמגילה: **ובעא** מנייך אתה ואצלה על מלכא (כ, 21) — הוא אכן פועל יוצא, משמעותו "demand", "ביקש . . .", "דרש . . .". פועל זה רגעי הוא אפוא הן במגילה והן בדניאל.

16. במשפט: ויבן לה בסודם בי ויתב בהן־אנה היות יתב בטורא די בית אל (כא, 7) — יש, כנראה,

הבחנה בין יתב כפועל רגעי (= "התיישב") לבין היות יתב כפועל נמשך (= "ישבת, גרתי").

17. ראה הערה 7 לעיל. באותה עבודה פורטו פעלים אלה לבנייניהם.

18. בעמוד 198.

ו ב ע א למקטלני (כ, 9) אין הוראתו "demand", אך גם "pray, seek" אין הוראתו אלא "רצה" — והוא רגעי.

חזא: רוזן¹⁹ מבחין: point, transitive: "see"

linear, intransitive: "have a vision, have the power of seeing".

ובמגילה: וחזית בחלמי והא ארו חד ותמרא חדא... (יט, 14)

וחזא (כ, 9)

וחזית ארעא מן רמתא דא... (כא, 10) אכן פועל יוצא.

שהוראתו: "see".

ידע: רוזן²⁰: point, transitive: "recognize, understand"

linear, sometimes intransitive: "have the power of intelligence, know".

ובמגילה: ואף לא ידעה (כ, 17) פועל יוצא, שחלה בו הרחבה סמנטית.

באשר להודע אומר רוזן: point, causative of foregoing: "inform"

linear, causative of foregoing: "import knowledge of...".

ובמגילה: וקם הודע לי מלכא... (כ, 29) אכן הוראתו, פנראה, "inform"

עבד: רוזן²¹: point, transitive with effected object: "make"

linear, intransitive or transitive with internal object: "do".

ובמגילה: ולשנין ארבע עבד לי חמר (יב, 13)

ודי עבד עמי טב (כא, 3)

ועבדו קרב עם ברע... (כא, 24)

ואמנם פועל זה מצריך מושא (שאינו "מושא פנימי") והוראתו: "make".

קום: רוזן²²: point: "be upset, get on one's feet, establish oneself"

linear: "stand, get up".

ובמגילה: וקם הודע לי מלכא... (כ, 29)

וקם ובחר מן עבדוהי גברין בחירין לקרב (כב, 6)

ואכן הוראתו של פועל זה כפשוטו: קם על רגליו ("get on one's feet").

שמע: רוזן²³: point, transitive: "hear"

linear, intransitive: "have the power of hearing".

ובמגילה: וכדי שמע מתושלח... לחנוך אבוהי (ב, 21)

וכדי שמע מתושלח פתגמא אלן... (ה, 24)

ושמע די טבוחא... במצרין (יט, 10)

וכדי שמע מלכא מלי חרקנוש... (כ, 8)

וכדי שמע חרקנוש מלי לוט... (כ, 24)

ושמע מלך סודם די אחיב אברם כול שביחא (כב, 12)

21. בעמוד 199.

20. בעמוד 198.

19. בעמוד 197.

23. בעמוד 197.

22. בעמוד 200.

הפועל הזה אכן משמעותו "שמע ("hear"), פועל יוצא (בדוגמה הראשונה משלימים אביגד-דין וכן פיצמייר: "דברים אלה").

שנא: רוזן מזכיר אבחנה בין אספקט נמשך ורגעי בפועל זה רק בבניינים קטל וקטל, אך לא בהתקטל. לעומת זאת, במגילה הוא נקרה בהתקטל בלבד. הפעלים ידא, צלא, חוב מובאים אצל רוזן כפעלים נמשכים, בעוד שבמגילה הם בטבלת הפעלים הרגעיים. האם יש הבדל לקסיקאלי בפעלים אלה בין המגילה לדניאל?

מעניין, שהשורש צלא מופיע רק פעם אחת בדניאל (פפועל בבניין קטל), ואז הוא בפסוק אחד עם ידא (שבבניין הקטל). ידא (בהקטל) מופיע רק פעם אחת נוספת בדניאל. ה"זמן" המובע ע"י צלא שזה אפוא לזה שמובע ע"י ידא בהיקרותם באותו פסוק: "ומצלא ומודא קדם אלהא" (דניאל ו, יא). אנו תוהים, כיצד זה קבע רוזן, שפעלים אלה הם P (= periphrastic perfect)? בקאטגוריה זו (periphr. perfect) מנה רוזן פעלים שצורתם הָנָא + בינוני, ומציינים עבר משועבד (כגון עבר-שבעבר), "subordinative", כיצד אפוא הגיעו לכאן צלא וידא?

פעלים אלה מציינים בדניאל זמן סיפורי, ואין ספק שאלבא דשיטת רוזן יש לשייכם לקאטגוריה Pt (= participle as narrative tense), וא"כ גם שני פעלים אלה הם רגעיים. השורש ידא (בבניין הקטל) עשוי לשמש גם כפועל נמשך, וזאת על סמך: "לך... מהודא ומשבח אנה" (דניאל ב, כג). "מהודא" זה משתייך לקאטגוריה Pi (= participle as present), וא"כ הוא נמשך. יש אפוא לציין בטבלות רוזן כפועל "כוכבי" (= הן רגעי והן נמשך) ולמצוא, לשיטת רוזן, את ההבחנה הלקסיקאלית בין זה לזה.

גם השורש חוב (בבניין קטל), שרוזן שייכו ל-P, איננו במקומו הנכון, כנראה, וזאת משום שאינו משמש בדניאל כ־ periphrastic perfect, יש לשייכו ל-R (= preformative tense as narrative tense), אך אין זה משנה את עובדת היותו פועל נמשך. שורש זה הוא אפוא דו-ערפי: עשוי להיות בעל אספקט נמשך, ובמצבים אחרים — פועל רגעי. יש הבחנה לקסיקאלית ברורה למדי בין שני מעמדיו: בהיותו נמשך הוראתו מופשטת: הושלם, שב לקדמותו, "ומנדעי עלי יתוב" (דניאל ד, לא). בהיותו רגעי הוראתו מוחשית: חזר, שב, "ו ת ב ת ואתית לי לביתי בשלם" (במגילה כא, 19). "והיא מן די ת ב ת מן מצריין" (כב, 29).

בהסתמך על שתי הבדיקות הנ"ל, ניתן לקבוע במידה רבה של ודאות, כי הבדל אספקטואלי קיים בין הפעלים, שזמנם הסיפורי וכן עבר-שבעבר שלהם מובעים באמצעות "אוגד" + בינוני, ובין הפעלים, ש"זמנים" אלה מובעים בהם ע"י "קטל". הקבוצה הראשונה של הפעלים מוגדרת כבעלת אספקט נמשך, השנייה — בעלת אספקט רגעי. כן יש לציין, שהרוב המכריע של הפעלים הם בעלי אספקט רגעי, הן בדניאל והן במגילה החיצונית לבראשית. במגילה היחס המספרי בין רגעיים לנמשכים גבוה בהרבה מאשר בדניאל.

סוף דבר

ועדיין אנו שואלים על מערכת הזמנים במגילה, פלוג'ת יש כמותה ממש
בדיאלקט פלשהו של הארמית?

מבואר-לאנדר²⁴ ניתן ללמוד, שזוהי צורתה של מערכת הזמנים בארמית
המקראית:

בינוני	"קטל"	"קטל"
1. הוה (לעתים עם איתי)	1. הוה	1. פעולה שהושלמה
2. עתיד (לעתים עם להוה)	2. עתיד	2. עבר סיפורי
3. בוזמניות	3. בוזמניות והמשכיות	3. עבר שבעבר

רוזן הרחוב זאת ומצא בדניאל הבחנה אספקטואלית בין הפעלים, שמבחינה
עקרונית ניתן להחילה גם על הארמית שבמגילה.

מערכת הזמנים שבמגילה שוה עקרונית לזו של הארמית המקראית, אולם יש
בה שינויים של ממש, ולפיכך לא ניתן לראות בה ארמית מקראית ממש. נראה,
שמערכת הזמנים הושפעה בה משני כיוונים: א. ממערכת הזמנים של העברית
המקראית. ב. ממערכת הזמנים של הארמית היהודית בא"י (ולכאן ניתן לצרף
את תרגום אונקלוס)²⁵. ההבדל הבולט שבין מערכת הזמנים של הארמית במגילה ובין
של הארמית המקראית הוא בזמן הסיפורי המובע ע"י הבינוני. אין הבינוני במגילה
מציין זמן סיפורי; בארמית המקראית (דניאל) מציין הבינוני פעמים הרבה זמן סיפורי.
מצד שני קיים דמיון בין דניאל ובין המגילה בנושא של פעלים אספקטואליים. אין
זאת, אלא שהארמית היהודית²⁶ (שאף בה אין הבינוני מתפקד כזמן סיפורי) והארמית
של התרגום²⁷, בהיותם דיאלקטים של הארמית המערבית, השפיעו, כנראה, על
מערכת הזמנים שבמגילה.

בנושא זה, מערכת הזמנים, אין לראות בשום פנים קיום משותפים בין המגילה
ובין הארמית הנוצרית של א"י. הבינוני בדיאלקט זה עשוי לשמש כזמן סיפורי
(אמנם רק בתיאור "חיי" ביותר)²⁸, והוא שונה אפוא במהותו מן הבינוני שבמגילה.
זאת ועוד, הבינוני בארמית הנוצרית עשוי להיות אף בעל הוראה מודאלית, כגון:
hēk 'att medammē²⁹ (=איך אתה יכול לדמות?). הוראה כזו לבינוני אין אנו
מוצאים בארמית שבמגילה.

על כך יש להוסיף תופעות אחרות (הקשורות לפועל), המלמדות על קרבה של
הארמית שבמגילה לארמית היהודית הארץ-ישראלית, למשל: "ואתחן" (יט, 26).

24. *Historische Grammatik d.B.A.*, עמ' 276 ואילך.

25. קוטשר (עמ' 9-11) רואה קיום משותפים בין המגילה לאונקלוס.

26. *Grammar of Palestinian Jewish Aramaic*, W.B. Stevenson, Oxford 1956.

עמודים 56-57. שם.

28. *Grammatik des Christlich Palästinischen Aramäisch*, F. Schulthess, 1924.

29. בספרו, סעיף 173. שם.

צורת "עבר" נסתרים המסיימת בנו"ן אינה תופעה של הארמית המקראית, אלא של הארמית היהודית הארץ-ישראלית³⁰. מערכת הזמנים הארמית שלפנינו יש אפוא לראותה, כפי שמצא קוטשר לגבי יסודות לשוניים אחרים, כמשקפת לשון מעבר מן הארמית המקראית, הנכללת בארמית הממלכתית³¹, אל הארמית המערבית, הנכללת בארמית הבינונית.

מצד אחר, משקל רב יש ל"הבראיזמים" שבמגילה³², ואף במערכת הזמנים שבמגילה נתנה העברית המקראית אותותיה.

השפעתה של זו רב לה בעיקר בצורת "וקטל". לצורה זו אין אח ורע בדיאלקטים הארמיים, והריהי צורה עברית מקראית טיפוסית. אין להשתחרר מן ההרגשה הברורה, שלפנינו השפעה עברית מובהקת על מערכת הזמנים הארמית שבמגילה. ואולי תופעה זו מחזקת את ההשערה, שלפנינו מגילה שתורגמה מעברית (ולא עיבוד ממקור ארמי אחר). אין צורך לומר, שמקבילתה של "וקטל" במגילה הוא "וִיקְטַל" העברית, ההשפעה העברית מתבטאת כאן בצורה הפועלית צמודת הוי"ו לציון זמן סיפורי.

לצד זה יש תופעות נוספות (הקשורות בפועל), שיש לראות בהן "הבראיזמים", כגון: "יכולון" (כ, 19)³³, "תקוצו" (יט, 16)³⁴.

עובדות אלה מאשרות את קביעתו הפסקנית של קוטשר בדבר לשון מעבר.

30. וראה על כך פיצמייר, עמוד 111.

31. ראה ראשית מאמרו של קוטשר (עמ' 1), וכן בערך "ארמית" באנציקלופדיה העברית.

32. ראה קוטשר, עמוד 15.

33. קוטשר, עמוד 13.

34. שם.

למטה. וג' עניינים מבטלים¹⁰ לפעמים את ירידת העתיד¹¹ ואלה הם: סמך המילה קטנה¹², כגון: וְאֶבְלָתָּ שָׁם¹³, וְזָבַחְתָּ פֶסַח¹⁴ וְאֶבְלָתָּ שָׁם¹⁵ ודומיהם; ובאתנחתא וסילוק אין העתידות למט[ה]¹⁵, כגון: וְאֶבְלָתָּ וְשָׁבַעְתָּ, קח בידך וְהִלַּכְתָּ, ושמעת וְסָלַחְתָּ, על מלך בבל וְאֶמְרָתָּ, ודומיהם¹⁶. ויש פעולות עוברות על זה הכלל אשר הנה עתידות ומלע ל כגון בהיות האל"ף למ"ד פעל¹⁷ של: וְקָרָאתָ, וְנָצַאתָ, וְקָרָאתָ, וְנָצַאתָ, וְנָשַׁאתָ, וְנָשַׁאתָ, אבל: וְהוֹצֵאתָ¹⁸ וְהוֹצֵאתָ שהם לעתיד הם למטה כדין¹⁹. וכן חטופי למ"ד פעל של האל"ף²⁰ הן לפעמים²¹ עתידות ומלעיל, כגון: וְעָנִיתָ, וְעָשִׂיתָ, וְעָשִׂיתָ, וְעָלִיתָ. ועל הנשאים הדומים לאלה יפקח הצופה את עיניו לחזות איזה מהן למעלה ואיזה מהן למטה ואני נלאיתי להרבות עליהן דברים כי על כל דרכים הם נחלקים, כשידמונו לי בתוך הסדר²² אדבר עליהם בע"ה. וְהַפְעַלְתִּי הַנוֹלֵד חֲטוּפֵי

14. אין העתידות למטה: עתידותיהם לעיל. 15. מוסיף: אם תלכי עמי וְהִלַּכְתִּי.

15. מוסיף: וגם הוקף מבטל לפעמים את ירידת העתיד כגון תִּשְׁבְּרֵנִי וְאֶבְלָתִי.

18. הן... ומלעיל: ברוב פעמים עתידותיהם מלעיל. 21. כל: חסר.

22. הנוולד: של.

10. שימוש לשון האופייני לספרות דקדוק-המסורה (להלן: דקה"מ). ר' למשל: טעה"מ, AII ע"ב (ט' שמבטלין את הרפה), AIV (ח' דברים מבטלין את הקמץ), ועוד: דרכי הניקוד והגנינות, מהדורת ד"ש לאווינגר, 13, 61 ועוד.

11. היינו שאין ההטעמה עוברת להברה האחרונה בצורות העבר המהופכות.

12. הקונה: חיבורה של צורת העבר המהופך בטעם משרת אל המלה הקטנה הסמוכה אחריה.

13. דבר' יד, כו; שם כז, ז.

14. דבר' טז, ב. לפי דקה"ט, מהדורת בו"ש, סעיף 29 עמ' 29, הדגש בפ"א נכלל בדין "אתי מרחיק", ולפי דרכי הניקוד והגנינות, 62, הוא נחשב בכלל "דחיק". לעניין סתיירה זו בין המקורות ראה א' דותן, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, פרק ב, ירושלים תשכ"ט, 103.

15. השוה צחות, נ"ד ע"א.

16. ע"פ כה"י הספרדי המובא בזילופי הנוסחאות המבטל השלישי הוא (לפעמים) הזקף, ואילו לפי הנוסח שלפנינו נראה, כאילו המבטל השלישי הוא לה"פ של אל"ף.

17. לעניין כינויין של שלוש אותיות השורש בשם פ"א הפועל וכו', ראה דברי הרי"ק בספר זיכרון שלו, עמ' 30. ועיין בדברי וילנסקי במהדורתו לס' הרקמה, קכ"ד הע' 3.

18. דקה"ט, מהדורת בו"ש, סעיף 73, עמ' 67: וְהוֹצֵאתָ לִית (איוב טו, יג) וכל קרייה וְהוֹצֵאתָ מלרע. ור' שם הערת המהדירים. והשוה גם או"א, רשימה 372, עמ' 172.

19. עיין: ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, ירושלים תשל"ב, 329.

20. צ"ל: ה"א.

21. אבל בפניין הקל, שממנו מובאות בפסקה זו הדוגמאות, ההטעמה תמיד (להוציא חריג אחד: וְאֶפְיָתָ, ויקר' כד, ה) מלעיל. ר' מאזניים לו ע"א, ועיין בדברי ברגשטרסר, שם, 329. לפיכך נכונה פאן יוטר גרסת כה"י הספרדי המובא בחילופי הנוסחאות: "ברוב פעמים".

22. הקונה להערותיו בענייני ניקוד וטעמים (הפאות אחר החיבור הדקדוקי) לספרי החומש ולמגילות אסתר ואיכה. הן ערוכות ע"פ סדר הספרים, הפרקים והפסוקים. ר' בחלקו הראשון של המאמר, עמ' 194.

למ"ד פעל של ה"א²³ שכון טעמו למטה לעתיד, כגון: והפְּרִיָּתִי. . . והַרְבִּיָּתִי, והַפְּלִתִי, והַעֲלִיָּתִי, והַפִּתִּי²⁴ — והַעֲלִיָּתִי²⁵ לעיל — והַעֲלִיָּתִי²⁶, הם 25 דומיהם²⁷ רובם לעתיד מלרע בשאר פעולות מפני הברת²⁸ אִי²⁹ אשר קדמה בסמוך ף, תִּי. כל וְצִפִּיתָ, מלרע. וְהִשְׁקִיתָ, וְהִפִּיתָ יש עליהם מסורת איוזה

26. יש עליהם מסורת: מסורת יש על שכונם.

23. ובהמשך הדברים גם חטופי פ"ה פועל וחטופי עי"ן פועל. מונח זה כציון לפעלים, שאחז מאותיות השורש שלהם היא אהו"י, והיא חסרה או נחה או מתחלפת, מצוי בספרות הדקדוקית מן האסכולה האשכנזית. ראה, למשל: רשב"ם, דייקות, ל"ה (והרבה בפירושו לתורה, פגז: בר' כו, לה; מא, נא; מט, ח); הכרעות רבנו חם בס' תשובות דונש בן לברט על מנחם בן סרוק, מהדורת פילפאוסקי, לונדון ועדינבורג 1855, עמ' 38 (רבנו חם כולל במונח זה גם את חסרי פ"ג); דרכי הניקוד והנגינות, 16, 43, 46 (בחיבור הזה גם "עלומי" אבל רק עם פועלי ע"ו); ר' משה בן יצחק, ספר השוהם, מהדורת קלאר, 34. פעמים אחדות מצוי המונח "חטופים" גם אצל ר' יוסף קמחי (ראה ש' אפשטיין, עיון וחקר, ירושלים תשל"ו, 192) אבל לרוב הוא מכנה את הפעלים הנ"ל בשם "מחלים", שהוא תרגום מילולי של המונח הדקדוקי העברי המקביל מְחַל (שהוראתו העיקרית לשון חולי). והזכיר הר"ק (ספר זיכרון, 30), שכבר ר"י חייג' "קרא אותם בלשון ערבי מעתלה", ועיין פתאפ אל-תנקיט, מהדורת נוט, עמ' II ("ספר הניקוד" בתרגום ראב"ע: פועל שאינו שלם); אבל בשני חיבוריו הראשיים, ספר אותיות הנוח וספר פְּעֵלֵי הַפֶּל, מכנה חייג' פעלים אלה "אלאפעאל אללינה" (מקור ערבי, מהדורת יאסטרוב, 131), שתורגם בידי הראב"ע "עלומי" (מהדורת דוקס, עמ' 98. ור' גם שפה ברורה לראב"ע, דף לב ע"ב), ובידי ר"מ הפהן גיקטילה "נחיי" (מהדורת נוט, 59). ריב"ג הוא המרבה להשתמש בחיבוריו במונח "מעטל", שתרגומו, לרוב, "עלול" (לעתים רחוקות: "מחוסר"). עיין הרקמה, פרק ב, עמ' תרלו, הערות חדשות לדף רטז, ש' 10. המונח "אללינה" אף הוא בא מעט אצל ריב"ג, והוא מתורגם בידי ר' יהודה אבן תיבון "רפוי". בחיבורנו מצוי גם המונח "נחיי" (עם פועלי ל"ה), ראה בחלק הראשון של החיבור, שורה 100 (ועמ' 204, הע' 60) וכן להלן, שורה 60.

24. שם' ג', כ ועוד, אבל פעם אחת (שם"א כג, ב) במלעיל.

25. שופ' ו, כו ועוד. וכמוהו: וְהַרְבִּיתָ (דה"א ד, י); הללו בעה"פ חרוקה. עיין ברגשטרסר, 330.

26. שם' מ, ד. ראה או"א, רשימה 373 (שטה מן חד וחד מלרע וכל קריא מלעיל), עמ' 172. ור' גם בפירושו של הרשב"ם לשם' ח, כה.

27. כלומר בכניין הפעיל, ושמה יש להבין, שנתכון להרחיב גם על שאר הבניינים הגזורים. השוה טעה"מ, F IV, ע"א.

28. נראים הדברים, פי מלת "הברה" היא פאן מונח ל"תנועה" (ואות אהו"י הפתובה, לפרקים, עמה). וכן מצאנו בחיבורים אחרים מחוג דקה"ט, פגז בטעה"מ (A II ע"ב, AIII ע"א), בדרכי הניקוד והנגינות (13, 27, 42) ובתוכן עזרא (כמה פעמים בשער על דיבור השבא) ובספר "דייקות" (עמ' מא, מד, מו). "הברה" במוכן syllaba מכונה אצל יהב"י "תיבה" (עיין בחלק הראשון, עמ' 209, שורה 199), וגם "תנועה" (ראה להלן שורה 42), ועיין להלן הערה 38.

29. ברגשטרסר (דקדוק הלשון העברית, 329) מנסח על דרך כך את המצב בפועל ל"ה בבניינים הגזורים: בגוף ראשון — תנועת צירי קודמת לסופית — ההטעמה תמיד מלעיל; בגוף שני, אם אין גרזנית במלה שאחרי הפועל, ההטעמה מלעיל, ואילו לפני מלה הפותחת בגרזנית ההטעמה לרוב מלרע. ור' גם הרטום, "לשוננו", כב (תשי"ח), 207.

[illegible]

שער החסירים. שער חטופי הראש³⁹ שהם חטופי פ"ה פעל. כל נִיאָכַל וְתֵאֵכַל

30. והטעותי: והניעותי. 32. מוסיף: מופעל. 35. דומיהם: רעיהם.

30. לצורת הַשְׁקִיטָה ראה מערכת המסורה, שק, 5: או"א, רשימה 372, עמ' 171; דקה"ט בו"ש, ט, 73, עמ' 65. ור' גם מ"ש לדבר' יא, י. לצורת הַקְפִּיטָה ראה מערכת המסורה, הך, 6, 9. והשוה התנאים, שקובע בעל טעה"מ, F IV ע"א.

31. לא מצאתי מקור או מקבילה למונח "חטופי למ"ד פועל של הפפלים" בהוראת פועלי ע"ע. המונחים הנוהגים בספרות הדקדוקית לסוג זה של פעלים הם: "פעלי הפפל", כגון בתרגומיהם של ראב"ע ור"מ גטילה לספר אותיות הנוח של ר"י חייג' (דקוס 144; נוט, 99. במקור העברי יאסטרוב, 220: אלפעאל ד'ואת אלמתי'ן) וכן בספר צחות לראב"ע (מהדורת ליפמאן, י"א); "בעלי הפפל", כגון בתרגום א"ת להרקמה (מהדורת וילנסקי, כו) ואצל רי"ק (ספר זיכרון, 14) ור' משה בן יצחק (ספר השוהם 5-34). בספר "דייקות" לרשב"ם מכונים פועלי ע"ע: חטופי למ"ד פועל המונח "פפולים", הנמצא אצל מחברינו, להלן שורה 89. בא גם בספר שפת יתר (מהדורת ליפמאן, פראנקפורט תר"ג, ד ע"א) ובדרכי הניקוד וההגינות (מהדורת לאווינגר, 34); אצל ריב"ג מצוי גם המונח "שניי כפולי" (הרקמה, צ"ה) 32. שימוש לשון דומה ("נחתיים בה תנאי יהו"א") נמצא בטענה מ, A III ע"א.

33. ר' בחלק הראשון, 198, הע' 6.

34. צ"ל: והניעותי (עמ' ט, ט).

35. אבל שתי פעמים גם מלעיל. ר' הערת מסורה קטנה ליחז' כ, כב, ור' מה שכתב פעל מ"ש

לעמ' א, ח.

36. צ"ל, פנראה, פעל.

37. במושג "פעלים חסרים" כולל ייב"י את הפעלים החטופים (בכללם חטופי פ"נ), את הפעלים הכפולים ואת הפעלים השניים הכפולים (ר' להלן, שורה 102); גם מהקדמתו של ר"י חייג' לס' אחיות הנוח עולה, כי במונח "נאקצ" (מהדורת יאסטרוב, 21) שתרגומו "פועל חסר" (דוקס, 14; נוט, 12), נכללים כל סוגי הפעלים הנחים/העלומים ופועלי הפעל.

38. גם כאן אפשר ש"הברכה" תתפרש פכינוי לתנועה (השווה לעיל, הע' 28), אבל ייתכן שמשמעה

פאן ממש syllaba.

39. יהב"י מונה ארבעה מינים לפועל החטוף: חטופי הראש (פ"א, פ"י), חטופי עה"פ (שניים), הי/חטופי ל"ה, חטופי פ"נ. דומה, כי פועלי הכפל, אף שהם נקראים פעם אחת "חטופי למ"ד פועל של הכפולים" (לעיל, שורה 27), אינם באים אצלו בכלל הפועל החטוף. אצל ר"י חייג"ן כך היא חלוקת הפעלים העלומים/הנחים: עלומי הפ"ה (פ"א, פ"י), עלומי העי"ן (ע"י), עלומי הלמ"ד (ל"ה), פ"י-ל"ה,

טעמ[ם] לעיל, ובאתנחתא] וסלוק וזקף טעמם למטה⁴⁰; וַיֵּאָכֵל תְּנוּבַת שְׂדֵי, כמו כן מלרע⁴¹. וַיֵּאָמֶר וַתֵּאָמֶר מַלְעִיל כֹּלם, וַיֵּאָמֶר וַתֵּאָמֶר מַלְרַע⁴²; ושאר כל פעולותיהם למטה כשאין וי"ו פתוחה⁴³ בראשם. שער חטופי פ"ה פעל של יו"ד, מן דַּע יֵשֶׁב יֵרֵד ילך⁴⁴ — בהאמר מהם וַיִּפְעֵל טעמ[ם] מלעיל⁴⁵, כגון: וַיֵּדַע, וַיֵּשֶׁב, וַיֵּרֶד, וַיֵּלֶךְ ודומ[יהם], בהאמר מהם מבניין⁴⁶ הפעיל: וַיִּוְדַע⁴⁷, וַיִּוְשַׁע, וַיִּוְכַח, וַיֵּרֶד, וַיֵּשֶׁב⁴⁸, וַיֵּלֶךְ, וַיֵּלֶד, וַיֵּאָל, וַיִּסֶּף, וַיֵּרֶשׁ הם ודומ[יהם] מלעיל[ל]. וַיֵּצֵא, וַתֵּצֵא מַלְרַע בַּעֲבוּר הָאֵל⁴⁹. ושאר פעולות אית"נ⁵⁰ — למטה 45 כשאין וי"ו פתוח בראשם⁵¹, ואין מהם מלעיל כי אם בניין⁵² וַיִּפְעֵל וַיִּפְעֵל הַנְּבִיִּים⁵³ על הבניין שאמר[ו]. וַיֵּצֵא וַתֵּצֵא לַמַּטָּה בַּעֲבוּר הָאֵל⁵⁴. וַיִּישָׁן,

39. מוסיף: וַיֵּאָחֶז. 39. מוסיף: (למטה) כמשפט. 44. אית"נ: אית"נים.

פ"ג-ל"ה). לגזרות הפועל העלול אצל ריב"ג ר' הרקמה, קסה-קסו. חיוג' וריב"ג מפרידים את הפעלים בעלי הפל מן השלמים והעלומים.

40. השוה טעה"מ, B I ע"ב.

41. דבר' לב, יג. המלה מועמדת בטפחא. בעל כה"י הספרדי מוסיף כאן: "באספמיים", כלומר במקראות ספרדיים.

42. כשהם בהפסק גדול. השוה: טעה"מ, שם, שם; מאזנים, ח ע"ב; צחות, לט ע"ב. על הניקוד החורג: וַתֵּאָמֶר לוֹ (משלי ז, יג) ר' או"א, רשימה 372, עמ' 171; דקה"ט, בו"ש, סעיף 73, עמ' 67.

43. פינני זה לוי"ו ההיפוך נמצא אצל ריב"ג (הרקמה, רכג), ראב"ע (מאזנים, ט ע"ב), ר"ש פרחון (מחברת הערוך, א ע"א), ר' משה בן יצחק (ספר השוהם, 10) ואחרים.

44. חיוג' קבע שורש יל"ך לצורות העתיד בקל. ר' ספר אותיות הנוח, מהדורת דוקס, 7.

45. השוה דרכי הניקוד והנגינות, 47.

46. המונח "בניין" במשמעותו הדקדוקית המצומצמת — הצורות המיוחדות של הפועל הנבנות משורשו — יסודו בדקדוק העברי בכתבי ר"י חיוג'. במקור העברי: "בניה" (מהדורת יאסטרוב, 21); בשני תרגומיו: "בנין" (דוקס, 14; נוט, 13).

47. ראה או"א, רשימה 14, עמ' 53; חיוג', דוקס, 43.

48. ראה דקה"ט, בו"ש, סעיף 73, עמ' 68; או"א, רשימה 373, עמ' 172; מנחת שי לבר' מז, יא;

צחות, נט ע"א, ועיין במה שהביא פרענסדארף, מחברת המסורה הגדולה, 95 הע' 3.

49. השוה טעה"מ, C I ע"א; דרכי הניקוד והנגינות, 49.

50. אית"ן (בצורת הנפרד ובנטייה ובריבוי) בהוראת "זמן עתיד" אף הוא מצוי בספרי הרי"ק (ספר הגלוי, מהדורת מאתיאוס, פרלין תרמ"ו, 122, 151; ספר זיכרון, 32) וכן בדרכי הניקוד והנגינות לר' משה הנקדן, מהדורת לאווינגר, 49. אית"ן פסימן לתחיליות העתיד בא פבר אצל רס"ג ודונש בן לברט. ראה נ' אלוני, בית מקרא כב (תשכ"ה), 54 והע' 61.

51. שיעור המשפט: ושלא בו"ו ההיפוך מוטעמות צורות העתיד של קל והפעיל מפועלי פ"י בהטעמת מלרע.

52. כאן "בניין" בהוראה כללית; דגם, צורת המלה. ובהוראה זו נמצא פבר בדברי מנחם בן סרוק.

עיי' ב"ז באכר, ניצני הדקדוק (תרגום אז"ר), עמ' 98.

53. על השימוש בפועל "בנה" בהקשר דקדוקי המצוי אצל דונש בן לברט ואצל הרי"ק ר' באכר,

שם, 107-108; אפנשטיין, עיון וחקר, 196.

54. פסקה זו ראוי לה ע"פ סדר הדברים שתתכוף לפסקה "וַיֵּצֵא... האלף" שבשורה 44.

וַיִּטֵּב, וַיִּירָא, וַיִּיָּשֶׁר, וַיִּיָּקַל, וַיִּיָּנֶק נְדָנִים בְּשִׁכּוֹנָם כְּשִׁלְמִים. וַיִּלְךְ⁵⁵, וַיִּלְךְ, וַיִּרְדְּ טַעַמָּם] לַמָּטָה⁵⁶. וְזֶה סִימָן⁵⁷ בְּנִפְעָל וַיִּפְעַל הַנִּבְנִים פֿ"ה פֿעַל שֶׁל אֶל־ף⁵⁸ יוֹד: כְּשֶׁבָהם הַתְנוּעָה הָאֲחֵרוֹנָה בִּסְגוּל טַעַמָּם] לַעִיל.

50 שַׁעַר חֲטוּפֵי עִי"ן פֿעַל הַנִּקְרָאִים שְׁנִיִּים⁵⁹, בַּהֲאֵם[ר] מֵהֶם וַיִּפְעַל בַּחֲסֵרוֹן עִי"ן פֿעַלם — וַי"ו הַיְפּוֹכִם פְּתוּחָה וְהַיּוֹד קְמוּצָה וְהַטַּעַם נִתּוֹן בַּהּ וּפֿ"ה הַפֿעַל דְּמִיּוֹן⁶⁰ אוֹ פְּתוּחָה⁶¹ כְּגוֹן⁶²: וַיִּשָּׁב, וַיִּקָּם, וַיִּרָץ, וַיִּשָּׁר⁶³, וַיִּסָּר⁶⁴, וַיִּגָּס, וַיִּקָּץ, וַיִּגָּר⁶⁵, וַיִּמָּת, וַיִּמָּל, וַיִּנָּע, וַיִּנָּח, וַיִּרָח⁶⁶ וְדוּמִי[הם]. וְחֲכָמִי הַדְּקוּק אָמַר: הַקִּמָּץ אֲשֶׁר תַּחַת פֿ"ה פֿעַלם בֹּא בְּמָקוֹם חֲטָף קִמָּץ⁶⁷; וַיֵּשׁ אֲסַפְּמִים קוֹרְאִים

47. כְּשִׁלְמִים: מוֹסִיף; וּמִלְרַע. 48. הַנִּבְנִים: שֶׁל חֲטוּפֵי. 49. הַתְנוּעָה: הַבְּרָה.

50. חֲטוּפֵי עִי"ן פֿעַל: מוֹסִיף; אֱלוֹ עֲלוּמֵי עִי"ן פֿעַל. 50. בַּחֲסֵרוֹן: יַחֲסֵר.

51. בַּהּ: תַּחְתִּיהָ. 52. דְּמִיּוֹן: קִמָּץ. 54. וַיֵּשׁ: מוֹסִיף; אֲנָשִׁים.

55. הַשּׁוּה ר"ש פֿרַחוֹן, מַחְבֵּרַת הָעֵרוֹךְ, חֶלֶק הַדְּקוּק, יֵא ע"ב. ור"מ ג' לבר' כד, סֵא דְּבִרֵי פֿרַעַסְדָּרְף בַּמַּחְבֵּרַת הַמְּסוּדָה הַגְּדוּלָה, 82, ה'ע' 3.

56. אֱלוֹ צִוּרוֹת הַבְּאוֹת בַּהֲפָסֵק גְּדוֹל, הַטַּעַמָּן מִלְרַע וְתוֹנֵעַת עִי"ן פֿתוּחָה. הַשּׁוּה צִחוֹת לֵט ע"ב, נב ע"א.

57. כָּאֵן אֵין ל"סִימָן" אֵלֶּא הוֹרָאָה שֶׁל "כָּלֵל". ר' לַעִיל, ה'ע' 9.

58. הַשִּׁמְט מֵלֶה זו, שְׁהָרִי מְדוּבֵר בַּפִּסְקָה זו בַּפּוֹעֲלֵי פ"י.

59. ר' חֶלְקוֹ הָרֵאשׁוֹן שֶׁל הַמֵּאמֶר, עמ' 198 ה'ע' 6. וְעִיִּין פֿעַת גַּם ש' אֲפִנְשִׁיִּין, עִיִּין וְחֶקֶר, יִירוּשָׁלַיִם חֲשֵׁל"ו, 146 לַמָּטָה.

60. כְּלוּמֶר, נִיקֵּד פֿה"פ דּוּמָה לִנִּיקֵּד יוֹד הַעֲתִיד, שְׁהִיא בְּקִמָּץ.

61. בַּפּוֹעֲלֵי ל"ג וּבִדְרֵךְ כָּלֵל גַּם בִּל"ר. וְעִיִּין מֵה שְׁהַסְבִּירוֹ חִיּוֹג', דִּיקוּס 60, נוט, 35; רִיב"ג, הַרְקָמָה, ר"ו, רֵאב"ע, צִחוֹת נד ע"ב; מֵאֲזוּנִים, כה ע"ב.

62. הַשּׁוּה טַעַם"מ, BI ע"ב; דְּרָכֵי הַנִּיקֵּד וְהַנִּגְנִינֹת, 16-17, 25-26.

63. הוֹשַׁע יב, ה. ר"י חִיּוֹג' הִבִּיאָו בַּעֲרֵךְ "שׁוּר", אֲבֵל בַּסִּפֵּר בַּעֲלֵי הַכָּפֵל, עֵרֶךְ "שׁוּר" הָעִיר: "וַיִּתְּכֵן לִהְיוֹת מִמֶּנּוּ וַיִּשָּׁר אֶל מֵלֶאךְ (הוֹשַׁע יב, ה)". לְדַעַת רֵאב"ע הוּא מִן הַשְּׁנִיִּים, אֵלֶּא שְׁהוּא מִתְּחִלָּה בַּשֵּׁשׁ "שׁוּר" מִכָּאֵן וּבַשִּׁשִּׁי "שׁוּר" מִכָּאֵן (מֵאֲזוּנִים, נג ע"א-ע"ב; שִׁפְתֵי יִתֵּר, ד ע"א). לְדַעַת הַרְשֵׁב"ם הוּא "מְגוּרַת שָׁב" (פִּירוּשׁוֹ לְבֵר' לֵב, נט).

64. ר' דְּרָכֵי הַנִּיקֵּד וְהַנִּגְנִינֹת, 16; צִחוֹת, נד ע"ב.

65. גַּם וַיִּגָּר מֵאֲבָב (בְּמִד' כב, ג) שְׁהוּא לִשׁוֹן פֶּחַד (ר' הָעֵרַת מ"ג לַפִּסְקָה זֶה) וְגַם וַיִּגָּר אֲבָרָהָם (בֵּר' כֵּא, לר) שְׁהוּא לִשׁוֹן מְגוּרִים. וְשִׁתֵּי הַצִּוּרוֹת הַלָּלוּ הֵן, לְדַעַת חִיּוֹג' (אוֹתִיּוֹת הַנּוֹחַ, עֵרֶךְ "גּוֹר") וְרֵאב"ע (צִחוֹת, נד ע"ב), מְשׁוּרְשֵׁי ע"ו.

66. בֵּר' ח, כֵּא. וְהוּא מִן הַהִפְעִיל (ר' אוֹתִיּוֹת הַנּוֹחַ, נוט, 38; הַרְקָמָה, ר"ו), וְאֵין מִקְוָם בֵּין הַדִּיּוּגְמָאוֹת הַמּוֹבָאוֹת בַּפִּסְקָה שֶׁלְמַעֲלָן.

67. שִׁיעוֹר הַמְשַׁפֵּט: חֲכָמֵי הַדְּקוּק — בַּהֲמַשָּׁךְ נִזְכָּרִים ר"י חִיּוֹג' וְר"ש פֿרַחוֹן, וְאִפְשֵׁר לְהוֹסִיף עֲלֵיהֶם בַּעֲנִיִּין זֶה גַּם אֶת הָרֵאב"ע — סְבוּרִים, פִּי הַקִּמָּץ הַנִּתּוֹן בַּמִּקְרָאוֹת תַּחַת פֿה"פ בַּצִּוּרוֹת כְּגוֹן וַיִּקָּם קִמָּץ חֲטוּף (קִטָּן) הוּא, וְלֹא קִמָּץ רַחֲב. הֵנָּה דְּבִרֵי חִיּוֹג' פֿלִשׁוֹנִים (בַּחֲרָגוֹם רֵאב"ע, דִּיקוּס, 60): "וְאֵם תּוֹסִיף עַל יָשׁוּב, קִיּוֹם, יָמוֹת שְׁהֶם בַּחֲלוּם, וְכֵן חֲבִירֵיהֶם, וְיֹו הַחִיבּוֹר הַפְּתוּחַ שְׁהוּא סִימָן פּוֹעֵל עֵבֶר, תְּפוּל הוֹי"ו שְׁהוּא עִי"ן הַפּוֹעֵל בַּסְּמִיכוֹת הַדִּיּוּרִים וַיִּשָּׂא מֵה שֶׁלְּפָנָיו מְקוּבֵּץ בְּקִמָּץ [בְּמִקְוָר הָעֵרֶב: מִצְּמוּמָהּ בַּאֲלֻקָּמָן. תְּרָגוֹם ר"מ כֶּהֱן: וַיִּשָּׂא הָאוֹת אֲשֶׁר לְפָנֶיהָ בְּקִמָּץ חֲטָף] <לְהוֹרוֹת> עַל הוֹי"ו הַנּוֹפֵל כְּמוֹ וַיְגוֹעַ

55 אותם בחטף קמץ כלומר: וַיִּשָּׁב וַיֵּקָם וַיֵּרָץ וְדוּמִי[הם]⁶⁸. והם אמר[ים] שלא יבא חטף למטה מן הנגינה, ואלו הם חטופי קמץ⁶⁹, ואומ[רים] שאותם חטופי קמץ הם במקום אות הכפל כי רוב פעולות השניים יִקְפְּלוּ לפעמים כגון: שָׁב יִשָּׁב, קָם יִקּוּמָם, רָץ יִרְצֶץ⁷⁰, ואם תאמ[ר] אם כן למה נגרע החטף מן הקמץ בִּין תבין שאירע להם כמו שאירע למלת 'כל' שהוא בקמץ לבדו במקום חטף קמץ⁷¹, והנוקדים אשר החלו תחילה לעשות כך חשבו להקל עָלָם וסמכו על הדעת, כלומר[ר] דבר ידוע הוא שאלה הקמצים במקום חטף קמץ,

56. חטופי קמץ: קמצים חטופים. 57. במקום: מוסיף: חסרון.

61. וסמכו: וחשבו. 61. חטף קמץ: קמצ' חטופין באים.

אברהם וַיָּקָם... והקורא אחד מהנוכחים למעלה בפתחות [היינו בקמץ רחב שפמזהו פפתח. — א"א]... הוא טועה, "עכ"ל. ור' גם ר"ש פרחון, מחברת הערוך, ל"ה (ערך "מול"); ראב"ע, צחות, נד ע"ב. הראב"ע אף מוסיף הסבר דקדוקי לאזהרת הקריאה הזאת: "כי הנה בעבור שהיא התנועה מלעיל הנה נופל על נח נראה לא נח נעלם כלל [אחרי תנועת ק"ח יבוא נח נראה (ט'אהר"ה אלסאכן), עיצור נח בשוא, ואילו אחרי ק"ג יבוא נח נעלם (אלסאכן אללין, סאכן ח'פ') — א"א] ואיך יקראנו ככה [בפתחות] והוא קמוץ [חטופין]". הסבר זה מעוגן, פמוכן, בתורת חייג' (ר' ספר הניקוד, מהדורת נוט, 126).

68. ברי, שלשון "קוראים" במשפט זה הוראתו ע"פ העניין "מנקדים", והמקור בדברי ר"ש פרחון: "ואם תאמר למה אינן קורין בקמץ ושב"א כמנהג כל קמץ חטף? הווי ידע כי ספרים המדוקדקין בשבא עם קמץ הן נקודין" (שם, שם).

69. שיעור המשפט: אע"פ שקריאת הברת פה"פ, כמו קו"ף של וַיָּקָם, היא בקמץ חטוף, אין הספרדים נוהגים לנקד אותה בחטף קמץ, לפי שהיא באה אחרי ההברה המוטעמת ובסוף המלה. בניסוח אחר הדברים נמסרים ב"דרכי הניקוד והנגינות": "ודרך הספרדים לנקוד קמץ תחת חטף קמץ במקום שיש אחריו מבטל קמץ, וסוף פעולה הוא אחד ממבטלי קמץ" (מהדורת לאווינגר, 16 ור' ג"ג עמ' 52). "סוף פעולה" היינו סוף התיבה, הוא המבטל הראשון ברשימת שמונת המבטלים של הקמץ, שמביא ר"מ הנקדן. פאן המקום להעיר, שבמבטא האשפוני שָׁנַח בימה"ב הייתה קריאת ההברה האחרונה בצורות המהופכות של העתיד הקל מע"ו בקמץ ר ח ב, שפמזהו פפתח, ולא בקמץ חטוף. יהיב"י האשפוני נקלע בעניין זה לסתירה בִּין מבטא הממשי לבין תורת חכמי הדקדוק הספרדיים. לטיבו של הקמץ הנידון עיין: ח' ילון, קונטרסים א, 64–65; הני"ל, פרקי לשון, 291; מ' ויינרייך, לשוננו כ"ח/כ"ח (תשכ"ד), 318–319; אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשפוני, ירושלים תשל"ו (דיסרטציה), 537–538.

70. חייג', אותיות הנוח, מהדורת דוקס, 68: "ויכפילו למ"ד אלה הפעלים עולמי העי"ן ויהיה העי"ן ו"ו נעלם". ראב"ע, צחות, ס"ד ע"א: "בעבור שלא יתכן בשניים בנין כבד דגוש שמו זה הכפול במקומו, וכן הוא פוֹנָן פועל עבר" וכו'.

71. השוה "דרכי הניקוד והנגינות", 55. וכך מנוסחים הדברים ב"תוכן עזרא" (מתרגומי-עיוני הורית הקורא): "תיבת כל שהוא בסמיכה או רהוט למטה הימנו במילתו משפטו לינקד בחטף קמץ... נהגו הנקדנים לנקדו בקמץ לבדו מפני שהן מרובין ומשא הוא עליהם לנקדו כולו ושער משפט נקידתו ידוע להם ופוטרים עצמם בקמץ לבדו" (כ"י אמברוזיאנה A. 186, סלוג ברנהיימר מס' 88, דף י"ג ועיין גם בנוסח הורית הקורא המובא אצל ק' לוי, Zur masoretischen Grammatik, Stuttgart 1936, בעמודים לח–לט).

ובדבר הזה שׁוּוּ כל חכמי הדקדוק וכן בחיגו⁷² וכן בפרחון בערך 'מיל'⁷³.
 וכאשר נהפך החטף קמץ של מלת 'כל' לחולם בהפסק⁷⁴ כן יהפכו אלו קמצים
 חטופים לחולם בהפסקה⁷⁵, והדמיון: פֶּל-כליו, וכי יש לי כל ודומ[ניהם]; כן:
 65 וַיָּמָת וַיּוֹסֶף, וַיִּקְרַץ בְּרֵהִיטוֹת, וַיִּקְרַץ בְּהַפְסָקָה; וַיִּזְנֶם, וַיִּזְנֶם וַיִּבְא⁷⁶. וכה
 יֹאמֶר מִן הַשְּׁנִיִּים וַיִּפְעַל בַּחֲסָרוֹן הַטֵּעַם⁷⁷ כמו כן מלעיל, כגון: וַיִּקְסֶם⁷⁸, וַיִּשָּׁב,
 וַיָּמָת, וַיִּלְזֶן⁷⁹, וַיֵּאָרֶם⁸⁰, וַיִּשֶׁם, וַיִּשְׁתֵּם⁸¹, וַיִּכֶן, וַיִּטֵּל⁸⁰, וַיִּחַל⁸², וַיִּגַּל⁸³
 וַיִּנָּף. וַיִּבְא⁸⁴, וַיִּקַּח⁸⁵—מלר' בעבור האל"ף⁸⁶.
 שער נח⁸⁷ למ"ד פעל של ה"א. בהאמר מהם וַיִּפְעַל בַּחֲסָרוֹן למ"ד הפעל⁸⁸
 70 הַטֵּעַם לַמַּעֲלָה עַל שְׁקַל וַיִּפְּן, וַיִּכֶן, וַיִּקֶן, וַיִּרֶף, וַיִּזְזֶן⁸⁹, וַיִּרְבֵּ, וַיִּמָּץ טל,
 וְדוּמִיָּהִם. וכן⁹⁰: וַיִּחַר, וַיִּחַן, וַיִּשַׁע, וַיִּמְחֹחֵם⁹¹, וַיִּתְּעֶץ⁹², וַיִּחַךְ⁹³ וְדוּמִיָּהִם]. וכן⁹⁴:

63. בהפסק: בבא שם הפסקה. 65. 'וימת יוסף': מוסיף: בהפסקה וַיָּמָת.

66. וכה יאמר: ובהאמר. 68. בעבור: בעלילת.

68. האל"ף: מוסיף: שבסוף המלה. 70. על שקל: כמו.

72. החומר החשוב לעניין הנידון נמצא בספר אותיות הנוח, תחילת הפעלים עלומי העיין. ר' הע'
 67 לעיל.

73. צ"ל בערך "מול" (מהדורת שטרן, דף לה ע"א).

74. השוה דקה"ט, מהדורת בו"ש, סעיף 46; טעה"מ, B III ע"א; דרכי הניקוד והנגינות, 55.

75. ראה חיוג', דוקס, 61; צחות, נד ע"ב.

76. צ"ל: וינס ויצא (בר' לט, יב).

77. בחסרון הטעם בהברה האחרונה, המתנקדת משום כך בסגול. השוה רשב"ם, דייקות, לו.

להסבר הניקוד בסגול ראה מה שכתב ר"י חיוג' בס' אותיות הנוח, דוקס, 64.

78. ראה הערת מ"ג לתה"מ, ג ומ"ש לשמ' מ, יח.

79. שני משמעים לצורה זו. ר' חיוג', אותיות הנוח, ערך "לח".

80. ראה או"א, רשימה 68, עמ' 75.

81. ראה פרענסדארף, מחברת המ"ג, 192 הע' 3.

82. שמ"א לא, ג; דה"א י, ג. לדעת הר"ק (זיפרון, 46) גם וַיִּחַל עוד (בר' ח, י) הוא מן ההפעיל

של ע"ו, וזאת בניגוד לדעת חיוג' (אותיות הנוח, ערך "יחל") ובניגוד לדעת ריב"ג בספר ההשגה שלו
 (מסתחלק, מהדורת דרנבורג, 27-28). ריב"ג חלוק על חיוג' באשר לבניינה של הצורה הזאת. הראב"ע
 דוחה את דעת הר"ק מפלי לנקוב בשמו (הפירוש הארוך לס' בראשית, מהדורת פרידלנדר, 48). ור' גם
 בספר ההרפכה לר"א בחור, ערך "ויחל" (פראג 1793, יב ע"א).

83. תה' טו, ט. מעניין גיל ושמחה. וראה בדברי חיוג', ערך "גול" (עיין במקור הערבי).

84. בר' ב, יט. אבל יש מחלוקת בהטעמת "וַיִּבְא לוֹ יִין" (בר' כו, כה), ור' דברי בעל "מנחת שי"

ובעל "אור תורה" על אתר.

85. צ"ל וַיִּקָּא (יונה ב, יא), פגרת כה"י הספרדי.

86. ר' הסברו של הרשב"ם ב"דייקות" שלו, עמ' לו.

87. עיין לעיל, הע' 23.

88. להסברו של צורות העתיד המהופך בגורת ל"ה של הקל ר' חיוג', מהדורת דוקס, 99.

89. צ"ל וַיִּחַן (יחו' כג, ה).

90. ר' הסבר: הרקמה, רה; צחות, נד ע"א; דייקות, לח; דרכי הניקוד והנגינות, 25.

וַיִּחַר⁹⁵, וַיַּעַל, וַיַּעַשׂ, וַיַּעַן, וַיַּעֲטֶה⁹⁶ וַיַּעֲד⁹⁷, דוּמָ[יָהּ]. וכן⁹⁸: וַיַּפֵּן זָנָב, וַיִּרָב בַּת יְהוּדָה.

75 כל וַתַּפְּעַל וַתַּפְּעַל וַתַּפְּעַל נִידוּנִים בְּשִׁיכּוֹנָם כְּמוֹ וַיַּפְּעַל וַיַּפְּעַל⁹⁹ הַנְּבִיִּים בְּלִשׁוֹנָם וּבְדַמּוּתָם וּבְנִינָם, וְהַדְמִיּוֹן: וַיֹּאמֶר, וַתֹּאמְרָ[ן], וַיֹּאמְרוּ: וַיִּשָּׁב, וַתִּשָּׁב, וַיִּשָּׁב וְכֵן כָּלָם. הִנֵּה הַגְּדִתִּי לָךְ הִנֵּה בְּדַמְיוֹנוֹת אִיזָה וַיַּפְּעַל וַיַּפְּעַל לְמַעֲלָה, וְכֵל הַנִּשְׁאָרִים טַעַמ[ם] לְמַטָּה.

80 כֹּל יַפְּעַל תַּפְּעַל יַפְּעַל תַּפְּעַל הַפְּעַל — לְמַטָּה, מִלְכּוּד מִן הַנְּבִיִּים בַּחֲסָרוֹן מִן חֲטוּפִי לְמִ"ד פֶּעַל שֶׁל ה"א¹⁰⁰ עַל שֶׁקָּל: יִגָּל, יִכָּל, וַתִּרְץ, יִחַר, יִחַד, יִמַּח¹⁰¹, יַעַל, יַעַשׂ, הִרָף, הִרָב¹⁰² כְּבַסְנִי.

73. מוֹסִיף: וַיִּסָּר אֶת עֲמוֹ, מִן פִּנֵּה, פִּרְה, רַבָּה.

76. הִנֵּה בְּדַמְיוֹנוֹת: שֶׁהַדְמִיּוֹנוֹת.

91. ב'ר' ז', כג. הִיוּ סְפָרִים שֶׁנִּקְדוּ כֹּאן בְּמִ"ם דְּגוּשָׁה (וְהוּא כְּאִילוּ מִן הַנִּפְעָל), וְעֲלֵיהֶם אוֹמֵר בַּעַל "מִ"ת שִׁי": הֵם סְפָרִים מְשׁוּבָשִׁים וְאֵין לְסִמּוֹךְ עֲלֵיהֶם". ור' גַּם דְּבָרֵי מִנְחָם דִּי לִנְוִיָּאנוּ בְּאוֹר תּוֹרָה שֶׁלוּ (לְבָר' ז', כג). וְעֵינֵינוּ גַם בִּפְרִשׁ"י עַל אַחֵר.

92. עֵינֵינוּ מִחֲבַרְת הַחִי' אֶן הָעִבְרִית, מִהַדוּרַת דְּרִנְבוּרְג, פֹּאֲרִיס 1871, 59; חִיג', דוֹקֶס, 100; הֶרְקֵמָה, רו': מֵאוֹנִים, יֵא ע"א.

93. רֹאה אוֹר", רִשְׁמֵה 1, ע' 4 וּמ"ש לְשִׁמ' יח. ט.

94. עֵינֵינוּ: דִּיקוּת, ל"ח: טַעַמ, BI ע"ב; דְּרָכֵי הַנִּיקּוּד וְהַנְּגִינוֹת, 15, 25; צִחוֹת, נד ע"א; הֶרְקֵמָה, רה: אוֹתִיּוֹת הַנוֹחַ, עֵרֶךְ "עֲלָה".

95. אִם אֵין כֹּאן טַעֲמוֹת שֶׁל הַמַּעֲתִיק, צִרִיךְ לִהְיוֹת, שֶׁנִּתְפַּסֶּה לוֹ לִיחַב"י צִוְרַת וַיִּחַר עֲלֵי אִפּוֹ (אִיּוֹב יט, יא). שְׁהִיא מִן הַבְּנִיין הַקָּל, שֶׁכֵּן הַצִּוְרוֹת הַמּוֹכָאוֹת בִּפְסָקָה פֶּלֶן דּוּגְמָאוֹת לִיז"ד אִתְ"ן פְּתוּחָה (וּמוֹטַעַמֶת) בְּבִנְיַן הַקָּל (צִוְרַת וַיַּעַל עֲשִׂיָּה, כְּמוֹכֵן, לְשִׁמְשׁ גַּם בְּהַפְעִיל); וְהִרִי זֶה בְּנִיגוּד לְדַעַת חִיג', שֶׁהוּא פּוֹעֵל כְּבֹד (הִינֵנוּ הַפְּעִיל), וְעֵינֵינוּ בְּסִפֵּר אוֹתִיּוֹת הַנוֹחַ, עֵרֶךְ "חֲרָה" (בְּמִקּוֹר הָעִרְבִי). וְאִפְשָׁר שֶׁצ"ל כֹּאן: וַיִּסָּר (כִּר' לג, א), לִפִּי שֶׁזֶּה הַצִּוְרָה הַיְחִידָה בְּקֵל בִּפְה"פ חִי"ת פְּתוּחָה.

96. ר' דְּרָכֵי הַנִּיקּוּד וְהַנְּגִינוֹת, 25.

97. צ"ל: וַתִּסָּר (הוֹש' ב, טו).

98. אִלּוּ צִוְרוֹת מִן הַהַפְעִיל. עֵינֵינוּ: דְּרָכֵי הַנִּיקּוּד וְהַנְּגִינוֹת, 46; חִיג', עֵרֶךְ "פִּנֵּה"; צִחוֹת סֵא ע"א. וְאִבֵּי אֶת הַהִסְבֵּר לְנִיקּוּדן שֶׁל הַצִּוְרוֹת הָאֵלֶּה, כְּפִי שֶׁהוּא נִיתֵן בִּידֵי הַרְשָׁב"ם בִּ"דִיקוֹת" שֶׁלוּ. וְהִרִי זֶה לְשׁוֹנוֹ: "אֲבָל בְּלִשׁוֹן מַפְעִיל יֹאמֶר וַיִּרְבֶּה, וַיִּפְּגֶה... נִנְקָדִים בִּפְתַח גְּדוֹל, וְכִשְׁהֵן חֲסִרִין ה"א נִנְקָדִין בִּפְתַח קֶטֶן [= סוּל] וַיִּפֶּן... וַיִּרָב... שֶׁאֵין הַכְּתוּב יִכּוֹל לִוְמַר וַיִּרָב בְּמִקּוֹם וַיִּרְבֶּה... שֶׁאִם כֵּן מִה חִילּוֹק יֵשׁ בֵּין מַפְעִיל שֶׁל חֲטוּפִי לְמִ"ד פֶּעַל לְמַפְעִיל שֶׁל שְׁתֵּי אוֹתִיּוֹת, שֶׁהִרִי מִן שָׁב יֹאמֶר וַיִּשָּׁב... וְגַם לְנוֹקְדוּ בְּמִקְצֵי קֶטֶן [= צִירִי] וַיִּרָב... אִי אִפְשָׁר שֶׁזֶּה הוּא מְשַׁפְּטוֹ שֶׁל חֲטוּפִי פ"י פֶּעַל מִן שָׁב וַיִּשָּׁב... לִכֵּן לֹא יִתְכַּן לְנוֹקְדוֹ כִּי אִם בִּפְתַח קֶטֶן: וַיִּגָּל, וַיִּרָב, וַיִּפֶּן".

99. מְרַבִּית הַצִּוְרוֹת הַמְּהוּפָכּוֹת מַעֲתִיד לְעִבֵּר הֵן בְּלִשׁוֹן הַנְּסַתֵּר, ור' מֵה שֶׁכָּתַב עַל כֶּךָ רִיב"ג בְּהֶרְקֵמָה רַכָּג.

100. הַשׁוּה: דְּרָכֵי הַנִּיקּוּד וְהַנְּגִינוֹת, 49.

101. בְּמִקְרָא אֵין אֵלָּא וַיִּמַּח, כְּלוֹמֵר עִם וי"ו הַהִיפּוּךְ.

102. ר' דְּרָכֵי הַנִּיקּוּד וְהַנְּגִינוֹת, 46; צִחוֹת סֵא ע"א.

כל נֶאֱפֶעַל וְנֶאֱפֶעַל [טעמם] למט[ה] בין מן החסרים¹⁰³ בין מן השלמים, לבד מן הנבנים מן נחי למ"ד פעל של ה"א¹⁰⁴ על שקל נֶאֱפֶן, נֶאֱרֶא¹⁰⁵, נֶאֱעַל, נֶאֱעַן, נֶאֱעַשׂ ודומיהם. כל וְנֶאֱפֶעַל טעמו למט[ה] לבד מן וְנֶאֱבֶר, וְנֶאֱגַשׂ וְנֶאֱשַׁר; אבל נֶאֱבֶר, נֶאֱגַשׂ, נֶאֱשַׁר, יֶבֶר, לִבֶּר, אֶבֶר, מִבֶּר, מִשַּׁר טעמם למטה

85 כדין כל אֶפֶל יֶפֶל תִּפְעַל נִפְעַל מִפְעַל לִפְעַל.
יש מיני וְנֶאֱפֶעַל וְנֶאֱפֶעַל הנבנים בשוה והם משתי תולדות¹⁰⁶ כגון: וְנֶאֱצַר¹⁰⁷, ויקץ¹⁰⁸ דם המכה, וְנֶאֱקֶץ נח מיינו¹⁰⁹, הם מנחי פ"ה פעל של יו"ד ונבנים בבניין נחי <למ"ד> פעל של ה"א כגון: וְנֶאֱקֶן, וְנֶאֱקֶן, וְנֶאֱרַב. וכן¹¹⁰: וְנֶאֱגִז¹¹¹, וְנֶאֱמַד, וְנֶאֱסַב; וְנֶאֱגַל את האבן¹¹², וְנֶאֱדַק, וְנֶאֱרַד, וְנֶאֱחַל¹¹³ הם ממשפחת הכפולים ונבנו בדמות בניין השניים¹¹⁴ כגון: וְנֶאֱשַׁב, וְנֶאֱקַם, וְנֶאֱמַת, וְנֶאֱמַל; וְנֶאֱשַׁב, וְנֶאֱגַל

86. תולדות: משפחות. 90. בדמות: על דמות.

103. ראב"ע בספר צחות שלו: "ובהכנס הוא"ו על האל"ף יעמד כאשר היה [פלומר במלרע] נֶאֱבֶר מן ההר, רק עם היו"ד וחבריו הנשארים [פלומר תי"ו ונו"ן] תהיה המלה מלעיל" (מהדורת ליפמאן, נב ע"א. לעניין צורות ע"ו ראה דף נד' עמ' א' ב').

104. ר' מאזנים, לח ע"א.

105. ר' הספרו של חייג' להבדל שבין צורת נֶאֱרַא לצורת נֶאֱרַא בספר אותיות הנוח, ערך "ראה". והשוה גם צחות, נג ע"ב.

106. השוה שימוש של יהב"י בשורש יל"ד לעניין תצורת הפעלים בשורות 22, 29, 33 למעלה.

107. בר' ב, יט. וכך פותח הרמ"ה בספר מסורת סייג לתורה, ערך "יצר": "תריץ במעשה בראשית, קדמאה (בר' ב, ז) מלא בתריץ ידי"ן וחד קרי וחד לא קרי, תנייא (בר' ב, ט) חסר חד יו"ד כתיב".

108. צ"ל: וְנֶאֱצַק (מל"א כב, לה). אשר לתנועת הסגול ראה הרקמה, שטט.

109. בר' ט, כד. מ"ש על אתר: "כתב המכלול יופי (לויקץ נוח) ביו"ד האית"ן לבד יו"ד השרש נעלמת עכ"ל. דובריו אלה נפלאו ממני כי בכל הספרים בשני ידי"ן וכן כתב הרמ"ה ז"ל" (אבל במקומות אחרים, כגון תה' עח, סה, הפתיב המסורתי הוא ביו"ד אחת, ור' "מנחת שי" לבר' כח, טז). אשר לסגול, שהוא חילופו של הפתח, ראה בדברי חייג', ערך "שום"; ריב"ג, הרקמה, קיט (בסוף שער ח-ט).

110. השוה צחות, נה ע"א; מאזנים, נט ע"א.

111. הערת מסורה גדולה לבמד' יא, לא: "ב' בתרי לישני" [וְנֶאֱגִז שלויס (במד' יא, יא) — וְנֶאֱגִז את ראשו (איוב א, כ)]". ור' גם או"א, רשימה 59, עמ' 63.

112. הערת מ"ק ומ"ג לחה' טז, ט: "ב' בתרי לישני" [לשון גיל ולשון גלילה]. ור' גם או"א, שם שם.

113. מלשון תחילה ומלשון חיל ופחד (שמ"א לא, ג; דה"א י, ג). ר' הערת מ"ג לשמ"א לא, 3 (פרענסדארף, מחברת המסורת הגדולה, ערך "יחל". וראה שם, הערה 3); ר"י חייג', אותיות הנוח, ערך "חול".

114. לפי ר"י חייג' בהקדמתו לפועלי הכפל (מקור ערבי, מהדורת יאסטרוב, 222–223; מהדורת נוט, 100) ההברה האחרונה בצורות המהופכות של פועלי ע"ע היא בקמץ חטוף, כמזהרה האחרונה בפועלי ע"ו (ר' לעיל, הע' 67); חייג' עצמו מדבר שם גם על דמיון צורות ע"ו וע"ע.

כבודי¹¹²; אחר אשר נבנו בדמות בניינים אחרים הם נידונים בשיכונם בדמות בניינים¹¹⁵. ויָדַע, ויָרַע, וַתִּתֶּעַ הֵם מִג' משפחות¹¹⁶ ודמות אחר לשלשתם¹¹⁷ וטעמם למעלה.

כל אָפֶּעַל יִפְּעַל הַפֶּעַל נִפְּעַל לְהַפֶּעַל שֶׁכֵּן טַעַם[ם] לַמָּטָה בֵּין שֶׁהֵם מִן 95
הַשְּׁלֵמִים בֵּין שֶׁהֵם מִן הַחֲסָרִים לְבַד מִמֶּלֶת הַשְּׁמֶר שֶׁהוּא בְּכָל הַמִּקְרָא לַמַּעֲלָה,
כִּי אִם בַּמָּקוֹם אֶחָד: הַשְּׁמֶר וְהַשְּׁקֵט אֶל-תִּירָא, ל' לרע¹¹⁸. ויִפְּעַל, כֵּל ויִפְּעַל,
שֶׁכֵּן טַעַם לַמָּטָה לְבַד מֵאֵלֶּה הַמּוֹבָאִים הֵנָּה: ויִנָּחֵם לַמַּעֲלָה, ב'מ'ב' ¹¹⁹ לַמָּטָה:
ויִנָּחֵם יִצְחָק, ויִנָּחֵם כְּרוֹב חֲסִידוֹ¹²⁰; כֵּל ויִאָּסֵף מַלְעִיל, ב'מ'ב' מַלְרַע: ויִאָּסֵף
מִשֶּׁה, ויִאָּסֵף <כָּל> אִישׁ יִשְׂרָאֵל¹²⁰; ויִאָּסֵף¹²¹, ויִנָּחֵם, ויִלָּחֵם¹²², וַתִּתְּ(ת)פָּעֵם.
100 יִתְּפַעַל תִּתְּפַעַל תִּתְּפַעַל תִּתְּפַעַל הֵם וְדוּמִיָּהֶם שִׁיכּוֹן טַעַם[ם] לַמָּטָה בֵּין
בְּשָׁלֹם בֵּין בַּחֲסָרוֹן. כֵּל חֲטוּפֵי פ"ה פֶּעַל שֶׁל נו"ן נִידוּנִים בְּשִׁיכּוֹן טַעַם כְּשֵׁלִמִים.
וְכָל פְּעִילֵי הַשְּׁנִיִּים הַכְּפּוּלִים¹²³ שֶׁכֵּן טַעַם לַמָּטָה כְּגוֹן: יְרוּמָם, יְקוּמָם,
וַתְּכֻנֶן, לְרוּמָם אֶת-בֵּית, וְדוּמִיָּהֶם.

91. בדמות בניינים אחרים: בדמותם בבנינים אחרים. 92. בניינים: בניינים.

96. ל' לרע: שהוא מלרע. 99. ותפעם: מוסיף: כלם מלעיל.

115. צ"ל: בניינים.

116. משלוש גזרות: פ"י, ע"ו (לפי חיוג' וריב"ג), ל"ה.

117. השוה: דייקוּת, מא.

118. לית מלרע, היינו שרק בפסוק המצוטט למעלה (ישע' ז, ד) מלת השמר היא בטעם מלרע. ור' רשימה 373 (שיטה מן חד וחד מלרע, וכל קריא מלעיל) בספר "אכלה ואכלה" (מהדורת פרענסדארף, עמ' 172) ורשימה 73 בדקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק, עמ' 68.

119. בר מן ב', כלומר: להוציא שתי פעמים.

120. ר' הערת מ"ג לבר' כד, סז; או"א, רשימה 13, עמ' 21, רשימה 68, עמ' 76.

121. הערת מ"ג לבר' כה, ח: "ז', ה' לעיל וב' מלרע". ור' גם מ"ג לכמד' יא, ל; או"א, רשימה

68, עמ' 75.

122. ר' מאזנים, יא ע"ב.

123. במונח "שני כפול" מגדיר אבן ג'נאח (בעקבות המדקדקים הערבים) את פועלי הכפל (סבב וכד'). שימוש של יחב"י במונח זה לגבי צורות הפיעל מע"ו הוא, פנראה, בעקבות הסברו של הראב"ע (צחות, סד ע"א) לצורות הנ"ל: "בעבור שלא יתכן ב ש נ י ים בניין כבד דגוש שמו זה הכפול במקומו" (ההדגשה שלי — א"א). ור' הערה 70, לעיל.

המרפכים המחוברים

(להבהרת המושגים "כולל" ו"מחובר")

ביבליוגרפיה

1. אורנן, עוזי, כולל ומחובר, "לשוננו", פרך ל"ה (תשל"א).
2. אור, משה, כולל ומחובר במבנה השטח ובמבנה העומק, "בלשנות עברית חפ"שית", חוברת 9 (תמוז תשל"ה).
3. פהן, דניאל רוני, "כולל ומחובר" והקדוק הגנראטיבי, "לשוננו", פרך ל"ח (תשל"ד).
4. צדקה, יצחק, המשפט המחובר המשפט הפולל, "מעלות" ל (ניסן-אייר תשכ"ט); "מעלות" לא-לב (תמוז-אב תשכ"ט).
- א. צדקה, יצחק, משלימי הפועל בעברית החדשה, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים 1974.
5. Bach, E. and R.T. Harms, ed., *Universals in Linguistic Theory*, Holt, Rinehart & Winston, N.Y. 1968.
6. Chomsky, N., *Syntactic Structures*, Mouton & Co., The Hague 1957.
7. — *Aspects of the Theory of Syntax*, M.I.T. press 1965.
8. — "Remarks on Nominalization", in Jacobs & Rosenbaum, ed. *Readings in ...* (See no. 15).
9. Dougherty, R.C., "A Grammar of Coordinated Conjoined Structures", *Language*, Vol. 46, no. 4 (1970), pp. 850-898.
10. — "Review of Coordination by Dik S.C.", *Language*, Vol. 46, No. 3 (1969), pp. 624-636.
11. Eckersley C.E. and J.M., *A Comprehensive English Grammar*, Longmans, 1961.
12. Fillmore, C.J., "The case for case", in Bach & Harms, ed., *Universals...* (See no. 5).
13. Fillmore C.J. and D.T. Langendoen, *Studies in Linguistics Semantics*, Holt, Rinehart & Winston, N.Y. 1971.
14. Gleitman, L.R., "Coordinated Conjunctions in English", in Reibel & Schane, eds., *Modern Studies...* (see no. 23).
15. Jacobs & Rosenbaum, *Readings in English Transformational Grammar*, Gin & Com., 1970.
16. Jackendoff, R. *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, M.I.T Press, 1972.
17. Koutsoudas, A., *Writing Transformational Grammars*, Mc Graw-Hill Book Comp., N.Y. 1966.
18. Lakoff, R., "If's, And's and But's About Conjunctions", in Fillmore & Langendoen, eds., *Studies in...* (See no. 13).

19. Lakoff, G. and S. Peters, "Phrasal Conjunction and Symmetric Predicate", in Reibel & Schane, eds., *Modern Studies*. . (See no. 23, pp. 113-142).
20. Lyons, J., *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press, 1968.
21. Mc Cawley, J.D., "The Role of Semantics in a Grammar", in Bach & Harms, eds., *Universals*. . (See no. 5).
22. Ross, J., *Constraints on Variables in Syntax*, M.I.T. Ph.D. dissertation, 1967.
23. Reibel, D.R. & S.A Schane, *Modern Studies in English — Readings in Transformational Grammar*, New Jersey 1969.
24. Schachter, P., "Constraints on Coordination", M.S. 1974.
25. Smith, C.S. "Ambiguous Sentences with And", in Reibel & Schane eds., *Modern Studies*. . (See no. 23), pp. 75-79.
26. Perlmutter, David M., "The Two Verbs Begin", in Jacobs & Rosenbaum, eds., *Readings in*. . (See no. 15), pp. 107-119.
27. Wright, W., *A Grammar of the Arabic Language*, Cambridge University Press, 1964.
28. Quirk, R. and S. Greenbaum, *A University Grammar of English*, Longman, 1974.

1.0 מבוא

1.1 ספירה כללית

סוגית המשפט המחובר והכולל עדיין לא ירדה מעל הפרק. מחקרים חדשים מפרי עטם של בלשנים גנראטיביים ראו אור בכתיבת מדעיים שונים בשנים האחרונות. שלוש גישות מתבלטות מתוך המחקרים: (א) גישה טראנספורמאטיבית, (ב) גישה גנראטיבית, (ג) גישת ביניים, טראנספורמאטיבית-גנראטיבית (ר' פרקים 2-3).

גם בלשנים עבריים נדרשו לסוגיה זו. פורסמו מאמרים מפרי עטם של המחברים: בן-גורן, צדקה, אורנן, ד' פהן ואור (ר' ביבליוגרפיה). קיימת התלבטות בעצם הגדרת המונחים "כולל" ו"מחובר". אורנן וכהן בולטים בגישתם הסמאנטית (פרקים 4-5): הם מאמצים להם את ההשקפה, כי המונחים הללו מציינים תבניות עומק, הוה אומר: משפט המתפרש כשוה משמעות לשני משפטים (או יותר) מכונה "משפט מחובר", גם אם על פני השטח הוא נראה משפט פשוט; ולהפך, משפט המכיל על פני השטח שני פעלים (או יותר), אך מציין "פעולה אחת", מכונה "משפט כולל". אור מסתייג מגישתם, באשר הוא מפריד במינוח בין תבניות עומק לתבניות שטח. גישתו של אור נראית לי. אך דא עקא: מסתבר, כי גם לגבי תבניות העומק הדעות חלוקות, ואין פירוש חד-משמעי לטיפוסי המשפטים השונים (פרקים 7-5). זאת ועוד. קיימים גם חילוקי דעות לא רק לגבי הפירושים, אלא אף לגבי

הפקתם של המשפטים, אם בדרך הגנראטיבית ואם בדרך הטראנספורמאטיבית. סוגית "הפעולה האחת", המתממשת על פני השטח בשני פעלים — פ+פ — נידונה מחדש בפרקים 8-9.

בתחום המשפט הכולל והמחובר יש מייחסים מעמד אחר לגופים ראשון ושני לעומת השלישי ("אכלתי ושתיתי" לעומת "הוא אכל ושתה") ויש נמנעים מפך. עניין זה מובהר בפרק 10. פרק 11 מוקדש לפרשת חברותם של מרפיבים מחוברים, שלא נידונה עד פה בתחביר העברי. מסתבר, כי הפלל הגנראטיבי המקובל "א ← א + א..." "חזק" מדי, ויש לו מגבלות ותנאים המגדירים את תחולתו.

המסקנה העולה מן הדיון הכללי היא, כי מצב המחקר היום אינו מאפשר לנו להכריע, כיצד להפיק מרפיבים מחוברים, אם בדרך הגנראטיבית ואם בדרך הטראנספורמאטיבית. יש פנים לכאן ולכאן, והשאלה נשארת פתוחה. זו המסקנה הסופית בפרקי הסיכום 12-16. מתוך גישה זו הופקו מרפיבים גם בדרך הגנראטיבית (פרק 14) וגם בדרך הטראנספורמאטיבית (פרק 15). לבסוף, בפרק 16 הובאו טיפוסים שונים של מרפיבים מחוברים עם הצעה מפורטת כיצד לכנותם ללא אפשרות של דו־משמעות.

1.2 הצעה למינוח חדש

הפירושים השונים שניתנו למונחים "מחובר", "כולל", "משפט מחובר", "משפט כולל", "צירוף מחובר" ו"צירוף כולל" הם רבי־משמעות וגורמים למבוכה ולבלבול (ר' רשימה אצל אור, וגם היא לא שלמה). יש למקד את הדיון בתבניות עצמן, אם בתבניות התשתית ואם בתבניות השטח, כל רובד בנפרד. אין לערבב תבניות עומק עם תבניות שטח בקביעת המינוח (ר' אור, עמ' 1-2). אין לכנות משפט מסוים "משפט מחובר" רק מפני שמישהו סבור על פי תיאוריה מסוימת, שהוא מורכב משני משפטי רקע שונים, או מפני שהוא עשוי להתפרש כשוה משמעות לשני משפטים שונים. וכן לא יכונה כ"משפט כולל" משפט המורכב משני פעלים או יותר רק מפני שמישהו סבור, כי הוא מתפרש באיזו צורה שהיא כ"פעולה אחת".

הגדרת המונחים העבריים "כולל" ו"מחובר" אף היא טעונה שינוי ובדיקה מחדש. המונח "כולל" ובייחוד "משפט כולל" נעשה טעון משמעויות סותרות, ואולי מן הדין לותר עליו. אף המונח "משפט מחובר" הוא דו־משמעי ומוסיף על הבלבול והמבוכה, שכן הוא מציין גם את המשפט המורחב המכיל בתוכו מספר משפטים וגם את כל אחד מן המשפטים המחוברים עצמם. מוטב להפריד בין שני מבנים אלו. ההצעה היא לכנות את המשפט המורחב המכיל בתוכו שני משפטים או יותר כ"משפט חובר"¹ ואת כל אחד מן האיברים־המשפטים המאוחים זה בזה כ"משפט מחובר". הוא הדין לגבי הצירוף: "צירוף חובר" לעומת "צירוף מחובר".

1. אם נהגנו עד פה לכנות את המרפיבים המחוברים "צירוף כולל", מן הדין היה לכנות גם את המשפט המחובר המורחב (המורכב ממספר משפטים) אף הוא "משפט כולל". שהרי אף הוא מורכב משני מרפיבים א + א, אלא שכאן כל מרפיב הוא משפט ולא צירוף.

לאור הנאמר אגדיר את המונחים החדשים כדלקמן:

(א) "משפט חובר" או "צירוף חובר" הוא משפט או צירוף, המכיל בתוכו מספר משפטים מחוברים או מספר צירופים מחוברים (לפי הסדר). באנגלית —

Phrase Conjunction, Sentence Conjunction.

(ב) "משפט מחובר" או "צירוף מחובר" הוא כל אחד מן המשפטים המחוברים או כל אחד מן הצירופים המחוברים (לפי הסדר). באנגלית: Phrase Conjunct, Sentence Conjunct.

1. משפט חובר: אהוד נסע לחיפה (משפט מחובר), דן נסע לת"א (משפט מחובר) ורמי נסע לירושלים (משפט מחובר).

המשפט החובר הנ"ל מורכב משלושה משפטים מחוברים, וכל אחד מהם הוא משפט מחובר או מרכיב מחובר או בקיצור — מחובר.

(2) צירוף חובר: השוטר הסקרן והער (חובר לואי) חשד במשוטט ועצר אותו (חובר נשוא) במהירות ובתקיפות (חובר תיאור).

כל אחד מן הצירופים הנ"ל יכונה צירוף חובר (הסקרן והער; חשד... ועצר...; במהירות ובתקיפות), וכל מרכיב שבו הוא צירוף מחובר, מרכיב מחובר או מחובר (הסקרן, הער, חשד במשוטט, עצר אותו, במהירות, בתקיפות). ניתן גם לנסח כך: לואי מחובר (הסקרן), צירוף פועל מחובר (חשד), תיאור מחובר (במהירות, בתקיפות).

כדי למנוע אי-הבנות אין לכנות את המשפט הנ"ל, משפט מס' 2, "משפט כולל" או "משפט מחובר". הוא משפט (ללא שום מלה מאפיינת) בעל שני לואים מחוברים ושני נשואים מחוברים ושני תיאורים מחוברים.

(3) אהוד התעורר, התרחץ, אכל והלך לביה"ס. המשפט הנ"ל הוא משפט בעל 4 נשואים מחוברים. א: משפט בעל צירוף נשואי חובר.

(4) שמעתי שאהוד נסע לת"א ודן נסע לחיפה.

משפט משובץ חובר: שאהוד נסע... לחיפה.

משפט משובץ מחובר: אהוד נסע לת"א; דן נסע לחיפה.

2.0 גישות שונות בדקדוק הגנראטיבי-הטראנספורמאטיבי

בתחום הדקדוק הגנראטיבי-הטראנספורמאטיבי קיימות שלוש גישות להפקת מרכיבים מחוברים.

(א) גישה טראנספורמאטיבית (בעיקרה) — המרכיבים המחוברים מופקים מתוך גלגול של משפטים המתגלגלים למשפט אחד ע"י גלגול של צמצום. חסידי גישה זו הם חומסקי (1957, עמ' 34; 1965, עמ' 212, הערה 9), קאוטסודס (1966, עמ' 232) וגלייטמן (1969, עמ' 80). למשל:
אהוד אכל ואהוד שתה ⇐ אהוד אכל ושתה

אכלתי תפוח רך + אכלתי תפוח טרי \Leftarrow אכלתי תפוח רך וטרי.
(ב) גישה גנראטיבית (בעיקרה) — המרפיבים המחוברים מופקים ע"י כללי יצירה בתשתית. חסיד גישה זו הוא בעיקר דגרתי (1969, עמ' 630–631; 1970, עמ' 864). ובמידה מסוימת גם רוס (1967, עמ' 89).

כללי יצירה מעין אלו קיימים בתשתית:
 $m \leftarrow m + m + m$; $z'' \leftarrow z'' + z'' + z''$; $z'' \leftarrow z'' + z'' + z''$; $z'' \leftarrow z'' + z'' + z''$...
צ"פ. . .

ע"פ כללים אלו מופקים משפטים בעלי צ"ש מחוברים, צ"פ מחוברים ומשפטים מחוברים.

(ג) גישה טראנספורמאטיבית וגם גנראטיבית. משמעות המשפט היא הקובעת, אם נפיק את המחוברים ע"י גלגול של משפטים או ע"י כללי יצירה במישורין. חסידי גישה זו סבורים כי לשתי הדרכים יש "משמעויות שונות": הראשונה מפיקה מחוברים "פרודים", והשנייה מפיקה מחוברים "דבוקים"².

אהוד ודן גרו בשני חדרים נפרדים — המשפט גולגל משני משפטים.

אהוד ודן גרו יחד — המשפט הופק ע"י כללי יצירה.

אהוד ודן חכמים — המשפט גולגל משני משפטים.

חסידי גישה זו הם בעיקר ליקוף ופטרס ושרלוטה סמית (ר' ביבליוגרפיה). ניתן לצרף אליהם גם את מק-קאולי, למרות שהוא חולק על לייקוף ופטרס. מאחר שדניאל כהן ומשה אור מושפעים במישורין או בעקיפין מגישת לייקוף ופטרס, מן הראוי להקדים ולהסביר גישה זו ביתר פירוט. ייתכן שגם ע' אורנן מושפע מגישה זו.

עד כמה שידוע לי רוס (עמ' 89) הוא שניסח את החוק המפיק מרפיבים מחוברים: $a \leftarrow a + a + a$... מרפיבים מחוברים אלו עשויים להיות צירופים שמניים או משפטים:

(א) $z'' \leftarrow z'' + z'' + z''$; (ב) $m \leftarrow m + m + m$...

לייקוף ופטרס כינו את החוק הראשון: חוק חיבור הצירופים (עמ' 114; ור' גם אורנן, עמ' 274, כללים מס' 7, 9) ואת החוק השני — חוק חיבור המשפטים (עמ' 113; ור' אורנן, עמ' 274, כלל מס' 1). החוק הראשון יפיק משפטים כמו א', והחוק השני יפיק משפטים כמו ב':

א. (1) אהוד ואחותו למדו היסטוריה. (2) אהוד למד היסטוריה ותנ"ך.

ב. (2) אהוד למד היסטוריה ואחותו למדה תנ"ך. (2) אהוד למד היסטוריה ואחותו ניגנה בפסנתר.

2. מק-קאולי (עמ' 152) מסמן את המרפיבים המחוברים הדבוקים במאפיין joint +, ואת המרפיבים המחוברים הפרודים ב-joint -. קירק (עמ' 273) מכנה את הדבוקים combinatory, ואת הפרודים segregatory.

3.0 גישת לייקוף ופטרס

לייקוף ופטרס הם שהגו את הרעיון, כי יש להבדיל בין פעולות (או נשואים) בעלות אופי משותף או הדדי לבין פעולות בעלות אופי נפרד. והבדל זה, לדעתם, חייב למצוא את ביטויו בתבניות עומק שונות. כאשר אופי הפעולות הוא נפרד, יופק המשפט ע"י כלל חיבור המשפטים. משפט כמו "דני נסע לאירופה וטייל שם" נתגלגל משני משפטים נפרדים, מאחר ששתי הפעולות נעשו בנפרד. לעומת זה משפטים בעלי צירופים שמניים מחוברים (נשואים או מושאים) עשויים להיות חד-משמעיים או דו-משמעיים.

1. ראובן ושמעון צחקו

מתפרש שני פירושים:

1. (א) ראובן ושמעון צחקו ביחד (נוצר ע"י כלל חיבור הצירופים).

(ב) ראובן ושמעון צחקו בנפרד (נוצר ע"י כלל חיבור המשפטים).

לעומת זה משפט כמו:

2. ראובן ושמעון יודעים מה הם עושים

הוא חד-משמעי, משום שלא תיתכן כאן "משמעות משותפת"³:

* ראובן ושמעון יודעים ביחד מה הם עושים.

מכאן שהמשפט הנ"ל נתגלגל משני משפטים מחוברים:

2. (א) ראובן יודע מה הוא עושה + (ב) שמעון יודע מה הוא עושה.

סרטוטים עציים שטוחים

סרטוט ב' — תבנית עומק

סרטוט א' — תבנית עומק

ראובן ושמעון צחקו ב נ פ ר ד

ראובן ושמעון צחקו ביחד

מ
שמעון צחק

מ
ראובן צחק

צ"פ
צחקו

צ"ש
ראובן ושמעון

סרטוט ג' — תבנית על פני השטח

ראובן ושמעון צחקו

צ"פ

צ"ש

ראובן ושמעון צחקו

3. לייקוף ופטרס סבורים (עמ' 115), כי משפט המכיל צירוף שמני מחובר המוצרך ע"י פועל

סטאטי (לא פועל עשייה) נתגלגל ממשפטים נפרדים.

פועל סטאטי: ידע, הבין, זכר, הכיר...

פועל לא-סטאטי: הודיע, הקים, שבר, קפץ...

פועל סטאטי עשוי לכלול שמות תואר: קרח, חכם, עקשן, עיור...

סרטוט א', המתאר את המשפט בעל "המשמעות המשותפת", נשאר כמות שהוא גם על פני השטח — סרטוט ג'. ואילו סרטוט ב' — ב"משמעות הנפרדת" מתגלגלים שני המשפטים למשפט אחד בתבנית המתוארת בסרטוט ג'. לעומת זה משפט כמו מס' 2: "ראובן ושמעון יודעים", יש לו תבנית עומק אחת ומשמעות אחת — סרטוטו יהיה סרטוט ב'; על פני השטח — תתואר תבניתו בסרטוט ג'.

4.0 גישת עוזי אורנן

ע' אורנן מעניק משמעות סמאנטית למונחים כולל ומחובר. כולל — כאשר המחברים מציינים פעולה אחת, והמשפט הופק ע"י הכלל: $פ \leftarrow פ + פ + פ$. . . (אורנן, עמ' 289–290). מחובר — כאשר המחברים מציינים פעולות נפרדות, והמשפט הופק ע"י הכלל: $מ \leftarrow מ + מ + מ$. . . (אורנן, עמ' 276–277). ואלו דבריו של ע' אורנן על המשפט המחובר (עמ' 275):

"כל מה שהתפתח מהדרך הראשונה, ז"א מכלל (1) $מ \leftarrow מ + מ$, יהיה משפט מחובר, וכל מה שנובע מפיתוח כלל (2) ללא שימוש בכלל (1), ז"א $מ \leftarrow צ"ש$ — צ"פ, יהיה בגדר משפט פשוט, משפט כולל או משפט מורכב". ובהמשך: "משפט כולל הוא משפט שבתהליך היוצרותו התפצל סמל אחד, שאיננו הסמל מ, לשני סמלים זהים לו, המחברים ביניהם ע"י +".

במלים אחרות, בכל משפט עלינו לבדוק יפה ולברר כיצד נוצר המשפט — ממשפט אחד (כולל) או משני משפטים (מחובר). כיצד נבדוק זאת? ע"י קריטריון המשמעות. קריטריון זה הופך למעשה את המונחים כולל ומחובר למונחים סמאנטיים, ומעניק להם פירוש סמאנטי ולא תחבירי, וזאת בניגוד לדעת דניאל כהן, הסבור שגישתו של אורנן היא תחבירית-מבנית (כהן, עמ' 202). אין שום הבדל בגישה היסודית בין אורנן לבין כהן. שניהם מסתמכים על קריטריונים משמעותיים ושניהם מגדירים את המושגים "כולל" ו"מחובר" הגדרה סמאנטית. אמנם יש ביניהם חילוקי דעות על פירושיהם של משפטים מסוימים, אך אין ביניהם חילוקי דעות על העיקרון. למשל, יש חילוקי דעות על פירושו של המשפט: ראובן ושמעון אכלו (כהן, עמ' 200, 204). כהן דן בפעלים הדדיים, ואילו אורנן אינו עוסק בהם.

קריטריון המשמעות מחייב לבדוק בכל משפט את הנשוא המחובר ולענות על השאלה הבאה: האם הפעלים המאוחים מביעים פעולה אחת או פעולות נפרדות. או גם זה וגם זה? מספר הנושאים המאוחים אין לו חשיבות. משפט כולל — משמע פעולה אחת. הפעולה האחת עשויה להיות מובעת בשתי צורות, אם בפועל אחד ואם בשני פעלים או יותר.

4. כבר במאמרי, ס' 8.5, קבעתי, "כי משפט כולל (בעל נושאים מקבילים) התגלגל ונוצר ע"פ חוקי טראנספורמציה מסוימים משני משפטי רקע פשוטים, ואילו משפט פשוט בעל חלקים מקבילים שאינם נושא לא התגלגל לדעתי משני משפטי רקע, אלא הוא עצמו משפט רקע שאחד מחלקיו הוכפל וחו לא". כעת איני מחזיק בדעה זו, אך גם אז לא נתתי כל הסבר סמאנטי להבדל בין שתי דרכי ההפקה של מרפיבים מחוברים.

(א) פועל אחד (ויהיה מספר הנושאים אשר יהיה):

ראובן ושמעון אכלו.

הילד והילדה רצו.

האיש האשה וילדיהם ישבו.

(ב) שני פעלים או יותר, המכוונים לאותה פעולה:

הוא חזר ואמר (= אמר שנית).

לדעת אורנן בשני המקרים יש פעולה אחת והמשפט נוצר ממשפט אחד בתשתית. בניסוח הדקדוק הגנראטיבי לא הופעל הכלל: $m \leftarrow m + m$, אלא סמלים אחרים התפצלו:

בסוג א' הופעל הכלל: $צ''ש \leftarrow צ''ש + צ''ש \dots$

בסוג ב' הופעל הכלל: $פ \leftarrow פ + פ \dots$

משפט מחובר — משמע פעולות נפרדות המובעות בשני פעלים או יותר:

הילד רץ והילדה ישבה.

ראובן קם ונפל.

הילד הלך ועוד מעט יחזור.

הילד מיהר והנה הוא מגיע.

האיש הציץ ונפגע.

הוא התקרב וישב.

משפטים דו־משמעיים — משפטים מסוימים בעלי פעלים מחוברים עשויים להיות דו־משמעיים, כלומר, עשויים לציין פעולה אחת או שתי פעולות — הפול לפי ההקשר וכונת המבצע אותם.

מ ח ו ב ר

פ ו ל ל

הוא חזר (אל הבית) ואמר

הוא חזר ואמר (= אמר שנית)

הוא קם (מן הפסא) ו(אח"כ) יצא.

הוא קם ויצא (= יצא פתאום)

דניאל ר' כהן מציע גישה סמאנטית, השונה מגישתו התחבירית של עוזי אורנן (ר' כהן, עמ' 204, ס' 5.2), ואלה דבריו: אין 'פולל ו'מחובר' מונחים תחביריים כלל. אלה הם מונחים סמאנטיים המשיבים על השאלה "האם מדובר בפעולה אחת או בשתי פעולות נפרדות?".

דעתי היא, כאמור, שאין שוני עקרוני ביניהם. דניאל כהן אימץ את גישתו של אורנן, והוסיף לה את גישתם של לייקוף ופטרס באופן חלקי; חלקי — מאחר שהוא לא עסק בכלל במשפטים בעלי משמעות קומיטאטיבית.

משפט בעל נושא פולל — תבנית משפט כזה על פני השטח היא (צ"ש +

צ"ש) — צ"פ (ר' סרטוט ג' שבסעיף 3):

ראובן ושמעון אכלו; ראובן ושמעון צחקו.

עוזי אורנן דן במשפט בעל תבנית זו, ורואה בו בעיקר משפט חד-משמעי המציין פעולה אחת, ועל כן מכנה אותו משפט כולל (אורנן, עמ' 285–286). ד' כהן אינו חולק על כך (כהן, עמ' 202–203), אך מתנה זאת באי-הופעת מושאים במשפטים מן הטיפוס הנ"ל (בסוף מאמרו). מוזר הדבר, שבהקשר זה הוא אינו מביא את גישתם של לייקוף ופטרס, הסבורים, שגם משפטים מן הסוג הנ"ל עשויים להיות דו-משמעיים (ר' ס' 3).

אכלו ביחד; אכלו בנפרד;

צחקו ביחד; צחקו בנפרד.

5.0 פעלים הדדיים

התבנית (צ"ש + צ"ש) — צ"פ עשויה גם לציין פעלים הדדיים:

1. משה ושרה התחתנו (כהן, עמ' 202).
 2. משה ושרה רבו / התקוטטו / הסתכסכו / התפתבו.
 3. משה ושרה הכו זה את זה / קיללו זה את זה.
- כהן רואה במשפטים הנ"ל (חוץ משני האחרונים) משפטים דו-משמעיים (כהן, עמ' 202) —

(א) אם משה ושרה אינם אחים, המשפט הנ"ל עשוי לקבל משמעות הדדית, ומשה ושרה עשויים להיות זוג נשוי. ע"פ לייקוף ופטרס (עמ' 134) הפועל ההדדי מחייב נושא בריבוי כבר בתשתית, ובמקרה שלנו צ"ש מחוברים בתשתית. ע"פ דניאל כהן יש לפנינו פעולה הדדית, וע"פ גישתו כל פעולה הדדית היא פעולה אחת, ועל כן המשפט הוא כולל לפי הגדרתו.

לפי זה התבנית העמוקה ע"פ לייקוף ופטרס וע"פ כהן היא:

צ"ש — צ"פ

משה ושרה התחתנו

(ב) אך אם מדובר בזוג לא נשוי או באח ואחות, המשפט הנ"ל עשוי להיות שוה-משמעות לשני המשפטים הבאים ואז, לדעתו של כהן, יש לפנינו משפט חובר, מאחר שמדובר בשתי פעולות נפרדות:

4. משה התחתן, ושרה התחתנה.

מוטב היה להציג את תבנית שני המשפטים המחוברים בצורה הבאה:

5. משה ומישהי התחתנו, ושרה ומישהו התחתנו.

בצורה זו רואים בעין שכל משפט דומה לרעהו ותבנית כל אחד מהם דומה לתבניתו של כל משפט הדדי. למעשה יש לפנינו חיבור של שני משפטים הדדיים. לייקוף ופטרס מציגים את תבניתו של משפט בעל משמעות קומיטטיבית — "אהוד ורמי טילו זה עם זה" — כתבניתו של משפט בעל משמעות הדדית (לייקוף ופטרס, עמ' 128–129), וזוהי נקודת התורפה של גישתם, המטילה ספק בכל התיאוריה הדקדוקית שהציגו. כהן, כאמור, אינו דן בקומיטטיביות, ואין במאמרו

תשובה על השאלה: האם במשפט קומיטאטיבי יש לפנינו משפט מחובר או משפט כולל (ע"פ המינוח שלו)? או בניסוח אחר: האם בפעולה קומיטאטיבית יש פעולה אחת או פעולות נפרדות?

6. למשל: אהוד ודן שתלו ביחד עצים בגן.

דרך אגב, המשפט "משה ושרה התחתנו" במשמעות הלא-הדדית (משה ושרה אח ואחות) עשוי לקבל גם משמעות קומיטאטיבית: משה ושרה התחתנו ביחד (באותו זמן ובאותו אולם), ולפי לייקוף ופטרס גם במקרה זה יש לפנינו חיבור צירופים שמניים בתשתית, וד' כהן יהיה חייב לכנותו משפט כולל, אם יקבל את גישתם של לייקוף ופטרס.

יש להעיר גם, כי הבחירה בפועל "התחתן" אינה קולעת כהדגמה לפועל הדדי. הפועל "התחתן" אינו כה נוח להדגמה, מאחר שהוא מחייב (ע"פ חוקי התרבות שלנו) מאפיינים סמאנטיים מיוחדים של המסומן בנושא — האחד ממין זכר והשני ממין נקבה. מוטב לבחור בפועל הדדי רגיל, כמו, למשל, הפועל "רב".

7. משה ושרה רבו.

המשפט הנ"ל הוא לא רק דו-משמעי (כפי שעשוי להתפרש על ידי ד' כהן), אלא תלת-משמעי:

(א) אם משפט שלם לפנינו, משמעותו תהיה: משה ושרה רבו זה עם זה. אך נשאלת השאלה — מדוע יש כאן "פעולה אחת" ולא שתי פעולות? הרי הפירוש המלא שלו הוא:

8. משה רב עם שרה ושרה רבה עם משה.

ייתכן שיש מקום לטעון שיש "פעולה אחת הדדית", כאשר הנשוא הוא בעל משמעות חסרת יזמה, כמו: דומה, שוה, קרוב, רחוק. . .

9. משה ושרה דומים (זה לזה).

10. משה ושרה קרובים (זה לזה).

(ב) המשמעות השנייה:

11. משה ושרה רבו כל אחד לחוד עם דן (פלומר: משה רב עם דן ושרה רבה עם

דן).

הרכבו של המשפט "משה ושרה רבו" (מס' 5) יהיה דומה להרכבו של המשפט, הנידון על ידי ד' כהן: "משה ושרה התחתנו" (מס' 1) — כאשר משה ושרה הם אח ואחות (ר' לעיל).

(ג) המשמעות השלישית:

12. משה ושרה רבו שניהם ביחד עם מישהו (פלומר: משה ושרה היו צד אחד

ברבי עם "מישהו" כצד שני).

יש משפטים בעלי משמעות הדדית לא בזכות משמעותו של הפועל עצמו אלא בזכות הצורן החיצוני המציין הדדיות "זה עם זה":

13. אהוד ודן היכו/חיבקו זה את זה, כתבו זה לזה. . .

האם במשפטים אלו יש לפנינו פעולה אחת או שתי פעולות נפרדות? כיצד נקבע זאת? מהו הקריטריון? אני עצמי מתקשה לקבוע.

6.0 פעלים ומוש' איהם

סוגיה בפני עצמה בתחום המשפט הכולל והמחובר היא מעמד של משפטים המכילים מושאים. שכן, גם במקרה זה המשפטים עשויים להיות דו-משמעיים והם נידונים לפירושים שונים. סוגיה זו לא נידונה כמעט במאמריהם של עוזי אורנן וד' כהן, שהתרכזו בנושאים מחוברים ולא במוש' אים מחוברים, ואין בהם תשובה לשאלה -- כיצד נכנה משפטים בעלי מושאים מחוברים.

גם מושאים מחוברים עשויים להיות מופקים על ידי שני הכללים: (א) כלל איחוי הצירופים; משפט כולל על פי גישתם (ר' ס' 4); (ב) כלל איחוי המשפטים; משפט מחובר על פי גישתם (ר' ס' 4).

משפטים להדגמה:

1. אהוד צילם את דן ושרה.

ניתן להתפרש: (א) אהוד צילם את שניהם ביחד (באותה תמונה).

(ב) אהוד צילם את דן לחוד ואת שרה לחוד.

2. אהוד נסע לחיפה ולתל-אביב.

ייתכן פירוש אחד. אהוד נסע קודם לחיפה ואחר כך לתל-אביב או להפך. על כל פנים במקרה זה היו שתי נסיעות. לו היתה נסיעה אחת, הניסוח היה בדרך כלל שונה — אהוד נסע לחיפה דרך תל-אביב (או להפך). האם בגלל "שתי הנסיעות" נכנה את המשפט הנ"ל משפט מחובר?

אינני מוציא מפלל אפשרות שתיתכן גם "נסיעה אחת" בעיני המביע. כגון, "מישהו בירושלים" עשוי לומר: אהוד נסע היום לחיפה ולתל-אביב לרגל עסקיו.

7.0 כמתים ותיאורים

מתוך ניתוח תבניות העומק השונות בסעיפים הקודמים (5, 6) התברר, כי כמעט אין אפשרות סבירה לעמוד על המשמעויות המדויקות של משפטים שונים, ולא תמיד נוכל לקבוע את צורתה של תבנית העומק. משפטים חסרים ללא הרחבות מסוימות יללא הקשר מתאים עשויים להתפרש פירושים שונים. משפטים ללא כמתים (quantifiers) וללא תיאורי פיזור (distributive adverbs) ניתנים לפירושים שונים. למשל:

1. אהוד ודן נסעו לתל-אביב

ניתן להתפרש: (א) אהוד ודן נסעו ביחד לתל-אביב.

(ב) אהוד ודן נסעו כל אחד לחוד לתל-אביב.

2. אהוד ודן כתבו שני חיבורים

3. ראיתי את אהוד ודן.

פירושים:

ניתן להתפרש:

- (א) אהוד ודן כתבו כל אחד שני חיבורים. (א) ראיתי את אהוד ודן באותו זמן באוטובוס.
- (ב) אהוד ודן כתבו ביחד שני חיבורים. (ב) ראיתי את אהוד באוטובוס, ואת דן (ג) אהוד ודן כתבו כל אחד חיבור אחד. במונית בשעה אחרת.
- ומה דינו של משפט, כאשר הכמת "כל אחד" מופיע בו? האם מתקבל על הדעת, שנכונה משפט כזה משפט מחובר בגלל הפעולות הנפרדות של כל אחד?
4. כל אחד משלושת העשירים, אהוד, דן ורמי, תרמו אלף לירות.
- (ניתוח מפורט של הכמתים והתיאורים יש אצל דגרת, 1970; ור' גם קירק, עמ' 274).

8.0 פעולה אחת

1. דן לחץ על כפתור ופתח את הדלת.
- כהן מייחס למשפט דו־משמעות (עמ' 203, ס' 4.2):
- (א) אם הדלת היא אוטומאטית ונפתחת בלחיצת כפתור, לפנינו משפט פולל (לפי הגדרתו), ויש לפנינו "פעולה אחת". במקרה זה יש שימוש בכלל: $צ"פ \leftarrow צ"פ + צ"פ$. . . , וזה מחייב (לדעתי) זהות בין הנושאים של שני הפעלים.
- (ב) אם הדלת היא לא אוטומאטית, יהיה המשפט גלגול של שני משפטים נפרדים המציינים שתי פעולות נפרדות. במקרה זה יש שימוש בכלל: $מ \leftarrow מ + מ$. . . משמעות א': דן (צ"ש) — [לחץ על כפתור (צ"פ) + פתח את הדלת (צ"פ)]
- משמעות ב': (דן לחץ על כפתור) $מ$ + (דן פתח את הדלת) $מ$
- משמעות א' מוסברת על ידי כהן במלים אלה: "הפעולות קשורות באופן שהאחת מתבטאת בשנייה — עצם הלחיצה על הכפתור פותחת את הדלת" (עמ' 204). אך מה פירושן המדויק של מלים אלו? הרי הפעלים "לחץ" ו"פתח" הם יחידות לקסיקאליות מלאות ומחייבות על פי כללי התחביר צ"ש המשמש כנושא — והנושא הוא דן — ואם נשיך לכל פועל את נושא, נקבל שוב במעמקים את מבנה ב', והקושיה חוזרת למקומה. אי־אפשר להתעלם מן העובדה כי התרחשו שתי פעולות — הכפתור נלחץ, והדלת נפתחה. לא ייתכן שיש לפנינו יחידה לקסיקאלית אחת, לא על פני השטח, ולא כל שכן במעמקים.
- קושיה זו תיפתר, אם נשנה את הניסוח של כהן, ונשתמש במושגים סמאנטיים־תחביריים. אך במקרה זה תהיינה שתי פעולות ולא פעולה אחת. הלחיצה על הכפתור היא פעולת האמצעי הישיר הגורם לפתיחת הדלת. על פי ניסוח חדש זה אנו יכולים להבדיל ביתר בהירות בין שתי המשמעויות ולהעניק לכל אחת מבנה תחבירי מתאים.

- תבנית עמוקה של משמעות א' תבנית עמוקה של משמעות ב'
 2 (א) דן לחץ על כפתור 3 (א) דן לחץ על כפתור
 2 (ב) וזה (משפט א) גרם (הדלת נפתחה). 3 (ב) דן פתח את הדלת.

במשמעות א' הנושא חייב להיות זהה בשני המשפטים, מאחר שמשפט א' משתבץ בתוך משפט ב'; ואילו במשמעות ב' בכל משפט עשוי להופיע נושא אחר. כמו כן, במשמעות ב' משפט א' אינו חייב לגרום לתוצאות המסומנות במשפט ב'. ניתן גם לנסח את אופי שתי הפעולות ניסוח אחר, אם נשתמש במושגים של הסמאנטיקה הגנראטיבית, המפרקת את פועלי העשייה לשתי יחידות לקסיקאליות עמוקות; למשל: הרג = גרם + מת (ר' צדקה, 1974, עמ' 32–33). במשמעות הראשונה דן מפעיל יזמה אחת כדי לגרום לשתי פעולות נפרדות, ואילו במשמעות השנייה דן מפעיל שתי יזמות נפרדות, אחת לכל פעולה. מאחר שהיזמות במקרה השני נפרדות, הן ניתנות לביצוע גם על ידי אנשים אחרים.

משמעות א': 4(א) דן גרם [(הכפתור נלחץ) + (הדלת נפתחה)].
 משמעות ב': 4(ב) דן גרם (הכפתור נלחץ) + דן גרם (הדלת נפתחה).

(הסיים יבוא)

מִן הַעֲבֹדָה בְּמִלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

כה.

ישראל בן-דוד

צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבים

יש שמות שלא באו במקרא ביחיד נפרד, אלא בנסמך או בצירוף כינוי קניין הדבוק או בריבוי, ולא ברורה צורת היחיד מהי. כגון אָפִיק, דָּיד. במקרא אין אָפִיק, דָּיד, אלא אָפִיק נחלים (איוב ה, טו), אָפִיקִי, אָפִיקִיךָ, אָפִיקִיךָ, דָּיד ה' (דב' לג, יב), ידידי, ידידו, ידידך. לפיכך אין ודאות, שהיחיד בקמץ, ואפשר המשקל קָטִיל, היינו אָפִיק, דָּיד, על־דרך דָּבִיר, כָּפִיר. בכגון זה הביאו מילוני המקרא את השם, כשפוכב לצדו, סימן שאין ניקוד השם ודאי, אלא ספק. יש שהצורה, החסרה במקרא, נמצאת לנו בטקסטים מנוקדים של לשון חכמים, ויש שהצורה משתקפת בחרוזו של פיוט עתיק, ויש שאנו למדים את משקל השם על פי המשקל שבשירת ספרד. נדון בזה בצורת היחיד של כמה שמות, הפאים במקרא בנסמך או בכינויי קניין הדבוקים או בריבוי, ונדון בצורת הריבוי הנפרד של שם אחד, שלא מצאנוהו במקרא אלא בריבוי דבוק בכינויי הקניין בלבד.

א. סימני כינוי קניין הדבוק
שנשתרבו לתוך גופה של תיבה

1. הָמִי

כל המילונים העבריים, המביאים ערך הָמִי, תולים לו לשם הזה בספרות החדשה, היינו שלונסקי (אוצר הלשון העברית לכונעני) או א"צ גרינברג (המילון החדש לאבן-שושן), ובערך הָמִי מביאים הם המילונים הבאה מספרי דברים מג: ושמעו קול המיה של רומי (האראוויטץ-פינקלשטיין, ניו־יורק תשכ"ט, עמ' 94: ... של מדינה). ובחילופי הגרסאות שם: קול הומייה (כ"י ואטיקאן 32), קול המונה (ילקוט שמעוני). אף במקבילה שבאיכה רפה ה, על הר ציון ששם: ושמעו קול המונה של רומי (ובכ"י אוקספורד 164: קול המונה של מדינה). וכן במקבילה שבמפזת כד ע"א: קול המונה של בבל(!).

דוק: אין המקבילה של "קול המיה (או: הומייה) של" — "קול המון של", אלא: "קול המונה של". נמצינו למדים, שאין ה"א האחרונה של "המיה" סופית הנקבה, אלא כינוי קניין הנסתר. כלומר, אין צורת הנפרד הָמִי, אלא הָמִי או הָמִי, ואין השם נקבה אלא זכר. לפיכך אין לנקד גרסת הומייה לא הָמִי ולא הוּמִייה. על "הומייה" לא כתבו המילונים, כיון שנסתתרה בכת"י ואטיקאן 32.

לא ביקשנו להעביר הָמִי מן הארץ. אדרבה, הָמִי כבודה במקומו מונח, היינו בישעיה יד, יא: הָמִית בְּלִיָּה. הוא הדין הוּמִייה, המצויה ביש' כב, ב; במשלי ז, יא; ט,

יג; ובריבוי, המיות, משלי א, כא. אלא הקמיה לא יפירנה מקומה בלשון חכמים, אלא דילגה מן המקרא הישר לקולמוסו של שמואל אבן-תיבון (לפי מילון בן-יהודה). ולהפך, שם הקמי (או הקמי) ראוי להקדימו מן הספרות החדשה לתקופת התנאים. והקמיה שהביאו מילוני התלמודים והמדרשים (לוי, יאסטרוב), או הקמיה (דאלמאן), ראוי להמירן ב"הקמי", או "הקמי". אגב כך נעיר, שאין ראייה לניקוד הקמיה, פיון שאין במקרא אלא נסמך: הקמית, וכנראה הנפרד הקמיה — ר' להלן, ד. הוי, בגלל "המית נבליך" לא ראו ה"א האחרונה שב"המיה של" מופקת, סימן פינוי קניין הדבוק לנסתרת, אלא ראוה סופית השם עצמו.

2. ז'ם, עמל (אמל), קל

פיוצא ב"המיה" לידתו של "עמילן". מקור העמילן במשנה פסחים ג, א: "זומן שלצבעים ועמילן שלטבחים וקולן שלסופרים". כ"י קאופמן: וְאֶמִילָן; כ"י פארמה 138: וְעֶמֶלָן; וכן כ"י הרמב"ם¹: ועמילן; כ"י קמברגי² Add. 470.1 (מהדורת לו, קמברגי³ 1883, עמ' 45^a): ואמלן. בקונקורדאנציה למשנה של קוסובסקי אלה שמות הערכים: זומן (אחר שורש זמן), עמילן, קולן (אחר קלמירן). ובמילון אבן-שושן: זום (ולא: זומן), אך הביא אבן-שושן "עמילן של טבחים" בערך "עמילן" (וכך מילון בן-יהודה), ו"קולן של סופרים" בערך "קולן".

שלושת החומרים שהמשנה מונה מקורם יוני: זומן מן ζωμός, עמילן מן αμυλος, קולן מן κόλλα, ואין נז"ן הסופיות אלא סימן פינוי קניין הדבוק לנסתרות — ר' מילון התלמודים והמדרשים של לוי, א, עמ' 523, זומא. אף על פי כן הביא לוי ערך "עמילן". ולפי עדות כ"י פארמה וכ"י הרמב"ם צורת הנפרד עמל, ולפי כ"י קאופמן: אמל. לכאורה אפשר גם עמל, אמל, אלא משקל קטל נוהג בשמות-עצם עבריים בעיקר פשהיעצור השני אל"ף, כגון: באר, זאב, באב, פאר, ראם, שאר; או בגזרת ע"ע: ילל, רתת. שלא בגזרת ע"א ושללא בפפולים לא מצאתי במשקל הזה אלא שם המקום אפק, וכן אפר, ואפשר אין אפר אלא סירוס של פאר, ר' מילון גזניוס-בול.

דאלמאן הביא במילונו: זום, עמיל, קלא, ושוב עלתה בידו לדייק יותר ממילונים אחרים. אף על פי כן עד תכלית דיוק לא מצא, שכן לפי כתב-היד שהזכרנו עלינו להניח עמל או אמל, בצירי, ועלינו לצור צורת נפרד קל בעברית, בלא סופית יידוע הארמית שהביא דאלמאן. ומתאים הוא קל ל-κόλλα היונית ולניקודו של כ"י קאופמן קולן, בלמ"ד דגושה, היינו: קלן.

לימים נז"ן של עמילן חברה-נצמדה כליל ל"עמיל" ללכת לעשות שורש פורה תואר נפועל: עמילני, עמלן, מעמלן, התעמלן.

1. פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל, צילום של כ"י הונט' 117 וכ"י פוקק 295 שבספרייה בודיאנה באוקספורד וכ"י 72-73 שבספריית שושן בליטשורת עם מבוא בעברית ובאנגלית מאת סלימאן בן דוד שושן, כרך א, קופנהגן תשט"ז, עמ' 285.

3. עֵד (= מ ט ל י ת)

וכן אתה מוצא בבבלי, נידה יב, ע"א: "אמר ר' אמי אמר רבי ינאי: וזהו עדן של צנועות". וראה הערוך נו"ן של "עדר" שורש, היינו: זמן, ולא פינוי קניין הדבוק לנסתרות, ר' ערוך השלם ו, עמ' 174. אותו המשגה שגה גם גולדשמידט בפרגומו לנידה², כך י"ב, עמ' 375: Dies ist die Gepflogenheit der Tugendhaften (= זהו ההרגל של הצנועות). ושם, הערה 242: "מילולית: זמן". ואין "עדר" פאן אלא עֵד שלהן, היינו: מטלית. והשוה משנה נידה ח, ד: "עֵד שהוא נתון תחת הכר ונמצא עליו דם". וכך הובא אל נכון במילוני התלמוד של לוי ושל יאסטרוב, וכך הוער בהערה 6 בערוך השלם, כך ר', עמ' 174.

ב. יחיד של בְּצָרוֹת — בְּצָרָה

ב"לשוננו לעם" כ"ה (תשל"ד), עמ' 245, אחז אבינרי בדעת ראב"ע, שאין בי"ת של "לעצות בְּצָרָה" (תה' ט, י; א) שורש אלא בי"ת היחס. הרי שיקול אחד, שדומה לא שקלוהו כל בעלי הלשון, ויש בו כדי להטות לצד שורש בצר דוקא. שלושה שמות הם במקרא ששורשם בצר במשמע יובש: א) בְּצָרָת — יר' יז, ח: "ובשנת בְּצָרָת לא ידאג"; ב) בְּצָרָה — "לעצות בְּצָרָה" שלמעלה; ג) בְּצָרוֹת — יר' יד, א: "על דברי הַבְּצָרוֹת".

"הַבְּצָרוֹת" ריבוייה של מה? של בְּצָרָת אי אפשר, שאין דרכו של חולם חסר ביחיד שיתקמץ בריבוי. כְּתָנָת, שְׂבָלָת, גְּלָגְלָת, מַחְלָקָת, פְּרָכָת, אין ריבויין כְּתָנוֹת, שְׂבָלִים, גְּלָגְלוֹת, מַחְלָקוֹת, פְּרָכוֹת, אלא כְּתָנוֹת, שְׂבָלִים, גְּלָגְלוֹתָם, מַחְלָקוֹת, פְּרָכוֹת. פלומר חולם חסר נפחת לשוא נע פשהטעם יורד, בדרך תשמר — תשמרו, גִּלְם — גִּלְמִים.

הַבְּצָרוֹת אפשר ריבוייה של בְּצָרָת, אפשר ריבוייה של בְּצָרָה. בְּצָרָת — בְּצָרוֹת, הרי ע"ד אֵילָת — אֵילוֹת, בְּהֶרֶת — בְּהָרוֹת, טַבְּעַת — טַבְּעוֹת, אלא שלא מצינו לשון בְּצָרָת בעברית. בְּצָרָה מצינו. לפיכך הדעת: נותנת, שֶׁהַבְּצָרוֹת ריבוייה של בְּצָרָה דוקא.

ג. יחיד של צָאֲלִים — צָאֲלָה

באותה חוברת "לשוננו לעם" כ"ה (תשל"ד), עמ' 235–236, כתב אבינרי: "אם כן הרי הדבר ברור: צָאֲלִים — הוא הריבוי של צָאֲלָה, ואין צָאֲלִים אלא צָאֲלִים" וכו'. והביא אבינרי ראיה לדבריו מן "בְּאֵרֶת בְּאֵרֶת חֶמֶר" (בר' יד, י) — "ואין בְּאֵרוֹת אלא כמו בְּאֵרוֹת" וכן מן "שְׂאֲלָתָם" (תה' קו, טו).

2. Der babylonische Talmud, neu übertragen durch Lazarus Goldschmidt, Berlin,

Jüdischer Verlag, 1936

3. ר' לשוננו לו, 230–231.

לאו דוקא. בָּאָרוֹת רִיבּוּי הַנִּסְמָךְ הוּא; בָּאָרוֹת רִיבּוּי הַנִּפְרֵד. בָּאָרוֹת — תְּנוּעָתָהּ הַעִיקְרִית קוֹדֶמֶת לֹא־ף. בָּאָרוֹת תְּנוּעָתָהּ הַעִיקְרִית אַחֵר לֹא־ף. וְכֵן דִּהְיָה רִיבּוּיָהּ דִּהְרֹת, וּבִנְסִמָּךְ: מִדִּהְרֹת דִּהְרֹת אֲבִינְרִי (שׁו' ה, כב). אִין בָּאָרוֹת־וּשְׁאָלָתָם דּוּמֹת לְצָאָלִים, לְפִי שְׁצָאָלִים סְגוּלָן סְמוּךְ לְטַעֲמָן, בָּאָרוֹת־וּשְׁאָלָתָם סְגוּלָן מְרוּחָק מִן הַטַּעַם. וְאוֹתָם שְׁמוֹת עַל מִשְׁקַל צָאֵל שֶׁהֵבִיא אֲבִינְרִי, רֹאִיָּה הֵם לְסִתּוֹר דְּבִרְיוֹ: בָּאָר, פָּאָר, זָאָב, שְׂאָר, כָּאָב, רָאָם אִין רִיבּוּיִם (אוֹ נְטִייתָם) בְּתִנוּעָה קִטְנָה, סְגוּלָן (אוֹ פִתְחָ), ע"ד צָאָלִים, מַעִין בָּאָרוֹת, פָּאָרִים, זָאָבִים, שְׁאָרִים, כָּאָבִים, רָאָמִים, אֵלָא צִירִי שְׁלֵהֵם אִיתָן בְּרִיבּוּיִם: בָּאָרוֹת, פָּאָרִים, זָאָבִים, שְׁאָרִים(ס), כָּאָבִים(ס), רָאָמִים. כִּלְלוֹ שֶׁל דְּבַר: אִין רִיבּוּיָהּ שֶׁל תְּבִנִית קָאֵל אֵלָא קָאָלִים אוֹ קָאָלוֹת, וְאִין צִירִי מִתְבַּטֵּל אֵלָא לֹא־אֲחֵר שֶׁנִּתְרַחַק מִמֶּנּוּ הַטַּעַם, כְּגוֹן שְׁאָלָתָם, בָּאָרוֹת־וּכֵן פָּאָרִי־יַעֲלִי־בְהִמּוֹת־דִּהְרֹת־וְהַשּׁוּהָ תִּאָּנָה וְשֵׁם הַמָּקוֹם תִּאָּנָת שְׁלֵה (יְהו' טז, ו). הִינְנוּ בָּאָרוֹת, שְׁאֵלָה, פָּאָרִים, יַעֲלִים, בְּהִמּוֹת — בְּסִמּוּךְ לְטַעַם צִירִי מִתְקִיִּים בָּהֶם. אִמּוֹר מֵעַתָּה: רִיבּוּיוֹ שֶׁל צָאֵל אִי אֲפֻשֶׁר צָאָלִים, אֵלָא צָאָלִים. וְלִפִּי שֶׁלֹא מִצִּינוֹ נִיקוּד צָאָלִים אִין צָאֵל אֵלָא מִקְסָם שׁוּא.

יִיחּוּד גְּדוֹל נִתִּיחּוּד שְׁמוֹת שְׁעִנִּינִים הַטְּבַע, בִּין דּוּמָם, בִּין צוּמָח, בִּין בַּעֲל־חִיִּים: שֵׁם הַמִּסְתִּיִּים בְּסוֹפִית הַנִּקְבָּה (בַּעֲבֵרִית הָ אֻ ת־אֻ ת־אֻ ו־ת) רִיבּוּיוֹ בְּסוֹפִית הַזְכָּר (בַּעֲבֵרִית יִים), כְּגוֹן שְׁמִצִּינוֹ בְּמִקְרָא: אֵיקָה — אֵימָם (וּפַעַם אַחַת: אֵימּוֹת [מְנוּת], תְּהִי נָה, ה), אֵלָה — אֵלִים, אֵלְמָה — אֵלְמִים (גַּם אֵלְמוֹת), אֵשָׁה — נָשִׁים, אֵשִׁישָׁה — אֵשִׁישִׁי (עֲנָבִים, הו' ג, א. שֶׁה"ש ב, ה: אֵשִׁישׁוֹת), אֵשְׁרָה — אֵשְׁרִים (גַּם אֵשְׁרוֹת), בִּיעֶצָה — בִּיעִצִּים, בִּפּוּרָה — בִּפּוּרִים (ר' נָחוּם ג, יב), גִּחְלָת — גִּחְלִים, רְבוּרָה — רְבוּרִים, רְבִלָה — רְבִלִים, זְמוּרָה — זְמוּרִים (נָחוּם ב, ג: זְמוּרִיָּהִם), חֶשָׁה — חֶשִׁים, יוֹנָה — יוֹנִים, קֶסֶמֶת — קֶסָמִים, לִבְנָה — לִבְנִים, מָלָה — מָלִים, נִמְלָה — נִמְלִים, נֶצָה — נֶצְנִים, סָאָה — סָאִים, עֶרְמָה — עֶרְמִים (גַּם עֶרְמוֹת), עֵת — עֵתִים (גַּם עֵתוֹת), פָּנָה — פָּנִים (זכ' יד, י), פִּשְׁתָּהּ — פִּשְׁתִּים, קֶשְׁקֶשֶׁת — קֶשְׁקֶשִׁים (וּבִיח' כט, ד שְׁתֵּי פַעֲמִים בְּקֶשֶׁשׁ חִידָךְ), רִצְפָה — רִצְפִּים, שְׁבִלָת — שְׁבִלִים, שׁוּשָׁנָה — שׁוּשָׁנִים, שְׁטָה — שְׁטִים, שְׁנָה — שְׁנִים, שְׁעוּרָה — שְׁעוּרִים, תִּאָּנָה — תִּאָּנִים.

4. הוּא הֵדִין בְּאַרְמִית, ר' דְּקוּדוֹקוֹ הַסּוּרִי שֶׁל נִלְדָּקָה, 818, וְכֵן דְּקוּדוֹק הַמְשׁוּהָ שֶׁל בְּרוֹקְלֵמָאן (C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen I*, Berlin 1908), עַמ' 445 ע. וְהֵבִיא בְּרוֹקְלֵמָאן דּוּגְמָאוֹת מוֹעֲטוֹת גַּם מִעֲבֵרִית (עַמ' 444-445), וְכָתַב שֶׁנִּהְיָה זֶה נִדִּיר מְאֹד בַּעֲרִכָת.

5. מִילוּנֵי הַמִּקְרָא (ר' גוֹנִיוֹס־בּוּל, B.D.B., קֵהֶלֶר־בְּאוּמַגְרַטֶנְר) עָשׂוּ מִן פִּשְׁתִּים *פִּשְׁתָּהּ, וּסְמִכּוֹ פִּשְׁתָּהּ בְּלוּח גּוֹר, שׁו' 3: יֵרַח עֶצֶד פִּשְׁתָּהּ. אֵלָא אוֹתָהּ פִּשְׁתָּהּ אֲפֻשֶׁר כְּתִיב חֶסֶר שֶׁל פִּשְׁתָּהּ שְׁלֵנוּ, וְאֲפֻשֶׁר לְקִרְאוֹ קִרְאוֹת אַחֲרוֹת, ר' אֲנַצִּיקְלוֹפֶדִיָּה מִקְרָאִית ב', גִּזְר, לִחוֹ גּוֹר, עַמ' 472. וְאִשֶׁר לֵהוּ ב', ז: יֹא: צִמְרִי וּפִשְׁתִּי — יֵשׁ שֶׁהִצִּיעוּ חִיקוּן נִיקוּד: פִּשְׁתִּי, כְּגוֹן W. Rudolf, Hosea, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn 1966, עַמ' 63. וְאֲפֻשֶׁר לֹא בִּא חִירָק שֶׁל פִּשְׁתִּי אֵלָא מִכּוּחַ הַיֵּקֶשׁ ל"צִמְרִי". וְאֲפֻשֶׁר פִּשְׁתִּי <פִּשְׁתִּיָּהּ, בְּהַשְׁמַטַּת חִי"ו, ע"ד נֶצָה (בְּר' מ, י), פָּנָה (מִשְׁלִי ז, ח), כְּבִבְיָהּ (יֵשׁ כח, ד), וְגִלָּה (זכ' ד, ב), מָדָה (אִיּוֹב יא, ט), כְּתִבּוּנָם (הו' יג, ב), בְּצִרְקָם (אִיּוֹב ה, יג), פָּתָם (נַחְמִיָּה ה, יד). מִכָּל מָקוֹם לֹא מִצִּינוֹ יִחִיד פִּשְׁתָּהּ. פִּשְׁתָּהּ מִצִּינוֹ.

תולעת — תולעים, תמרה — תמרים (גם תמרות). והשוה השמות הפרטיים: חפה (דה"א כד, יג) — חפים.

ובלשון חכמים: אומרגדה⁸ — אומרגדין; אירה — אירין⁹, בצעה (מכילתא עמלק א; האראוויטץ-רבין, עמ' 176) — בצעים (במקרא: בצעה — בצאתו, יח' מז, יא); גלענינה¹⁰ — גלענים, גלעניני; גרענינה — גרענין, גרעניני; דלעת — דילועים; חבילה (פלים יח, ט) — חבילי קש וחבילי עצים וחבילי זרדים (שבת יח, ב); חזרת — חזרין, חליפה¹¹ — חליפים¹², חרחבינה — חרחבינין; טיפה — טיפין; כיפה — כיפין; כרישה — כרישים; כרישנה — כרישינין; לוגמה (אחת — תוספתא ברכות ו, ב; ירושלמי יומא ח, ב; מד, ע"ד) — לוגמין; לילית — לילין; מילה (מידות ג, ז) — מילין; נימה — נימין; עירה — עירין⁹, פיקה — פיקין¹³, פקעת — פקעין¹⁴, פרידה — פרידים (קנים ג, ו), צופה¹⁵ — צופים¹⁶, צינה — צינים¹⁷, קליפה — קליפין (גם קליפות, עוק' ב, ד), שחלה — שחלים¹⁸, תמרה — תמרים¹⁹.

באוישים, בטנים, גדילים, חרצנים, כנים²⁰, סירים (= קוצים), עדשים, ערבים, פנים (שה"ש ב, יג: פגיה), קשאים, שקמים, אין יחידתן במקרא. באה לשון חכמים

6. מילוני המקרא של גוניוס-בול ושל קהלר-באומגארטנר עשו מן רצפים רצף. אף לא טרחו להטיל פוכב לצד רצף.

7. וכתב ברזקלמאן, שם (הע' 4 לעיל), עמ' 444, שכן דרפו של השם הזה בכל הלשונות השמיות-המערביות (למעט חבשית, שאבד ממנה השם הזה).

8. מסכת היכלות, יעללינעק, בית המדרש, חדר שני, עמ' 42: "ואבני ברקת ואבני מרגלית קבועין בה". ובכתבי היד שבדקתי: "ואבני ברקת ואבני אומרגדה". אלו הם: כ"י פירנצי, לאורנציאנה, פלוט², 41, 163-159; כ"י פארמה 3531; כ"י ואטיקאן, אורבינטה 31; כ"י פאריס 859; כ"י אוקספורד 2568 (בכ"י פארמה: "אומר גדה" [שתי מילים]; בכ"י פאריס גימ"ל תלויה; ובכ"י אוקספורד "מרגדה" [תחילת השורה פגומה]). דוגמה זו וכן ביפורים, תמרים, גדילים, דפנים, סעיפים, נתנן לי מרדכי מישור. 9. במשנה פלים כא, א, שחי פעמים, ובעי"ן; וכן בתוספתא ב"ק יא, יא, כ"י וינה (עורין). ובתוספתא שבת ט, ז, וכלים ג, ד, פאל"ף. בתלמוד הבבלי שש פעמים — בדפוסים פאל"ף; ובפירוש הגאונים לטהרות, אפשרטין (חברת מקיצי נרדמים, ברלין תרפ"א), עמ' 56-57, בעי"ן. בערוך הובא השם גם ב"ארא", גם ב"ער".

10. כל ההבאות שממשנה הבאתין מכ"י קאופמן.

11. תוספתא תמורה ז, ו; תמורה זו, חליפה זו — בהשאלה.

12. שביעית א, ח: אילן שנגמם והוציא חליפים.

13. בכורות ז, ו; תוספתא בכורות ה, ד. וכן פיקות: פרה יב, ח; תוספתא פלים ב, ח, ד; תוספתא

אה"י יג, ה.

14. ספרי במדבר קכד, כ"י ואטיקאן 32. האראוויטץ, עמ' 155, הביא פקיעין, ובחילופי הנוסח

הביא מכ"י לונדון 341, 3: פיקעין. בקונקורדאנציה ללשון התנאים שבאקדמיה ללשון העברית לא הובא שם פקע אלא מבן-סירא מו, יז, ומשמעו בקיעה, התפוצצות.

15. ספרא שרצים ד, א; כ"י רומי 66, פינקלשטיין, עמ' ריד: אצולה.

16. ירושלמי ב"ק ט, א; ו, ע"ד. שבת מח, ע"א; ב"ב יט, ע"א: ציפי צמר.

17. תוספתא סנהדרין ב, יב: "אין מעברין אותה לא מפני הצנה ולא מפני השלגים", כנגד

ירושלמי ב"ק ח, א; ו, ע"ב: "או שהטיל עליו שלג או צינים".

ונתנה יחידתן: בְּאוֹשֶׁה²¹, בְּטָנָה (שביעית ז, ה: וְהַבּוֹטָנָה), גְּדִילָה²², חֲרַצְנָה (ירוש' מעשרות א, ב; מח, ע"ד), כִּינָה, סִינָה (פרייתות ג, ח)²³, עֲדָשָׁה, עֲרֶבְיָה²⁴, פָּגָה, קִישוּת, שִׁקְמָה.

במקרא מצינו עֲנָב, עֲנָבִים. בלשון חכמים יש גם עֲנוּנָה (פאה א, ב). שנינו בסוכה ג, ב: "שהיו ענביו מרובות מעליו". כיון ש"ענביו מרובות" ולא "מרובים", אפשר לנו להניח יחיד עֲנָבָה. הוי, עֲנָבָה — עֲנָבִים.

בָּנָה, גִּבְנָה, צִרְעָה, שִׁמְשָׁה אין ריבויין מצוי במקרא. באה לשון חכמים ונתנה ריבויין: בִּיזִים²⁵, גְּבִינִין (חוס' שפת יב, טו), צִרְעִים²⁶, שְׁמִיטִים.

תָּהָה אין ריבוייה לא במקרא ולא בלשון חכמים. בא שלמה הפבלי ופייט בפיוטו "אור ישע", יוצר לראשון של פסח: הרים עוקר ותרוים.

אָפוֹנִים שבמשנה ופְּנִינִים שבמקרא לא מצאתי יחידתן בספרות העתיקה. והביא מילון בן-יהודה צורות היחיד אָפוֹן, פְּנִין. בא דורנו ועשה אָפוֹנָה. והבליע מילון בן-יהודה בערך פְּנִין, עמ' 5010: "ומ"י פְּנִינָה, ואמר המשורר: אני כתר זמן ארץ עדינה ואדמתי פאר על כל מדינה, הכי כל הארצות כאבנים במרגמה ואנכי פנינה (ר"י חריזי, תחכ' מז, 372)²⁷.

18. מעשרות ד, ה. ור' ירושלמי יבמות טז; טו, ע"ד: יוחנן בן יוחנן אריה (ארי) מכפר שיחלה (ה' פעמים) — כנגד איכה רבה ב, בלע: כפר שחלים (כ"י קאזאנטה 63; כ"י קמברג, Add. 495), וגיטין נו, ע"א, כ"י מינכן 95: כפר שחלים... כפר שחלי' שהי' פרנסתן מן שחלים.

19. בקונקורדאנציה ללשון חכמים (חקופות ג, ד) שבאקדמיה ללשון העברית אין תָּהָה, ביחיד. יש גם תמרות. אך ניקודן תְּהָרוֹת, ומשמען ענפים רפים, כגון מעשרות ד, ו: תְּהָרוֹת שלתלתן [ו]שלחורל [ו]שלפול לבן. ובתוספתא פרה יא, ו הגדרת חלקי הצמח: אלו הן היונקות? גבעולין שלא גמרו. תמרות — שלא הניצו כל עקר. דברי ר' מאיר. וחכמים אומרים: תמרות — גבעולין שלא גמרו. ויונקות — שלא הניצו כל עקר.

20. מילון קהרל-באומגארטנר הביא קן (IV) — יחיד של קָנִים, כגון יש' נא, ו: "וישביה כמִן־קָן ימוחן". מילון B.D.B. אחז כדרכו מידת הזהירות והביא קן (IV) בסימן-שאלה. והביא מאנדלקרן במבוא לערך III קָן בקונקורדאנציה למקרא: "וי"מ מזה [קן] היינו בעיניהם (במדבר יג, לג). אמנם בדרו"ל בא הנפרד קָנָה".

21. ואפשר בְּאוֹשֶׁה יחידתן של בְּאוֹשִׁים, ר' ליונשטטס-בלאו, אוצר לשון המקרא ב, עמ' 13.

22. ספרי במדבר קטן: האראוויטק, עמ' 124: "שומע אני, יעשה פולה גדילים. ת"ל ציצית. הא כיצד. שתהא גדילה יוצאה מן הפנף וציצית מן הגדילה". ובמלחמת בני אור בבני חושך, דף 5, שחי פעמים: "מעשי גדיל שפה".

23. ר' א' הראובני, לשאלת הסירים והסירה, תרביץ ב, עמ' 101 וכו'.

24. ר' I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, עמ' 300, הע' 1.

25. "כמה בינים נתתי לכם, ביזת מצרים, ביזת הים, ביזת סיחון ועוג, ביזת שלשים ואח' מלכים" (פסיקתא דרב כהנא, נחמ; מנדלבוים [נויארק תשכ"ב], עמ' 267, ע"פ כ"י אוקספורד 151).

26. מכשירין ו, ד, כ"י ירושלים 1336 4° Hebr.; ר' מהדורת התצלום של מקור, כתב-יד בניקוד לפי מסורת תימן, ירושלים תש"ל. וניקד ילון; צָרְעִים. כ"י קאופמן; צוֹרֶץ; כ"י פארמה ב (דה רוסי 497: צירעי; כ"י קמברג, Add. 470.1 (מהד' לו, קמברג 1883): צורעי; כ"י פארמה 138: צירעי.

27. מהד' טופרובסקי, מחברות לספרות, תל-אביב תשי"ב. במילון בן-יהודה בטעות: עמ' 375.

חֲבָתִים שבמקרא ובלשון חכמים (חֲבִיתִין), וכן קָמְהִין (תענית כג, ע"א, כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג) שבלשון חכמים, לא מצאנו צורת יחיד שלהן בספרות העתיקה. באה המשנה מנחות ד, ה ללמדנו, שהיחיד נקבה: "חֲבִיתִי פהן גדול לא היו ב א ו ת חציים". וכן בראשית רבה סט, א (תיאודור-אלבק, עמ' 791): "כמכהין הללו שהן מצפות למטר". לפיכך אפשר להניח צורות יחיד: חֲבָתָה, פמהה.

עָדִים (יש' סה, ה), עָנִים (= קוצים), אף הן לא מצאתי יחידתן לא במקרא ולא בספרות העתיקה. ושיער קניג בדקדוק²⁸¹, ב, א, עמ' 161, יחידה עָדָה, עָנָה. אף במילון גוניוס-בול מובא עָדִים בערך עָדָה. הוא הדין (שתי ה) סָעָפִים, מ"א יח, כא. והציע מילון B.D.B. יחידה סָעָפָה, והשוה סָרְעָפָה.

יש שמות בעלי סופית הנקבה וריבויים ריבוי הזכר, ואינם מעולם הטבע, כגון תְּהֵלָה — תְּהֵלִים, תְּפֵלָה — תְּפִלִּין. כאן ריבוי על-דרך הזכר בצד ריבוי על-דרך הנקבה. ושוני הריבוי סימן הוא לשוני המשמע.

ושמות הללו נתייחדו ייחוד שני: לא זו בלבד שנקבת הסגוליים ריבוייה ריבוי הזכר, אלא אף ריבוי השלם. אלו הם: בְּטָנָה — בְּטָנִים, פְּשָׁתָה — פְּשָׁתִים, צָרָה — צָרָעִים, שְׁחָלָה — שְׁחָלִים, שְׁקָמָה — שְׁקָמִים, תְּרָנָה — תְּרָנִים²⁹; וכן שמות המקומות (אפשר: שמות המקום) שבעבר הירדן מזרחת: נִמְרָה — נִמְרִים. לפיכך אף צֶאֱלִים ראוייה יחידתן להיות צֶאֱלָה. והִכְנִים ראוייה יחידתן להיות הִכְנָה.

והנה הביא לפניי מרדכי מישור מובאה ממרכבה רבה וקטעי היכלות, כ"י אוקספורד 1531³⁰: "אילו (השמות המאגיים המנויים קודם. — יב"ד) כת' (= כתוב. — יב"ד) בעלי דפנים. בערב ראש השנה בקראות הגבר יתן דפנים לתוך פיו וימחוק אותם". והביאו המילונים העבריים החדשים דִּפְנָה, וברבים דִּפְנִים. שם זה לא הביאוהו מילוני התלמוד אלא בצורתו הארמית, דִּפְנָא, ורק ביחיד ובהקשר ארמי בלבד. מקורו יוניתי δάφνη. הא למדת, היטיבו בעלי המילונים, אשר הביאו דִּפְנָה — דִּפְנִים.

והרי עוד שמות שאין ריבויים סדיר, ולא ידענו צורת יחיד שלהם: גִּזְרִין, גִּזְרִין, גִּזְרִין; עוֹלְשִׁין; קוֹטְנִים (מעשרות ה, ח), קנטיין (תוספתא מעשרות ג, טז); שִׁזְפִּין (תוספתא פאה א, ז. ובכ"י קאופמן, פלאים א, ד, קרי וכתוב: הַשְּׁזִיפִים), ואפשר יחידתן נקבה. וכן אֶלְמָנִים אפשר ביחיד אֶלְמָנָה? ושמות נקבה שלא מצאנו ריבויים, כגון נצפה, אפשר ריבויים ריבוי הזכר: נצפים.

Fr. E.⁹ König, *Historisch-kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, 28

Leipzig 1895

29. כך הניקוד בפיוט הנ"ל, אור ישע, כ"י פאריס H609, דף 75. בשאר מחזורים, כ"י ודפוסים

שבדקתי הניקוד: ויתרונים.

30. לא הדפיס מוסיוף בספרו "מרכבה שלמה", ירושלים תרפ"א-תרפ"ו. מקומה של המובאה

בכתב-היד בין דף ג לבין דף ד שבספר "מרכבה שלמה" הנדפס.

צָאֵלָה משקלה קְטָלָה, ותבניתה קָאֵלָה, לפי שחירק הקודם לאל"ף נחה דרכו להסתגל. השוה תִּשְׁמַר כנגד תִּאֶסֶף, נִשְׁבֵּרָה כנגד נִאֶנְחָה. וכן מצינו שם אישה שְׁאָרָה, ושם מקום אֶזֶן שְׁאָרָה (דה"א ז, כד). הא למדת: צָאֵל מן צָאֵלִים אי-אפשר בבחינת תורת ההגה. צָאֵלָה — צָאֵלִים הרי כדרך שמותיהם של צמחים מרובים ושל שאר שמות שיסודם מן הטבע.

ד. נפרד של שְׁנֻעַת — שְׁנֻעָה; ושל הַמְּנִית — הַמְּנִיָּה במקרא אין "שועה" מצויה נפרדת, אלא נסמכת: שְׁנֻעַת העיר, ש"א ה, יב; שְׁנֻעַת בת-עמי, יר' ח, יט; ועם פנינויי-קניני הדבוקים: שְׁנֻעָתִי (חמש פעמים), שְׁנֻעָתָם (שלוש פעמים). לפיכך לא ידענו, משקל השם מהו. אפשר שְׁנֻעָה, אפשר שְׁנֻעָה, אפשר שְׁנֻעָה. המילונים מביאים שְׁנֻעָה, מי בכוכב, מי בלעדיו.

בפית האחרון של הסליחה "אלהים אין זולתך" לובדיה³¹ מצויה "שועה": דְּרִשְׁנוּךְ בְּחִין וְשֻׁעָה / יָהּ הִרְצָה לָנוּ בְּזֶה הַשְׁעָה / וְתַחֲנוּגֵינוּ יְיָ שְׁמָעָה. ניקוד "ושועה" בסידורים: "וְשֻׁעָה", כגון סידור "סליחות לכל השנה" וכו', שההדיר יצחק בר, רעדעלהיים תרמ"ד, עמ' 76; "אוצר התפילות" ב, ווילנא 1914, עמ' 118. אלא כיון שהשורה השנייה והשלישית סופן כֶּהָ, ניקודת³² כֶּהָ גם בשורה הראשונה: וְשֻׁעָה.

ואמנם בדיקת המשקלים קְטָלָה, קְטָלָה, קְטָלָה, בוי"ו אמצעית, מביאה לידי ניקוד שְׁנֻעָה. במשקל קְטָלָה לא מצאתי שם בוי"ו אמצעית, תבנית קְוָלָה. משקל קְטָלָה בוי"ו אמצעית, היינו תבנית קְוָלָה, מצאנו בו: וְנֻעָה, וְנֻעָה, וְנֻעָה, וְנֻעָה. עינינו הרואות: דברי הקינה "וְלִרְחֹמֵי לְשֻׁנֹּתֵי" (איכה ג, נו) יש בהם שלושה דרכים: לשון נופל על לשון, משקל נופל על משקל, תבנית נופלת על תבנית.

משקל קְטָלָה בוי"ו אמצעית, היינו תבנית קְוָלָה, לא מצינו, כיון שחלה מונופוטונגיואציה, כלומר, דו־תנועת aw הפכה ō, קְוָלָה <קוֹלָה, כגון אוֹרָה, וְדוֹדָה, מוֹטָה, קוֹמָה, רוֹמָה, שוֹכָה, שוֹרָה, ועוד, ר' דקדוקו של קניג²⁸ ב, א, עמ' 162, 858. אמרתי, תבנית קְוָלָה לא מצינו. הכיצד? והרי השם עוֹלָה! אלא נוכל לתרץ, נתקיימה דו־תנועת aw בשם הזה להבדיל בין עוֹלָה לבין קרבן עוֹלָה. ואף-על-פי-כן יש עוֹלָה, עוֹלָתָה, עולות, במשמע פשע, חמש פעמים (לרבות תה' צב, טז, בפתיב). למד, אין למדים מן עוֹלָה.

יש וְנֻעָה (יש' כח, יט), ויש וְנֻעָה (דב' כח, כה; יח' כג, מו); וארבע פעמים פתיב: לזועה, קרי: וְנֻעָה. משמע, אין השם הזה נהגה במשקל הסגולי, קְטָלָה, אלא פשהו"ו עיצור שלישי, היינו וְנֻעָה. וכשהו"ו עיצור שני, השם נהגה וְנֻעָה. *וְנֻעָה לא מצינו. ובמשנה ברכות ט, ב: הזועות³³, במונופוטונגיואציה. הוי אומר: פשהו"ו עיצור אמצעי

31. סימנה ב"אוצר השירה והפיוט" לדוידזון: א 4620.

32. בספר "שירי זבדיה" שההדיר יונה דוד, ירושלים תשל"ב, עמ' 28.

33. כך הניקוד בכ"י אקופמן, בכ"י פארמה 138, בכ"י הרמב"ם (ר' הערה 1) ובכ"י בניקוד בבלי, אוקספורד, בודליאנה d. 19 (ר' י' ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים תשל"ד).

אפשר תבנית קִנְלָה, וְנָעָה, אפשר תבנית קִנְלָה, וְנָעָה. קִנְלָה, וְנָעָה, לא מצינו. ויפה הביא דאלמאן במילונו: "וְנָעָה, וְנָעָה".

הרי שני שיקולים, ושניהם עולים בקנה שָׁנָה — שיקול חריזות הפייטן ושיקול תורת ההגה. ואמר לי מרדכי מישור שיקול שלישי: משקל קִנְלָה מרובים בו קולות וצלילים: אָנְחָה, אָנְחָה, גָּעָה, רָמָמָה, וְעָקָה, יִכְבְּהָ³⁴, לָלָה, נָאָקָה, צָנְחָה, צָעָקָה, רָנְנָה, שָׁאָנָה. ואפשר גם בְּרָכָה, קִלְלָה. והשווה: שִׁיר וּשְׁבָחָה. לפיכך עשו מילונים מן נְהַמְתָּ-שְׁבַמְקָרָא (יש' ה, כ; תה' לח, ט) נְהָמָה, ולא נְהָמָה. ולפיכך מן הַמִּנָּח (נְבִלִיד), יש' יד, יא, מוטב נעשה נפרד הַמִּנָּח, ולא הַמִּנָּח, כפתוב במילונים. ובספרות החדשה: נְעָרָה.

ה. ריבוייה של אֶחָת — אֶחָיוֹת

מהו ריבוייה של אֶחָת? במקרא אין בריבוי אלא אֶחָיוֹת (יהו' ב, יג, קרי; פתיב: אחותי) אֶחָיוֹת (איוב מב, יא), אֶחָיוֹתֵיהֶם (איוב א, ד; דה"א ב, טז). היום דברי הפול: אֶחָיוֹת. עדים הם לניקוד זה המילונים העבריים החדשים — גור, אבן-שושן, מִדָּן, פנעני, אלקלעי. ריבוי אֶחָיוֹת תמצא אף במילון המקרא של פירסט³⁵, ב"מילון התנ"ך" ("משפט האורים") לי שטיינברג, ב"אוצר חכמת הלשון" של לויאס (לאיפציג 1914), במילונו של י' רמברג (ורשה תרפ"ד), במילונו של דאלמאן, ובמילון המקרא של צורלר³⁶. מהדורתו הראשונה של מילון המקרא של קהרל-באומגארטנר אין בה ריבוייה הנפרד של "אֶחָת", ובמהדורת 1967 (בשיתופו של ב' הארטמאן ושל י' קוטשר) הובא: אֶחָיוֹת*.

אֶחָיוֹת ניקודן של כמה משניות, כגון כ"י בניקוד לפי מסורת תימן (כ"י ירושלים, Heb. 4° 1336, הוצאת מקור, ירושלים תש"ל): אֶחָיוֹת; וכן מהד' אלפקילון (תשט"ו), "משנה מפורשת" מאת א' לוי (סיני, תל-אביב תשט"ז), מהד' ש"ש בלאקמאן (יודאיקה פרעסס, ניו יארק תשכ"ד) — בשלושתן: אֶחָיוֹת.

מילוני התלמודים והמדרשים של לוי ושל יאסטרוב מרבים: אֶחָיוֹת.

בששה סדרי משנה, הוצ' ב' כהן (ירושלים תרפ"ו): אֶחָיוֹת, ולפי הערתו של בן-יהודה במילונו, עמ' 147, כך הניקוד במשניות דפוס מנטובה (שנת תקל"ז). במילונו של שולבוים³⁷, אות S, עמ' 30: אֶחָיוֹת; וכך במילונו הגרמני-העברי של מארגל³⁸, במשניות שההדיר ש' פייבש (וינא תרצ"א), ובמשניות שניקד, תרגם ללשון אשכנז ופירש מ"י פעטוחאווסקי (הוצ' צ' קאנל, ויסבאדן 1933). אף ב"אוצר

34. ר"ה ד, ט. בכתב-היד של המשנה (ר' הע' 26) יִכְבְּהָ. ואפשר שינוי אחרונים ממטבע שטבעו ראשונים בדימוי אל יִלְלָה.

35. J. Fürst, *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch über das alte Testament*, Leipzig 1876.

36. F. Zorell, *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1962.

37. M. Schulbaum, *Neues vollständiges deutsch-hebräisches Handwörterbuch*, 1904.

Lemberg 1904.

38. M. Margel, *Deutsch-hebräisches Wörterbuch*, Pozęga 1906.

40. ראה שינויי הנוסח במהדורת גינצבורג.

כנגד טַעֲמו (>טַעַם), רַחֲצִי (>רַחֵץ) כנגד רַחֲצו (>רַחֵץ), שַׁעֲרָךְ (>שַׁעַר) כנגד שַׁעֲרו (>שַׁעַר). והרי כאן חילוף שוא נח—חטף חילוף פונמתי.

ראינו בגרוניות קבוצות מלים, (1) שבהן שוא נח וחטף משמשים כאחד, והוא כשניקודן שלא בגרונית שוא נח; (2) שאין בהן אלא חטף, והוא כשניקודן שלא בגרונית שוא מרחף (ואין צריך לומר, כשניקודן שלא בגרונית שוא נע, כגון: פָּחַדוּ, מִשְׁחָקִים).

(3) ויש בגרוניות קבוצות מלים, שאין בהן אלא שוא נח בלבד, והן (a) מלים שיש בהן גרונית וטעמן קודם לגרונית וסמוך לה, כגון (א) שמות מלעיליים בני שתי הברות לאמתן בנטיית היחיד: (*אִמְתַּחַת) <אִמְתַּחַתִּי> אֶרְבַּעַתָּם, אֶרְבַּעַתָּךְ, אֶרְבַּעַתָּי; גִּפְתָּו; טַבְעָתוֹ; מִדְּעָתוֹ; (*מְנַחַת) <מְנַחַתִּי> הַמְנַחַתִּי (דה"א ב, נד); (*מִשְׁמַעַת) <מִשְׁמַעַתִּי> מִשְׁפַּחְתִּי וכו'; מִשְׁפַּחְתִּי וכו'; צָרַעַתוֹ; קָרַחַתוֹ; (*תּוֹכַחַת) <תּוֹכַחַתִּי> וכו'; (*תּוֹלַעַת) <תּוֹלַעַתִּי> וכו'.

(ב) שמות סגוליים בה"א המגמה, כגון: הַיָּעָרָה. וסימנך: מַעְלָה כנגד מַעְלָה. נִחְלָה (= נִחַל, תה' קכד, ד) כנגד נִחְלָה, הַשְּׁעָרָה כנגד שַׁעֲרִי, אֶל־הַשְּׁעָרָה⁴³ כנגד שַׁעֲרַת, שַׁעֲרָתוֹ. (אבל אחר חולם מצוינו גרונית חטופה: הָאֵלֶּה, לָצֶרֶה).

(ג) שמות-פעולה בגורת פ"י, פ"נ (פ"ל) בבניין הקל, כגון: (דַּעַת) <דַּעַתִּי> וכו', (קַחַת) <קַחַתִּי> וכו', וכן השווה השם הפרטי גַּעַתָּם.

(ד) פועלי ל"ג בעבר: שִׁמְעֻנוּ, נוֹשַׁעֲנוּ, בִּלְעֻנוּ, הִנַּחַתִּי, הִגְבַּהַתִּי. וסימנך: פועלי עבר מדברים פשוטים, שהם מלעיל, כנגד פועלי עבר מדברים דבוקי פינני המושא, שהם מלרע: בִּלְעֻנוּ — בִּלְעֻנוֹהוּ; יִדְעֻנוּ — יִדְעֻנוֹהוּ, יִדְעֻנוֹם; שִׁכְחֻנוּ — שִׁכְחֻנוֹהוּ; שִׁמְעֻנוּ — שִׁמְעֻנוֹהוּ; וכן נִגְעֻנוֹהוּ, קִבְּעֻנוֹהוּ. ואילו התי"ו מקיימת את ההברה הסגורה משריד הטעם: שִׁלְחֻתָּנִי, שִׁלְחֻתָּי, הַשְּׁמַעֲתִיךָ, הַנְּעִיתִיךָ, הַנְּעִיתִי, הַנְּדַעֲתִיךָ, וְהַנְּדַעֲתִי, וְהַשְּׁמַעֲתִיךָ. והשווה רַחֲמֶיךָ, רַחֲמִי, רַחֲמֶיךָ, בַּחֲטָא, כנגד תַּחֲתִיךָ, תַּחֲתִי, תַּחֲתִיךָ — לעולם בשוא נח. ושורש עתר בבניין קל, נפעל, והפעיל, 14 פעם, לעולם בתי"ו דגושה: יַעֲתֵר, וְנַעֲתֵר, וְהַעֲתֵרְתִּי, הַעֲתִירוּ, וכו'. וחזוק הוא טעם זה לסעיפים א, ג, ה) שמות הגוף למדברים: נָחַנוּ, אָנַחְנוּ.

(b) שמות פרטיים בסופית יָה, כגון הוֹשַׁעְיָה, יִדְעִיָה, יִשְׁמַעְיָה, יִשְׁעִיָה, שִׁמְעִיָה⁴⁴. ואמנם אֲחִיזָה ריבוי אֲחֻזָה במשנה, כ"י קאופמן⁴⁵. והרי עדות נוספת לטבו המעולה של כ"י קאופמן שלמשה. כלל של דבר: שוא נח של אֲחִיזָה וכו' מעיד, שלא הייתה החי"ת מונעת תנועה מימיה, ואף ריבוי הנפרד אֲחִיזָה הוא. אילו היה הריבוי אֲחִיזָה, הרי שהיה הנסמך והנטיית *אֲחִיזָה, או *אֲחִיזָה.

43. שו' כ, טו. ברוב כה"י וברוב הדפוסים: אֶל־הַשְּׁעָרָה. והביא גינצבורג הַשְּׁעָרָה מכ"י נח ומן הדפוסים ד"ה, ד"ו. וכך, הַשְּׁעָרָה, הובאה התיבה אף בקונקורדאנציה של מאנדלקרן. ורי מילון גוניוס-בול, שַׁעֲרָה.

44. פשיטא, לא הבאנו את כל כללי נע ונח שבגרונות, אלא מה שנוגע בענייננו בלבד.

45. כגון יבמות ג, א: ה.

רשוננו כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה כרך ארבעים ואחד, חוברת ד — תמוז תשל"ז

התוכן:

243	קולוקאטיביות הפועל בגזירה ובנטייה	רחל לנדאו
270	המרפכים המחוברים (הסיום)	יצחק צדקה
282	הארות אחדות לחקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות	דוד אשר קראון
291	זריות בתצורת הפועל	מרדכי מישור
294	מחת פורענותן של רשעים	ישראל בן-דוד
298	ספר על הזוגי בלשונות השמיות	ביקורת יהושע בלאו
302	יעידת עד	הערות שמעון שרביט
303	על שחזורן של צורות נפרד	יהושע בלאו
305	עוד על הסומך הבודד במקרא	מאיר רוטנברג

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר רחל לנדאו, רח' אוסישקין 6, פתח־חקה

ד"ר יצחק צדקה, רח' אפטר 8, חכנית ל' תל־אביב

Prof. A.D. Crown, Dep. of Semitic Studies, University of Sydney, Sydney 2006, Australia

מרדכי מישור, רח' שטרן 5/12, ירושלים

ישראל בן־דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

ד"ר שמעון שרביט, שיכון המרצים, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן

מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, 50297

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מִצְבּוֹ בְּנוֹ מִשָּׁה זֵל

קולוקאטיביות הפועל בגזירה ובנטייה *

1. מבוא

מסימני הקולוקציה הוא שסדרת קולוקאטים (קבוצה מצומצמת של מלים בעלות קרבה סמנטית) מצטרפת בקביעות יחסית לערך מילוני במשמעות נתונה. החוקרים העוסקים בנושא אינם מייחסים חשיבות למשמעויות הערך, והם נוהגים פאילו היו כל הערכים במילון בעלי משמעות אחת בלבד¹. בהתאם לכך הם קובעים, שהקולוקציה היא הצטרפות של ערך אחד עם ערכים אחרים במילון, הנוטה להיות הצטרפות של קבע. ואולם אף על פי שאין הם רואים את הערך כמלה רב משמעית, אשר בכל אחת ממשמעויותיה יש לה דרך הצטרפות אחרת או סדרה קולוקאטיבית אחרת, הרי הם דנים בהדגשתה במקרים שהם פביכול בעלי סדרת קולוקאטים זהה. לדעת ליץ², למשל, מלים נרדפות הן לעולם בעלות סדרת קולוקאטים זהה³. קביעה זאת נכונה רק בחלקה: כבר תורת השדות הסמנטיים מעידה על כך, שיש חפיפה חלקית בין תפקידיהם של פריטי השדה השונים, אך עם זאת יש גם פריטים המובחנים זה מזה בתפקידיהם, ומקומם בשדה מוגדר. ומפל מקום דבר אחד ברור: מצב של חפיפה מלאה בין מלים נרדפות, כפי שטוען קטפורד⁴ הוא נדיר ביותר.

* מחקר זה נעשה בסיוע האקדמיה הישראלית-הלאומית למדעים, הורוע למחקר בסיסי.

לוח הסימנים (לפי סדר הופעתם במאמר):

agent	=	ag
(=השם הפועל)		
מושא	=	מו
נושא	=	נו
פועל	=	פ
Complement (=משלים)	=	Comp.
צירוף שמני	=	צש
תיאור	=	ת
שם-עצם	=	ש"ע
שם-תואר	=	ש"ת

1. חוקרים כהלידי, קטפורד ואפילו רובינס, בהגדירם את תופעת הקולוקציה דנים בערך המילוני כדקדוק בלי להתייחס לעובדה, שבמשמעויות שונות עשויות להצטרף לערך סדרות קולוקאטיביות שונות. קטפורד רזמו לבעיה, אך משתמע מדבריו, שבמקרה כזה (של סדרות קולוקאטיביות שונות לערך אחד) הוא יראה הומונימיה, ולא פוליסמיה. וראה Bazel, "Lexis as a linguistic level", in *et al. eds., In Memory of J.R. Firth*, Longmans, London 1966, pp. 148-162; J.C. Catford, *Linguistic Theory of Translation*, Oxford 1965, p. 10-11; R.H. Robins, *General Linguistics*, Bloomington 1966 (1964), p. 21-22, 67-70.

2. Geoffrey Leech, *Semantics*, Aylesbury 1974, p. 142.

למקרה אחר של "קולוקאטיביות זהה" טוען פאלמר³, ומראה כיצד דרך הצטרפות אחת חוזרת על עצמה בחלקי דיבור שונים, בגיזרונות שונים של אותה המלה. לכן לדעתו אין לדבר על קולוקציה בין מלים אלא על קולוקציה בין גיזרונות של מלים (scatters), ובכך הוא רואה את השתייכותה של התופעה לדקדוק. ואכן, אין ספק, שמן הראוי לבחון כיצד מתנהג הצירוף הקולוקאטיבי בדרכי הנטייה והגזירה השונות, ובאיזו מידה ניתן לדבר על "זהות קולוקאטיבית" במימושו השונים של השורש העברי בחלקי דיבור, כבניינים וכצורות נטייה. אלא שהמגמה צריכה להיות לא רק גילוי ההתנהגות הקולוקאטיבית הזוהה, אלא יותר מכך גילוי הניגודים בדרכי ההצטרפות של צורות שיש ביניהן קשרי גזירה שיטתיים או של צורות השייכות למערכת נטייה אחת. הניגודים הללו יגלו את דרגות הקביעות הקולוקאטיבית הגבוהות יותר באותם המקרים, שבהם דרך הצטרפות מסוימת אינה מתייחדת לערך נתון בכל גיזרונותיו, אלא דוקא לגירזון אחד בלבד, ולעתים אפילו לצורת נטייה אחת בלבד של אותו הערך.

ייחוד מסוג זה של דרכי ההצטרפות במערכת הפועל קשור הדוק בשאלת היחסים הסמנטיים השיטתיים שבין דרכי הגזירה השונות של הפועל והאפשרות לחזות יחסים אלה מראש. כבר אורנץ⁴, ובעקבותיו רות ברמן⁵, הטילו ספק בכך שניתן לחזות מראש את היחסים הדקדוקיים-הסמנטיים השיטתיים שבין הבניינים השונים. על פי העולה מדבריהם, אפשרויות ה"חיזוי מראש" מצמצמות לפחות בשני פיונים:

- (א) גם כאשר בניין נתון נוטה לציין פונקציה דקדוקית-סמנטית מסוימת דרך שיטה, הרי אין זו בהכרח הפונקציה היחידה או אפילו המרכזית שהוא בא לבטא.
 - (ב) נוסף על כך, במקרים רבים אין לחזות מראש את בן זוגו של הבניין הנתון לאותה פונקציה. פלומר אם נזכרנו לדעת שהנפעל, למשל, אכן מציין סביל, עדיין לא הבטחנו בכך, שדוקא הקל יהיה בן זוגו הפעיל, שכן הדבר תלוי קודם כול בשאלה הבסיסית, באיזו מידה פיתחה הלשון את כל הבניינים משורש נתון.
- ואולם על הגבלות אלה יש להוסיף גם הגבלה אחרת המצמצמת עוד יותר את אפשרויות ה"חיזוי מראש": בקביעת היחסים הדקדוקיים-סמנטיים שבין בנייני הפועל, שאלת ההסתעפות הסמנטית-המילונית של הבניינים השונים, הגוזרים מאותו השורש, בסיסית וחשובה לא פחות משאלת עצם מימוש המורפולוגי. שכן, אין כל

3. F.R. Palmer בספרו *Semantics* (Cambridge University Press '76, p. 101) כותב:

"Finally we may notice that quite different grammatical constructions seem to retain what are the same collocational restrictions within them".

4. ע' אורנץ, "בניינים ובסיסים נטיות וגזירות", האוניברסיטה, כרך 16 חוברת ב, ירושלים סיון תשל"א, עמ' 15-22; ערך "דקדוק עברי", אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 8, ירושלים 1971, עמ' 124-140, ובמיוחד עמ' 124-128.

5. רות ברמן, "מימוש המורפולוגי של תהליכים תחביריים במערכת הבניינים", בלשונות עברית חפשי, אוניברסיטת בראילן, חוברת 9, תמוז תשל"ה, עמ' 25-39.

ביטחון בדבר, שההסתעפות הסמנטית של בניינים בעלי קשר סמנטי-דקדוקי אכן תהיה מקבילה. אין כל ביטחון בדבר, שיחסי פעיל-סביל או פעיל-גורם וכיו"ב, הקיימים במשמעות אחת של הפועל הנתון, אכן יתקיימו בכל המשמעויות, ועובדה זו מצמצמת, כאמור, צמצום נוסף את אפשרויות החיזוי מראש של יחסים בין בניינים. נוסף על כך, גם כאשר קיים יחס דקדוקי-סמנטי שיטתי בין שני בניינים במשמעות נתונה, עדיין אפשר, שהשיטתיות תיפגם על ידי חוסר התאמה ביניהם בדרכי ההצטרפות.

אם תכלית החיזוי מראש של יחסי הפונקציות בין בניינים היא לאפשר על ידי כך ליצור באופן חופשי שימוש אחד על-פי משנהו, הרי שמשימה זו אינה תמיד בת ביצוע. ואם תכליתו להצביע על הקשרים השיטתיים שבין הבניינים, הרי שהדיון בסדירות המורפולוגית בלבד ימציא בידינו מידע חלקי ובלתי מספק. תיאור מלא של יחסי הפונקציות שבין הבניינים חייב להראות אילו הם היחסים הדקדוקיים-סמנטיים בין שני בניינים נתונים לגבי כל משמעות ומשמעות של אותו הפועל, וכן באיזו מידה יש לבניינים השונים דרכי הצטרפות זהות באותה המשמעות.

2. סדירות מורפולוגית כנגד אי סדירות סמנטית ותחבירית

א. מחסר של פונקציות

כאשר הסדירות המורפולוגית הינה בת תוקף למשמעות אחת בלבד, ניתן לדבר על מחסר של פונקציות באשר למשמעויות האחרות. ה"מחסרים" הם מסוגים שונים: יש סביל חסר פעיל ופעיל חסר סביל; גורם חסר פעיל ופעיל חסר גורם, ונמצאו דוגמות אף למחסר הרפלקסיב.

(1) מחסר של פונקציות ביחסי פעיל-סביל

(א) מחסר הסביל

התופעה של מחסר הסביל באה לידי ביטוי בראש ובראשונה בפעלים, שהם פעלים יוצאים במשמעות אחת ועומדים במשמעות אחרת⁵, ואפילו כשהמדובר הוא

5. סעיף זה עובד להרצאה, שהושמעה בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים, תשל"ז.

6. פעלים עומדים ויוצאים הם משלושה סוגים:

(א) פעלים שהם עומדים במשמעות אחת ויוצאים במשמעות אחרת של אותו הפועל; (ב) פעלים יוצאים שמשלימיהם עשויים להישמט (יוצאים ועומדים על פי היקרויותיהם); (ג) פעלים ארגטיביים שמושא הפועל היוצא בהם הוא נושא של הפועל העומד.

רובינשטיין מזכיר את (א) ו(ב) בספרו: הצירוף הפועלי, הקיבוץ המאוחד תשל"א, עמ' 33-36; עמ' 199 הערה 19, עמ' 46). אורנן, בעקבות רוזן, לא יראה בקבוצה (א) פעלים עומדים ויוצאים משום שיראה בהם ערכים שונים, ובמיוחד כשהמשמעויות השונות מובחנות על ידי מלות הצרכה שונות. ראה ע' אורנן, תחביר העברית החדשה, המשפט הפשוט, ירושלים תשכ"ט, עמ' 84, 86. וביתר הדגשה: ח' רוזן, עברית טובה, קריית ספר, ירושלים 1967, עמ' 112, וזו לשונו: "אם מורגש הבדל משמעות בין: עמדת

ביחסי פעיל-סביל שיטתיים, החלים, למשל, על ההפעיל וההופעל. כאשר פועל נתון בהפעיל משמש כפועל יוצא, הרי שמקבילו בבניין הופעל ישמש כסביל לו. אבל במשמעות אחרת עשוי אותו הפועל לשמש כפועל עומד ובמקרה זה מאליו מובן שלא נמצא לו סביל כלל, אף על פי שמבחינה מורפולוגית קיים הפועל הנידון בשני הבניינים, ואף על פי שמקובל להניח שההופעל משמש דרך שיטה כסביל של ההפעיל. דוגמה אחת מגי רבות היא הפגין: בהוראת "פרסם, הציג לראוה" מציין ההופעל את הסביל של הפגין. הדוגמות של אבן-שושן הן:

הפעיל: יצרן המקלט החדש הפגין את תוצרתו בתערוכה.

הופעל: פעולת המכשיר החדש הופגנה בתערוכה.

לעומת זאת למשמעות 2: "הביע מחאה בפומבי — בהתקהלות, בתהלוכה, בסיסמאות וכדומה", אין למעשה סביל, משום שהפגין במשמעות זו פועל עומד הוא: המובטלים הפגינו ברחובות העיר.

פלוני הפגין נגד סאדאת.

מצד אחר, גם להצטרפות הקולוקאטיבית של פועל זה, שאינה מובאת במילון אבן-שושן, אין סביל, אף על פי שבמקרה זה הפועל משמש כפועל יוצא, שמשלימו המושאי מחקש אליו על ידי ש, בלא שהמילית את תוכל להחליף אותו. כך:

הפגין חולשה, מבוכה, היסוס, היסטריה, הבנה, אהדה, תמיכה וכדומה.

אבל: *הופגנה חולשה, מבוכה, היסוס וכו'.

התנהגותם התחבירית של פעלים עומדים ויוצאים מסוג זה שונה אפוא מבחינת התקשרותו של בניין ההופעל כסביל אליהם. לכן, העובדה, ששני הבניינים התממשו משורש זה, ויחסם זה לזה הוא פיהם הסביל אל הפעיל, היא עדיין אינפורמציה חלקית ומקוטעת בלבד, שאי אפשר לגזור על פיה סביל מן הפעיל ופעיל מן הסביל באופן אוטומאטי.

גם כאשר הפועל הוא פועל יוצא במובהק, עשויה תופעת מחסר הסביל לחול עליו בחלק ממשמעויותיו, ובעיקר בשימושים הקולוקאטיביים. כך, למשל, לא נוכל ליצור סביל לפעלים כגון: קצר, רדף, קלע, ענה על-, חלק על-, חלק ל... ש. בחלק

על האמת במקום המעשה וכן: עמדותי במקום המעשה, ומה גם אם נראה כאילו יש הבדל במשמעות הפועל עמד בשני המקרים הללו, הרי למעשה הבדל המשמעות טמון בשוני הפורמאלי של מרכיבי המשפטים: המשפט האחד מכיל עמד על- השני עמד".

השקפה זו נוחה לצורך ההבחנה בין משלים הכרחי ומשלים שאינו הכרחי, אך לגופו של עניין הכללת קבוצה (א) בקטגוריה אחת של פעלים עומדים ויוצאים תמצא את הצדקתה (1) בקרבה הסמנטית שעשויה להיות בין פעלים בעלי הצרכות שונות, בניגוד לפעלים הומונימיים, שאין ביניהם קרבה סמנטית כזאת; (2) בעובדה, שיש מקרים, שבהם הניגוד בא לידי ביטוי בין פועל נעדר מלת הצרכה לבין פועל נעדר משלים, ובמקרה זה אין לדבר על סמנטיקה שונים, כגון: הפגין; הפגין נכונות; הפועל בשני המקרים הוא הפגין, אלא שהמקרה הראשון הוא מקרה של היעדר השלמה, ואילו המקרה השני הוא מקרה של מלת הצרכה, שפשמלת את מנועה! לקבוצה (ג) ראה מ"צ קרר, "פועל יוצא המביע את גרימת הפועל העומד בעברית המודרנית", ביקורת ופרשנות 2-3, אוניברסיטת בר-אילן, 1972, עמ' 103-106.

ממשמעויותיהם, אף על פי שמבחינה מורפולוגית משמש בהם בניין הנפעל כסביל לפחות באחת ממשמעויותיהם. כך:

פלוני קצר הצלחה, תהילה, הישגים.

אבל: *ההצלחה, התהילה, ההישגים נקצרו.

פלוני קלע למטרה.

*המטרה נקלעה.

פלונית רדפה אחרי המנהל.

*המנהל נרדף.

ועוד פחות מכך:

פלוני רודף צדק / פלוני רודף שלום⁷

אבל: *הצדק נרדף / *השלום נרדף.

ענה על הדרישות, המצבים, הצרכים.

ענה לכל אפשרות, תיאור של . . .

אבל: *הצרכים, הדרישות, האפשרות, התיאור נענו.

חלק לו כבוד.

*נחלק לו כבוד.

פלוני חלק על דעותיו (של אלמוני), על אלמוני.

*דעותיו/אלמוני נחלקו (על ידי פלוני).

הנפעל של חלק משמש כסביל אך ורק למשמעות הראשונה, שהיא: "פילג, הפריד לחלקים, פרק למנות", ואילו המשמעות השנייה "התפלגו בדעותיהם, התנגדו בדעתם", אינה מציינת סביל כלל, אלא פעולה הדדית. לכן, שוב, אף על פי שקיים יחס של פעיל-סביל בין הקל והנפעל של פועל זה במשמעות אחת, אף על פי כן אין לחזות מראש את קיומו או אי קיומו של הסביל במשמעויות האחרות. כך אין הנפעל משמש כסביל במשמעויות "נתן, העניק" (חלק לפלוני כבוד) ו"התנגד לו", לא הסכים" (חלק על דעתו). במקרה הראשון אין סביל בכלל, ואילו בשני משמש הבינוני הפועל בתפקיד זה.

הפועל נוצח הוא הסביל של ניצח במשמעות "גבר על האויב והכריעו", וכן במשמעות (2 במילון א"ש) "זכה, סיים בניצחון", אבל אין סביל למשמעות "ניהל, פיקד, פיקח".

כך: פלוני ניצח על המלאכה.

*המלאכה נוצחה.

*פלוני נוצח על המלאכה.

על פי הדוגמות דלעיל נראה, שהסיפוט למחסר הסביל הן השימוש בפועל כפעלים יוצאים ועומדים (על פי משמעויותיהם); הסתעפות סימנטית שונה של הפעיל והסביל (פגוז: קלע—נקלע; ענה—נענה, רדף—נרדף); ובמיוחד שימוש הלשון

7. המשלים מצטרף אל הפועל על ידי א' בלבד, ומלת א ת מנועה.

הקולוקאטיבי המיוחד לעתים קרובות דרך הצטרפות אחת רק לאחד מאיבריה של הפונקציה הדקדוקית (קצר – נקצר).

(ב) מחסר הפעיל

תופעת מחסר הפעיל ניכרת במיוחד בצורות הבינוני הפעול ובפעלים לא-אגנטיביים (agentive-), שקיבלו מלת הצרכה חדשה, והפכו בכך לפעלים יוצאים למרות צורתם הסבילה.

אם כי הבינוני הפעול אינו נחשב לסביל ממש, הרי במקרים הסדירים היחס התחבירי של צירופי הבינוני הפעול אל הפעל הוא כיחסם של צירופי הסביל הרגילים אל הפעיל המכיל להם.

במשפט: "הדלת סגורה" נושא משפט הבינוני הוא מושאו של הפעיל באותו האופן שנושאו של הסביל (הנפעל במקרה זה) הוא מושאו של הפעיל. ההבדל העיקרי בין שתי אפשרויות הטראנספורמציה הוא בכך שבמקרה של הבינוני הפעול מבצע הפעולה הוא סתמי.⁸

פעיל: פלוני סגר את הדלת.

סביל: הדלת נסגרה (על ידי פלוני).

פעיל: סגרו את הדלת.

סטאטיב: הדלת סגורה (ובמקרה זה "על ידי פלוני" מנוע כאן).

בגלל סדירות מורפולוגית ותחבירית זו, הנוהגת בדרך כלל בין הפעול לבין פעל, יש לראות במחסר הפעיל בפונקציה דקדוקית זו תופעה מיוחדת, הנובעת מנטייתו של הבינוני הפעול לייחד לעצמו משמעויות שאינן מתממשות בפעל. עם ייחודו הסמנטי של הבינוני הפעול מוענק לו גם ייחוד תחבירי בכך, שהוא מקבל מלת הצרכה קבועה והוא הופך להיות פועל יוצא, עובדה המבארת את מחסר הפעיל כאן^{8א}. ושוב,

8. לדעת לאיינס זהו אחד המקרים של [-ag], תכונה המאפיינת את הסביל. וראה: John Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1969, p. 378. ניגוד זה קיים בעיקר בין הבינוני הפעול לבין נפעל (סביל) בעבר ובעתיד. והעירני פרופ' קררי, שאף במקרה זה יש פעלים, שבהם עשוי הבינוני הפעול לצרף אליו צ"י כמבצע הפעולה, כגון: כתוב בידי, עשוי בידי וכדומה. במקרה שהנפעל הוא בינוני, נראה שההבדל העיקרי בינו לבין הבינוני הפעול הוא שהבינוני נפעל מציין את הפעולה בהתרחשותה, ואילו הפועל — את המצב המוגמר. על כך ראה י' בלאו, "בינוני פועל בהוראה אקטיבית", לשוננו, יח (תשי"ג), עמ' 76; רות ברמן במאמרה הנוצר בהערה 5 לעיל, עמ' 37, הערה 4. 8א. הפעול משמש כאן בהיעדר הצורות האחרות של בניין קל, אף על פי שאין הוא גזור שם, ולכן יש כאן צורך בהסבר אחר. על הבינוני הפעול והפועל גזור השם, המשמשים בהיעדר צורת הפועל, ראה י' בלאו במאמרו הנוצר בהערה 8 לעיל, עמ' 77, הערה 2; על תופעה מקבילה ביחסי פועל (עבר ועתיד) — מפועל גזור שם ראה ח"ב רוזן, "מפועל בעברית הישראלית", לשוננו, כ' (תשט"ו), עמ' 143 ואילך. ולמרות התנגדותו של ר' מירקין ("משקל מפועל", לשוננו לב, תשכ"ח, עמ' 140-152) לחלוקה זו באשר למשמעותו הדקדוקית של משקל מפועל, נראה, כי גם מטיעוניו עולה המסקנה, שמפועל גזור שם הוא אחת הקבוצות של מפועל חסר פועל (או חסר צורה אקטיבית בכלל) שלשון המקרא (מירקין, עמ' 148). אפשר אפוא שלשון ימינו הסטנדרטית משקפת בעניין זה דוקא את המצב המקראי, ולא את המצב בל"ח, שחדשה פעלים מן הצורות השמניות.

המימוש המורפולוגי של פועל נתון בפועל ובפעול במשמעות אחת — אין פירוש מימוש כזה בכל המשמעויות. לכן הפעיל של "המסמר נעץ בקיר" הוא: "פלוגי נעץ את המסמר בקיר"; אך אין להחיל שחזור מעין "הוא נעץ את הסיבה בביקוש הרב ל... על הסביל: "הסיבה נעוצה בביקוש הרב ל...". והוא הדין במשפט כגון "הוא פתוח להצעות חדשות", שבו צירוף-היחס הוא משלים הכרחי; וכן במשפטים כגון: "כרוך סיכון בפעולה" / "הדבר כרוך בקשיים". במשפטים אלה וכיוצא בהם צורת הפועל אינה משמשת כפעיל של הבינוני הפועל, משום שהסתעפותה הסמנטית שונה, ומשום שהבינוני הפועל משמש כאן כפועל יוצא.⁹

גם כאשר הבינוני הפועל אינו הופך להיות פועל יוצא, עשויה משמעותו המיוחדת בצירופים הקולוקאטיביים להביא למחסר הפעיל. כך ל"נטוש ויפוח" אין פעיל בבניין קל (בעבר ובעתיד), משום שמשמעות זו של נטוש ("התפשט") אינה חלה על צורות פועל. ולא עוד, אלא צורות הפועל תפוסות למשמעות אחרת ("עזב"). משמעות זו חלה הן על הפועל בעבר ובעתיד והן על הפועל, וגם מבחינה תחבירית התנהגותו של הפועל סדירה. יוצא אפוא, שבמשמעות אחת לפחות של נטש מתממשת הסדירות הסמנטית והתחבירית נוסף על הסדירות המורפולוגית. ואולם במשמעות הקולוקאטיבית לא באה לידי מימוש אף לא אחת מן הסדירויות הללו, אף על פי שהבינוני הפועל לא הפך כאן לפועל יוצא.¹⁰

לא רק הבינוני הפועל עשוי להפוך לפועל יוצא, אלא גם פועל נטוי שצורתו צורת סביל, כגון נחפס (לרעיון), נקלע (למצב), נענה (לבקשה). האופי הסביל של הפעלים הללו עומד על דרך התנהגותם ביחסם אל הקל מבחינה סמנטית ותחבירית, לפחות בחלק ממשמעויותיהם. במשמעויות אלה מושא הפעיל הופך להיות נושא הסביל והשם הפועל (ה-agent) מובע — או על כל פנים ניתן להביעו — באמצעות על ידי + נושא הפעיל, או באמצעים אחרים כגון אלה שמנה רובינשטיין.¹¹ לעומת זאת, הפעלים הנ"ל, אף על פי שבמשמעויות אחרות הם משמשים כסביל לכל דבר, הרי שבמשמעות אחת לפחות אי אפשר להוסיף להם צירוף המציין את עושה הפעולה, לא משום שהלשון לא פיתחה דרך להביע אותו, אלא משום שהוא אינו קיים מבחינה סמנטית.

לדעת לאיינס¹², המבנה חסר השם הפועל הוא מבנה אופייני לפועל הסביל.

9. המקרים של הבינוני הפועל שאין להם מימוש מורפולוגי בפועל אינם עניין לכאן, ולכן לא הובאו כאן, כגון: נחוש בצירוף החלטה נחושה, ונחוש בצירוף הוא נחוש בהחלטה.

10. אי-סדירותו התחבירית של הבינוני הפועל כאן מתבטאת בכך, שאין הוא משמש פלוגי פשוט (השוא): "הנפח הנטוש" ל"היווצרות הנטוש", ואילו כנשוא הוא מקדים את הנושא במשפט. פרטים נוספים על "נטוש ויפוח" ראה במאמרי "נטוש/ניטש ויפוח והרחבת הלשון" (לשוננו לעם, רע"ב, 46-40).

11. ראה א' רובינשטיין, הצירוף הפועלי, עמ' 61-63.

12. ראה לאיינס (לעיל, הערה 8).

ובלשוננו של לאיינס (בתרגום חפשי): "המשותף לסביל בכל הלשונות, שקיים בהן סביל, שהוא מאפשר ליצור משפט חסר שם פועל (agent)–". משפט חסר שם פועל בסביל הוא משני סוגים: סביל שבו השם הפועל לא נזכר וסביל בעל שם פועל לא מפורש (סתמי). לשתי האפשרויות הללו יש להוסיף אפשרות שלישית, שבה השם הפועל אינו קיים מבחינה סמנטית, ואפשרות זו אינה אופיינית לסביל דוקא. שלוש האפשרויות הללו נבדלות זו מזו באופן ברור: במקרה הראשון השם הפועל קיים והוא מובע באמצעים שהוזכרו לעיל. במקרה השני השם הפועל לא ידוע, אך ברור שקיים שם פועל סתמי כלשהו. היעדר השם הפועל במקרה השלישי אינו נובע מן העובדה, שהוא לא נזכר ולא בא לידי ביטוי באמצעי הלשון, אלא מכך שהוא אינו קיים סמנטית. במקרה זה, הפועל מביע גון סמנטי של אקראיות הפעולה, הנעשית כאילו מאליה, בלי התערבות ישירה של מבצע פעולה גלוי לעין¹² (והשוה: העשן מיחמר; חל שינוי, שאף הם פועלי מצב מסוג זה). לפי הנחה זו האפשרויות של היעדר השם הפועל הן כדלהלן:

(1) פועל סביל

[± ag]; מו הפעיל < נו הסביל ; פ פעיל < פ סביל ; [— comp.]

(2) פועל עומד ארגאטיבי

[Ø ag]; מו הפעיל < נו העומד ; ——— [— comp.]

(3) פועל עומד לא-ארגאטיבי

[Ø ag]; ——— ; ——— [— comp.]

היעדר השם הפועל עשוי להודמן אפוא בשלושה מקרים: כשהפועל הוא סביל, עומד וארגאטיבי (בצורתו כפועל עומד). הסביל נבדל מן הפועל העומד לסוגיו במשמעות התופעה של היעדר השם הפועל. שכן, היעדר השם הפועל בפועל העומד (הן הארגאטיבי והן הלא-ארגאטיבי) משמעו היעדר קיומו של שם פועל מבחינה סמנטית, וסימנו [Ø ag]; ופירוש הדבר פורמאלית, שאין להצמיד אל הפועל העומד והארגאטיבי את הצירוף על ידי + צש או את תחליפיו. לעומת זאת בפועל הסביל היעדר שם פועל משמעו, שהשם הפועל לא הובע, אך ניתן להביעו, או שהשם הפועל סתמי. מכל מקום, בשני המקרים הוא קיים מבחינה סמנטית, וסימנו [—ag].

בירור תפקודם הדקדוקי-סמנטי של הפעלים שלפנינו לאורה של חלוקה זו יבהיר לנו מדוע אין להם צורת יסוד פעילה. הפעלים שלפנינו, צורתם צורת סביל, וזהו גם תפקודם לפחות באחת ממשמעויותיהם; אך במשמעותם הקולוקאטיבית: נתפס (לרעיון), נקלע (למצב), משמשים הם בתפקוד השונה מן הסביל. אי קיומו של השם

12. וכבר עמד על כך ד' בן-חיים במחירתו "לשון עתיקה במציאות חדשה" (לשוננו לעם לה-לו, עמ'

64); אלא שדוגמאותיו הן דוגמות מובהקות של נפעל שאינו מציין סביל, ואין בהן נפעל מרובה משמעות.

הפועל בהם מביא אותם למכונה משותף עם הפעלים העומדים, אך מצד אחר, אפשרות זו עומדת בסתירה לעובדה, שהם פעלים מצריכים (בעלי מלת הצרכה קבועה ומשלים הכרחי). מאידך, אם ניתן דעתנו לכך, שלהיעדרו של השם הפועל או לנוכחותו אין קשר הכרחי לשאלה אם הפועל עומד הוא או יוצא, הרי שהבעיה תבוא על פתרונה. שהרי פשם שפועל עומד עשוי להיות בעל שם פועל (קפץ) כך אין כל סיבה, שפועל יוצא לא יוכל להיות חסר שם פועל! נראה לי, ששני המאפיינים הללו, היינו מציאותם של השם הפועל והמשלים ההכרחי, עומדים במישורים שונים ללא תלות מחייבת ביניהם. לכן, אפיון הפעלים על פי התנהגותו של השם הפועל עשוי להציע חלוקה אחרת של הפעלים על פי תוכנם הדקדוקי-סמנטי, כדלהלן:

- (1) פועלי מצב, שאפיונם: $[\emptyset \text{ ag}]$; $[\pm \text{ comp}]$ והם פוללים מבחינה תחבירית פעלים עומדים, פעלים ארגטיביים ופעלים יוצאים.
- (2) פעלים פעילים, שאפיונם: $[+ \text{ ag}]$; $[\pm \text{ comp}]$ והם כוללים פעלים עומדים ופעלים יוצאים.
- (3) פעלים סבילים, שאפיונם: $[\pm \text{ ag}]$; $[- \text{ comp}]$

על פי הצעה זו, הפעלים שלפנינו שייכים לקטיגוריה (1) (פועלי מצב), ואפיונם הוא: $[\emptyset \text{ ag}]$; $[+ \text{ comp}]$. אפיון זה יסביר מדוע אין להם צורת יסוד פעילה, שהרי צורת יסוד פעילה יש רק לסביל ולארגטיב העומד והם אף מקבילים בתכונה תחבירית אחת, היינו, שמושא הפועל הפעיל הוא במקרה אחד נושא של הפועל הסביל, שעבר גלגול צורני, ובמקרה האחר — של הפועל העומד הארגטיבי, ששימר את צורתו המורפולוגית. שניהם, הן הסביל והן הפועל העומד הארגטיבי, חסרי משלים הכרחי (וסימנם $[- \text{ comp}]$), והם נבדלים גם בהתנהגותו של השם הפועל, כפי שנחבאר לעיל (הסביל $[\pm \text{ ag}]$ = ואילו הארגטיב $[\emptyset \text{ ag}]$). מטעם זה אין לצפות לכך, שלפועל מצב, שאינו ארגטיבי ואינו סביל, תהיה מקבילה פעילה, גם אם אותו הפועל עצמו משמש באחת ממשמעויותיו כסביל לכל דבר. כלל של דבר, אם העובדה, שהנפעל אינו מציין סביל בהכרח, והעובדה, שהוא גם לא בהכרח הסביל של הקל, הן מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה, הרי יש להוסיף על כך, שגם נפעל המציין את הסביל במשמעות אחת, עשוי לשמש בתפקוד שונה לחלוטין במשמעויותיו האחרות, ובמיוחד במשמעות הקולוקאטיבית.

נראה אפוא, שמחסר הפעיל במקרים אלה נעוץ בעובדות אחדות: (א) בעובדה שהמשמעות הקולוקאטיבית של הפועל בנפעל אינה חלה על הקל (בגלל הסתעפות סמנטית שונה של הערך בשני הבניינים), ובד בבד גם ההצטרפות הפרוכה בכך מנועה בקל; (ב) בעובדה, שמה שנראה כאן כסביל אינו סביל למעשה, אלא פועל מצב, שהנושא בו לא-ארגטיבי; (ג) ובעובדה התחבירית, שבדומה לפינוני הפועל גם כאן צורה, הקרובה אל הסביל בתכונתה המורפולוגית ובהיעדר האגנט, הופכת לפועל יוצא על ידי מלת הצרכה ומשלים הכרחי.

(2) מחסר של פונקציות ביחסי פעיל — גורם

(א) מחסר הפעיל

למחסר הפעיל ביחסי פעיל — גורם נמצאו לפי שעה דוגמות בודדות בלבד, שהן קולוקאטיביות מובהקות:

הקפיא את השכר / המחירים

בצירוף זה משמש ההפעיל של קפא במשמעות, שלא נתמשה בבניין קל, ולכן גם ההצטרפות "המחירים קפאו" מנועה. כמו כן אין פעיל לצירופים כגון "הרפיץ תורה", "הרפיץ לו מכות", "השקיע כספים / אמצעים" ו"השפין שלום", אף על פי שהפעיל (מבניין קל) קיים כצורת היסוד של הגורם במשמעות אחרת של אותו הפועל, ואף על פי שהצירופים הללו אינם בגדר ניב.

(ב) מחסר הגורם

אם בדוגמות דלעיל קולוקאטיביות הפועל חלה על צורת הגורם דוקא, הרי בדוגמות דלהלן חלה תכונה זו על צורת הפועל דוקא, ולכן הגורם מנוע, אף על פי שהוא קיים במשמעויות האחרות. גם כאן הסיבה לכך היא הקביעות הקולוקאטיבית המגיעה במקרים אלה לדרגת קביעות גבוהה, משום ההצטרפויות המתייחדות לא לערך נתון בלבד, אלא לגיזרון מסוים, המשמש כאחד מאבריה של הפונקציה הדקדוקית-סמנטית.

כך: פלוני שלט בשלוש שפות.

*השליטו את פלוני בשלוש שפות.

תצמח טובה מן — / תועלת מן — .

*הצמיח טובה מן — / תועלת מן — .

רבץ עליו נטל.

*הרפיץ עליו נטל.

פלוני רוח נחת.

*הרוו את פלוני נחת. (?)

פג תוקפו של הדרכפון.

*הפיגו את תוקפו של הדרכפון.

וכן רוב המשמעויות של קלט אינן משמשות בצורת הגורם הקליט, המיוחדת ל"הקלטה ברשמקול, בתקליט וכיוצא בזה".

כך: האוניברסיטה קלטה תלמידים חדשים.

*הקליטו את האוניברסיטה (ב) תלמידים חדשים.

פלוני קלט את דברי המרצה ("הבין, תפס").
*הקליטו את פלוני את דברי המרצה.

דוגמה זו של קלט היא דוגמה בולטת להסתעפות הסמנטית של שורש זה, השונה לחלוטין בקל ובהפעיל. אכן-שושן מביא אמנם דוגמה מביאליק שעל פיה ניתן "להקליט את שפתנו בנשמת הילד" (אומה ולשון), אבל אין שימוש זה רווח בלשון מינו.

ב. אי סדירות בכללי ההצטרפות

תיאור כללי ההצטרפות המיוחדים לגיזרון אחד בלבד של פועל נתון (ומנועים בגיזרון אחר של אותו הפועל) הראה, שמימוש הקשרים השיטתיים בין צמדי בניינים למילוי פונקציה דקדוקית סמנטית אינו חל על ערך נתון במלואו, אלא רק על חלק ממשמעויותיו או אפילו על משמעות אחת בלבד. שכן, ריבוי המשמעויות של הערך איננו רק עניין מילוני, שאפשר להתעלם ממנו בדיון המורפו-סמנטי. להסתעפות הסמנטית של הערך בבניין נתון נלוים לעתים קרובות גם הבדלים דקדוקיים-תחביריים והבדלים דקדוקיים-סמנטיים. פועל בבניין נתון עשוי להיות פועל יוצא במשמעות אחת ופועל עומד במשמעות אחרת (עם כל ההשלכות התחביריות הנובעות מכך); כמו כן פועל נתון בנפעל, למשל, עשוי לשמש כסביל של הקל במשמעות אחת, ואילו במשמעות אחרת עשוי הוא לשמש כפועל יוצא, שאין לו ולסביל ולא כלום. לכן הטענה לסדירות מורפולוגית של ערך נתון עלולה להיות מידע חלקי בלבד, אם לא נבדוק את היקף תחולתה של הסדירות המורפולוגית על כל המשמעויות של הערך הנידון. התיאור דלעיל הצביע על אפשרויות שונות של מחסרים ביחסי פעיל-סביל וביחסי סביל-גורם. במקרים אלה, הסדירות המורפולוגית, שנתמשה במשמעות אחת, אינה יכולה לחול אוטומאטית על כל המשמעויות, כשאינן עמה גם סדירות סמנטית ותחבירית. כך, למרות קיומן של הצורות, יכולנו לטעון למחסר של פונקציות במקרים רבים.

הסדירות המורפולוגית-סמנטית, הממלאה פונקציות דקדוקיות-סמנטיות על ידי קשרים שיטתיים בין צמדי בניינים, עלולה להיות ריקה מתוכן למעשה גם כאשר שני אברי הפונקציה לא יתאימו בכללי ההצטרפות ובמבנה התחבירי. אי התאמה כזאת מבטלת, למעשה, גם את הסדירות המורפולוגית-סמנטית לאותה המשמעות. ואולם, כדי שטענת אי הסדירות בכללי ההצטרפות תהיה בת תוקף, יש לעמוד על שני תנאים: (1) המשמעות המילונית של שני אברי הפונקציה חייבת להיות זהה, כך שההבדל בין שתי הצורות יסתכם אך ורק בהבדל התפקודי המובע באמצעות הבניין. (2) בין שני האלמנטים העומדים להשוואה חייב להיות גם קשר סמנטי-דקדוקי פלשהו לפחות באחת מן המשמעויות.

אילו הם המקרים של אי סדירות בדרכי ההצטרפות? ניגודים בדרכי ההצטרפות

נמצאו בין פֿעל לנפעל, בין פֿעל להפעיל, ופעמים גם בין הפעיל והופעל (!). במיוחד שכיחה התופעה בין פֿעל לבינוני הפעול ובין פֿעל לבינוני הפועל¹³.

(א) פֿעל \neq נפעל

פטר — נפטר

הסביל של פטר בהוראת "שחרר, נתן חופשה, הסיר אחריות" הוא נפטר (= "השתחרר, נחלץ"). לפנינו אפוא יחסים סדירים לכאורה של פעיל—סביל. גם קבוצת הבחירה לכאורה זהה לפעיל ולסביל כאן, אך עיון נוסף יוכיח, שהזהות חלקית בלבד.

קבוצת הבחירה של הפעיל היא:

פטר₂ + מו₁ [את / אדם או קניינו] + מו₂ [מן — חיוב]

פגון: פטר את פלוני מן החובה / ממסים / מעונש / מאחריות וכדומה.

הסביל נפטר כולל אותם הפריטים של קבוצת הבחירה בהפעלת הטראנספורמציה הרגילה של הסביל. אבל קבוצת הבחירה של הסביל לאותה המשמעות רחבה מזו של הפעיל והיא כוללת פריטים המנועים לבוא עם הפעיל:

נו [אדם] + נפטר + מו₁ (א) [מן — החובה / העונש / האחריות / המסים]
(ב) [מן — הצרות / הטרחה]

על פי נוסחה זו אנו יכולים לשחזר את הפעיל עם פריטי קבוצת הבחירה (א).

פגון:

פטר את פלוני מן החובה.

ואיננו יכולים לעשות כן עם פריטי קבוצת הבחירה (ב), פגון:

*פטר את פלוני מן הצרות: *פטר את פלוני מן הטרחה.

מסתבר אפוא שלסביל קבוצת בחירה רחבה יותר מאשר לפעיל, וכפועל יוצא מכך קבוצת הבחירה של שניהם משותפת רק בחלקה. כמובן, מסקנה זו תקפה רק בתנאי שאנו מניחים, שהקל והנפעל נבדלים במקרה זה רק בפונקציה הדקדוקית-סמנטית שלהם, ואילו תוכנם הממשי זהה. על פי הגדרת המילון מסקנה זו מתבקשת מאליה: פטר משמעותו "שחרר, נתן חופשה, הסיר חובה או אחריות ממישהו"; ואילו נפטר משמעותו "השתחרר, נחלץ, סר מעליי החיוב". נוסף על כך המשמעות הנ"ל של פטר היא היחידה מן הרשומות במילון, שנפטר מתייחס אליה במעמד של סביל; שכן אין זהות סמנטית-מילונית בין נפטר לשאר משמעויותיו של פטר, ואילו נפטר במשמעויותיו האחרות אינו משמש כסביל כלל. כל זאת על פי

13. ההצטרפויות המנועות נקבעות כאן על פי המילון ועל פי האידיולקט של החוקר בלבד. לכן אין להוציא מכלל אפשרות, שהצטרפויות מסוימות, הנראות לחוקר כמנועות, ייראו לקוראים אחדים כמקובלות, ואולי אף הופיעו כבר במשלב אחר. מכל מקום נראה לי, שבחלק הארי של הדוגמות, הפול ידו, שדרכי הצטרפות מסוימות ייחודו רק לחלק מגזרונות הפועל, ולא לכולם.

הגדרת המילון. על פי קבוצות הבחירה אפשר לטעון לפיצול משמעות זו של נפטר לשתיים:

- (1) "נשתחרר, נחלץ": נפטר מצרה / מן הטרחן.
 - (2) "סר מעליו החיוב": נפטר מן החובה וכו'.
- על פי חלוקה זו נוכל לראות כסביל של פטר רק את משמעות (2), ואילו משמעות (1) תיכלל בקטגוריה של מחסר הפעיל (ביחסי פעיל-סביל).

פג—נפוג / הפיג—נפוג / הפיג—הופג

קבוצת הבחירה הנושאית של נפוג בהוראת "נדם, נמס" היא [אדם]¹⁴. כאן יש לשאול האם אמנם נושא נפוג פונקציה של סביל במשמעות זו, ואם כן, לאיזו מצורות הפעיל הוא מתייחס?

פג בבניין קל הוא פועל עומד ולכן קשה לייחס לו סביל, ולמרות הקרבה הסמנטית שבין פג לנפוג במשמעות 1 של פג (= "דמם, נמס"). הפיג לעומת זאת הוא הגורם של פג במשמעות "התנדף", אך לפחות מבחינת הגדרת המשמעות הוא נראה כפעיל של נפוג (הפיג = "החליש, הסיר, הוציא"; נפוג = "נדם, נחלש"). ואולם כאן באה שוב קבוצת הבחירה ההקשרית ומפריכה קשר מורפולוגי-סמנטי זה שלמראית עין: כי בעוד קבוצת הבחירה של נפוג היא:

נפוג + נו [אדם]

הרי זו של הפיג שונה ממנה:

= הפיג + מו [את / טעם, פחד, שיכרון, שיממון, צער, כאב, מתח, חדשות, חששות].

כל האלמנטים ההקשריים המושאיים המצטרפים אל הפיג מנועים מלהצטרף אל נפוג, וכן הדבר לגבי האלמנט ההקשרי הנושאי של נפוג, המנוע מלהצטרף אל הפיג. נמצאנו למדים, שלמרות היחס שלמראית עין של פעיל—סביל שבין הפיג—נפוג מבחינת המשמעות, הרי שיחס זה מופרך מעיקרו על ידי השימוש ההקשרי הממשי השונה לשני הבניינים. נראה להניח, שלפנינו גורם-פעיל, שאין לו סביל המקביל לו הקבלה מלאה (על הפיג—הופג ראה להלן) אלא סטאטיב הבא לידי ביטוי על ידי הפועל העומד פג, (וכאן יש התאמה כמעט מלאה בקבוצת הבחירה), ואילו נפוג גם הוא למעשה איננו סביל, שהרי נפוג + נו [אדם] אינו כולל בשום פנים מבצע פעולה כלשהו, כלומר אין לצרף על ידי + צש אליו. לכן, נראה להניח שנפוג משמש אף הוא כסטאטיב, בדומה לקל במשמעות (1), והוא נבדל ממנו רק בקבוצת הבחירה:

פג, = "דמם, נמס": פג, + נו [לב] (= קולוקציה חד-אברית).

נפוג = "נדם, נחלש": נפוג + נו [אדם].

14. רק דיגמה אחת משל אבן-שושן חורגת מפלל זה ("החמימות שבכל הולכת ונפוגה"). אך נראה שיש להעביר דיגמה זו למשמעות 3 אצל אבן-שושן, שהיא: "התנדף".

כגון: נפוגותי ונדפיתי עד מאד (תהלים לח, ט).

כלה נפוגה מפחד (ביאליק).

אם נפוגות כל כך פן אשלמה מלוא הגמול... (מאירוביץ).

נראה שהקל (פג), והנפעל במשמעות זו משמשים כאן פוריאנטים סגנוניים זה לזה בתפקיד של סטאטיב. הנחה זו מקבלת את חיזוקה הן מההתנהגות התחבירית הזהה של שניהם (היינו: [0 ag], והן מן הקרבה הסמנטית שבין שתי קבוצות הבחירה, המתייחסות זו לזו ביחס מטונימי.

הופג משמש למעשה פסביל של הפיג, אך קבוצת הבחירה של הפיג רחבה מזו של הופג ולכן קבוצת הבחירה משותפת לשניהם רק בחלקה. עם זאת שימושיו של הופג בכלל נדירים הם, ולכן קשה לערוך השוואה. נראה שפג שולט פסטאטיב של הפיג ודוחק בכך את רגלי הופג. מכל מקום קבוצות הבחירה של הפיג ושל הופג הן כדלהלן: הפיג + מו [את / 0 — טעם, פחד, שיכרון, שיממון, צער, כאב, מתח, חשדות, חששות].

הופג + נו [טעם, חום, דאגה, רוחו]

ובעיתונות: החוד, העוקץ מן—].

נראה שהופג אינו מצטרף לכל שאר הפריטים של הפיג פרט לטעם, ואילו הפיג מנוע מלהצטרף לרוחו ולחוד ועוקץ.

פער — נפער

היחס בין פער—נפער הוא יחס של פעיל—סביל ולרוב גם קבוצת הבחירה

מותאמת:

פער + מו [את / Ø — פה].

נו [פה] + נפער.

ואולם גם כאן, כתוצאה ממעתק מטונימי, הקולוקציה החד-אברית של נפער התרחבה במקצת: קבוצת הבחירה המתואמת דלעיל הינה בת תוקף רק כאשר הנושא במבנה האקטיבי הוא אדם. פרט לכך עשוי הנושא להיות תהום, ובמקרה זה חל שינוי קל במעבר לסביל:

התהום פערה את פיה.

סביל 1: פי התהום נפער.

סביל 2: התהום נפערה.

מאחר שמבחינה סמנטית פי התהום=תהום, החילוף הזה הוא חילוף טבעי. עם זאת יש לעמוד על ההבדל מבחינת שימוש הלשון, שלפיו "התהום נפערה" הוא צירוף מקובל, ואילו "*פלוגי נפער" הוא צירוף מנוע, אף על פי ש"פלוגי פער את פיו" הוא צירוף מקובל גם כן. כלומר, כאן אין הסומך (פלוגי) יכול למלא את מקומו של הנסמך (פי) כבמקרה של פי התהום. מצד אחר, "התהום נפערה" הוא צירוף מקובל, ואילו "*פערו את התהום" מנוע.

(ב) פעיל \neq גורם

אי ההתאמה בקבוצות הבחירה מזדמנת גם בפעלים בעלי אותה המשמעות בפעיל ובגורם. אי התאמה זו קיימת בעיקר בצירופים קולוקאטיביים. פדוגמה לכך ישמש הפועל שיפך בהשוואה לשכך בקל.

משמעות הפועל שכך על פי מילון אבן-שושן היא "נח, שקט, נרגע" בקל, ו"השקט, הרגיע" בפיעל. במקרה זה קבוצת הבחירה משותפת באופן חלקי בלבד לשני הבניינים, אבל בחלק ניכר מן ההצטרפויות פריטי קבוצת הבחירה של בניין אחד מנועים מלהצטרף אל הפועל בבניין האחר. כך:

חמתו שככה // שיפך את חמתו

אבל ההצטרפויות הבאות של שכך (על פי מילון אבן-שושן) מנועות ליד שיפך:

הישוך הסער ויפוזרו העבים? (ביאליק); אבל: *שיפך את הסער.

וכלשך הרעב... (טשרניחובסקי); אבל: *שיפך את הרעב.

ושך הקרב (פהן); אבל: *שיפך את הקרב.

ובעיתונות:

ההתמרמרות שככה / המהומה שככה.

אבל: *שיפך את ההתמרמרות / *שיפך את המהומה.

מצד אחר יש הצטרפויות המקובלות רק ליד שיפך ויפוזרו ליד שיפך:

שיפך את ההיסטריה, אבל: *ההיסטריה שככה.

שיפך את צערו, אבל: *צערו שכך.

שיפך את הפאב, אבל: *פאבו שכך.

(ג) פֻּעַל \neq פָּעוּל

הקשרים הדקדוקיים והסמנטיים בין פֻּעַל—פעול שיטתיים וחזויים מראש בדרך כלל, שכן פאן אין אנו עוסקים ביחסים שבין הבניינים השונים, שלהם הסתעפות סמנטית שונה, אלא ביחסים שבין דרכי הנטייה, שהם ברוב המקרים ניתנים לחיזוי מראש בניגוד לדרכי הגזירה, כפי שכבר טען אורנן¹⁵. למרות שהנחה זו נכונה בעיקרה, אין להחיל אותה על כל המקרים של יחסי פֻּעַל—פעול ופֻּעַל—פועל. כפי שכבר נאמר (בפרק על מחסר הפעיל), הבינוני הפועל נוטה ליחד לעצמו משמעויות החורגות מן המשמעויות של אותו הפועל בצורות הנטייה האחרות שלו, ובמקרה זה הניגוד בדרכי ההצטרפות שבין פֻּעַל לפעול הוא רק תוצאה של מחסר הפעיל. תופעה אחרת, מתמיהה יותר, היא כאשר הפֻּעַל והפעול מנוגדים בדרכי הצטרפותם למרות שהם בעלי אותה המשמעות. ניגוד זה בדרכי ההצטרפות קיים בעיקר במקרה של קולוקציה חד-אברית באחד ממרפיבי הצמד, בפֻּעַל או בפעול, דבר המונע דרכי הצטרפות אחידות.

15. ראה לעיל, הערה 4, ובמיוחד במאמר הראשון.

על פי המובא במילון אבן-שושן יש לשרה ולשרוי לפחות משמעות משותפת אחת: "נח, חנה, שכן". עם זאת המובאות רומזות לכך, שדרכי ההצטרפות נפרדות הן. להלן קבוצות הבחירה של שרה ושרוי אלה לעומת אלה:

שרױ: (א) נו [אדם] + שרױי + ת
 שמקצתן שרױין בחדרים או בעליות
 שהשנים כתקנן וישראל שרױין על אדמתם
 (ב) נו [שכינה] + שרױי + ת מקום
 (ג) נו [שמחה] + שרױי + ת מקום
 { עצבות
 רוח רעה
 שחוק }
 [פין — אדם] { על — פניו
 עליו }
 [פמעשױן] שרױה + מו [ברכה] (?)

וְשָׂרָה:			
(א) נו	[שכינה]	+ שרה	+ מו
[על — אדם]			
(ב) נו	[פרכה]	+ שרה	+ מו
[ב—מעשי ידי (של אדם)]			
(ג)	[ביטוי של מצב רוח]	+ שרה	+ מו
[על—אדם]			
רוח רעה	שורה	עליה	(ירושלמי שבת יא, ג).
עצבות	שרתה	עליו.	
שמחה	שורה	עליו.	
ושחוק נאה	היה שורה	על פיהם	(עגנון).

קבוצת הבחירה של הנושא נראית משותפת בחלקה לשרה ולשרוי; קבוצות הנושא (ב) ו(ג) של שרוי כלולות גם בקבוצות הנושא של שרה, אולי פרט לברכה. עם זאת נראה שקבוצת הנושא העיקרית המצטרפת לשרוי היא דוקא קבוצה (א) [אדם] ותיאור המקום ההכרחי למשמעות. לעומת זאת [אדם] או [חי] כנושא של שרה מנוע¹⁶. נוסף על כך מנוגדים שרה ושרוי גם בצ"ש השני, הן בתפקיד התחבירי והן באפיון הסמנטי.

16. כלומר: "ולא בארץ הפלאות או שריים כאן" (עיתונות), אבל: "לא שרינו בארץ הפלאות".
 "אכן-שושן מביא אמנם דוגמה אחת, שבה חי מצטרף לשרה ולא עוד, אלא בצירוף תיאור מקום: "עדת
 ציפורי שיר רעננות... שורות בין עפאים" (ספורטה, אסירי עולם, 1967). אבל דוגמה זו לקיחה מן
 השירה, ובה אין אנו מצפים לכללי הצטרפות קבועים.

רוה — רווי

אין ספק, שהצירוף רוה נחת הוא צירוף קולוקאטיבי כנגד אפשרויות ההצטרפות הרגילות של רוה כגון:

ירוןן מדרשן ביתך ונחל עדניך תשקם	(תהלים, לו, ט).
ואכלה חרב ושבעה ורותה מדמם	(ירמיהו, מו, י).
ויררה החול דמעת עיני	(ביאליק, זריתי)
שחיתי וריתי	(א"ש).

קבוצת הבחירה המצטיירת כאן היא:

נו	[מוחש]	+	רוה	+	מו	[מ — נוזל] [א — אט]	/ היעדר משלים
	[אדם]					[ח — נחת]	
	[אדם]					[ח — דודים]	

הגדרת המשמעות על פי אבן-שושן לקוחה מתחום המוחש דוקא: "שתה די", "שבע בשתותו". האפשרות האחרת מצוינת על ידי מלה אחת: "ובהשאלה", ללא הגדרה נוספת. אפשר שעלינו להפריד כאן בין רוה נחת לשאר ההצטרפויות של רוה, ולהגדיר את רוה בצירוף רוה נחת כ"היה לו בשפע", ולראות בכך משמעות נפרדת. אך גם אם נראה בשני השימושים של רוה משמעויות שונות, ניוכח שבשתייהן אין התאמה בין דרכי ההצטרפות של צורות הפועל והפעול הזהות במשמעותן. קבוצת הבחירה של רווי על פי המובאות מן המילונים היא כדלקמן:

נו [דומם, צומח, מופשט] + רווי + מו [ב — א / נוזל / מופשט] / היעדר משלים
שדה רווי, גינה רוויה (א"ש).

וכל נפש צמאה היא רוויה (דברי הימים של יהודי מצרים וא"י, מאן, 12).

רוויי דמעות הם החרוזים ורווי דמעות הוא קולה של הקריינית (קרליבך, הודו, 168).

מצב הרוח מתוח היה מאוד, פילז רווי חשמל (ויסלבסקי תר' במערכה 365).
אף על פי שקבוצת הנושא משותפת בחלקה לרוה ולרווי בכל זאת יש ניגוד אחד ברור ביניהם, והוא גם מסביר מדוע אין ליצור על פי רוה נחת את המקביל הסטאטיבי רווי נחת. שכן, בעוד קבוצת הנושא של רוה כוללת את הקטגוריה [אדם] בכל מקרה, ובמיוחד בצירוף רוה נחת, הרי בקבוצת הנושא של רווי הופעת הקטגוריה [אדם] מנועה. ומאחר שברוה נחת הנושא הוא דוקא [אדם], ואילו ברווי הנושא [אדם] מנוע, לכן רווי נחת אף הוא מנוע.

סתם — סתום

קבוצת הבחירה של סתם בהוראת "אמר או כתב דבר-מה שלא בפירוש, טשטש

ולא הבהיר, העלים" מצומצמת ביותר, ואפשר לראות בה למעשה קולוקציה חד-אברית, שלה שתי ואריאציות:

1 סתם + מו [את — Ø דבריו]

2 סתם + אבר איחוי, פ בשלילה [ולא פירש]

אפשר לראות את האפשרות השנייה כנובעת מן הראשונה על ידי השמטת המושא והוספת אבר האיחוי, מעין: *סתם (את דבריו) ולא פירש (אותם). לעומת זאת קבוצת הבחירה של הבינוני הפועל באותה המשמעות רחבה הרבה יותר:

הדברים הללו סתומין כאן ומפורשין במקום אחר	(רות רבה ב).
הרהורים סתומים אל הלב יבואו	(ביאליק, רזי).
השירה סתומה, במידה שהחיים עצמם סתומים	(פיכמן, שפו).
הצהרתו של המנהיג הייתה סתומה ביותר	(א"ש).
שאלה סתומה, תגובתו סתומה	(עיתונות).

אם נעיין בפריטי קבוצת הבחירה המורחבת של הבינוני הפועל, נראה, שאין הם רחוקים במהותם הסמנטית מן המשלים של הפועל. אין זו למעשה אלא הרחבה של פריטים בתחום הסמנטי של הדברים, אלא שכאן הם זכו לפירוט רב יותר: דברים בעל-פה ובכתב (שאלה, הצהרה, תגובה) ואף דברים שבמחשבה (הרהורים). העניין הוא בכך, שלמרות הקרבה הסמנטית שבין שתי קבוצות הבחירה, המצומצמת והמורחבת, הרי שאין הרחבה זו חלה על הפועל סתם בשאר צורות הנטייה. לכן:

סתם את דבריו / סתם ולא פירש — אפשרי.

אבל: * סתם את ההרהורים

* סתם את השירה

* סתם את הצהרתו

* סתם את השאלה / את התגובה — מנועים.

(ד) פועל \neq פועל

קולוקאטיביות הפועל באה לעתים לידי ביטוי בעצם הניגוד שבין הצטרפויות השונות של מלים המשותיות למערכת נטייה אחת. בדומה לבינוני הפועל ייתכן ניגוד גם בין הצטרפויותיהם של הבינוני הפועל והפועל הנטוי, המשותיים לאותה מערכת נטייה. כך מלים כגון ויפוח, ישיבה, מחיאות פניים מצטרפות אל הבינוני הפועל של השורש סער, אך מנועות מלהצטרף אל הפועל הנטוי (*הויפוח סער), ואף על פי שהמשמעות זהה.

גם קבוצת הבחירה של הבינוני הפועל מוחץ שונה בבירור מקבוצת הבחירה של הפועל הנטוי מחץ.

(1) מוחץ: ש"ע (פגרעין) [ניצחון, תבוסה] + מוחץ

(2) מחץ: נו [אל, אדם] + { מחץ + } מו [אדם, חי או אבר גוף של חי] מוחץ פועלי

ניגוד זה בכללי ההצטרפות למעשה איננו ניגוד בין צורות הנטייה השונות של פועל ופועל, אלא בין התפקיד השמני והתפקיד הפועלי של צורות הנטייה. תפקידו הפועל של הבינוני מבחינה זו בעברית החדשה מחייב אותנו להבחין בין שני מיני בינוני פועל¹⁶ האחד, שהוא בעל תכונות פועליות והאחר, שהוא בעל תכונות שמניות. הניגוד בכללי ההצטרפות איננו בין הבינוני הפועל הפועלי לפועל הנטוי, אלא בין הבינוני הפועל השמני והצורות הפועליות (הפוללות, כאמור, את הפועל הנטוי ואת הבינוני הפועל הפועלי). שמניותו של הבינוני מתבטאת בכך, שאין הוא מצרף אליו משלימים של פועל, גם כאשר הפועל הנטוי הוא פועל יוצא (כגון מחץ), ואף על פי שעשוי הוא לבוא נוסף על תפקידו כלואי גם בתפקיד של נשוא שמני. לכן "ניצחון מוחץ" או "הניצחון הוא/היה מוחץ" הם צירופים מקובלים, אבל "הניצחון מוחץ את האויב" הוא צירוף מנוע, כשם שגם "הניצחון מחץ את האויב" הוא צירוף מנוע. מצד אחר, במבנה (2) יוכל לבוא גם בינוני פועל, אלא שבינוני פועל זה הוא בעל תכונות פועליות, ולכן גם קבוצת הבחירה הסמנטית שלו וזה לזו של הפועל, ושונה מקבוצת הבחירה של הבינוני הפועל השמני.

קשה יותר להבחין בין שני סוגי הבינוני, כאשר הפועל הנטוי הוא פועל עומד. כאן אפשר שהעיקרון להבחנה יהיה האפשרות או חוסר האפשרות לצרף אל הבינוני משלים תיאורי, וכמובן, גם האפשרות או חוסר האפשרות להפוך את הבינוני הפועל לעבר בקולוקציה זו; כגון:

הרוחות סוערות כל הלילה.

הרוחות סערו כל הלילה.

ריכוח סוער; הויכוח סוער.

אבל: *הויכוח סוער כל הלילה.

*הויכוח סער.

כללו של דבר, תפקידו השמני של הבינוני הפועל נבדל מתפקידו הפועלי לא רק בהתנהגות התחבירית השונה של שני מיני הבינוני הפועל, אלא גם בדרכי הצטרפותם, שאינן בנות החלפה.

כדוגמה קיצונית לניגוד שעשוי להיות בין הבינוני הפועל הנטוי בדרכי הצטרפותם, ישמש שם התואר ניצחת. קבוצת הבחירה של צורת בינוני זו מוגבלת למדי:

ש"ע (פגרעין) [מפלה / טענה / תשובה] + ניצחת

צורת ניצחת היא צורת הבינוני של נפעל. אם נשוו אותה לפועל הנטוי בנפעל, הוזה לה במשמעות ובדרך הנטייה הדקדוקית, נמצא שני מכריע הן בדרכי הצטרפותם הסמנטית והן בתפקודם התחבירי-סמנטי. והרי דרכי ההצטרפות של שתי הצורות זו כנגד זו:

16 א. וראה גם "בלאו (הערה 8 לעיל).

ניצח פ = נו [אדם] + ניצח (= נפעל, סביל) — "נחל מפלה, הוכרע"
ניצחת

בינוני = ש"ע (פגרעין) [מפלה, תשובה, טענה] + ניצחת
(= נפעל—סביל) — "מכריע, סופי"

הקולוקאטיביות של הבינוני בנפעל מגיעה כאן לדרגה גבוהה ביותר, משום שדרך הצטרפות זו לא זו בלבד שהיא מנועה ליד הפועל הנטוי, אלא היא אף מיוחדת לבינוני יחידה (ומשמע שהיא מנועה ביחיד, ברבים וברבות). ואולם ייחודה של הצטרפות זו לבינוני יחידה אינו נובע מניגוד כלשהו בין הגופים השונים של הבינוני, אלא מן העובדה, שמפל צורות הבינוני נפעל של שורש זה קיימת בשימוש צורת היחידה בלבד. מפל מקום הניגוד הקיצוני, שבין צורת הבינוני לצורת הפועל הנטוי בדרכי הצטרפותם, בעינו עומד.

באופן דומה יש ניגוד מרחיק לכת בין שימוש של נחרץ כפועל לבין שימוש בשם תואר:

נו [גורלו, גזר דינו, עתידו] + נחרץ (פ)
שע כגרעין [חקיפות, דעה, החלטה] + נחרץ (ש"ת)

ג. אי סדירות במבנה התחבירי

(1) שני פעילים לסביל אחד

בצד הסדירות המורפולוגית שלמראית עין שביחסי פעיל—סביל מתגלה לעתים לא רק אי-סדירות בדרכי הצטרפות אלא גם אי-סדירות תחבירית. סיבתה של אי-סדירות כפולה זו היא שוב דו-משמעותו של הערך, שבמקרים מסוימים אינו מתבטא רק בדרכי הצטרפות שונות, אלא גם במבנים תחביריים שונים, כשאחד המבנים חורג מן המבנה התחבירי הסדיר שביחסי פעיל—סביל.

הבינוני הסביל של קיפל הוא מקופל. אך אינפורמציה זו תהיה לוקה בחסר, אם לא נציין בצידה, שהמבנה הסביל משותף הוא למעשה לשני מבנים של פעיל, וגם המבנה הסביל המשותף לכאורה יתגלה כשני מבנים שונים הן על פי האפיון הסמנטי של קבוצות הבחירה והן על פי תהליך הטרנספורמציה מפעיל לסביל, השונה בשני המקרים:

שני המשפטים הבאים נראים זהים במבנם התחבירי:

(1) הבגדים מקופלים בארון.

(2) הסכנות מקופלות ביחסים.

בניגוד למבנה התחבירי, הנראה זהה בשני המקרים, ניתן להבחין מיד, שהם

שונים באפיון הסמנטי שלהם:

(1) נו [ש"ע מוחש] + מקופל (+ ת [ב—מקום])

(2) נו [ש"ע מופשט] + מקופל + מו [ב—ש"ע מופשט]

הבדל סמנטי זה כרוך כמובן בדו-משמעותו של הבינוני הסביל, ("כרוך ומגולל",

"נכלל ב-" והוא מחייב גם שוני במבנה התחבירי, המתגלה במעבר מן הפעיל אל הסביל:

(1) פעיל:	ראובן צש ₁	קיפל	את הבגדים צש ₂	בארץ צש ₃
סביל:	הבגדים צש ₁	מקופלים		בארץ צש ₃

במעבר מן הפעיל אל הסביל הפך צש₂ לצש₁, ואילו צש₃ נשאר במקומו. יש לציין שמבחינה סמנטית צש₁ ≠ צש₃, במבנה הפעיל. מעבר זה הוא המעבר המקופל מפעיל לסביל, ובתחביר המסורתי הוא ידוע כגלגול המושא הפעיל לנושא הסביל. שונה המצב במעבר מפעיל לסביל שבמבנה (2):

(2) פעיל:	היחסים צש ₁	מקפלים	בהם צש ₃	ספנות ¹⁷ צש ₂
סביל:	ספנות צש ₁	מקופלות	ביחסים צש ₃	

גם כאן במעבר מפעיל לסביל הפך צש₂ לצש₁ וצש₃ נשאר במקומו, אלא שפעוד שבפעיל מופיע צש₃ ככינוי בלבד, הרי שבסביל מופיע הצש המפורש, ובכך מתגלה ביתר הדגשה ההבדל בין סביל (1) לסביל (2): בסביל (1) צש₁ של הפעיל (ראובן) נעלם מן המבנה הסביל, ואילו בסביל (2) צש₁ של הפעיל (היחסים) מופיע כ-צש₃ בסביל, ואין הוא נעלם כבסביל (1). הדבר נובע מן העובדה הסמנטית הפשוטה, שבמבנה הפעיל של סביל (2) צש₁ = צש₃ (היחסים מקפלים ספנות ביחסים=בהם), בעוד שבמבנה הפעיל של סביל (1) צש₁ ≠ צש₃ (ראובן מקפל את הבגדים בארץ). מכאן שעל פי הסביל (2) לא נוכל לעולם לשחזר את הפעיל הסדיר מבחינה תחבירית:

(*ראובן מקפל את הספנות ביחסים;

*הדבר מקפל את הספנות ביחסים).

ומכאן שדרכי ההצטרפות הסמנטיות השונות "מקפלות" בתוכן גם מבנים שונים של הפעיל והזהות במבנה הסביל היא למראית עין בלבד. הדבר נובע, כאמור, מדו־משמעותו של הפועל במבנה הפעיל, המחייב דרך הצטרפות שונה ומבנה תחבירי שונה לכל משמעות, כשהסביל לשני הפעילים זהה במבנהו, אך שונה בדרכי ההצטרפות¹⁸.

17. צש₁ מציין את הנושא במשפט. לשם נוחיות הדין נקבע המשלים שמלת הצרכתו א/ח/ם

כצש₂, בלי להתחשב בסדר הופעתו.

18. אפשר גם, ששימוש זה הוא תולדה של פירוק הניב טמן בחובו. הצירוף טמן בחובו מופיע

במקרא הופעה חד־פעמית באיוב לא, לג: אם כסיתי כאדם פשעי לטמן בחבִי עוֹנִי. [וגם כאן הנושא זהה סמנטית לכינוי הקניין המצטרף למשלים: ((אני) טמנתי בחבי). ריה"ל יצר מצירוף זה את הצירוף צפון חֶבֶה, טמון לבֶה, וביאליק אימץ את השימוש הסינונימי הזה, וכתב: "צופנת מטמונים בחֶבֶה". בלשון ימינו נתייחד טמן בחובו לשימוש האקטיבי בהוראת "קָלַל", שהפך במרוצת הזמן לטמן בו.

יש לציין שכמה מלים הנרדפות לקיפל במשמעות זו של "הקיף, כלל, שיקע", משמשות באותו המבנה התחבירי ובאותו המבנה הסמנטי. כך הפעיל של

(1)	האוצר צש ₁	טמון	באדמה צש ₃
הוא:	פלוגי צש ₁	טמן	את האוצר צש ₂
			באדמה צש ₃

ואילו הפעיל של:

(2)	סכנות צש ₁	טמונות	במלחמה צש ₃
הוא:			
	המלחמה צש ₁	טומנת	בה סכנות צש ₃ צש ₂

התהליך של מקופל חוזר על עצמו גם כאן, הן באשר להבדלים באפיון הסמנטי שבין סביל (1) לסביל (2) והן באשר להבדלים התחביריים החלים על שני המבנים במעבר מן הפעיל אל הסביל. שוב, במבנה (2) קיימת זהות סמנטית בין צש₁ לצש₃ (של הפעיל) המתלכדים בצש₃ של הסביל, ואילו במבנה (1) גלגול הסביל הוא הגלגול הרגיל.

כסינונימים למשמעות זו של קיפל משמשות כמה מלים נוספות מן השדה הסמנטי של "הסתיר, החביא" (שגם טמן היא אחת מהן). כגון: צפן, חבוי. אבל סינונימים אלה לא פיתחו שימוש כפול של פעיל וסביל במשמעותם המושאלת, אלא האחד (צפן) פיתח את הפעיל בלבד, ואילו משנהו (חבוי) את הסביל בלבד. כך אנו מוצאים:

אולם מול סיכויים אלה... צופנת הקמת מדינה פלשתינית עצמאית בגדה וברצועה ספנות חמורות לעצם קיומה של מדינת ישראל.

פרופ' משה מעוז, מעריב, 12.12.75

יש לציין, שבניגוד לטמן וקיפל, צש₃ נשמט כאן מן המבנה של צפן, ובכך מבנהו הודה עם המבנה של פועל דו-אתרי רגיל, וייחודו של צפן מתבטא כאן רק באפיונם הסמנטי של צש₁ וצש₂.
ובהקשר הומוריסטי:

אכן, אלה המאורעות, שהעתיד חייב לצפון בחוב כלשהו.

א' קישון, מעריב, 21.11.75

כאן הצירוף מופיע למעשה בשלמותו (העתיד צופן בחובו מאורעות), אלא שקישון התעלם, כדרכו, מן הפבילות שבין כינוי הקניין ושם העצם *חוג, הפריד ביניהם ואף הוסיף לווי לשם העצם.

מפל מקום, צפן מופיע בשימוש זה כפעיל בלבד. לעומתו חבוי מופיע בהוראה זו בסביל בלבד:

אפשר כי דוקא משום שישאל אינה וייטנאם חבויז סכנות חמורות לארה"ב בתלותה המתגברת של ישראל בה.

רופרט ו' טאקר, מעריב, 31.10.75

השימוש בשורש חבא בהוראה זו נדיר, אמנם, אך גם בהופעה חד-פעמית זו מעניינת הצטרפותו אל הסינונימים שלו טמן וצפן.

עוד נרדף אחד למשמעות זו, שאינו שייך לשדה של "הסתיר, החביא", הוא הפועל נעץ בצורת הבינוני הפעול. גם הוא מופיע במשמעות זו בצורת הסביל בלבד, ואין לו מקבילה בפעיל.

מקורו של ההפרש נעוץ בביקוש הרב לדולארים ...

המוצא נעוץ בהקטנת כמות הלירות ...

הבעיה נעוצה בנוקשותם ושמרנותם של הדיינים ...

ההבדל בין מדיניותנו עד למלחמת יום הכיפורים וזו שלאחריה נעוץ

בנטישת אשליית הקיפאון המדיני ...

בדומה לקיפל וטמן, גם במקרים דלעיל הסביל הבא לידי ביטוי בחבוי ונעוץ הוא בעל מבנה דו-משמעי, כששני שימושיו נבדלים זה מזה באפיונם הסמנטי, ואילו השוני התחבירי ביניהם בא לידי ביטוי בכך, שהמבנה האחד הוא בעל מקבילה בפעיל, ואילו המבנה האחר חסר מקבילה כזאת. בזאת הם נבדלים ממקופל וטמן, המייחדים לכל סביל פעיל משלו, והם מצטרפים בכך אל שאר הדוגמות של מחסר הפעיל. כך:

חבוי = "מוסתר, טמן, שאינו גלוי"

נו [שע מוחש] + חבוי + ת [ב—מקום]

ארון הקודש הקטן בלבד נשאר חבוי בפינתו.

הנשק היה חבוי במחסן

ובפעיל: החביאו את הנשק במחסן.

אבל: חבוי = "פלול"

נו [שע מופשט] + חבוי + מו [ב—שע מופשט]

סכנות חבויז בתלותה של ישראל ...

אבל: *החביאו את הסכנות בתלותה של ישראל ...

ובאותו אופן:

המסמר נעוץ בקיר.

נעצו את המסמר בקיר.

אבל: סיבת הקשיים נעוצה ביחסים המדיניים בעולם.

*נעצו את סיבת הקשיים ביחסים המדיניים בעולם.

(2) שני סבילים לפעיל אחד

התופעה של שני סבילים לפעיל אחד מפריכה את קביעתו החד-משמעית של

בניין מסוים כסביל הקבוע של בניין אחר. תופעה זו היא רק חלק של התופעה הפליתית יותר של יחסי פעיל—סביל שלא על ידי יחסי הבניינים המקובלים לעניין זה. נדמה לי, שתופעה זו עדיין לא נחקרה די הצורך בעברית, והיא צריכה עיון. לפי שעה אציין רק, שניתן למצוא דוגמאות אפילו לכך, שהנפעל, למשל, יתפוס את מקומו של ההופעל כסביל של ההפעיל, אם הקל אינו מצוי באותו השורש, כגון: הזיק—ניזוק. תנאי זה כמובן אינו התנאי היחיד לכך, והסוגיה, כאמור, עוד צריכה עיון. מכל מקום, כאשר הפעיל הוא פיעל או הפעיל, אפשר שיהיו לו שני סבילים לאותה המשמעות לצורך הבעת תכנים דקדוקיים שונים: הנפעל במקרה זה מציין בדרך כלל פעולה סבילה, שאין לה מבצע פעולה, ואילו ההופעל מציין או עשוי לציין את מבצע הפעולה. כך הסביל של "פלוני השחית את הפול" הוא "הפלי הושחת", כאשר ניתן לציין את מבצע הפעולה באמצעות על ידי + צש; ואילו כאשר מבצע הפעולה נעדר, וגם לא ניתן לציין באמצעות על ידי [Ø ag], הסביל יופע על ידי הנפעל: "הפלי נשחת". קולוקאטיביות הפועל מתבטאת כאן בכך, ששתי צורות פועל, המקבילות בפונקציה הדקדוקית-סמנטית שלהן, מצרפות אליהן קבוצות בחירה שונות לאותה המשמעות. כך נחליץ¹⁹ מציין סביל חסר שם פועל [Ø ag], שהמשלים שלו הוא [מן צרה, מן מצב שלילי], ואילו חולץ הוא תמיד אגנטיבי ומשלימו הוא דוקא תיאור מקום (חולץ ממקום). מאידך תיאור המקום עשוי לעתים להצטרף גם לנחליץ אך המשלים מצרה לא יצטרף לחולץ.

גם הנושא אינו זהה בשתי צורות הסביל: נחליץ מצטרף בדרך כלל לנושא [אדם] בעוד חולץ מצטרף יותר [דומם], אבל הוא יצטרף גם ל[אדם] אם המשלים הוא תיאור מקום, כגון:

המכונית חולצה מן התהום.

אך גם: הפצועים חולצו ממקום התאונה.

אבל: *המכונית נחלצה מן התהום.

*פלוני חולץ ממצוקתו, מצרה.

כללו של דבר, לכל אחת מצורות הסביל כלל הצטרפות אחר:

נחליץ = [Ø ag]

נו [אדם] + מו [מן צרה, מצוקה, עוני, קשיים, בידוד, תסכול] =

מצב שלילי

חולץ = [± ag]

נו [מוחש (פולל אדם)] + ת [מן מקום]

באותו אופן נבדלים זה מזה הסבילים נפוצ והופץ, שהפעיל שלהם הוא הפיץ.

נפוצ מציין שוב את הסטאטיב חסר השם הפועל [Øag], ובהתאם לכך קבוצת

הבחירה הנושאית שלו כוללת פריטים שבהם הפעולה כאילו נעשית מאלה.

19. אם כי אפשר לראות בנחליץ פועל דו־משמעי: "ניצל", כשהמשלים הוא מצרה, ו"הוציא",

כשהמשלים הוא תיאור מקום, ואילו חולץ משמש כסביל דוקא למשמעות השנייה.

נוסחת קבוצת הבחירה היא: נפֿוץ + נו [שע חסר רוח חיים, כגון: שמועות, ידיעות]

לעומת זאת הופֿץ, המציין שהפעולה נעשתה על ידי שם פועל כלשהו מצרף אליו קבוצת בחירה נושאית מגוונת, הפוללת כל פריט המצטרף כמושא להפיץ.

כך:

הפיץ + מו [מסמכים, השקפות, רעיונות, שמועות, ידיעות, אשליות]

וכן:

נו [מסמכים, השקפות, רעיונות, שמועות, ידיעות, אשליות] + הופֿץ /

הופצו

אבל:

*המסמכים נפוצו

*ההשקפות נפוצו

ד. הסיבות לאי־הסדירות הסמנטית־התחבירית והשלכותיה על ארגון המילון אי־הסדירות הסמנטית במערכת הפועל (ובעיקר המחסרים של פונקציות דקדוקיות־סמנטיות או אי־התאמות בין בניינים, שביניהם קיים פביכול יחס חזוי מראש) היא תופעה כללית בלשון, המפריכה חלק גדול מהנחות ה"חזוי מראש" ביחסי הבניינים זה לזה; אף על פי שאין לבטל לגמרי הנחות אלה. לאי־סדירות זו עשויות להיות סיבות והתניות שונות, מהן מורפולוגיות ומהן סמנטיות, שקולוקאטיביות הפועל היא רק אחת מהן.

קולוקאטיביות הפועל, המתבטאת במחסר של פונקציות, היא חלק מן התופעה הכללית, שבה ההסתעפות הסמנטית השונה של בניינים שונים גורמת למחסר של פונקציות, גם כאשר באחת המשמעויות הפונקציה מתממשת. העובדה, שפועל נתון בנפעל עשוי להיות סביל של הקל במשמעות אחת ופועל יוצא במשמעות אחרת, גורמת לכך שהפועל היוצא (בצורת הנפעל) יהיה חסר סביל²⁰; או אפשר שהפועל היוצא הפועל יהיה בעל מקבילה סבילה במשמעות אחת, ואילו במשמעותו האחרת

20. א' רובינשטיין (הצירוף הפועלי, עמ' 58–59) מעלה שתי אפשרויות של מחסר הסביל, שסיבתן מורפולוגית: (א) פועל פאסיבי בצורתו ואקטיבי בתפקודו אין לו מקבילה סבילה; (ב) פועלים שהקל והנפעל שלהם בעלי אותה הפונקציה הדקדוקית־סמנטית, כש"גם הבניין הפאסיבי אינו מסמן פאסיביות". אך אין רובינשטיין מעלה את האפשרות, שנפעל הממלא את תפקידו בסביל במשמעות אחת עשוי לשמש בתפקידים שונים ומגוונים במשמעויותיו האחרות. רובינשטיין חולה את הסיבה למחסר הסביל במקרה של פועל די־משמעי בחיסול הניגוד הצורני של מלת ההצרכה. נראה לי, שבמקרה של מלות הצרכה שונות הסיבה למניעת גלגול הסביל היא ההסתעפות הסמנטית השונה של שני הבניינים, שבאה לידי ביטוי באי־מימוש כל משמעויות הפועל בסביל המקביל לו באחת המשמעויות. עובדה היא שמלות הצרכה שונות אינן מפריעות תהליך זה, כשאין מניעה סמנטית לכך; כגון: דש אַת — / דש בּ — הם פעלים שוני משמעות ושוני מלת הצרכה ואף על פי כן גלגול הסביל אפשרי בשניהם.

הוא ישמש כפועל עומד, וממילא יהיה חסר סביל. מקומה של הקולוקאטיביות בסוגיה זו הוא, שהיא אחד הגורמים להסתעפות הסמנטית השונה. הצטרפות מצומצמת של אלמנט הקשרי מסוים לבניין אחד או לצורת נטייה אחת עשויה לגן את משמעותם ולא להתפרש על שאר צורות הגזירה והנטייה. במקרה זה, ההסתעפות הסמנטית השונה, או לפחות חלק ממנה, ואי-הסדירות ביחסים שבין הגזירות הן תוצאה של קולוקאטיביות זו. אמנם התופעה של מחסרים באחד מאבריה של פונקציה דקדוקית-סמנטית היא תופעה רחבה, ותכונת הקולוקאטיביות של הפועל היא כאמור רק אחד מגורמיה, מפל מקום, תופעה זו של מחסר הפונקציה מהווה ביטוי נאמן לדרגת קולוקאטיביות גבוהה.

כאשר שני אברי הפונקציה, המקבילים במשמעותם, והשומרים על היחס הדקדוקי-סמנטי הסדיר ביניהם, נבדלים זה מזה בדרכי ההצטרפות, הרי זו תוצאה ישירה של תכונת הקולוקאטיביות.

הקולוקאטיביות עשויה להיות לא רק סיבה אלא גם תוצאה של תופעות לשון כלליות: השימוש השמני של הבינוני הפועל מרחיק אותו משימושו של הפועל הנטי, ומביא לדרכי הצטרפות שונות, אף על פי שמשמעותם זהה; הטרנספורמציה התחבירית, החורגת מדרכי הטרנספורמציה הרגילה (מפעיל לסביל במקרה זה), נובעת במקרה של קיפל, טמן, צפן(?) מתופעת פירוק הניב, היוצר קולוקציה; ואחרון אחרון, האפשרות, שיחס דקדוקי-סמנטי כלשהו יובע לא בדרך הבניינים הנחשבים כקבועים לתכלית זו, מביאה לכך, ששתי צורות המציינות אותה הפונקציה הדקדוקית-סמנטית יצרפו אליהן קבוצות בחירה שונות, שאינן בנות החלפה.

כללו של דבר, הקולוקאטיביות המצטמצמת לגזרון אחד בלבד של הפועל, ולעתים אף לצורת נטייה אחת, מוכיחה, שגם כאשר הסדירות המורפולוגית מתממשת בין שני בניינים לציון פונקציה נתונה, אין להסיק מכך הכללות על כל המשמעויות של שני אברי הפונקציה. אלא שגם לעניין זה יש לבדוק לא רק כל פועל לעצמו אלא גם כל משמעות ומשמעות לעצמה. חשיבותה של בדיקה כזאת הוא בכך, שהיא תמנע מסקנות חפוזות ומטעות על אפשרויות ה"חיזוי מראש" של היחסים הדקדוקיים-סמנטיים שבין הבניינים, והיא גם תצביע על שימוש הלשון המקובל דוקא באותו התחום, שבו מתבטאים ייחודה ועצמיותה של לשון נתונה. עם כל החשיבות שיש לגילוי ההתנהגות הלשונית השיטתית והתנאים לחיזוי מראש, נראה לי, שלא פחות חשובה המשמיה של גילוי התנאים והנסיבות שבהן השיטתיות אינה פועלת. גילוי כזה יהיה לתועלת הן להוראת הלשון והן לתיאורה. תיאור כזה עשוי גם להעלות הצעה מחודשת²¹ של שינוי בארגון המילון: יש לרכז את המשמעויות החוזרות

21. רות ברמן במאמרה "רישומם המילוני של פעלים — שורשים ובניינים" (ספר רוזן, המועצה להנחלת הלשון, ירושלים תשל"ה, עמ' 15–36) כבר העלתה הצעה מפורטת ברוח זו, אלא שהיא אינה מעירה על בעית ריבוי המשמעויות בערך, העשוי להביא לניגודים באופיו הדקדוקי-סמנטי ובאופיו התחבירי בכל אחת ממשמעויותיו, וכתוצאה מכך להשפיע גם על יחסי הבניינים זה לזה במשמעויות השונות.

בבניינים אחדים של אותו השורש ליד צורת היסוד²², ולציין ליד כל משמעות כזאת את התפקיד הדקדוקי-סמנטי השיטתי של הבניינים האחרים. רישום הבניינים מחדש יבוא רק לצורך המשמעויות המיוחדות של הבניין, שבהן הסתעפותו הסמנטית שונה משאר הבניינים ומצורת היסוד גם יחד. כאן, ליד כל משמעות "מיוחדת" של כל בניין ובניין נרשום את התכונות הדקדוקיות והסמנטיות הדרושות, נרשום איזהו הסביל והגורם וכו' המתאים לכל משמעות, נרשום גם את המקרים של היעדר הסביל או הגורם וכו'. בדרך זו נחסוך מקום במילון על ידי הימנעות מחזרות, ונפנה מקום זה לאינפורמציה הדקדוקית-סמנטית החיונית.

22. לפי רות ברמן (לעיל, הערה 5).

המרפיבים המחופרים

(להבהרת המושגים "כולל" ו"מחובר")

(הסיום)

9.0 הכלל $P \leftarrow P + P \dots$

התיאוריה הגנראטיבית מציעה את הכלל: $P \leftarrow P + P \dots$; אחת הבעיות היא הפירוש הניתן לכלל בשימושיו השונים. במאמריהם של עוזי אורנן (ר' אורנן, עמ' 290 ג) ושל דניאל ר' כהן משתמע הפירוש, כי פעולה אחת עשויה לקבל מימוש מורפולוגי של שתי צורות פועליות על פני השטח. דומה, כי תפיסה זו עשויה לעורר סתירה פנימית. ומדוע? אם לפנינו "פעולה אחת", הרי אחת הצורות שלאחר הפיצול צריכה להיות חסרת משמעות, וזה נוגד את המשמעות ה"נורמאלית" של המשפטים הנידונים:

דן לחץ על כפתור ופתח את הדלת (משל דניאל כהן).
חזר ואמר (משל עוזי אורנן).

על פי השקפת הסמאנטיקה הגנראטיבית כל המשפטים שהובאו על ידי אורנן וכהן מיוצגים על ידי שתי פרופוזיציות שונות. ניקח, למשל, את המשפט "הוא שכב תמיד".

הייצוג הסמאנטי של משפט זה במעמקים הוא שתי פרופוזיציות:

(א) הוא שכב (לצורך הדיון אתעלם מן היומה)

(ב) השכיבה תמידית.

על פני השטח אנו עשויים להפיק את התבניות הבאות:

1. הוא שכב תמיד.

2. הוא התמיד לשכב.

3. הוא התמיד ושכב.

4. הוא שכב ושכב.

5. הוא שכב שכיבה תמידית.

6. הוא שכב, ושכיבתו הייתה תמידית.

וכן המשפט "הוא חזר ואמר" (אורנן, עמ' 289), המייצג שתי פרופוזיציות: (א)

הוא אמר, ו(ב) אמירה שנייה.

הוא אמר שנית, הוא חזר ואמר, הוא אמר
 $\left\{ \begin{array}{l} \text{הוא אמר} \\ \text{אמירה שנייה} \end{array} \right. \Leftarrow$ עוד פעם, הוא חזר על דבריו.

5. "הוא חזר ואמר" — באנגלית עשוי הפועל "חזר" לקבל מימוש של "קידומת"-re, ואז על פני השטח יש לנו יחידה לקסיקאלית אחת. במקרה זה יש מקום לדבר "על פעולה אחת" על פני השטח —

מבחינת תבניות העומק אין למעשה הבדל בין טיפוסי המשפטים הנ"ל לבין טיפוסי משפטים כמו 'התחיל ללכת', 'היטיב לדבר' וכד', בניגוד לדעתו של אורנן המבחין ביניהם (ר' אורנן, עמ' 289).

תבנית העומק של המשפט "הוא התחיל ללכת" היא:

(א) הוא הלך

(ב) וזה (משפט א) התחיל.

בהצגה הנ"ל של המשפט "הוא התחיל ללכת" אין משמעות של גרימה. ניתן גם לפרש את "התחיל" כ"גרם-לתחילת ההליכה" או "הוא התחיל את ההליכה" (ר' פרלמוטר, עמ' 107-108):

(א) ההליכה התחילה

(ב) הוא גרם לזה.

אם כך ואם אחרת, בשתי המשמעותות קיימות שתי פרופוזיציות.

כשעוזי אורנן דן בפינוני (עמ' 288-289) או בפלל: $t + t$ (עמ' 288), אין הפלל מתפרש כ"פעולה אחת", אלא כשני נשואים שונים השייכים לאותו נושא (מורה וסופר). הוא הדין ביחס לפלל: $צ"ש \leftarrow צ"ש + צ"ש$... כל התחפירנים אינם מתכונים בפלל הזה, שהצירופים השמניים המחזברים מכוונים לאותו מסומן. ואם כך, מדוע פירוש הפלל $פ \leftarrow פ + פ$... יהא יוצא דופן ויסקן פעולה אחת?

גם אם נקבל את הנחה שבמעמקים קיים הפלל $פ \leftarrow פ + פ$..., הוא אינו חייב לציין, שלפנינו פעולה אחת (ד' כהן), או שתי פעולות, שאחת מהן היא פועל עוזר מטיפוס מיוחד (אורנן, עמ' 289).

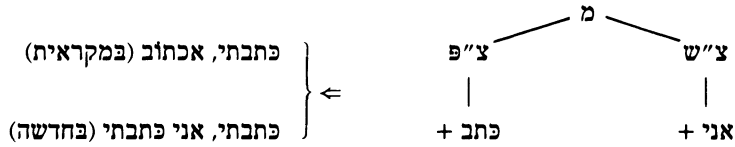
הפלל $פ \leftarrow פ + פ$... אינו אלא פלל תחפירי-מבני, והוא מציין, שלפעולות השונות המסומנות ע"י פ יש מרכיב משותף, והוא הנושא (ר', למשל, דגרת, עמ' 864).

10.0 גוף ראשון ושני

בעברית פינוי הגוף הוא חלק בלתי נפרד ממשקל המלה בפועל בעבר, בעתיד ובציווי. ניתן לראות את פינוי הגוף ואת הפועל כשני אלמנטים מופשטים בעלי משמעות אך חסרי צורה פונולוגית, שתסומן בצלב +. שני אלמנטים אלה (בתוספת מרכיב הזמן) מתמזגים על ידי חוקים מורפופונמיים למלה אחת בעברית המקראית, ולמלה אחת או שתי מלים בעברית החדשה⁶.

נגזר re-appear — חזר והופיע. העברית מזכירה את גישתם של חסדי הסמאנטיקה הגנראטיבית הרואים בכל מרכיב משמעות פרדיקאט עמוק. בעברית יש מימוש של פועל למרכיב המשמעות "חזרה על פעולה" (re-). אין ספק שהלשון מסוגלת ליצור "מושג אחד" על פני השטח ממספר מרכיבי משמעות: צחק-בכה, קס-ונפל-נפל-וקם, מת-חי, קר-חם, מורה-גננת... אך מה לתופעה זו של הלשון ולמושג "כולל"? האם יש הכרח ממשי להרחיב את תחום משמעותו של המונח "כולל" במידה כזאת שיכלול גם תופעה זו? עד כמה שידוע לי, אלה שטבעו מונח זה התקונו לצירוף האחד החובק / הכולל בתוכו את האלמנטים המחזברים.

6. ור' לאיינס בעניין זה (עמ' 281).

מאחר שבעברית החדשה קיימות שתי הצורות — "כתבתי" ו"אני כתבתי" — זו ליד זו ללא הבדל במשמעות, והצורה השנייה אינה חייבת לסמן אמפאטיות, הרי אין מנוס מן המסקנה, כי צורת הגוף המופשטת "אני" כלולה בתוך הפועל. לעתים צורן הפיניו גלוי ביותר, כמו תי, ת, לעתים פחות גלוי, כמו בצורן העתיד אכתוב תכתוב, ולעתים אינו גלוי, כמו בעבר נסתר. העובדה המכרעת היא, שתבניות הפועל בעברית (חוץ מן ההווה) עומדות עצמאיות ומהוות משפט שלם. (בצרפתית, למשל, אין זה כך, למרות שלעתים לכל גוף יש תבנית שונה). אילו בעברית החדשה היו התבניות "כתבתי" — ת' בלתי עצמאיות ומחייבות הופעת פיניו גוף נפרד במשפט פשוט, היה ניתן להצדיק את גישתו של אור (ראה להלן). איני סבור כאורן, כי היה פה גלגול של מחיקה (אורן, עמ' 286), אלא, להפך, בעברית החדשה התרחש גלגול של הוספה לגבי העברית המקראית או לגבי הצורה "כתבתי".

$$\text{פ} + \text{צ}'' \text{ש}'' \Leftarrow \text{צ}'' \text{ש}'' - (\text{צ}'' + \text{פ} + \text{ש})$$

תנאים: (א) כל סימן מציינ אותו מסומן. (ב) —: מלה אחת.

כלל זה יגלגל משפטים כמו "הלכתי" ל"אני הלכתי" ולהפך.

אור טוען (עמ' 6) כי אין מנוס מן המסקנה שהצורה "למדתי" אינה מכילה תמיד פיניו גוף נושא, והוספת "תי" היא בבחינת ייתור שאינו צריך להיחשב פנושא'. לו כך היו הדברים, צורות העבר והעתיד היו יותר ניטרליות לגבי ציון הגוף, כמו, למשל, בפיניו, ואז יכולנו לומר:

* אני למדת; * אתה למדת.

מכל האמור מתקבלת המסקנה הבאה: פועל בגוף שלישי בעבר ובעתיד אינו דומה לפועל בגוף ראשון ושני והוא איננו עצמאי עד כדי יצירת משפט (*קם) (ור' צדקה, ניסן-אייר, עמ' 37-39, ס' 3.0; וכן אורן, עמ' 287 ס' 14)⁷. ועל-כן משפט כמו: "אכלתי ושתיתי" הוא משפט חובר, ומשפט כמו: "אכל ושתי" הוא משפט בעל

7. המצב דומה למצב באנגלית בפעלים בהווה גוף שלישי. אין המלה "eats" עומדת עצמאית במשפט, ואינה מהווה משפט שלם, למרות צורתה המיוחדת לגוף שלישי יחיד. האנגלים בד"כ רואים במשפט בעל תבנית כמו He eats and drinks משפט בעל נושא חובר (ולא משפט חובר). אמנם פועל בגוף שלישי עשוי להופיע ללא נושא מפורש על פני השטח, אבל אז תהיה לו משמעות מיוחדת, משמעות סתמית:

התרחצו בים בעירנו בקיץ (נושא סתמי)

הם התרחצו בים בעירנו בקיץ (נושא מסוים).

נשוא חובר. בציווי צורת הפועל היא עצמאית, ועל כן משפט כמו "חזק ואמץ" הוא משפט חובר.

11.0 חבירותם של מרפבים

יש מרפבים חבירים זה לזה (conjoinable), ויש כאלה שאינם חבירים. מגבלות חבירותם של מרפבים לא תמיד נהירות לנו. כמה תחבירנים ניסו להתמודד עם בעיה זו. מביניהם ניתן להזכיר את רוס, שכטר, ורובין לייקוף (ר' ביפילוגרפיה). חומסקי ניסה לקבוע באופן הכללי ביותר, שהצירופים החבירים חייבים להיות "מאותו סוג" (of the same type; 1957, עמ' 35-37), אך נזהר ולא פירט, והציע המשך עיון בסוגיה זו.

עוזי אורנן מנסח את כללי החיבור באופן כללי בדרך המקובלת על הדקדוק הגנראטיבי: $M + M \dots; T \leftarrow T + T \dots; S \leftarrow S + S \dots; P \leftarrow P + P \dots$ אין כללים אלה הלכות פסוקות היכולות לשמש לנו מדריך לחבירותם או לאי-חבירותם של מרפבים בלא פירוט של מגבלותיהם. אמנם אורנן מוסיף גם הסבר מילולי, פי "ו"ו החיבור מסמלת חיבור בין שני חלקים שונים" (עמ' 284). האם הכוונה לחלקי-משפט דומים? או לחלקי-דיבר דומים? האם הפלל $T \leftarrow T + T \dots$ הוא חיבור של תיאורי-שם או לואים? והאם הפלל $P \leftarrow P + P \dots$ הוא חיבור של צירופים פועליים (שהם עניין יותר לתחביר) או של פעלים (שהם עניין יותר לחלקי דיבר)?

בספרי הדקדוק האנגליים המסורתיים קובעים בדרך כלל, פי "ו"ו החיבור מחברת מרפבים בעלי "דרגה" או "מעמד" שווה (equal rank, ר' גלייטמן, עמ' 81) או מרפבים שהם "אלמנטים דומים" (רוברטס, עמ' 235) או "מלים בעלות ערך תפקודי דומה" (אקסלי, עמ' 307). אך גם ניסוחים אלה הם כלליים, ואינם מפרטים את המגבלות.

שכטר (עמ' 5) מציע את כלל החיבור הבא, המכונה "מגבלת המרפב המחובר" (the coordinate constituent constraint): "המרפבים המחוברים חייבים להשתייך לאותה קטגוריה תחבירית ולמלא אותו תפקיד סמאנטי". החידוש בניסוח זה, שהוא מצרף את הקטגוריה התחבירית ל"תפקיד סמאנטי". שכטר עצמו מציין שהניסוח כללי, אך הפלל שהציע יכול לשמש לנו הנחיה לחבירות. במושג "קטגוריה תחבירית" מתכוון שכטר למרפבים המשמשים כצ"ש, צ"פ, צ"י, תיאור, כשלעתים הוא מצרף גם מיון נוסף של תת-חלקי-דיבר. הקושי בפלל הנ"ל הוא הגדרת המושג "תפקיד סמאנטי", שאינו ברור דיו. מתוך הדוגמאות שמביא שכטר, הוא מתכוון להבדלי משמעות בין מרפבים בעלי אותו תפקיד תחבירי, כגון תיאור אופן לעומת תיאור אמצעי.

נדגים במספר משפטים. המרפבים התחביריים הם בעלי קטגוריה תחבירית זהה. עם זאת, הם אינם חבירים, מאחר שאינם משתייכים לאותה קטגוריה סמאנטית (ר' שכטר, עמ' 4).

1. * מה אתה עושה וסגור את הדלת (גלייטמן, עמ' 83).
- משפט שאלה אינו מתחבר עם משפט ציווי.
2. * דן אכל בכפית ובתיאבון
תיאור אמצעי אינו מתחבר עם תיאור אופן.
3. * אהוד הלך לישון ללא ספק ובאי רצון
התיאור הראשון מכונן ל"דובר המשפט" והתיאור השני מכונן לנושא של המשפט.⁸
- להלן מספר משפטים נוספים המדגימים את חבירותם ואי-חבירותם של מרפבים:
4. דן וחברו טיילו בגן.
ש"ע פרטי + ש"ע כללי מתחברים, כנראה פי שניהם מאופיינים ע"י + חי.
5. * דן והמפתח פתחו את הדלת.
למרות שהם עשויים להיות נושאים של המשפט — כל אחד לחוד:
5(א) דן פתח את הדלת; 5(ב) המפתח פתח את הדלת —
לא תמיד ניתן לחבר צ"ש (+חי) עם צ"ש (-חי). (ר' פילמור, עמ' 22, משפט 21).
6. * אהוד העניק לה תשומת לב ומתנה.
(ש"ע מופשט + ש"ע מוחשי).
7. * הוא נמצא במבוכה ובמגרש (ש"ע מופשט + ש"ע מוחשי).
8. * הרחצה בבוקר ולשחות בפרכה יפים לבריאות (גלייטמן, עמ' 84).
- שם פעולה + שם פועל — למרות ששניהם צ"ש, וכל אחד מהם עשוי להיות נושא של המשפט.
- במאמרי הקודם (תשכ"ט, א, עמ' 41) הובאו מספר משפטים בלשון המדוברת, המכילים צירופים מחוברים, השייכים לחלקי דיבר שונים — ש"ת (או ש) + פ:
(א) הילד אוכל ושמן.
(ב) ידידיו בעלי אמצעים ומטיילים כל שנה לאירופה.
(ג) האנשים עשירים אך משתמטים ממס.
(ד) הקורס היה מעניין ומרתק אותנו.
(ה) הנגינה חביבה עליו ומושכת אותו.
- אור קובע, כי המשפטים הנ"ל "אינם יכולים להיחשב לבעלי צירוף מחובר, שהרי אין הצירוף המחובר אלא ש + ש או ת + ת וכו', אך לא ת + ש או ש + ת".
בכל המשפטים הנ"ל פועל למעשה הפלל צ"פ + צ"פ, שהרי כל הנושאים הנ"ל הם צירופים פועליים במעמקים. בשביל אלה שאינם גורסים את הפלל הנ"ל, ניתן לגלגל

8. ג'קנדוף (עמ' 567) מבדיל בין תיאור המכוון לאיש המביע את המשפט (speaker oriented), לבין תיאור המכוון לנושא של המשפט הגלוי שעל פני השטח (subject oriented). המשפט הנידון פירושו יהיה בערך כך: הדובר חושב ללא ספק כי אהוד לא רצה ללכת לישון.

את המשפטים הנ"ל משני משפטי רקע שונים: ידידינו בעלי אמצעים + ידידינו מטיילים... (למשפט ב' הנ"ל).

12.0 גישה גנראטיבית ו/או טראנספורמאטיבית.

כל דקדוק הוא בד"כ מערכת מאורגנת יפה המורכבת מתת-מערכות שונות. כל שינוי במערכת אחת יגרור שינוי במערכת אחרת, וכל צמצום במערכת אחת חייב להביא להתרחבות באחרת. הוא הדין בדקדוק הגנראטיבי-הטראנספורמאטיבי. אם תצומצם המערכת הגנראטיבית תתרחב בהכרח המערכת הטראנספורמאטיבית, ולהפך. לא תמיד אפשר לקבוע איזון מערכת עדיפה יותר, וההכרעה היא לפעמים אמפירית גרידא. ייתכן שיש בידינו לעתים הבדלים סמאנטיים או תחביריים המכריעים לצד זה או לצד זה. שוני זה אינו הכרחי ומחויב המציאות (ר' דברים ברוח זו אצל חומסקי, 1970, עמ' 185–184).

הדברים אמורים גם לגבי המרכיבים המחוברים. ניתן להפיקם מתוך פללי יצירה גנראטיביים בתשתית או מתוך פללי גלגול. אין בידינו עדיין הוכחות חותכות איזון דרך עדיפה יותר. לייקוף ופטרס ניסו, כאמור (ר' ס' 3), לתת פירושים שונים לכל אחת מן הדרכים, אך קמו להם מתנגדים ונימוקיהם עמם. מטרת המאמר אינה להיפנס לפולמוס בסוגיה זו; די אם נזכיר, כי העובדה שאי-אפשר לומר, למשל, "אהוד ורמי חכמים ביחד", אינה מחייבת אותנו להסיק, שהמשפט נתגלגל מתוך שני משפטים נפרדים: "אהוד חכם" ו"רמי חכם", כפי שלייקוף ופטרס היו סבורים (עמ' 116; ור' אור, עמ' 11). הסיבה לאי-דקדוקיותו של המשפט הנ"ל עשויה להיות מוסברת ע"י גורם סמאנטי. התיאור "ביחד", במשמעות של שיתוף פעולה, מוגבל בתפוצתו, ואינו מופיע ליד פעלים סטאטיים, שאינם פועלי עשייה: * הם ידעו ביחד את השיעור (ור' הערה מס' 3). מק-קאולי, למשל, סבור, כי אין הכרח שהצ"ש יומר במלה המציינת פרט אחד. הוא עשוי להיות מומר במלה המציינת "קבוצה". במקרה שלנו הקבוצה מורכבת משני פרטים: "אהוד ורמי" (מק-קאולי, עמ' 151).

יצירת מרכיבים מחוברים בתשתית אינה מחייבת דוקא משמעות קומיטאטיבית או הדדית או כל משמעות אחרת. לא עצם החיבור של צירופים שמניים הוא המטיל את משמעותו על המשפט, אלא להפך, התיאורים או משמעות הפעלים הם המטילים משמעותם על החיבור. נדגים את דברינו:

1. אהוד ורמי היפו זה את זה.
2. אהוד ורמי דומים.
3. אהוד ורמי הסתלקו ביחד.
4. אהוד, רמי ודני הסתלקו אחד-אחד.
5. אהוד ורמי הסתלקו.

משפט מס' 1—המשמעות ההדדית של המשפט מתקבלת לא בזכות משמעותו של הפועל אלא בזכות התיאור "זה את זה".

משפט מס' 2—המשמעות ההדדית מוענקת למשפט או לחיבור בזכות משמעות הפועל עצמו.

משפט מס' 3—המשמעות הקומיטטיבית—בזכות התיאור "ביחד".

משפט מס' 4—משמעות של פעולות נפרדות—בזכות התיאור "אחד־אחד".

משפט מס' 5—עשוי להתפרש כמשפט מס' 3 או כמשפט מס' 4.

מאמר זה לא בא לדון בפירושי העומק השונים, בתבניותיהם ובגלגוליהם, אלא בא לעסוק בעיקר בתבניות שטח לאחר שהופקו, ובקביעת מונחים או פניינים מתאימים לאותן תבניות. כדי לעמוד על מעמדו התחבירי של מרכיב מחובר ועל צורת השתלבותו עם מרכיבים אחרים בתבנית, אני מניח לצורכי ההסברה בלבד כי המרכיבים המחוברים במשפטים המדגימים הפאים נוצרו פאילו ע"י פללי יצירה של חיבור. אותה תבנית של חיבור מרכיבים עשויה גם להיוצר מפללי גלגול של שני משפטים או יותר. לשם הדגמה הובאו שני מרכיבים מחוברים (מספרם יכול לעלות על שניים).

13.0 מרכיב מחובר מהו?

נשתמש בשלושה סמלים מופשטים: א, ב, ג. נניח שהיחסים המבניים־הירארכיים בין שלושת הסמלים נקבעו ע"י הפלל הבא: א ← ב-ג. כלומר, הסמל א מתפצל לשני סמלים ב, ג. ניסוח אחר: הסמלים ב, ג הם מרכיבים ישירים של א. הסמל א הוא השולט במרכיבים־האחים ב, ג. מניחים כי קיים פלל חיבור הגורם לפיצול סמל אחד לסמלים זהים המחוברים ביניהם ע"י ו"ו חיבור (או מילית חיבור אחרת כגון או, אך, גם). אנו בוחרים באחד הסמלים מבין הסמלים ב, ג, והוא מתפצל למספר סמלים. נניח שנבחר סמל ג. הסמלים הזהים המתפצלים יסומנו אף הם באות ג, אך כדי להבדילם מן הסמל ג המקורי, הם יצוינו ע"י סימנים סידוריים מתחתיהם: ג₁, ג₂, ג₃, ג₄...

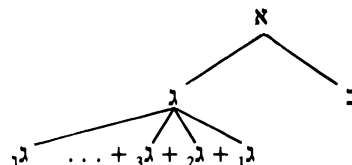
פלל החיבור יקבל את הניסוח הבא:

$$ג \leftarrow ג_1 + ג_2 + ג_3 + ג_4 \dots ג_n$$

$$+ = \text{סימן חיבור}$$

$$n = \text{מספר סופי של מספרים.}$$

הסרטוט העצי של שני הפללים הנ"ל יהיה:

הפלל הנ"ל של פיצול סמל אחד למספר סמלים מחוברים מכונה פלל חיבור.

בדקדוק הגנראטיבי נוהגים לציין את המרפכים המחוברים ע"י סימן של פוכב * ג: ג ← *

יש להדגיש שהסמלים $ג_1$, $ג_2$, $ג_3$. . . אינם סמלים חדשים אלא הסמל ג עצמו שהתפצל לסמלים זהים לו וזהים בינם לבין עצמם. פלומר, מעמד התחבירי של סמלים אלו, או "מקומם" ההירארכי בתבנית, נשאר פפי שהיה ללא שינוי — באותו מקום ג. לכל מרפיב מחובר $ג_1$ יש לפחות עוד מרפיב מחובר $ג_2$. לכל המרפכים המחוברים (שניים או יותר) יש מרפיב אח משותף ב, ועל שניהם, על שני המרפכים המחוברים $ג_1$, $ג_2$ (צד אחד) ועל המרפיב האח המשותף ב (צד שני) — שולט מרפיב גבוה יותר א.

נדגים את הנאמר במשפט בעל מושאים מחוברים: אהוד אכל תפוח ואגס.

הצ"פ ממלא תפקיד של א בסרטוט, והוא המרפיב השולט על שני המרפכים האחים פ(ב) וצ"ש(ג). הצ"ש(ג) מתפצל ע"י כלל חיבור לשני סמלים זהים: צ"ש(ג1), צ"ש(ג2). המרפיב המשותף הוא פ(ב) או "אכל".

יש להיזהר: מבחינה חיצונית משולש הסמלים צ"ש(ג), צ"ש(ג1), צ"ש(ג2) נראה כמו המשולש צ"פ(א), פ(ב), צ"ש(ג) — אך ההבדל הוא גדול. במשולש שקדקודו הוא צ"פ(א) הסמלים פ(ב), צ"ש(ג) הם ממש סמלים חדשים בעלי מעמד מבני נמוך יותר; ואילו במשולש האחר שקדקודו צ"ש(ג) הסמלים צ"ש(ג1), צ"ש(ג2) אינם שווים במעמד התחבירי מן הקדקוד צ"ש(ג). יכולנו למחוק את הסמל צ"ש(ג) ובמקומו להציב את המרפיב החובר: [צ"ש(ג1) + צ"ש(ג2)]. את הסמל צ"פ(א) אי-אפשר למחוק כדי להציב במקומו את שני הסמלים פ(ג), צ"ש(ג).

14.0 גישה גנראטיבית מודגמת

דגמי המשפטים והצירופים הבאים מתארים בדרך המסגור את מבני הצירופים החוברים, הממלאים תפקידים תחביריים שונים.

האות א — תהיה תמיד המרפיב קדקוד השולט במרפכים ב, ג;

האות ג — תהיה המרפיב המתפצל לסמלים זהים: $ג_1$, $ג_2$ (אלה לא סומנו) בעלי מעמד תחבירי זהה למרפיב ג;

האות ב — תהיה תמיד המרפיב המשותף לשני הסמלים המחוברים $ג_1$ + $ג_2$ המסומנים בסוגריים עגולים ובאות ג;

הסוגריים העגולים — יצינו את הצירוף החובר ג;
 הסוגריים המרובעים — יצינו את המרכיב השולט א;
 סימן הפלוס (+) — יציין את החיבור במקום ו"ו החיבור לשם הבלטה.

תיאור ממוסגר של צירופים חוברים שונים

- (1) אהוד חן עמדו
 [(אהוד + חן) — עמדו] מ(א)
- (2) אהוד נפל וקם
 [אהוד — (נפל + קם)] מ(א)
- (3) אהוד אכל תפוח רך וטעים
 אהוד אכל [תפוח — (רך + טעים)] צ"ש(א)
- (4) התפוח היה רך וטעים
 התפוח היה — (רך + וטעים) ג [צ"פ(א)]
- (5) התפוח היה רך והיה טעים
 [התפוח — (היה רך + היה טעים)] ג מ(א)
- (6) אהוד אכל תפוחים בבית ובחדר
 אהוד [אכל תפוחים — (בבית + בחדר)] ג צ"פ"מ(א)
- (7) אהוד פגע בציפורים על הגדר ועל העץ
 אהוד פגע [בציפורים — (על הגדר + על העץ)] ג צ"ש(א)
- (8) ... לפני הבית והחצר
 [לפני — (הבית והחצר)] ג צ"י(א)
- (9) ... לפני ואחרי התעלה.
 [(לפני + אחרי) — (התעלה)] ג צ"י(א)
- (10) אם וכאשר תאשר תאשר הכנסת...
 [(אם + כאשר) — תאשר הכנסת] ג מ(א)

15.0 מרכיב חובר שהופק ע"י גלגול

עד כה הראינו כיצד הופק צירוף באמצעות כללי יצירה. עתה נראה כיצד הדקדוק הטראנספורמאטיבי בונה משפט בעל צירוף חובר מתוך גלגול של שני משפטים לפחות. גלגול זה מכונה "גלגול מצמצם של חיבור" (Conjunction Reduction Transformation). קיימות שתי גישות לגלגול זה. אחת של חומסקי (1957, עמ' 34; 1965, עמ' 212, הערה 9) ובעקבותיו גלייטמן (עמ' 93). הגישה השנייה היא של רוס, לייקוף ופטרס ורבים אחרים (רוס, עמ' 88–91; פילמור–לנגדואן, עמ' 88–93).

(א) גישתו של חומסקי

הוא מביא להדגמה שני משפטים ומגלגל אותם למשפט אחד:

1. הסצינה(א) — של הסרט(ש) — אירעה בשיקגו(ג)

2. הסצינה(א) — של ההצגה(ת) — אירעה בשיקגו(ג)

האותיות המסוגרות מסמנות מרפיבים בעלי תפקידים תחביריים דומים. ש, ת מסמנות מלים שונות אשר ממלאות כאן אותו תפקיד תחבירי — לואי. חומסקי מגלגל את שני המשפטים הנ"ל למשפט אחד ע"י כלל הגלגול הבא:

$$\begin{cases} \text{משפט 1: א — ש — ב} \\ \text{משפט 2: א — ת — ב} \end{cases} \Leftarrow \text{א} — (\text{ש} + \text{ת}) — \text{ב}$$

הצירוף החובר (ש + ת) ממלא אותו תפקיד תחבירי שממלא כל אחד מן המרפיבים שאות במשפטים הנפרדים. הגלגול הנ"ל קובע, כי מתוך שני המשפטים הנ"ל אנו מקבלים משפט שלישי בתבנית המרפיבים שמצד שמאל לחץ:

$$\frac{\text{(א)}}{\text{הסצינה}} \quad \frac{\text{(ש + ת)}}{\text{של הסרט ושל ההצגה}} \quad \frac{\text{(ב)}}{\text{אירעה בשיקגו}}$$

את הכלל הנ"ל ניתן להחיל על מספר משפטים גדול משניים.

אביא גם דוגמא משלי המגלגלת שלושה משפטים גלגול מצמצם של חיבור:

$$\frac{\text{א}}{\text{רמי סיבן (ר) את פניו(ב)}} \quad \frac{\text{א}}{\text{רמי סיבן (ש) את פניו(ב)}} \quad \frac{\text{א}}{\text{רמי סיבן (ת) את פניו(ב)}} \Leftarrow \frac{\text{א}}{\text{רמי סיבן (ר + ש + ת) את פניו}}$$

(ב) גישתו של רוס (פרטים אצל פילמור-לנגדאן, עמ' 88–93)

נדגים זאת במשפט כמו "ראובן אכל ושתה". שני משפטי הרקע של המשפט הנ"ל הם: ראובן אכל; ראובן שתה. תבנית המשפט החובר תהיה:

$$\frac{\text{מ}}{\text{ראובן אכל}} + \frac{\text{מ}}{\text{ראובן שתה}}$$

נשתמש בגלגול של מחיקה במישורין ונשמיט את "ראובן" השני, נפיק משפט בעל תבנית לא-דקדוקית⁹, כי לא ייתכן לחבר צ"פ עם משפט שלם:

$$\frac{\text{מ}}{\text{ראובן אכל}} + \frac{\text{צ"פ}}{\text{שתה}}$$

כדי להימנע מזאת רוס בונה תבנית ביניים היפותטית, שבה "מועתק" (copied) הנושא "ראובן" למקום משותף לשני המשפטים:

$$\frac{\text{צ"ש}}{\text{ראובן}} - \frac{\text{מ}}{\text{ראובן אכל}} + \frac{\text{מ}}{\text{ראובן שתה}}$$

רק בשלב זה מוחקים את שני הנושאים "ראובן" (צ"ש) משני המשפטים המחוברים. במקום מ (צ"ש + צ"פ) יישאר רק צ"פ בכל מ. פעת אנו מאחדים את שני הצ"פ הנותרים תחת קדקוד אחד של הצ"פ, ומפיקים את התבנית הרצויה:

9. זו התבנית, שעוזי אורנן (עמ' 277) מביא במאמרו.

$$\frac{\text{צ"ש}}{\text{ראובן}} \quad \frac{\text{צ"פ}}{\text{אכל + שתה}}$$

הוא הדין כאשר הצירוף החובר הוא נושא. נניח שהמשפט המדגים הוא:
 "ראובן ושמעון טסו". כאן תבנית הביניים תהיה:

$$\frac{\text{צ"פ}}{\text{טסו}} \quad \frac{\text{מ}}{\text{שמעון טס}} \quad + \quad \frac{\text{מ}}{\text{ראובן טס}}$$

המשך הגלגולים יהיה דומה לשלבי הגלגולים שבמשפט הקודם.

16.0 מרפכים מחוברים והצעה לכינוייהם

לסיפום הנני מביא טיפוסים שונים של המשפטים בעלי מרכיבים מחוברים, וליד כל משפט מובאת הצעה לכינוי מילולי המציין את תבניתו של כל משפט, כפי שהיא בנויה על פני השטח, וזאת בהתאם לעקרונות שגופשו במאמר. הפינוי אינו מתחשב בפירושים השונים האפשריים ובתבניות העמוקות האפשריות.

1. אכלתי ושתיתי; אני אכלתי ושתיתי; אני אכלתי ואני שתיתי — משפט חובר (מורכב ממשפטים מחוברים).
2. חזרתי ושתיתי; אני חזרתי ושתיתי — משפט חובר.
3. חזרתי ולא שתיתי; אני חזרתי ואני (לא) שתיתי — משפט חובר.
4. ראובן אכל תפוח והוא שתה מים — משפט חובר.
5. הוא אכל ושתה; הוא אוכל ושותה — משפט בעל נושא פועלי חובר.
6. הוא חכם ונבון; הוא מורה וסופר — משפט בעל נושא שמני חובר.
7. הוא היה חכם ונבון — משפט בעל נושא שמני חובר (עם אוגד פועלי משותף).
8. הוא היה ויהיה חכם — משפט שמני בעל אוגדים פועליים מחוברים או בעל אוגד פועלי חובר.
9. הוא היה ויהיה בבית — משפט אדברביאלי בעל אוגד פועלי חובר.
10. הוא היה בבית ובבית הספר — משפט בעל נושא תיאורי (אדברביאלי) חובר (עם אוגד פועלי משותף).
11. דן ואהוד היו בת"א — משפט בעל נושא חובר (או נושאים מחוברים).
12. לי ולך ספר; הספרים על השולחן ועל הפיסא — משפט אדברביאלי בעל נושא חובר או משפט בעל צירופי יחס מחוברים כנושאים.
13. אהוד צילם את רמי וצילה — משפט בעל נושא חובר או מושאים מחוברים.
14. אהוד אכל בבית ובבית הספר — תיאור מקום חפשי חובר.

15. אהוד נסע מת"א לחיפה ומחיפה לת"א — משפט בעל תיאורי פיוון מחוברים.
16. ...רצפת וקירות הבית (מן העיתונות) — נסמך חובר או נסמכים מחוברים.
17. לפני ואחרי המלחמה — צירוף חובר של מיליות יחס או מיליות יחס מחוברות.
18. לפני המלחמה ואחריה — שני צירופי יחס מחוברים או צירוף יחס חובר.
19. אהוד ביקש שדן יבוא ושחברו ילך — משפט משופץ חובר.
20. רמי ניסה לאכול ולשתות — משפט בעל שמות פועל מחוברים או צירוף פועל חובר כמושא.
21. ידידי בעל אמצעים ומטייל כל שנה לאירופה; ידידי היה אמיץ ולא חשש לפעול — משפט בעל נשוא חובר או בעל נשואים מחוברים.
22. הייתי אמיץ ולא חששתי לפעול — משפט חובר מורכב משני משפטים מחוברים.

הארות אחדות לחקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות

אלן פרידמן, במחקרו *Italian Texts in Hebrew Characters*¹, מתאר את השיטה שתועתקו בה מלים איטלקיות באותיות עבריות. השואת מסקנותיו עם מה שעולה מתעתיקן של מלים איטלקיות בודדות במסמכים עבריים, שמקורם בפאדובה של המאה השבע-עשרה, מראה, פי תיאורו אינו ממצה את כל האפשרויות פולן². אחת מן השתיים: או ששיטת התעתיק של המלים הבודדות בטקסטים העבריים נבדלת בפרטים מסוימים משיטת התעתיק שבתרגום טקסטים איטלקיים ארוכים יותר, כלומר, אין לדבר על סטנדרד אחיד; או שקיימים סממנים אופייניים במבטא האיטלקי-יהודי בפדובה של המאה השבע-עשרה, שנשמטו מתוך מסכת העדויות שאסף פרידמן. כפי הנראה ההנחה הראשונה, היינו חסר סטנדרד אחיד, היא הנכונה, ואפשר להסיקה בנקל מהניקודים השונים של אותה מלה עצמה בהיקריותה השונות בתוך טקסט אחד (ר' דוגמאות להלן) או בכתבי-יד שונים של אותו טקסט עצמו. יש להעיר, שהממצא שבטקסטים אלה אמנם עולה בדרך כלל בקנה אחד עם מסקנותיו של פרידמן, אולם ההבדלים בפרטים די בהם כדי להצדיק דיון נפרד. על פי השקפתו של פרידמן תעתיק מלים איטלקיות באותיות עבריות יכול לשמש מפתח למובנן הנכון. שכן מלים מסוימות עלולות להעלות קושי ממשי במלאכת התרגום, אם עקרונות התעתיק אינם ברורים וידועים. לדוגמה: פרידמן טוען, שהאות *d* מייצגת איטלקית ולא *t*, ואמנם נכון הדבר לגבי המקורות הפטוחים שהיו בהישג ידו. אך בטקסטים שלנו מצוי מקרה אחד — המלה *אינויסטיטי* — שעל יסוד מחקרו של פרידמן יש לקרוא אותה *investi di*, ובכל זאת סביר יותר להניח שזוהי הבינוני הסביל — *investiti*; ומצויות דוגמאות נוספות. לפיכך, ככל שהמידע שלנו בנושא זה מפורט יותר, פן יקל לפענח מסמכים אלה.

המקורות לדיוגנו זה הם: (א) "ספר מעשה ניסים" לסולומון אליעזר ג'ירונדי (Solomon Eliezer Ghirondi), שנכתב בפדובה בשנת 1684³; הספר נמצא בכתב-יד בספריית מונטיפיורי בלונדון.

(ב) "יומן מגפת הדבר" לאברהם קאטאלאנו, בתוך "עולם הפוך". גם הוא נכתב

1. *Mainzer Romanische Arbeiten*, vol. 8, Wiesbaden 1972.

2. ר' שם, פרק רביעי, עמ' 52-73, ולוח הסיכום שבסוף אותו פרק.

3. לא ראיתי שפורסם משהו מכתב-יד זה. גם ג' גבריילי (G. Gabrielli, *Italia Judaica*, Roma 1924) אינו מזכיר מהדורה בדפוס. ייתכן ש' רות (C. Roth) פרסם את הטקסט בספרו *Il Purim di Buda* (1934), אך לא עלה בידי להשיג מחקר זה לעיון. רצוני להביע כאן את תודתי לד"ר Nerida Newbiggin מהמחלקה האיטלקית באוניברסיטת סידני, אוסטרליה, על עזרתה.

במאה השבע-עשרה (1632) בפאדובה, ושרדו ממנו שני כתבי-יד: האחד נמצא בספריית מונטיפיורי בכתב-ידו של איטלקי בן אותו דור שנתרחשו בו המאורעות — אולי כתב-ידו של קאטאלאנו עצמו; והשני נמצא ב-British Museum Library, וסימנו MS OR. 27047⁴. האחרון מהימן פחות, ברם משינויי הנוסח בניקוד המלים האיטלקיות ניתן ללמוד שהוא הועתק על-ידי דובר איטלקית.

העדויות הלשונית מתוך "ספר מעשה נסים" מצטמצמת לשמות עצם פרטיים. סיפור המעשה שהספר מגולל לפני הקורא הוא מסוג הכרוניקות העבריות הכתובות במלים, צירופים ואף במשפטים שלמים, השאולים מאוצר לשון המקרא. המחבר השתדל להימנע ממלים או ניבים איטלקיים; בחריפות רבה, שהיא סימן היכר של סוג ספרותי זה, הצליח ג'ירונדי למצוא מקבילות עבריות למושגים שנדרש להם, וכמה מהן יש בהן פדי תרומה ללקסיקוגרפיה העברית של התקופה.

עם זאת היה עליו לתעתק את שמות הנפשות הפועלות בפרוניה שלו. הואיל וכמה שמות ידועים ממקורות איטלקיים בני-זמנו⁵, ניתן להשוותם עם התעתיק. לרוע המזל, לא ניקד ג'ירונדי את השמות⁶, ועלינו להוציא מסקנות מן הכתיב העיצורי לבדו.

השמות המופרים ממקורות חיצוניים הם:

ליאונרדו צאבארילה	<i>Leonardo Zabarella</i>
בירנארדו מימו	<i>Bernardo Memo</i>
פרנצ'סקו פאפאפאווה	<i>Francesco Papafava</i> ⁷
לורנצו טיפולו	<i>Lorenzo Tepulo</i>

"עולם הפוך" של קאטאלאנו הוא מקור חשוב יותר ושופע יותר. קאטאלאנו, לפי עדותו שלו, הונע לספר את סיפורו בפירוט ודיק מופלאים — למען הדורות הבאים. בכל מקום שחסרה לו מקבילה עברית מדויקת, נטל מלה איטלקית והביאה בתעתיק עברי. שמות עצם פרטיים נכתבו תמיד בתעתיק עברי. קאטאלאנו הקפיד להצביע על מלים איטלקיות באמצעות קו מעל התיבה. בדוגמה אחת סימון זה מטעה, פיון שקאטאלאנו נטל את השורש העברי פלט, והוסיף לו סופית איטלקית: o. וכך יצר מלת כלאיים palto (בחופשיות). בהופעתה הראשונה המלה מנוקדת על-פירוב, ואילו בשימוש החוזר היא כתובה בעיצוריה בלבד. לרוב נוקדו שמות העצם הפרטיים, ומכיון שמרביתם שמות מקומות בקונטאדו (contado) הפאדובני, הם ניתנים לזיהוי

4. לפי מיטב ידיעתי אף אחד מכתבי-היד הנ"ל לא ראה עדיין אור. תרגומי הופיע ב-Midstream⁸, ביולי 1972.

5. השוה רשימת הסטודנטים שלמדו באוניברסיטת פאדובה בשנים האחרונות של המאה השבע-עשרה, שפורסמה ב-Quaderni per la Storia dell'Universita dei Padova, Vol. I, 1968.

6. ג'ירונדי אמנם ניקד מלים עבריות העוללות להיכך. כך ניקד ספרים כדי למנוע, כנראה, בלבול עם ספרים.

7. על משפחת Papafava השוה: J.K. Hyde, Padua in the Age of Dante, (M.U.P.) 1966.

8. p. 84. זהו גם שמה של עיר השוכנת דרומית לפאדובה.

בלא קושי. שמוֹת-עצם פרטיים עבריים, וכן כאלה שאין להם מקבילות איטלקיות במקורות חיצוניים, לא נכללו במחקר זה. להלן רשימת המלים לפי סדר אלף-ביתי (יש להתעלם ממלות היחס) מתוך חיבורו של קאטאלאנו. המספר שליד המלה מורה על מספר העמוד בכתב-היד, שבו מופיעה המלה:

<i>Guliana</i>	7	אוֹלִיאָנָה (שם פרטי)
<i>osterie</i> (pl.)	2	באוֹסְטְרִיָּא (פונדקים, אכסניות)
<i>ospedàli</i> (pl.)	7	ומאוֹסְפֶדְלִי (בית-חולים, מרפאה)
<i>ufficio</i>	3	אופִיצִיאו (רשמי)
<i>elettuario</i>	18	אֵלִיטְיָאֲרִיו (לקטואריון—אבקת תרופה, מעורבת בדבש ובשירוב)
<i>investiti</i>	3	אִינְוֶסְטִיטִי (מושקע ב-)
<i>accademia</i>	12	אַקאדִימִיָה (אקדמיה)
<i>ballotti</i>	8	ובאלוֹטִי (פלי ניקוד; גולות משחק)
<i>bùssolo</i>	8	בוֹסולו (פלי ניקוד; חיבה)
<i>Brenteli</i>	3	הֶבְרִינְטֵלִי + והברינטילי (שם מקום)
<i>governar(e)</i>	6	לגוֹוֶרְנָאר (להכין מתים לקבורה)
<i>Bigolina</i>	15	בִּיגוֹלִינָה (שם מקום)
<i>Ducati</i>	6	דוֹקָאטִי (דוקט, כסף)
<i>Venezia</i>	4	וינִיצִיָה (שם פרטי)
<i>Joanni Pisanni</i>	1	יוֹאֲנִי פִיסַנִי (שם פרטי)
<i>a livèllo</i>	6	אהלִיבֵלוֹ (בחכירה ממושכת)
<i>Lazaretto</i>	3	הלֶאזָאֲרִיטו (בית החפשית — בית-חולים למצורעים ולחשוכי מרפא)
<i>locànde</i> (pl.)	2	לוֹקָאנְטִי (כף; פונדקים)
<i>Lendenara</i>	2	לֵינְדֶנְרָה (שם פרטי)
<i>Mandato</i>	6	מָאנְדָאטו + מָאנְדָאטִי (מינוי, סמכות)
<i>Mandriola</i>	16	מָאנְדְרִיאוֹלָה (שם פרטי)
<i>múccchi</i>	3	מוֹזִי (מטעני [דגן])
<i>Montagnana</i>	6	לְמוֹנְטַנִיָאנָה (שם מקום)
<i>Sanità</i>	3	הַסְנִיטָה (פקיד בריאות ציבורי)
<i>Soldi</i>	2	סוֹלְדִי (מטבעות)
<i>Strammazzi</i>		הַסְטְרָאמָצִי (מוֹזְנִים)
<i>Sborri</i>	16	הַסְבוֹרִי + לְסְבוֹרוֹ (מקום רחצה?)
<i>Stradon(e)</i>	7	הַסְטְרָאדוֹן (השִדְרָה)
<i>Fanté</i>	14	פָאנְטִי (שומר-סף)
<i>Pözzolo (pozzuolo)</i>	13	הַפּוֹזּוֹלוֹ (מעייין)
<i>Ponte di Brenta</i>	13	פּוֹנְטִי דִי בְרִינְטָה (שם פרטי)

<i>Portico</i>	7 הפורטיקו (ש"ע פרטי)
<i>Pelàmi</i> (pl.)	17 הפילאמי (ריהוט קל)
<i>Petécchia</i>	6, 7, 5 פֵּטֵי־צֵי + פֵּיטֵיגֵי (פך! סימני טיפוס הבהרות)
<i>Fiorenza</i>	6 פִּיורֶנְצָה (שם מקום)
<i>Preservativi</i>	18 פְּרִסֶרְוַטִיבִי (משמר)
<i>provveditor(e)</i>	6, 7, 4 פְּרוֹוִידִטוֹר
<i>Chirurgiah</i>	3 צִירוֹגִיָּאה (פירורגיה)
<i>cavallétti</i>	10 הקנאליטי (מתמכים)
<i>camere</i>	2 ובקאמרי (חדרים)
<i>San Canciano</i>	8 ע' קאנציאן (שם פרטי)
<i>quartière</i>	8 בקנארטיירו (מגורים — שלו?)
<i>Contumàcia</i>	8, 6 קונטומאציה (הסגר)
<i>conservi</i>	18 קונסרִי (משמר)
<i>Coràzze</i>	5 קוראצִי (!) (פרשים נושאי שריון)
<i>Ponte corvo</i>	10 פונטי קורבו (שם מקום)
<i>Rettore</i>	9 רֵטוֹרִי (רקטור, קנצלר)
<i>Cittadella</i>	15 בצִיטַאדִילָה (שם פרטי)

כדי לאפשר השוואה עם מסקנותיו של פרידמן הבאתי להלן את רשימת האותיות לפי הסדר שאימץ לו, כשהספרות שבסוגריים מסמנות את המספר הסידורי שבטבלה שלו.

עלינו להקדים ולהעיר, שפפי הנראה לא הייתה כל מניעה לצרף מלות יחס עבריות חברות למלים האיטלקיות: כאילו התעתיק באותיות עבריות די בו להעניק להן מעמד של מלים עבריות. רק מלת היחס כ אינה בכלל זה. כמו כן שתי דוגמאות מראות, שפינויים עבריים דבוקים מצטרפים אף הם לשמות-עצם. הדוגמה הראשונה: הצורה **מאנדאטי** — שפירושה בהקשר זה הוא "סמכותי שלי" — במקום הצורה האיטלקית הרגילה **מאנדאטו** בתוספת פינוי פריד. מכאן יש יסוד לסבור שגם המלה **quartière** היא מקרה דומה, היינו: מלה איטלקית, שהאות האחרונה שבה היא, לאמיתו של דבר, פינוי עברי חבר. צורתה של מלה זו היא בדרך כלל **quartière**, ברם ההקשר מחייב את הבנת **quartière** כ"מגוריו". ובכל זאת, כיון שהמלה **quartière** היא מלה איטלקית מצויה, עלינו לנהוג זהירות ולראות אפשרות זאת כמסופקת.

ע י צ ו ר י ם

א אינה נכללת בטבלה הסופית של פרידמן, אך בדיוניו הוא מייחס לה תפקיד תנועי בלבד. קביעה זו נכונה, אם נתעלם מן הצורה החריגה **Guiliana** (**gūliana**). בסעיף י' מונה פרידמן את הקשיים שנחקל בהם בתעתיק **g** איטלקית. לפי המשתקף מתעתיקו של קאטאלאנו, נראה שיש להגותה "או".

ב (1, 2, 3; F: 8; ב, ב, ב) — סימן אחד בלבד מצוי אצלנו — לא דגוש ולא רפוי — והוא מייצג תמיד את הצליל הקולי b. אמנם לא מצאנו מקרה, שבו ייצגה ב עיצור מוכפל bb, אולם בהשוואה עם נוהגן של אותיות אחרות אין מקום לספק, שאות ב ממלאת את שני התפקידים, b ו-bb כאחד. ב לעולם אינה מייצגת v בטקסט שלנו. ג (4, 5; F: ג, ג) — רק מספר 4, היינו ג, מופיע אצלנו, והוא אמור לייצג את הצליל g.

g המומחש כ־n אנפי, כמו בשם Montagnana, מצוי רק פעם אחת, ואינו מתועתק באות ג אלא בשני יו"דין (בעניין זה ראה י' להלן). מצאנו מקרה חריג אחד במלה פִּיטִיגִי (!) = Petēcchia (סימני טיפוס הבהרות). ברור שקאטאלאנו לא היה בטוח בתעתיק של ekia) ecchia; וראה גם ההסבר ל-muccio להלן), ובניסיונותיו באיות המלה העלה גם את הצורה פִּיטִיגִי. השינוי בהיגוי שיצר התעתיק מבליט חוסר ביטחון. מן הסתם המעתיק לא היה מרוצה מניסיונו הראשון, שכן ג לא שיתתה להגה את הצליל שרצה בו, ועל כן החליפה באות צ. מפל מקום בחירת האות ג מוכיחה שהוא היה מודע לכך שאות צ מקבילה בדרך כלל ל־ç האיטלקית. נראה שקיים מתח בין האורטוגרפיה לבין הפונולוגיה, והוא משתקף בניסוי זה על צורותיו השונות.

ד (6, 7, 8; F: ד, ד, ד) — מבין שלוש הצורות שתוארו על ידי פרידמן מצויה אצלנו רק צורה אחת. אם היקרויות אחדות של d בטקסט של פרידמן תועתקו באמצעות ת, הרי לא נמצא לכך כל יסוד בטקסטים שלנו. למרבה הפליאה העיצור d במלה locande (פונדקים, אכסניות) תועתק באות ט, השמורה פרגיל לתעתיק t. אין כל הוכחה להתדמות d אל t במלה זו בניב הפדובני, וגם מובן אחר למלה זו אין להביא בחשבון מבחינת ההקשר. תעתיק זה אפוא מנוגד לנורמות של קאטאלאנו עצמו. ה היא אם קריאה בלבד, וראה להלן.

ו (9, 10; F: ו, ו) — פעיצור מייצגת תמיד v. אפילו כאשר v מוכפל באיטלקית — למשל, במלה provveditor(e) — עומדת במקומו ו יחידה. במקרה בודד באה במפתיע ו כפולה כדי לייצג דוקא v יחידה, וזאת בצורה הקשה אֶהֱלִינֹלוּ; התחילית "אה" היא כנראה מלת היחס a (האות ה באה, כנראה, לסמל את התנועה ולמנוע קריאה מוטעית של מלת היחס, שכן מלת החיבור e אף היא עשויה להתחבר למלה שלאחריה בתעתיק העברי). ובאשר למלה livello (הלואה לזמן ארוך, משפנתא), לא מובן מדוע במלה זו v מיוצגת באמצעות ו כפולה ובשאר מלים אינה מיוצגת כך. מאחר שאין סיבה נראית לעין לתעתיק זה, הרי כאן סתירה.

ז (11; F: ז) — פרידמן מצא, שאות ז איננה בשימוש תכוף, והיא מייצגת s איטלקית קולית. כך הדבר במלה Lazaretto, הבאה תכופות בטקסט. אבל ישנם כמה חריגים. לדוגמה, במלה pozzolo (או pozzuolo?) הביצוע הקולי של zz ממומש

כמעט כמו צ עברית, אך מיוצג בכתב על ידי ז, בעוד שבמלה *corazze*, שגם בה מצויה אות כפולה כזו (אך אולי בהדרגה פחותה) ההגה *zz* מתועתק באות צ. יש כאן חוסר התאמה, ואפשר לתלות אותו בהשפעת הכתיב האיטלקי של המלה *pozzolo* — העומד בניגוד להגייה שלה. קשה הרבה יותר להסביר את התעתיק מוזוי למלה *mucchi* [mūki] לפי עדות פרידמן — וכפי שמעידה אף המלה *Lazaretto* — מוטל עלינו לחפש מלה מתאימה — *muschi* או *musi* — למלה מוזוי, ואין מלה כזאת בנמצא. המלה היחידה ההולמת את ההקשר היא *mucchio* (קרוץ מטען, ובמקרה דנן — של דגן). ברור מתוך שעתוק דף 3 בכ"י מונטיפיורי, שהמחבר כתב את המלה כך בכוונה תחילה, וגרסה זו מתאשרת על ידי כ"י British Museum Library. לפיכך יש להוציא מפלל חשבון טעות מצד המחבר. אם אמנם אין מלה אחרת ההולמת תעתיק זה, עלינו לשקול את האפשרות, שבניב הפאדובני מן המאה השבע-עשרה, מבטאה של המלה *mucchio* ריפך פדי *muschio*. אפשרות נוספת, שהוצעה בדיון, על המלה *Petécchia* (ר' ג, לעיל), היא, שלקאטאלאנו היו ספקות כיצד לתעתק את הפונמה *k* ברצף ההגיים *ecchia*, ובמאמציו להשיג פתרון סביר בחר בתעתיק זה.

ח אינה מופיעה ברשימת פרידמן, ואף לא במלים האיטלקיות בטקסטים שלנו.
ט (12, 13; F: ט, ט) — הצורה ט' לבדה מייצגת *t* וגם *tt* כאחת, וכפי שצוין לעיל, בדיון על המלה *Locanda*, היא מסמלת פעם אחת גם את ההגה *d*.

י (14, 15, 16; F: י, יי) היא על פי הרוב אם קריאה, אולם בשם *Joanni Pisanni* היא קרוב לוודאי עיצורית, אם כי אין להעדיף בנדאות קריאת *Joanni* מקריאת *Ioanni*. פרידמן לא היה בטוח בערך העיצורי של האות י' (ראה דיוניו). חשדותיו לגבי הערכים הפונטיים שיש ליחסם לאות י' מקבלים חיזוק מן הטקסטים שלנו. לא הכתיב האיטלקי של המלה הוא שקבע את התעתיק, אלא הביצוע הפונטי בהגייתה. במלה *quartière* ההיגוי הדו-תנועי *ie* נהגה *ie*, והיוו"ד הכפולה בתעתיק העברי, קוארטיירו, הוא אישור לערך עיצורי, שכן יו"ד וקאלית הייתה מתועתקת ביו"ד אחת. נראה, שאותו היגוי יש לתעתק מונטאנינה למלה *Montagnana*, מכיון שצורר העיצורים *agna* מבוצע *anya*.

כ אינה מופיעה במלים האיטלקיות המתועתקות, וגם לא בטקסטים של פרידמן.

ל (17, 18; F: ל, ל) — רק הצורה הראשונה מצויה, והיא משמשת לתעתיק *l* וגם *ll* כאחת.

מ (19; F: מ) משמשת *m* או *mm*.

נ (20, 21; F: נ, נ) — הצורה הראשונה משמשת *n* או *nn*, וצורה דגושה אין.

ס (22, 23; F: ס, ס) כמזה כאות נ': הצורה הבלתי דגושה משמשת *s* וכ"ס.
ע אינה מופיעה.

פ (24, 25, 26; F: פ, פ, פ) — רק הצורה הרפויה מופיעה, והיא מייצגת גם *p* וגם *f*. במלה פאנטי (*Fanté*) יש כפי הנראה גרש מעל האות פ', והוא מסמן אולי

שאות זאת, שהיא הראשונה במלה, היא חוככת ולא פוצצת. מפל מקום, סימן כזה אינו מופיע בשם המקום Fiorenza או בשם הפרטי Papafava.
צ (27, 28; F: צ, ז) — רק הצורה הראשונה נזהגת, והיא משמשת לתיעתוק שורה של אותיות לאטיניות שמימושן הפונטי הוא ts או tʃ או בדומה להם. צ מייצגת למעשה אלופונים; כך משתקף משמות העצם הפרטיים:

Lorenzo, Fiorenza — z

Officio, Contumacia — c

Corazze, Strammazzi — zz

במלה Chirurgia גם המימוש הפונטי וגם הכתיב שניהם ממלאים, כנראה, תפקיד בקביעת התעתיק: צִירוֹנִיָּאָה(?).

בשם Francesco בטקסט של ג'ירונדי נוסף גרש מעל לאות צ — כמקובל היום — לסימון הצליל ch (tʃ), בעוד שבטקסט של קאטאלאנו השם Cittadella אינו נושא סימון כזה.

ק (29, 30; F: ק, ק) — מופיעה רק הצורה הפלתי דגושה. לרוב היא מתעתקת את האות c שבראש מלה, ואולם הפונמה התוכית c (k) מתועתקת באותו האופן.
ר (31, 32; F: ר, ר) — רק הצורה ר משמשת לתעתיק r. שים לב, שבניב הפאדובני נטמעת g־r כפי שהראה כתיב צִירוֹנִיָּאָה.

ש (33, 34, 35; F: ש, ש, ש) אינה בשימוש בטקסטים שלפנינו.
ת למרבה הפליאה ת הבאה אליבא דפרידמן (ראה דיוניו) לייצג d, מצויה, כאמור, במלה investiti, ומסמנת את הבינוני הסביל המצוין באיטלקית באות t. על יסוד מחקרו של פרידמן, יש להרהר באפשרות (הגם שאין לה הוכחה פאן בתעתיק העברי), ש-t של הבינוני הסביל בוצע כ־d.

תנועות תוכיות⁹

χ (36), כפי שציין פרידמן, באה תמורת a בלתי מוטעמת וכן תמורת à. אבל תנועת e בלתי מוטעמת (הדומה לשוא העברי — כמו במלה osterié ובשם Lendenara — גם היא מיוצגת על ידי χ.

χχ (הברה סגורה; 37) — נראה שיש חפיפה חלקית עם מספר 36, אך היא מייצגת לרוב a מוטעמת.

χ (38) — אין לה דוגמה פתנועה תוכית.

אי (39) מייצגת é, è, e, ולפחות בשתי דוגמאות i של הרבים (conservi, Pelami); אולם זוהי אולי טעות, שבה מופיעה צורת היחיד במקום צורת הרבים. מספר 39 חופף את מספר 40.

χ (40; ור' להלן 41) מייצגת e או è. כ"י ה־British Museum Library וכ"י

9. מאחר שהתנועות מיוצגות בלוח של פרידמן, לא ניתנה שום הערה מסבירה נוספת.

מונטיפיורי מאייתים באופן שונה את המלה *conservi*; האחד: קונְסִיִרְנִי, והאחר: קונְסִיִרְנִי. מכאן, ש-*e* איטלקית יכולה להיות מתועתקת כ-*א* או כ-*אֵ*. סימוכין למסקנה זו ניתן למצוא באיות האלטרנאטיבי של קאטאלאנו: הֶבְרִינְטְלִי / הֶבְרִינְטִילִי (ללא ניקוד), שבו *א* מנוקדת מתחלפת ב-*אֵ*, וקרוב לודאי שיש לנקד את זו: *אֵ*. *אֵ* (41) מייצגת *e* מוטעמת (*accademia*) או את הצליל הפתוח *e(r)* (*Preservativi, governare*).

אֵ (42) מייצגת *i* ולא *e* כדעת פרידמן. בשם הפרטי *אוליֶאָנָה* לא קל לקבוע אם *y* הוא עיצור מלא, או שהיא חצי תנועה ומייצגת הגה מעבר *iy*, שכן ספק אם השוא מראה על סגירת הברה. דוגמאות אחרות: *אופִיֶצִי*, *אֶקֶאֲדִימָה*, *פִּיטִיֶצִי*. *אֵ* (43) לפי פרידמן יש להניח קיוב תנועת *e* במלה *אוסְפֶדְאֵלִי*. *אֵ* (44) מייצגת תנועת *i*, כפי שמציין גם פרידמן.

1 (45) מייצגת תנועת *o*, כפי שמציין גם פרידמן. את החרגי הפזולו, שברגיל נכתב באיטלקית — *potswolo* *pozzuolo* — ולא *pozzolo* כפי שמראה התעתיק — קל להסביר: הוספת ו' שנייה כדי להצביע על דו־תנועה עשויה להטעות, מאחר שהכתוב בשני ו'ים בטקסט של קאטאלאנו פירושו שלפחות אחד מהם הוא עיצורי לא נותר לו, לקאטאלאנו, אלא להשתמש בגראף אחד לסימון הדיפתונג. ו (46) מייצגת תנועת *u*, כפי שהראה גם פרידמן.

אֵ (47) לא נמצאה.

אֶ (48) מייצגת תנועת *a*, בהתאם למתואר אצל פרידמן.

אֶ (49) לא נמצאה.

פרידמן מצביע על כך, שהתנועות שתוארו כתנועות תוכיות, יש ששימשו גם כתנועות סופיות; ובכל־זאת מן הראוי להעיר: מלים מספר, כגון, *provveditor(e)*, *governar(e)*, *stradon(e)*, נכתבות ללא ציון תנועת *e* סופית. את שתי המלים הראשונות אמנם מותר לכתוב באיטלקית ללא *e*, ברם אין זה מקובל לכתוב *stradone* בלי *e* סופית, ומסתמן כאן כיוון בלתי רגיל בתעתיק.

תנועות תחיליות

אֵ (50) נזהגת כמתואר אצל פרידמן.

אֵי (51) — כנ"ל.

אֵי (52) — אין לה דוגמה בטקסטים שלנו.

אֵ (53) — כנ"ל.

אֵ (54) — כנ"ל.

אֵי (55) — כנ"ל.

אֵי (56) נזהגת כמתואר אצל פרידמן.

או (57) — כנ"ל.

או (58) — אין לה דוגמה בטקסטים שלנו.

דו־תנועה

וא (59) — כמו במלה *quartière*.
 (60–63) — אין דוגמאות בטקסטים שלנו.
 פפי שנאמר לעיל, ו יכול לייצג תנועת *uo*, כמו במלה *pozzuolo*.

א פ ס תנועה

χ (64) נוהגת כמתואר אצל פרידמן.

צ ר ו ר עיצורים

סָּךְ הוא הצרור היחיד מרשימתו של פרידמן שמופיע בטקסטים שלנו. עם זאת שים לב, שהצרור נָךְ גם הוא מופיע כאן.

ה ט ע מ ה

אין כל סימני הטעמה.

ח ל ו ק ת ה מ ל י ם

אין למצוא בטקסט שלנו שום דוגמה לצירוף מלים, הדומה למצוטט על ידי פרידמן. מאידך גיסא אנו מוצאים שמלת יחס נצמדת למלה שאחריה: *a+livello*, פפי שצוין לעיל.

ניתן אפוא לראות, שבעוד שמסורת של תעתיק עברי למלים איטלקיות הייתה רווחת, נבדלו מעט התעתיקים של המחברים השונים זה מזה. ייתכן שהבדלים אלה מקורם במתחים אדיזינקרטיים בין השאיפה לייצג את הפתיב כדיוקן מזה לבין הרצון לשקף את מערכת ההגיים מזה. הבדלי ניבים עשויים גם הם להיות מעורבים בכך.

מִן הַעֲבֹדָה בְּמִילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

כו.

מרדכי מישור

זְרוֹיוֹת בַּתְּצוּרָה הַפּוֹעֵל

יש שנקרות לך בלשון הכתובה צורות שאינן משתייכות למערכת הדקדוק המקובלת. רצונך — אין אלו אלא טעויות סופרים. אלא שאם מצאת אותן חוזרות ונשנות — אף אם תאמר טעויות הן, מפל מקום לפטרן בלא כלום אי אפשר. להלן דוגמאות לשתי צורות פועליות מוזרות — זרות, בלשון המדקדקים של ימה"ב — שנמצאו בעבודתנו.

א. "נפעלו" — עתיד מדברים

1. תנו לנו אחד מכם ונהרגוהו — תוספת תרומות ז, כ, כ"י וינה¹.

דפוס וינציה: ונהרגוה (כ"י ערפורט: ונהרג אותו).

2. הואיל ולא מצאנוהו היום שמא לא נמצאוהו למחר — מכילתא

דרשב"י לשמות טז, כה, כ"י פירקוביץ².

3. מה מצינו באיש לא חלק בין תם למועד אף בכך ובבת לא נחלקו בהן

בין תם למועד למיתה³ — מכילתא דרשב"י לשמות כא, לא, כ"י פירקוביץ. מהדורת

אפשטיין-מלמד: נחלק(ו) (= קרי: נחלק). לפי האפאראט שם רוב הגרסאות במדרש

הגדול: נחלק.

4. הואיל ואנו מצוין על עבדה זרה נהו בולשין בבורות בשיחין במערות —

מכילתא לדברים פרשה כה פסוק כט, קטע גניזה אוקספורד 2, c.18⁴.

צורת עתיד מדברים בסיומת — אפיינית ללהגי הערבית של צפון אפריקה

וספרד, מאז ימי הביניים⁵. מלשון הסביבה חדרה אף לערבית היהודית, לפי עדויות

1. במהדורת ש' ליברמן, ניו-יורק תשט"ו, בשם כ"י וינה: ונהרגוה; אבל לפי תצלום כה"י יש

ו"ו אחרי הגימ"ל.

2. במהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 113, בשם כ"י פירקוביץ: נמצאיהו; אבל

לפי תצלום כה"י יש ו"ו, ולא יו"ד, אחרי האל"ף.

3. את הו"ו של "נחלקו" אי אפשר לתרץ בטעות גראפית במקום יו"ד.

4. שטטר, JQR 16 (1904), עמ' 449; והן: אבל לפי תצלום כה"י כתוב בבירור: נהו.

5. ראה, למשל: C. Brockelmann, *Grundriss*, I, 567. בלהגים אלו צורת המדבר היא

"נפעל"; נמצאה מערכת העתיד סימטרית לחלוטין: נפעל-תפעל-יפעל / נפעלו-תפעלו-יפעלו.

בחיבורים שנכתבו בימה"ב בצפון אפריקה ובספרד; שכן חכמי ישראל, אע"פ שלא נתקנו לכתוב אלא ערבית ספרותית, נפלטו מקולמוסיהם "סיבולים" מן הלהגים שבפיהם. "י בלאו מביא כמה דוגמאות לצורת "נפעלו" — עתיד מדברים — בערבית היהודית, בעיקר מן הרי"ף, וכן דוגמה אחת בעברית (בהקשר ערבי)⁶. הדוגמאות המובאות למעלה, לכאורה מדברי תנאים, אפשר שאף הן — או מהן — אינן אלא פליטות קולמוס של סופרים, שלהג ערבי צפון-אפריקאי-ספרדי שגור היה בפיהם⁷.

ב. "תפעלו" — עתיד נסתרות

צורת "תפעלו" לעתיד נסתרות מצויה כבר במקרא, נוסח המסורה, פעמיים:

1. ואלמנוחך עלי תבטחו — ירמיה מט, יא.

2. ותקרבו העצמות — יחזקאל לו, ז.

והיא מצויה אף במגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים-המלח:

1. מלך ביופיו תחזיון עניך תראינה ארץ מרחקים — לג, יז. נוסח המסורה: תחזינה. ("קוטשר מעיר⁸: אפשר שיש לחלק את הפסוק: מלך ביופיו תחזיון, עניך תראינה...)

2. יגישו ויגידו לנו את אשר תקראון — מה, כב. נוסח המסורה: תקרינה.

צורה המכילה תחילית ת—, ואין בה הסימנת המקראית — נה, הריהי "צורת פלאיים"⁸, הבאה להעמיד כנגד צורת נסתרים "יפעלו" צורת נקבה מקבילה, על דרך היחיד "יפעל" — "תפעל". לתצורה זו מסייעת צורת הנסתרות המקראית בעלת הפניניים, כגון בירמיה ב, יט: תיסרך רעתך ומשבותיך תיכחך⁹.

6. "י בלאו", "השחקנותם של להגים בטכסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים", תרביץ כז,

תשי"ח, עמ' 87.

7. הסבר זה אינו תופס, כמובן, מחוץ לתחום השפעתם של להגים אלו, כגון בדוגמה זו, מתוך המאמר "ההמצאה נפלאה", המגיד שנה א, תרי"ז, עמ' 75 טור ב: נחזיק בדינו צלוחית גדולה וארוכה, אשר ישמשו לשחית שכר-לבן. וננגבוה מבית ומחוץ עד עשותה יבש בתכלית היבשות. אגב, הרי עוד פליטת קולמוס בהשפעת הערבית, אלא שזו בתחום המילון, בכ"י פירקוביץ (הנ"ל): כסף, יכול בלדיות ועלמיות — מדרשב"י לשמות כא, לב. מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 183, בפנים: בבליות. שם, באפאראט: "פ (= כ"י פירקוביץ): בלדיות (بلدي)". המלה بلدي במשמעות "כינוי למטבע המקומי" מובאת במילונו של דוזי, R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leyden, 1881.

8. ראה "י קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 250.

9. ראה, למשל, גוניוס-קאוטש סעיף 60a.

והרי עוד דוגמאות, מתוך עבודתנו:

1. הואיל והן מכחישות זו את זו הרי אלו לא תינשו — משנה יבמות טו, ה, כ"י קויפמן. שאר הגרסאות: יינשו.
 2. מימתי המלאה הזרע מתקדשות <השי"ן מתוקנת>, משתשרשו, וענבים, משיעשו כפול לבן — ספרי דברים, פרשה ר"ל, כ"י וטיקן 32. המושג "המלאה הזרע" — הלקוח מן הפסוק: פן תקדש המלאה הזרע (דב' כב, ט) — נתפרש לו לסופר, כנראה, כשני מושגים, ותיבת "מתקדשות" תוכיח. במקום שכ"י וטיקן גורס "משתשרשו", כ"י אוקספורד 151 ודפוס וינציה ש"ו גורסים "משתשרשו"¹⁰. אבל כ"י לונדון 341 גורס: מאימתי המליאה מתקדש', משתשרשו.
 3. ואנשי מעמד נכנסים לבית הכנסת ויושבים ארבע תעניות בשבת, [...] בחמשי על עוברות ומניקות, עוברות שלא תפילו ומניקות שתגדלו את בניהם — בבלי תענית כז ע"ב, כ"י גטינגן 3. שאר הגרסאות: יפילו, יגדו(י)לו. ולא בכתיב בלבד:
 4. ויסתכל החגב, אלו העגבות, שתהיו עגבותיו דומות עליו כסוכל משא כבד — רש"י, קהלת יב, ה, מקראות גדולות למן הדפוס הראשון. כתב-היד של פירוש רש"י גורסים: שתהי(י)נה.
- הצורה "תפעלו" מצטרפת לצורות אחרות של עתיד נסתרות בעברית — יפעלנה, תפעלנה, יפעלו. וכך חוזר ונשנה תהליך שהתרחש כבר בשחר העברית — תצורת עתיד נסתרות בתחילית תי"ו: יפעלנה <תפעלנה¹¹.

10. וכן הוא במשנה, פלאים ז, ז: מאימתי תבואה מתקדשת, משתשרשו.

11. ראה H. Bauer-P. Leander, *Historische Grammatik*, 229.

כח.

מחת פורענותן של רשעים

במבוא למכילתא דרשב"י,¹ עמ' כו, כתב מלמד בסעיף ב: "מקביל ל'מתן שכרן של צדיקים' הוא 'מחת פורענותן של רשעים' (26155). מחת הוא מש' נחת' (פמו 'מתן' מן 'נתן')". ושם, הערה 8: "נמצא (לשון 'מחת'. — יב"ד) גם בח"א (= בתרגום אונקלוס. — יב"ד) לבר' ח, יא (תוספת לשון) = מונח (בינוני פעול של 'נחת' בארמית)".

וב"תיקונים והערות נוספות" וכו', שם, עמ' 250, השיג מלמד על דבריו מעמ' כו: "ואולי 'מחת' הוא משרש 'מחי', המצוי בתרגום אונקלוס פתרגום ל'מכה', 'מגפה', 'יד (ה')' ו'אצבע (אליקים)'".

ב"גנונים מגולים"², עמ' 202, הרי ערך מַחַת, וזה לשונו: "מכה: מתן שכרם של צדיקים ומחת פורענותן של רשעים (מדרשב"י כ, יז). — המהדיר, ע"צ מלמד, ציין במבוא (עמ' כו) כי מחת נגזר מן נחת כפמו מתן מן נתן. סברה זו דחוקה מאוד, ונראה לי שאין מחת אלא צורה עברית של מחתא. בסוף הספר (עמ' 250) העיר המהדיר עצמו שאולי הוא משרש מחי, המצוי בתרגום אונקלוס פתרגום למכה, מגפה. לא אולי, אלא דאי. באונקלוס (שמות ט, טו) — 'מחת גבורתי', ובעצם אין לראות מחת במכילתא אלא כצורה עברית במקום הארמית"³.

1. מכילתא דרבי שמעון בן-יוחאי, הוכן וסודר בידי י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, מקיצי נרדמים, ירושלים תשט"ו.

2. גנונים מגולים, אוצר מלים עתיקות וביטויים שאינם במילונים, או שהובאו בלא מקור או ממקור מאוחר, מלוקט, ערוך ומואר בידי יצחק אבינרי, יורעאל, חל-אביב תשכ"ח.

3. ב"אוצר הלשון העברית" לכנעני, עמ' 2811, יש "מַחַת, נ' — מַכָּה", בצירוף "בְּמַחַת אַחַת, — במחי אחד". ושם שלוש מובאות, שלושן משל סדן, ולא מפחו של שום מקור קדום. ותלה כנעני מַחַת בשורש מח"ת, ובאותו שורש גם פועל: נַחַת. ואמר לי פרופ' דב סדן שלושה דברים: א. אין הלשון הזה "בְּמַחַת אַחַת" אלא עיבור הארמית "בחדא מחתא" (ברכות כד ע"א). ב. לא יציר קולמוסו של סדן הוא, אלא קדמו א"מ ליפשיץ בלשון הזה. ג. לאחר שהתחיל ליפשיץ לכתוב "במחת אחת" חזר בו וכתב "באריגה אחת". דומה, שגה בזה כנעני כמה וכמה שגיאות במחת אחת, שכן א) תלה "מַחַת" בשורש מח"ת, ואין מחת אלא ניסיון לעבר מַחַת, ואין מַחַת אלא צורת היידוע של מַחַת (מַחַת, לפי מילון דאלמאן). כלומר אין התי"ו שורשית, והשורש מח"א, מח"י. ב) גם הפועל נַחַת הרשום בשורש מח"ת מפוקפק ביותר בעברית למרות תוספתא מכשירין ג, יג: "דם השחין ובעביות ותמצית בשר ומי פירות והמלח שנמחמו מטמאין ולא מכשירין". דומה, אין מקור "המלח שנמחמו" אלא "המלח שנמחת". ואמנם זוהי גרסת הרמב"ם, הלכות טומאת אוכלין פ"ה ה"ב (ר"ש' ליברמן, תוספת ראשונים ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 118. ועל מַלַח לשון נקבה ר'ש' אברמסון, לשוננו מ, 178-183. ולא הביא ש"א הלכה זו שכן הרמב"ם). ואפשר סבר מעתיק התוספתא, שאין הנשוא מוסב על "המלח" בלבד, אלא על כל השמות

שורש "מחת (פורענות)" מהו? ראינו, נתחבט מלמד בבעיה זו והיפך בה, ובא אבינרי והכריע בין שני השרשים שהציע מלמד. ולא סמך אבינרי הכרעתו במקורות חדשים שלא הביא מלמד, ולא הביא ראיה לדבריו כלל, אלא יצא ידי חובת ראיה בדברים שאין בהם כדי להכריע את הפך, כגון "סברה זו דחוקה מאוד, ונראה לי" וכו', "לא אולי, אלא דאי". סתם ולא פירש.

מלמד ואבינרי שניהם כאחד נתעלמו מעיניהם מקורות אחרים ל"מחת פורענות" דבריהם של אחרונים שהזכירו לשון זה.

1. מילון בן-יהודה, עמ' 5220ב, הבליע בערך פֶּרְעָנוּת: "מחת פֶּרְעָנוּת: פעולתן של באי העולם שלימה לפניו, מתן שכרן של צדיקים ומחת פורענותן של רשעים (מדר' תנאים, הופמן, דבר' לב, ד, 187). לשעבר לא הייחם יודעים מתן שכרן של צדיקים ומחת פורענותן של רשעים לעתיד לבא, עכשיו אתם יודעים מתן שכרן של צדיקים ומחת פורענותן של רשעים לעתיד לבא (מדה"ג שמות 238)".

2. בקונקורדנציה לתקופת התנאים שהתקינה מערכת המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית לשון זה רשום ארבע פעמים בערך מִחָה: (א) פעם אחת מספרי דברים, פסקה שז (מהדורת א"א פינקלשטיין, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשכ"ט, עמ' 345). (ב) שתי פעמים ממכילתא דרשב"י כ, יז (מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 155, שו' 26–27). (ג) ופעם אחת מסדר עולם רבה, פרק ל, לפי כ"י פארמה 117, 3: "ידע מה בחשוכא (דנ' ב, כב) — זה מחת פורענות של רשעים בגיהנם. ונהורא עמיה שרי (שם) — זה מתן שכרן של צדיקים לעתיד לבא".

(א) המובאה שמספרי דברים הרי היא מובאתו של מילון בן-יהודה בערך פֶּרְעָנוּת ממדרש תנאים, הופמן. והעיר שם הופמן, הערה ר: "בספרי גר' ומתן, וג' דכאן (פלומר: ומחת. — יב"ד) נכונה שכן מחתא בלשון ארמי מכה, בנטותי את ידי ת"א כד ארים ית מחת גבורתי". וגרסת דפוס ראשון של ספרי, ויניציא שו, עמ' רכ: "ומאחר פורענותם". והביא איש שלום, ספרי, וינא תרכ"ד, דף קלג ע"א, גרסת ויניציא, והגיה: "ומתן פורענותם". ותמצא מובאה זו גם בהערותו של ח' ילון,

שנמנו ברישא, וריבה "שנמחת" והפכה "שנמחתו". "שנמחתו" שורשה מח"י, ואין לבדות שורש חדש, מח"ת, על פי תיבה משובשת בתוספתא, שנוסחה מיוסד על כתב-יד וינה בלבד, ואין כתב-יד זה מצוין בדיוקו. פשיטא, ראה מ' מורשת (לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים תשל"ב) הלכה זו שבמכשירין. אף על פי כן לא הביא שורש מח"ת, ובדין שלא הביא. (ג) "מחת" זו עניינה אריגה, מכה; "נמחת" עניינה מסיסה. ואצל פנעני: שקע! אם "שקיעה", אין השורש מח"ת אלא נח"ת, ונבלעה נו"ן. אם "שקע", הראוי "ננחתו" או "נחתו". (ד) בשורש "מחת" שני נגזרים באותו מילון: מִחָת, נִמְחָת. ולא הובא בשורש "מחת" מקורה של מִחָת, היינו מִחָתָא, בחדא מחתא, אף על פי שהובא הערך הארמי הזה במילון. פלומר, ערבב בעל אוצר הלשון העברית שני שרשים שונים בתכלית בעלי שני משמעים שונים והביאם בשורש "מחת" שבדה מלבו.

"ל'משלם'", תרביץ, שנה א, ספר ב (טבת תר"ץ), עמ' 139. ואפשר אין "מאחר" שבדפוסים אלא סירוסה של "מאחת".

(ב) המובאה ממכילתא דרשב"י היא מה שהביא מילון בן-יהודה בערך פְּרָעָנוֹת ממדרש הגדול שמות. ואף אותה הזכיר ילון, תרביץ, שנה א, ספר ג (ניסן תר"ץ), עמ' 141, והכתירה בכותרת גדולה, זה לשונה: "מחת פורענות".

(ג) ולמובאה שמסדר עולם רבה: ב' ראטנער, סדר עולם רבה, וילנא תרנ"ו, עמ' 150: "זו מתן פורענותן של רשעים בגיהנם". והובאה שם, הערה קיז, גרסת כ"י רס"ט⁴: "זו מחת פורענותן". ובקטע גניזה, אוקספורד Hebr. d 47: "מחזות פרענותן", אפשר סירוס של "מחות פורענותן" (או של "מחאת פורענותן")?

3. פסיקתא דרב כהנא, שור או פשב (מהדורת דב מנדלבוים, בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניוארק תשכ"ב), עמ' 147, שו' 8–10: "ד"א צדקתך כהררי אל (תהלים לו, ז), מה הרים הללו אין להם סוף, כך אין סוף למתן שכרן של צדיקים לעתיד לבא. משפטיך תהום רבה (שם), מה התהום הזה אין לו סוף, כך אין סוף למדות פורענותן של רשעים לעתיד לבא".

במבוא לספרו מנה המהדיר שבחו של כ"י אוקספורד 151, וכתב (עמ' יט): "כתב יד זה הועתק בפנים מהדורתנו בדיוק, ואפילו מקומות גשופשים לדעתנו לא הגהנו בפנים, אלא העירונו עליהם בהערה" וכו'. אלא כ"י א הנ"ל, דף 22, גרסתו: "כך אין סוף למחת פורענותן של רשעים לעתיד לבא". ולא הביא המהדיר שום הערה לחיבת "למדות", לא בגופה של פסיקתא ולא בשנו"ס. והנה, אין גרסת "למחת פורענותן" יתומה. גרסתו של כ"י אנטונין 390 בפסיקתא הזאת: "כך אין חקר לימחת פורענותן שלרשעים לעתיד לבוא".

במקבילה שבויקרא רבה, כז א (מרגליות, עמ' תרטז, שו' 3): "כך אין חקר לפורענותן שלרשעים לעתיד לבוא". והביא מרגליות בחילופי הנוסחאות גרסת כ"י מינכן 117.2: "למחת (פורענותן)", וגרסת הגניזה, קמברידג' ט"ש (19) C1: "למחות (פורענותן)"⁵.

שורש "מחי" משמש בת"א לתרגום הפועל הָפַח, כגון דב' יג, טז, הָפַח תָּפָח: מִמָּחָא תִּמְחִי. והשם מחת- משמש לתרגם מָפָה, כגון דב' כח, נט, והפלא ה' את מַפְתָּךְ ואת מִפְּתֵי זֶרַעַךְ, מִפְּתֵי גְדִלְתָּ ונאמנות: ויפרישי יי ית מִחֶלֶךְ וית מִחֶלֶךְ בֶּן מֶלֶךְ

4. הרי זה כ"י אוסטריה 3, 31, משנת 1509, שאבד. וכתב עליו ראטנער, מבוא להסדר עולם רבה, וילנא תרנ"ד, עמ' 162: "הכתב יד השלישי משנת רס"ט וקניין ספ"ו של הרב החה"ג הר"ר שוח"ה הי"ו וגוף הכת"י לא היה לנגד עיניי אך הרב הנ"ל בטובו פדרפו תמיד העתיק למעני השינויים מהכת"י וגם ע"י נעורתי בכ"מ לתקן הנוסחאות. וחכמי לב ידו ויברכו את הרב הנ"ל גם בעד מפעלו זה".

5. אף הביא מרגליות את קטע הגניזה הזה במלואו בכרך המבוא, עמ' 79–81.

6. כל ההבאות שמתרגום איננקלוס הבאתין על פי מהדורת א' שפרבר, כתבי הקודש בארמית, פרך א,

רברכן ומהימנן. ומצוי השם מחת־ בנפרד גם ביידוע, מַחֲלָא, גם בלא יידוע, מַחָא. מַחֲלָא, פעם אחת ביחיד, במ' לא, טז, בתרגום "המגפה". מַחָא שבע פעמים בת"א. אחת בתרגום "אצבע (אלהים)" — שמות ח, טו; שתיים בתרגום "יד (ה') — שמות ט, ג; דב' ב, טו; שלוש בתרגום "מָכָה" — וי' כו, כא; דב' כה, ג; כח, סא; ופעם אחת שלא בתרגומו של שם עברי, אלא בתוספת ביאור לפתוב העברי המקורי, שמות ח, יט.

שמה תאמר: מַחָא שם זכר, מַחֲלָא נקבה — לאו דוקא. שפן בא הנשוא בנקבה, כשהנושא מַחָא, כגון שמות ח, טו: מַחָא מן קדם יי' היא; ושמות ט, ג: הא מַחָא מן קדם יי' ה'יא. והביא דאלמאן שם מחא בדקדוקי' בנקבת הסגוליים בתנועת a אחר "מלכתא" (עמ' 138), וכתב: "מַחָא (= מַחֲאָה)". ולפי שראינו ניקוד מ"ם בכל מקום פתח, אף ראינו גרסת דפוס ראשון של ספרי "ומאחר פורענותם"⁸ — ניקוד מֶחַת (בנפרד) שב"גגזים מגולים" קשה הוא, וכן התיי"ו תמה גדול, ואפשר אין לה קיום אלא בנסמך.

הבחינה הספרותית, היינו התקבולת ל"מתן שכר", מטה לשורש נח"ת, הוי "הורדת פורענות" או "ירידת פורענות", היינו מֶחַת, והנסמך מַחֲלָת, והיא תבנית מֶפֶל, וחילוף סגול — פתח על דרך פֶּחָה — פֶּחֶת. ואמנם מצינו שורש "נתן" במשמע הורדה בלשון "משא ומתן", "נושא ונותן", ואין כאן לשון "נתן" אלא היפוכו של "נשא", היינו הורדה. ובענייננו, ה' מוריד פורענות ומוריד (= נותן) שכר. ונמצא הצירוף של הפועל נָחַת עם "פורענות" בתרגום ארמי. דב' כח, כד, "מן השמים ירד עליך עד השמדך", תרגם יונתן בן עוזיאל: מן שמיא ייחות פורענו עליכון. אפשר מקורו של לשון "מחת פורענות" שורש מח"י (מח"א), היינו מפה, והנפרד מֶחָה, והנסמך מַחֲלָת; ואפשר שורש נח"ת, היינו מֶחַת, והנסמך מַחֲלָת, מין זכר, ונחשב לשון מפה בגלל היבלעות הנו"ן, וכיון ששורש מח"י נפוץ מאוד בעברית ובארמית. תיקן. אנו צריכים מקורות חדשים שיתגלו ויכריעו בשורש השם, במשקלו ובניקודו.

G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905 .7

.8. וכן הביא דאלמאן, שם, מאחאחא, מתרגום ירושלמי לרקרא כו, יח, על פי דפוס וינציה

ספר על הזוגי בלשונות השמיות

C. Fontinoy, *Le duel dans les langues sémitiques*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fascicule CLXXIX, Paris, Société d'Édition "Les Belles Lettres", 1969, pp. XVIII, 255.

ספרים המסמכים את מצב המחקר בשטח זה או אחר, היו תמיד חשובים, ועל אחת כמה וכמה בימינו, כשמספר הפרסומים גדול כל כך, עד שהחוקר מתקשה לעקוב אחרי הנעשה בשטחים גובלים לתחום התעניינותו. על פן יש לברך את מחברו של הספר שלפנינו, על שהעמידנו בספרו חרוץ והיסודי על מצב המחקר. מבוא הספר (עמ' 1-32) מוקדש למושג הפללי של הזוגי (פרק א' — מקומו של הזוגי בקאטגורית המספר, עמ' 3-9; פרק ב' — העובדות הנוגעות לזוגי, עמ' 10-20; פרק ג' — מקורות הזוגי הדקדוקי, עמ' 21-29; פרק ד' — היעלם הזוגי, עמ' 30-32). החלק הראשון (עמ' 33-130) מתאר את העובדות הנוגעות לזוגי בלשונות השמיות השונות, באפדית (עמ' 36-46); בכנענית (עמ' 47-68); בארמית (עמ' 69-78); באוגריתית ובאמורית (עמ' 79-90); ובשמית דרומית-מערבית (עמ' 91-112); פן מוקדש פרק בחלק זה למצרית ולקופטית (עמ' 113-123), והנספח (עמ' 124-130) עוסק בזוגי בשמות המספר ומסתיים בשני לוחות. החלק השני (עמ' 131-209) מפרש את העובדות ומציג את ההיסטוריה של התיאוריות השונות. הפרק הראשון שבחלק זה (עמ' 135-152) דן במדקדקים הערביים והעבריים הקדומים ובמדקדקים הנוצרים עד סיום המאה השמונה-עשרה; השני (עמ' 153-209) רובו מוקדש לסיומת הזוגי שבשמות, ומיעוטו לזוגי שבפינויים ובשמות; אשר לשם, מצטט המחבר בפרוטרוט את דעות החוקרים, הגוזרים את סיומת הזוגי מן הריבוי; מן האקוסאטיבוס של הריבוי; מסימת ריבוי או קיבוצי; מן היחיד; מתוארי-פועל (דעתו של ג"ה טור-סיני), וכן של החושבים את הזוגי לראשוני. הנספח עמ' 205-209 דן בזוגי שבלשונות שמיות ושבשפות ההודו-אירופיות. מסקנותיו הקצרות של המחבר מובאות בעמ' 210-215. ביבליוגרפיה מפורטת ומפתחות מסיימים את הספר.

הדגשנו לעיל את ערכו של הספר ואת יסודיותו של המחבר. הפגם העיקרי של הספר, כפי שנדמה לי, הוא, שפתיאור העובדות שבזוגי (וכן בהצגת דעותיהם של המדקדקים הערביים והעבריים הקדמונים) המחבר מסתמך בעיקר על ספרות משנית, ולא על המקורות עצמם. יתר על פן, לא תמיד השפיל המחבר לבחור מן הספרות את המחקרים המתאימים. יש לקוות, כי במהדורה חדשה של הספר יתוקן פגם זה.

כמה דוגמאות לתופעה זו: עמ' 36 ואילך דן המחבר בזוגי באפדית. מאחר

שחשיבות מיוחדת, כמובן, לאכדית העתיקה, הרי יש מקום לצפות, שיסתמך המחבר על גֶלֶב, ואשר לשלבים המאוחרים יותר, על פון סוֹדֶן, מאחר שאינו נשען על מחקריו הוא. ואמנם כך עשה המחבר לרוב. אולם זה לא מנע ממנו לצטט בהרחבה את דקדוקו של A.H. Sayce שמלפני מאה שנה (1872, עמ' 43–44), וכן להסתמך בדיונו על ההתאם (עמ' 46) לא על פון סוֹדֶן 75d ss; 132a, אלא על הדקדוק המשווה של ברוקלמן, המדגים את דחיית הזוגי ע"י הריבוי בפועל בדוגמה מאל-עמארנה, אשר ודאי שאינה עשויה לשמש כמקור לאכדית מקובלת. בדיון על הזוגי בלשון המשנה, המחבר קובע (עמ' 60), כי הזוגי נתרבה כאן לעומת לשון המקרא, ואף מסיק מזה מסקנות באשר לטיפולוגיה של הישמרות הזוגי (עמ' 31). אולם מסקנות אלו מקורן באי-הבנה. בלשון המשנה הזוגי מתקיים במידה שהוא משתמר במקרא, שהרי אם סגל קובע בדקדוקו, כי יש ששמות בזוגי מצויים במקרא רק בנסמך ובכינויים, ואילו בלשון המשנה אף בנפרד, הרי אין זו אלא שבמקרה צורה זו מתועדת בלשון המשנה, אך אין זה מצביע על הרחבת שימוש בלשון זו. והוא הדין גם בצורות הזוגי הנוספות. אין הן משקפות אלא את מציאותן (המקרית?) של צורות זוגי, הוזהות בשימושן בפול לצורות שבמקרא. ואף בעברית חדשה שימוש הזוגי זהה לשימוש בלשון המקרא והמשנה, ואין לומר (כפי שמסיק המחבר, בעקבות ספרו של ברקלי), שהצטמצם לאברים כפולים ולחפצים "זוגיים", שהרי הוא מצוי, בדיוק כמו במקרא, אף במספרים ובמידות (שָׁנִים, מאתִּים, יוֹמִים, שְׁנָתִים, שְׁעָתִים), ואף התרחב לפעמים מבחינה מילונית (גִּלְגָּלִים; והשווה אף חידושים, אשר אמנם לא נתקבלו, כמו טַעֲצָתִים, לשוננו ה, 175). אין זאת אלא שבעברית נשתמר הַזְּגִי פחות או יותר ללא שינוי, לא נתרבה ולא נצטמצם, ודעתו השונה של המחבר מקורה בַּפְּנִים שלא פהלכה, שגילה בספרות המשנה שהשתמש בה. בדומה לכך קשה לקבל בזוגי את כל הדוגמאות, שהמחבר מצטט מדקדוקו המשווה של W. Wright: ברור, כי גִּית נֶהְרֵץ אינו מייצג זוגי, אלא פירושו "בין נהרות", ר"ל "חצי-אי", כפי שהוכיח י"י פינקלשטיין במאמרו החשוב JNES כא (1962), עמ' 86 [לעומת זה קָאֲתִין "סאתיים" הוא פנראה באמת צורת זוגי, אך הושפע כפי הנראה מן הריבוי, ע"י מש"כ BSOAS לב (1969), עמ' 6, הע' 47]. בעמ' 136 המחבר מיחס את ההשקפה החדשה על התפתחות אסכולות הדקדוק לפלייש, ולא לַיִיל, אף כי הוא מצטט את יִיל (והשווה גם את תולדות הספרות הערבית של ברוקלמן, הוספות, פרק א', עמ' 157), פנראה מפני שקרא את ספרו (הצרפתי!) של פלייש בלבד. דיונו של המחבר בניצני הדקדוק המשווה אצל מדקדקי ימי הביניים מיוסד אף הוא פולו על ספרות-משנה, ובעקבותיה הוא משמיט את אבן בָּרוֹן לחלוטין, ואף חושב הוא, כי הפרת קרבת הלשונות אצל המדקדקים העבריים הייתה מפותחת אך מעט יותר מאשר אצל המדקדקים הערביים (עמ' 142). עמ' 143–144 הוא מעמיד את הביטוי הערבי תַּחֲנִיָּה בצידו של המונח העברי (של הראב"ע) לִשׁוֹן שְׁנִים (אגב, היה כאן מן הראוי להזכיר את "משנה" של יהודה אבן תיבון, ע"י ס' הרקמה, מהדורת וילנסקי, פרק ב', עמ' תשכ"ח).

הערות בודדות:

אף כי הספר ראה אור ב-1969, נסתיים, כפי הנראה (עי' תאריך ההקדמה, עמ' XIII) ב-1966. על כן לא היה בידו לצטט את ספרי על הערבית הנוצרית באשר לערבית הבינונית, וכן את מאמרו החשוב של ח' בלנק על "הזוגי והזוגי המדומה בלהגים ערביים", שהופיע ב-Linguage מו (1970), עמ' 42-57. בלנק מכנה כאן צורות זוגי, המצינויות אף ריבוי (מעין: שש קָנָפִים), בשם זוגי מדומה. מאחר שפונטינוא משתמש בביטוי זה לגבי צורות מעין שָמִים, ירושלים, שמא יהיה לו פדאי במהדורה שנייה של הספר לכנות צורות מעין (שש) פָנָפִים כצורות "זוגי לשעבר"? אם כן, יהיו ליד צורות זוגי אמיתיות, המצינויות את המספר שָמִים, צורות, אשר, כפי הנראה, מעולם לא ציינו מספר זה (זוגי מדומה, Pseudo-dual), וצורות, אשר ציינו לפנים ש ת י י מ בלבד (קָנָפִים), אך אח"כ נעשו למצינויות אף מספרים גבוהים יותר (שש פנפיים — זוגי לשעבר, Ex-dual).

עמ' XV: העתקת ח' עברית ה, ח ערבית ה, ו-ח ערבית ה באותו הספר אינה מוצלחת ביותר.

עמ' 4: הַנוֹנָה, כפי הנראה, לארבע קבוצות האצבעות (ולא לשלוש). מעניין מאוד ניתוח היעלם הזוגי בלשונות שונות, עמ' 30-32. המחבר מונה שלוש סיבות להיעלם הזוגי: שינוי תרבותי; השפעת סובסטרט; פישוט המבנה המורפולוגי בעקבות מגע עם לשונות אחרות. ייתכן אף ייתכן, כי צרור דומה של סיבות פעל, כאשר הטיפוס הלשוני הערבי הקדום נדחק מפני הטיפוס הלשוני החדש (ובין היתר, נצטמצם שימוש של הזוגי).

עמ' 47: אין כל ניגוד בין hinaia "עיניי" באל-עמארנה לבין הנחתו של פרידריך, כי הזוגי ציין את היחסה הישרה -1, ואת העקיפה -י, שהיה ב-hinaia = hinayya נשומר הדיפתונג לפני י; והשוה את דברי פרידריך עצמו, שמצטט פונטינוא עצמו, עמ' 66.

עמ' 49: קביעה פסקנית, כי העברית הקלאסית היא של ישעיה, אינה נראית לי. עמ' 51: אין זה נכון, כי הערבית משתמשת "בקביעות גדולה" בגזירת זוגי מצורות ריבוי (השוה גם עמ' 94). זו תופעה מצומצמת למדי; השוה למשל את דקדוקו הערבי של W. Wright, פרק א, עמ' 190-191. וכן את תחבירו של רקנדורף, עמ' 138, הע' 2.

עמ' 54: על צהרים השוה עמ' 62.

עמ' 59: עצלמים אינו שם תואר בזוגי, אלא לכל היותר שם תואר מועצם במצב זה. התיאוריה של בטשר, כי צורות מעין נִיחַמָּה וזוגיות הן, אינה נראית כלל, וכן זו של קופרי (עמ' 59-60), ושל קריסטיאן (עמ' 60), כי הוא הדין הָמָה, -מו. עמ' 60: ההערה על הכתיב המלא של צורות הזוגי במשנית נראית מיותרת. עמ' 66: קָנִי צורת ריבוי היא, ולא זוגי (אף כי הריבוי שונה לפי הזוגי). —

במקום "פצמי" קרא: פ פ מ י.

עמ' 68: חלוקת הארמית לארמית במובן הצר של המלה (הפוללת את הארמית העתיקה, את זו של שמאל, את הארמית הממלכתית על כל שלוחותיה ואת הארמית המערבית) ולסורית (הפוללת, פפי הנראה, את הארמית המזרחית) אינה מוצלחת כלל וכלל. בין העבודות על כתובות ספירה חסרה עבודתו החשובה של פיצמאיר, שיצאה אמנם בשנת 1967.

עמ' 70: כתוצאת הערעוב בין ארמית עתיקה לארמית של שמאל מובאות זו על יד זו ידיה "ידיו" משמאל ושפתוה "שפתיו" מספירה על אף כתיבתן (ומבטאן) השונה.

עמ' 71 ואילך: בדיון על הארמית המקראית אין המחבר מצטט כלל את מילונו החדש והמצויין של באומגרטנר בתוך מילונו העברי של קהרר.

עמ' 80: הדעה הפלתי-מנומקת, כאילו האוגריתית היא באמצע בין השמית המזרחית למערבית, נראית כפשרה מחוסרת יסוד בין הדעות השונות.

עמ' 91: אין זה מוצלח לכוונת את הערבית הקלאסית "הערבית של הקוראן".

עמ' 99: קולובכמא "לבוחיכם" שונה מן המקרים האחרים. השוה על פגז אלה בדקדוקיהם של סינ'ניה א 205; זמכ'שרי, מפצל 75, ובתחביריו של ר'קנדורף (Die Syntaktischen Verhältnisse, 393–392, Syntax; 138). לכאורה נראה לי (בעקבות המדקדקים הערביים המצוטטים לעיל), שלפנינו תופעה של שייכות פניגוד לקניין, עי' על מושגים אלו ח' רוזן, עברית טובה², ירושלים 1967, עמ' 151 ואילך, ואשר לשימוש הזוגי בספרי החדית', הרי מסתבר, פי הם משקפים פבר קיים ערביים-פינוניים, עי' מש"כ The Emergence... עמ' 131.

עמ' 100, הערה 3: על הזוגי האליפטי השוה גם W. Fischer, Farb- und Lexicography, פילאדלפיה 1964, עמ' 33. — אפן ג'נאח אינו עקיב כל כך בהגדרותיו, פפי שאולי ניתן להבין מדברי המחבר. רקמה, עמ' רס"ג, רואה הוא ב"שתי חומות" זוגי ממש ("משנה גמור"), ואילו בחומותים ריבוי ("קייבוי"), אף פי הקונה לשתי חומות.

עמ' 143: אבן ברון השוה את הזוגי העברי עם הזוגי שבערבית, עי' על כך, למשל, P. Wechter, Ibn Barūn's Arabic Works on Hebrew Grammar and Lexicography, פילאדלפיה 1964, עמ' 33. — אפן ג'נאח אינו עקיב כל כך בהגדרותיו, פפי שאולי ניתן להבין מדברי המחבר. רקמה, עמ' רס"ג, רואה הוא ב"שתי חומות" זוגי ממש ("משנה גמור"), ואילו בחומותים ריבוי ("קייבוי"), אף פי הקונה לשתי חומות.

עמ' 174, הע' 5: המחבר שכח את צורת הריבוי ב-ânu, שהוא עצמו דן בה בעמ' 5.

בפיבילוגראפיה מן הראוי להוסיף את התמצית הקצרה של דברי I.M.G. Colin על הזוגי בלהגים הערביים, שראתה אור ב-BSL מט (1953), עמ' XV–XIV.

יעידת עד

מ' בראש אספ עדויות רבות מתוך כתבייד לצורה יסיכה והראה בבירור, שהיו"ד הראשונה מקורית, ואינה אם קריאה¹. הנני בא להוסיף דוגמה במשקל קטילה, שאין בה ספק, שהיו"ד הראשונה אינה אם קריאה (ואינה שורשית): יעידה (משורש עוד)². בספרא (מהד' וייס, ד ע"ד) אנו קוראים: "מה אם בעל מום שאין יעידת עד אחד פוסלתו מן האכילה יעידת שני עדים... שיעידת שני עדים... יעידת עד אחד...". כך אף בכ"י וטיקן אססמני 66 (פינקלשטיין, עמ' יב); וטיקן 31 ואנטונין 193 וכן בדפוס ונציה ש"ה. בקטע גניזה T-S C5(3) הועתק, פנראה, בטעות: "ידיעת... ידיעת... שידיעת...". ראו ליציין, שאמנם הפועל עוד משמש במקרא ובלשון חכמים בפנינים הפעיל והופעל, ולא בקל. אולם, פעמים ששמות הפעולה אינם גזורים מאותו בניין שהפועל משמש בו. ואעפ"כ נראה, שהשם יעד (בינוני קל של ע"ו), משמש במקרא גם כשם מופשט (שם-פעולה?) ליד עדות, כגון: לא תענה ברעך עד שקר (שמות כ, טו); והשווה "גלעד" (בראשית לא, מז), המקביל ל"גור ש ה ד ו ת א" בארמית.

בתלמוד מצינו את שם הפעולה העדאה הגזור מהפעיל, כגון: שלא תהא הודאת פיו גדולה מהעדאת עדים (בבא מציעא ג ע"א)⁴. ובן-יהודה מביא במילון גם מובאות מפירוש רש"י, שו"ת לרדב"ז ושולחן ערוך. וכן הוא מצטט מאזהרות ר"י ברצלוני, אחוה: "איש או אשה כי יעשו מכל חטאות האדם להזכיר בהתראות ובהעדאת עדים". ואזכיר כאן דוגמה נוספת מהמשנה: "שינה שלשחרית ויין שלצהרים ושיחת הילדים ושיבת (בתי) כנסיות של עמי הארץ...". (אבות ג, יא).

בחמישה קטעי גניזה מצאתי את הפתיב: ושיחת. ואלה הקטעים: T-S N.S. 329.989, T-S N.S. 329.946, T-S E 3/82, T-S E 3/25. אינונין 223. כיצד נסביר פתיב זה? קשה להניח, שהיו"ד היא אם קריאה לוי"ו השואית, שכן

1. לשוננו מ"א (תשל"ז), עמ' 84-88.
2. במשנה אנו מוצאים את שם-הפעולה יעידה משורש יעד. ראה י" קוטשר, ספר בראשית, קובץ העשור, עמ' 53 ועמ' 57.
3. המילונים חלוקים בהצגת הדברים: לוי מביא שני ערכים שונים: יעידה משורש יעד (ראה לעיל, הערה 2) ויעידה משורש עוד. יאסטרוב מביאם בערך אחד, ואינו מעיר דבר על שורשו של "יעידת (עד)". בן-יהודה אינו מביא כלל את "יעידת (עד)". ויצחק אבינרי הביא ב"היכל המשקלים" (עמ' 253) יעידה, אך בנדאי נתפס לשורש יעד, שכן לא העיר דבר על כך.
4. ראה אוצר לשון התלמוד, ערך עוד.

בכל הדוגמאות, שנמצאו עד כה לתופעה זו, מדובר ביו"ד אחרי ביי"ת ולמ"ד⁵! ושמה זהו גרר מוקדם ל"וישיבת"?

נראה לי, שאין להוציא מפלל אפשרות, שבשמות-פעולה במשקל קטילה חלה הידמות בין גזרת פ"י לגזרת ע"ו⁶. וכשם שלצד ישיבה, ירידה וכו' מגזרת פ"י אנו מוצאים לדה, עצה, שנה, כן אנו מוצאים לצד קימה, ריצה וכו' מגזרת ע"ו גם יסיכה, יעידה (ישיחה?). אפשר שהידמות זו, ראשיתה בדוגמאות מעין יסיכה—סיכה, שלצדן משמשים שני פעלים: משורש פ"י ומשורש ע"ו.

5. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1244.

6. על עירוב שתי הגזרות בעברית ובארמית בבניין הפעיל כבר עמד ח' ילון ב"מבוא לניקוד המשנה", עמ' 163–170.

יהושע בלאו

על שחזורן של צורות נפרד

ב"לשוננו" מ"א, פרסם ישראל בן-דוד מאמר רב-עניין על "צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבים". למדתי לא-מעט משפע החומר המובא. מתוך הערכה למאמר אני רוצה להשיג עליו כמה השגות, כשאני נוקט גישה שונה במקצת, היסטורית-השנאית יותר.

1. יחיד של צאָלִים — צאָלָה

ב"ד שם, סעיף ג, עמ' 231–236 הוכיח, שהיחיד של צאָלִים הוא צאָלָה. בצאָלִים דנתי ב-IOS א, 1971, עמ' 6–7, והסקתי, על סמך השנאה עם הערבית והסורית, כי משקלו היסודי הוא פֻּעֵל. *צאָלִים נעתק אח"כ - צאָלִים, חה צאָלִים, כפי ש- *יאָסָף נעתק *יאָסָף, וזה יאָסָף, בעטיה של האל"ף. מסכים אני אפוא לשחזור הצורה צאָלָה בידי ב"ד, וכל שאני מוסיף הוא, שמשקלו היסודי היה פֻּעֵל.

אגב כך אעיר, שהרשימה החשובה של שמות בסיומת נקבה, שריבויים יים, שמביא ב"ד בעמ' 232 ואילך (ואשר אף אני הופרתים במאמרי שם), נראית לי רחבה שלא לצורך (עי' גם כחביא עקיבא שלזינגר, 'ירושלים תשכ"ב, עמ' 50–51). לא נראה לי לכלול בהם שמות כמו אָשָׁה-נָשִׁים, שָׁנָה-שָׁנִים, שמות עתיקים, המייצגים מבחינה היסטורית שלב, אשר לא יוחדה בו עדיין הסיומת יים בשמות - עצם לזכר דוקא. לעומת זה רוב השמות האחרים ייתכן שיש לראותם

בכל הדוגמאות, שנמצאו עד כה לתופעה זו, מדובר ביו"ד אחרי ביי"ת ולמ"ד⁵! ושמה זהו גרר מוקדם ל"וישיבת"?

נראה לי, שאין להוציא מפלל אפשרות, שבשמות-פעולה במשקל קטילה חלה הידמות בין גזרת פ"י לגזרת ע"ו⁶. וכשם שלצד ישיבה, ירידה וכו' מגזרת פ"י אנו מוצאים לדה, עצה, שנה, כן אנו מוצאים לצד קימה, ריצה וכו' מגזרת ע"ו גם יסיכה, יעידה (ישיחה?). אפשר שהידמות זו, ראשיתה בדוגמאות מעין יסיכה—סיכה, שלצדן משמשים שני פעלים: משורש פ"י ומשורש ע"ו.

5. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1244.

6. על עירוב שתי הגזרות בעברית ובארמית בבניין הפעיל כבר עמד ח' ילון ב"מבוא לניקוד המשנה", עמ' 163–170.

יהושע בלאו

על שחזורן של צורות נפרד

ב"לשוננו" מ"א, פרסם ישראל בן-דוד מאמר רב-עניין על "צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבים". למדתי לא-מעט משפע החומר המובא. מתוך הערכה למאמר אני רוצה להשיג עליו כמה השגות, כשאני נוקט גישה שונה במקצת, היסטורית-השנאית יותר.

1. יחיד של צאָלִים — צאָלָה

ב"ד שם, סעיף ג, עמ' 231–236 הוכיח, שהיחיד של צאָלִים הוא צאָלָה. בצאָלִים דנתי ב-IOS א, 1971, עמ' 6–7, והסקתי, על סמך השנאה עם הערבית והסורית, כי משקלו היסודי הוא פֶּעֶל. *צאָלִים נעתק אח"כ - צאָלִים, חה צאָלִים, כפי ש- *יאָסָף נעתק *יאָסָף, וזה יאָסָף, בעטיה של האל"ף. מסכים אני אפוא לשחזור הצורה צאָלָה בידי ב"ד, וכל שאני מוסיף הוא, שמשקלו היסודי היה פֶּעֶל.

אגב כך אעיר, שהרשימה החשובה של שמות בסיומת נקבה, שריבויים יים, שמביא ב"ד בעמ' 232 ואילך (ואשר אף אני הופרתים במאמרי שם), נראית לי רחבה שלא לצורך (עי' גם כחביא עקיבא שלזינגר, 'ירושלים תשכ"ב, עמ' 50–51). לא נראה לי לכלול בהם שמות כמו אֶשָׁה-נָשִׁים, שָׁנָה-שָׁנִים, שמות עתיקים, המייצגים מבחינה היסטורית שלב, אשר לא יוחדה בו עדיין הסיומת יים בשמות - עצם לזכר דוקא. לעומת זה רוב השמות האחרים ייתכן שיש לראותם

כמסתיימים בסימנת "נקבה", המשמשת לציון יחידה (כמו בערבית), כגון שְׁעָר, שְׁעָרָה, שְׁעָרוֹת, אולם בהבדל ששְׁעָרוֹת מייצגת את הריבוי יוֹת, ואילו מן השמות האחרים נוצר ריבוי יים. ואכן מצוי גם משולש כזה בריבוי יים: שוֹשֶׁן-שוֹשָׁן, שוֹשְׁנָה, שוֹשְׁנִים. אם תתאמת הנחתך זו, מסתבר להשמיט מן הרשימה שמות נוספים, שאינם מציינים זנים בוטאניים, וזאולוגיים או מינרליים, מעין מְלָה, עֵת.

2. אֲחִיּוֹת או אֲחִיּוֹת?

בריבוי זה ב"ד דן בסעיף ה, עמ' 237–240, ומגיע למסקנה, שיש לנקד את הריבוי הנפרד של אֲחִיּוֹת אֲחִיּוֹת. ועדיין אני מעדיף אֲחִיּוֹת. הנימוק ההשנאותי המכריע לניקוד ב ק מן הוא אֲחִיּוֹת הערבית. לאור נימוק מכריע זה אין לקבל את שתי השגותיו של ב"ד:

ראשית, ב"ד טוען, שאין שוא נח בגרונות/לועית של "שוא מרחף". צודק ב"ד, שאכן ברוב המכריע בא חטף בגרונות/לועית במקום "שוא מרחף". אולם יש גם מיעוט בשוא נח, ומיעוט זה דיו כדי שלא להכריע את הפך לצד אֲחִיּוֹת. את הדוגמה הבולטת הביא ב"ד עצמו (הע' 42): בְּעִלְיָן אסתר א, יז, כ, הנמצא, כעדות גינצבורג, ברוב הספרים (ולא במקצתם, כפי שכותב ב"ד): חטף-פתח במקום השוא נמצא בפסוק יז רק בארבעה כתבי-יד ובארבעה דפוסים, ובפסוק כ בשלושה כתבי-יד ובשני דפוסים. ברור, שהנוסח המקובל בשני מקראות אלו הוא בשוא במקום "שוא מרחף" (אם כי ניקוד הנסמך בְּעִלְי הוא בחטף פתח, ואילו אחיות בא גם בנסמך בשוא!). דוגמה זו ודוגמאות אחרות מובאות בדקדוקו העברי של ברגשטרסר א, 156: ואני מפנה את תשומת לב הקורא במיוחד לצורות הקבועות בגרונות שואית במקום "שוא מרחף" לפני י: וְהָיָה, וְהָיָה, וְהָיָה, וְהָיָה (ואף מְהִיּוֹת, שהוא במקום שוא נע !), וְהָיָה, וְהָיָה. אכן נראה לי, שבייחוד לאורן של הצורות האחרונות — אף הן מלים רגילות מאוד בגרונות לפני י — אין להביא ראיה מן השוא שבאֲחִיּוֹת (נסמך), שהוא נח מקורי לפנינו.

עוד פחות נראית טענתו השנייה של ב"ד, שלו הייתה צורת הנפרד של אחיות קמוצה, הייתה היו"ד הקמוצה מתקיימת בנטייה. הדוגמה הנגדית המכרעת היא פְּלִיּוֹת, פְּלִיּוֹת (נסמך), פְּלִיּוֹת. השווה גם אֲשִׁיּוֹתֶיךָ; גְּאִיּוֹת לעומת גְּאִיּוֹתֶיךָ; לְחִיּוֹת לעומת לְחִיּוֹתֶיךָ; גְּדִיּוֹתֶיךָ שיר השירים, ח בניקוד בבלי; וכן גְּלִים, פִּירוֹת ללא צורות ביו"ד קמוצה. כל אלה מוכיחים, שצורות בקיום הקמץ וצורות בהיחטפות התחלפו.

נמצאנו למדים, שהראיות לקיום ח קמוצה של אֲחִיּוֹת מכריעות את הראיות לחי"ת שואית: התנועה של אֲחִיּוֹת הערבית מקבילה בדיק אל אֲחִיּוֹת. ח השואית בנטייה במקום "שוא מרחף" אינה חריגה כל כך, כפי שתיאר ב"ד, ולה מקבילות קבועות בפעלים היה, חיה, שאף הם מלים שכיחות כמו אֲחִיּוֹת, ואף בהן קודמת הגרונות/לועית ליו"ד. היחטפות הקמץ לפני י בנטייה מתועדת יפה ואינה חריגה כלל.

עוד על הסומך הבודד במקרא, ריבוי ו כינוי*

שמונה שנים ויותר אחרי פרסום מאמרי "הסומך הבודד במקרא, ריבוי ו כינוי", ב"לשוננו" ל"ב ול"ג, בא ד"ר מ' אור להוכיח, כי א) "אמנם מצויה במקרא התופעה התחבירית, שאפשר לכתוב 'הסומך הבודד', אלא שהיא מצומצמת הרבה" ממה שנאמר במאמר הנ"ל; ב) "באשר ל'ריבוי ו כינוי' של הסומך הבודד — אין תופעות אלה מצויות במקרא כלל".
הרי תשובתי על טיעונו של ד"ר אור.

א. במאמרי הנ"ל הבאתי 35 מקראות מתוך למעלה מ-700 מקראות שברשימות מחקרי, שלפי תרגומיהם ופירושיהם הסבירים של קדמונים ואחרונים עלינו לראותם, כאילו יש בהם נסמך, ש ל מ ע ש ה אינו מצוי בהם. אור בחן את כל 35 המקראות האלה, והגיע לידי מסקנה, כי "רק שמונה (מהם) מתאימים לכלל תחבירי פלשהו"; ואילו ב-27 מאותם המקראות "אין כלל 'סומך בודד', ויש לחפש הסבר אחר". פלומר, לדעתו של אור יש למצוא ל-27 מקראות אלה פירושים שונים מן הפירושים שניתנו מפי קדמונים ואחרונים, ושכולם נראים מניחים את דעתנו. ואמנם בא ד"ר אור והציע לכל אותם 27 המקראות פירושים שונים מן המקובלים, אלא שלא כולם מניחים את הדעת, ואחרים מהם אף דחוקים הם ביותר¹.

* למאמרו של מ' אור, "לשוננו", כרך זה, עמ' 180-190.

1. הנה, לדוגמה, שלושה מאותם הפירושים, שהם דחוקים ביותר: בירמ' ח, יז פירשו רש"י, מצ"ד, הרטום ואחרים, כאילו היה פתוב: "ו[דבר] הנביאים יהיו לרוח"; — ואילו ד"ר אור קובע, ש"אין כאן 'סומך בודד'", ומציע את הפירוש "הנביאים כאילו יהיו לרוח, משום שדבריהם רוח" — זהו פירוש, שקשה לי לתפוס, כיצד ד"ר אור עצמו חושבו לנכון. — שם כח, י פירשו רד"ק, מצ"ד ואחרים, כאילו נכתב: "ויקח את [עול] המוטה... וישפרהו" — ואילו ד"ר אור פותב: "שוכרים מוטה, ולא דוקא את עול המוטה, ומין הזכר ב'וישפרהו' אינו מוכיח דבר". לפי זה יש להניח, שפמקום "וישפרהו" צ"ל וישברו, ויש לחקן בנוסח הפתוב, כדי להניח את הדעת. בעניין זה דנתי באריכות בהערה 10 של מאמרי הנ"ל; ועיי"ש. ביהושע ב, יז פירש רד"ק, כאילו היה פתוב: "נקים אנחנו מ[דבר] שבועתך הוה", ובעל המצודות פירש, כאילו היה פתוב: "נקים אנחנו מ[עוון] שבועתך הוה". ד"ר אור פותב: "אין במקרא אלא נקי משבועה" (ברא' כד, ה; יהושע ב, יז, כ), ולא 'מדבר שבועה', לכן אין ליצור באופן מלאכותי נסמך, כדי להתאים לו את הפיגוי הרומז הוה". ואמנם הצירוף "נקי מדבר" אינו מצוי במקרא; אך הצירוף "נקי מעוון" הרי מצוי ומצוי הוא במקרא (במ' ה, לא; איוב י, יד). מה טעם אפוא הסתפק ד"ר אור בסתירת פירוש של רד"ק בלבד, בלי לסתור גם את פירושו של מצ"ד, שגם עליו הסתמכתי במ פ 1 ר ש במאמרי. מאחר שנבצר מן המשיג לסתור את פירושו של מצ"ד, התעלם ממנו, אף לא הציע פירוש אחר לכתוב שלפנינו.

על כל פנים, אם בתוך 35 מקראות לא מצא ד"ר אור אלא 8 בלבד, שהוא מוכן לסמוך ידו על פירושי קדמונים ואחרונים, שראו אותם, כאילו יש בהם נסמך, שלאמיתו של דבר חסר בהם — הרי ניתן להניח, שבתוך למעלה מ־700 מקראות כאלה שברשימות מחקרי ימצא לכל היותר 200, שיהא מוכן לסמוך בהם ידו על מה שפירשו קודמים, כאילו יש כאן נסמך, שלאמיתו של דבר חסר מן הפתוב; ואילו ב־500 ויותר יצטרך לחפש ולמצוא פירושים שונים מן המקובלים, ושעם זאת יתקבלו על לב הקוראים; ולדעתי זוהי משימה בלתי אפשרית.

כדי להוכיח זאת, אסתפק בחמישה מקראות בלבד מתוך חמשת חומשי התורה, שאביאם כאן כדוגמאות מתוך למעלה מ־700 המקראות הרשומים ברשימות מחקרי: א. לפי ראב"ע, רד"ק, ומן החדשים סגל, שד"ל, הולצינגר ואחרים עלינו להבין בברא' ד, יג, כאילו היה פתוב: "גדול [עונש] עוני מנשא"; ב. לפי רש"י, רשב"ם, שד"ל, כהנא, סגל, הרטום ואחרים עלינו להבין בשמ' טו, ט, כאילו היה פתוב: "אריק [תעור] חרבי"; ג. לפי רש"י וכל המתרגמים והפרשנים עלינו להבין בויק' יח, ז, כאילו היה פתוב: "ערות [אשת] אביך וערות אמך לא תגלה"; לפי ר' שמואל הנגיד, הולצינגר, ארליך, סגל, הרטום ואחרים עלינו להבין בבמ' כב, ז, כאילו היה פתוב: "ו[דמי] קסמים בידם"; ה. לפי אונקלוס, יונתן, רש"י, ספורנו, רמב"ן, לותר, סגל, הרטום ואחרים עלינו להבין בדב' א, כ, כאילו היה פתוב: "[מהלך] אחד עשר יום מחרב".

ב. נעבור לתופעות של "ריבוי וכינוי של הסומך הבודד", שלדעת ד"ר אור אין הן מצויות במקרא כלל.

את דיונו בתופעה, שאני קורא לה "השמטת נסמך", ד"ר אור מסיים במלים "לא מצאנו הצדקה להניח, שהשמטת הנסמך אפשרית גם כאשר אותו נסמך עצמו לא הוזכר במבנה התשתיתי יותר מפעם אחת"; והוא מוסיף: "ובאשר ל'ריבוי וכינוי של 'הסומך הבודד' אין צורך להאריך בדברים — הרעיון מופרך מעיקרו". משמעותם של דברים אלה היא, שאין, לדעתו של ד"ר אור, צורך להאריך בדברים ולהסביר, מה טעם אין לומר שתופעות של ריבוי וכינוי של הסומך הבודד מצויות במקרא — פיון שהרעיון מופרך מעיקרו. עם זאת הוא רואה לנהוג לפנים משורת הדין — או כפי שהוא קורא לכך "פטור בלא כלום אי אפשר" — והוא מביע את דעתו על התופעה, שאני קורא לה "ריבוי סומך בודד", ואומר: "אפשר שכמה שמות בריבוי בלשון המקורות ובלשון ימינו נוצרו על דרך הקיצור של ריבוי הסומך: פסוקי זיכרון < זיכרונות, חומרי גלם < גלמים, אך מכאן ועד קביעת כלל תחבירי, שצורת הרבים של צירוף סמיכות נעשית לעתים על ידי השמטת הנסמך וריבוי הסומך — רחוקה הדרך".

על כך יש לי להשיב: ברשימות מחקרי רשומים 121 מקראות, שלפי תרגומים ופירושים סבירים, ריבוי של שם־עצם המצוי בהם אינו מורה על ריבוי של שם־עצם זה עצמו, אלא הוא מורה על ריבוי של שם־עצם אחר, שאינו נמצא כלל

באותו כתוב, אך הוא נסמך 1 של שהע"צ הפתוב, וגם זאת לא של ריבוי — שהוא הצורה שבפתוב הנדון — אלא של לשון יחיד שלי². ניסוח זה, בין שד"ר אור רואה בו צורת ניסוח, שניתן לקבוע לפיה כלל תחבירי, ובין שאינו רואה בו צורת ניסוח — עובדה היא, שהמקרא משתמש בצורת ניסוח זו לא פחות מ-121 מקומות. וכשאנו נתקלים בכתוב סתום, המתפרש לנו יפה לפי ההנחה, שגם הוא מנוסח בצורה זאת — אין לי כל ספק, שאם נפרש אותו לפי אותה הנחה, נהיה קרובים ביותר אל האמת. וכבר נתפרשו לי לפי אותה הנחה מקראות רבים מאוד וסתומים מאוד בצורה, שלדעתי עשויה היא להתקבל על לב הקוראים.

ג. על הכלל, שאני קורא לו "פינוי סומך בודד", פותב ד"ר אור, פי "באשר לכלל הזה אי אפשר אפילו לטעון טענה היסטורית התפתחותית", כפי שטען באשר לכלל, שאני קורא לו "ריבוי סומך בודד"; ובסיום מאמרו הוא קובע: "כל המקראות שמביא מרטנברג, ללא יוצא מן הכלל, ניתנים כולם להסבר, בצורה זו או אחרת, ללא היוקקות 'לכלל' התחבירי שלו" (ההדגשה אינה במקור) — ואני תמה: אמנם מ-121 המקראות שברשימות מחקרי, שתרגומים ופירושים סבירים של קדמונים ואחרונים עולים בהם בקנה אחד עם הכלל התחבירי, שקראתי "ריבוי סומך בודד", לא הבאתי במאמרי אלא שניים בלבד, מן הטעם, שהסברתי לעיל בהערה 2; ואולם מ-191 המקראות שברשימות מחקרי, שתרגומים ופירושים סבירים עולים בהם בקנה אחד עם הכלל התחבירי, "פינוי סומך בודד", הרי הבאתי במאמרי לא פחות מ-32 מקראות כאלה — ד"ר אור, לא ראה להציע פירושים שלו לאחדים לפחות מ-32 המקראות, שפירושי קדמונים ואחרונים עולים בהם בקנה אחד עם כלל "פינוי סומך בודד".

הסיבה על כך פשוטה, לדעתי: אין למצוא לאותם מקראות פירושים מניחים

2. במאמרי הנ"ל לא הבאתי אלא שניים בלבד מאותם 121 המקראות, מאחר שבשעה שכתבתי אותו מאמר עדיין לא היה מחקרי פעניין זה גמור. לכן אני מביא כאן מאותם 121 המקראות את 10 המקראות הבאים: בר' ז: "ויפח באפיו (= בנחירי אפו) — כך לפי ח"י, שד"ל, סגל, הרטום ואחרים. — שמ' ד טו, ה: "תלמח (= מי תהום) יכסימו" — לפי שד"ל, הרטום ואחרים. — ויק' יט, כד: "שלוש שנים יהיה לכם ערלים (= פירות ערלה) לא יאכל" — לפי שד"ל, ברטולט, סגל ואחרים. — במ' כד, א: "לקראת נחשים (= מעשי נחש)" — לפי לותר, שד"ל, הרטום ואחרים. — ש"ב ב, ז: "וישבו בערי" (= בסביבות עיר) חברון" — לפי מצ"ד, בודה, הרטום ואחרים. — ישע' א, יח: "אם יהיו חטאיכם פשנים (= פחוטני שני)" — לפי מצ"ד, הרטום ואחרים. — שם ה יז: "חברות קמים (= בעלי מח) גרים יאכלו" — לפי ראב"ע, רד"ק, מצ"ד, מרטי, קרויס, הביאור ואחרים. — שם מא, כח: "רוח ותהו נספיהם (= אלהי נסך שלהם)" — לפי לותר, מרטי, קרויס, ביאור, הרטום ואחרים. — ירמ' נ, לו: "לכן ישבו ציים (= חילות ציה) את איים" — לפי רש"י, רד"ק, דוהם, מקרא מפורש, הרטום ואחרים. — יחז' כו, טז: "ואת בגדי רקמתם יפשוטו חדרות (= בגדי חדרה) ילבשו" — לפי לותר, ברטולט, הרטום ואחרים.

את הדעת, שיהיו שונים מן הפירושים הסבירים מאוד של המתרגמים והפרשנים שהבאתי. וכי ניתן, למשל, לפרש "ותגנב אתי", בר' לא כז, בדרך אחרת מאשר "אתי" = "את שלי"³, כלומר את לבבי — פפי שפירשו רש"י, רד"ק, סגל, הרטום ואחרים!

ד"ר אזור מסיים ואומר: "מר רוטנברג טועה לחשוב, שאם פרשן מפרשני המקרא מפרש את פניו הגוף שבפסוק 'פי גדלה צעקתם' (ברא' יט, יג) כפוסב לא אל אנשי סדום, שהוזכרו קודם לכן, אלא אל עשויהם של אלה — משמע, שאותו פרשן יסכים עמו ש'פניו הסומך הבודד' לפניו, ואם הוא מפרש 'ותגנב אתי' (ברא' לא, כז) כמובן 'את לבבי', משמע, שאותו פרשן סבור, שאפשר להסב פניו גוף אל נסמך שאינו קיים כלל בטקסט. הפרשן פירש טקסט, כלומר העלה היצג רטורי פרגמטי של מבעים, ולא היצג דקדוקי סמנטי של משפטים". — על כך אני משיב: איננו מעוניינים לדעת, אם הפרשנים סבורים, שאפשר להסב פניו גוף אל "נסמך שאינו קיים כלל בטקסט". העיקר הוא, שלפי פירושיהם הסבירים ל-191 מקראות פניו הבא בהם בסופו של ש"ע⁴, בסופו של פועל, או בסופה של מלת-יחס (או אות-יחס), אינו מרמו לאחד משמות-העצם שבפחוב גופו, אלא לקניינו של אותו ש"ע⁵, למה ששייך לו מבחינה מסוימת. על סמך עובדה זו ברור לנו, שכל 191 המקראות הרשומים ברשימות מחקרי (וש-32 מהם הובאו במאמרי הנ"ל), נוסחו לפי צורת ניסוח מוגדרת; ואם אנו רואים, שכתוב סתום זה או אחר מתפרש יפה לפי ההנחה, שגם אותו ניסוח מחברו לפי אותה צורת ניסוח — הרי אנו יכולים לפרש אותו כתוב סתום לפי אותה הנחה, ויש לנו יסוד להניח, כי פירוש זה נכון.

3. ראה על כך בהערה 46 למאמרי הנ"ל.

4. ד"ר אזור טועה, אם הוא סבור, שאני חושב כך. לא זו בלבד שאינו סבור, שאם פרשן מפרשני המקרא מפרש כתוב באופן העולה בקנה אחד עם אחד משלושת הכללים שקבעתי, דאי יסכים עמי, שאחד הכללים האלה לפניו. אלא שבמפורש כתבתי בסוף מאמרי הנ"ל (פרק לג, עמ' 12): "גם את המקראות, שמפירושי הקדמונים והאחרונים להם הסקתי על שימוש המחברים המקראיים בדרך הלשון של סומך בודד, המשמש יסוד לשני דרכי הלשון האחרים, הם לא פירשו לפי אותו דרך לשון, אלא באופן העולה במקרה בקנה אחד עמו". — אילו הייתה לאותם מתרגמים ופרשנים תודעת אותם הכללים, אין לי ספק, שלא היו משאירים מקראות רבים מאוד סתומים, או מפורשים בצורה שאין בה כדי להניח את הדעת, אלא היו מפרשים אותם לפי אותם הכללים, בצורה מניחה את הדעת. ועיין על כך בשלושת העמודים האחרונים של מאמרי הנ"ל.

ד"ר אזור מתקשה להשלים עם הדעה, שכדי להבין משפט מקראי יש שעלינו להשלים בו שם-עצם, שלא נזכר בו בכלל לפני כן; ואולם עובדה היא, שהשטות מ-13 סוגים שונים מצויות באלפי מקומות במקרא, לפי תרגומים ופירושים של קדמונים ואחרונים, אלא שאותם מתרגמים ופרשנים לא הייתה להם תודעת הכללים, שלפיהם נעשו השטות אלה, ותרגומיהם ופירושיהם אינם עולים בקנה אחד עמם אלא במקרה. אכן אלפי השטות אלה נעשו לפי 13 כללי השמטה, ש"השטות נסמך" היא אחד מהם. כל 13 כללי השמטה אלה, וכן 17 כללי תחביר אחרים, שעמדתי עליהם במחקרי, מתוארים במפורט בספרי "כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא", שאני מקוה להוציאו לאור בקרוב.